

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS Acc No 1892

CALL No. Se. 2 V. 31. Pt. 47a

D.G.A. 79.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

धर्मसूत्रापरपर्यायप्रश्नद्वयसमाप्तिपर्यन्तं महादेवदीक्षितविरचितो-
ज्ज्वलान्याख्यासमेतं तदग्रे च महादेवशास्त्रिकृत-
वैजयन्तीन्याख्यायुतम् ।

षड्विंशसप्तविंशाष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्नात्मको
दशमो (चरमो) भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारूलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः 1872

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमत् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधे-

यमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५४

ख्रिस्ताब्दाः १९३२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् (रु० ४) ।

Sa 2Vs1

Ant / Aga

CENTRAL ARCHIVES
LIBRARY

Acc. No. 1890-1892

Date... 26. 8. 54

Call No. 6a.2vst/sat/kga

शायतां गौरीपरिवृढः ।

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अयि संख्यावत्प्रवरा आनन्दाश्रमप्रकाशितग्रन्थपङ्केरुहमकरन्दसं-
दोहसेवनगुञ्जदिन्दिन्दिराः—प्रमोदन्तां भीमतां चेतांसि, यश्चिरस्य
खलु कालस्य समुद्रणावस्थायां स्थितस्य सट्टितिकस्याप्ययावत्काप्यन-
ङ्कितस्य भीसत्यापाठसूत्रस्य दशमो (चरमः) भागः प्रत्यदुर्लभश्चास्त्री-
यग्रन्थरत्नप्रकाशनेकयत्नवशंगतया संस्थया यौष्माकीणे करकपले
सादरं समर्प्यते इति ।

महोदयाः सागराम्बरागण्डलमध्यवर्तिनि कस्मिन्नपि जनिभृन्मात्रे
निधीयतां दृष्टिस्तर्हि स खलु सुखं संचिकाक्षिपन्दुःखं च परिजिही-
र्षन्नेव भीमज्जिः समबलोकयेत् । इन्त परं किं नाम सुखं कथंकारं च
तल्लभेवेति न पुनः कोऽपि निपुणमन्वेषिष्यति । सकलैश्वर्यात्मकमे-
हिकं स्वर्गलोकप्रक्षिरूपं पारलौकिकं तदुभयान्यतरज्जानिमातिनिवर्तकं
मुक्तिस्वरूपात्मकं वा यत्किमपि सुखं वर्ततां तत्कारिचिदपि नूनमृते
स्वधर्माचरणं न मामोतीति 'धर्मे सर्वे प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति'
' धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ' ' न जातु कामाश्च मयाश्च लोभादृ० '
इत्यादिभ्रुतिस्मृतिसूत्रादिभिः समस्वरं जोषुष्यमाणो राज्ञस्तः ।

एतावता सुखस्य पुनर्निर्विचिकित्सतया स्वधर्मसाध्यत्वे सिद्धे
किंस्वरूपो धर्म इति पल्लवदाकाङ्क्षायां धर्मलक्षणं मीमांसितव्यं
भवति । तत्र ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति मीमांसकाः । ' विहि-
तकर्मजन्यो धर्मः ' इति तार्किकाः । ' यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ' इति
वेदान्तिनः । ' आचारः परमो धर्मः ' ' इष्टमापको धर्मः ' एवमा-
दीनि पुरुहूणि पुनरेकदेशीनि धर्मलक्षणानि चक्षुष्यमवनाग्राह्येति ।

तदेतेषु सकलैष्वपि पक्षेषु ' इष्टमाप्त्यनिष्ठपरिहारालौकिकोपायो
धर्मः ' इत्येव शिष्टसंमतं धर्मलक्षणं भवितुमर्हति । स च धर्मस्तु
भ्रुतिमूलकः । ' वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ' ' अतः स परमो धर्मो यो

वेदादधिगम्यते ' इत्यादिप्रमुखासादिस्मरणात् । सिद्धे च सकलमुल्ले-
कनिदानस्य स्वधर्मस्य श्रुतिगम्यत्वे श्रुत्यर्थस्य च नूनमेकान्ततः
सुदुरूहतया धर्मरहस्यमाधिजिगमिषूणां शरीरभाजां तदवबोधः पुनर-
गम्यमाय एवेत्युक्तिर्न खलु समादीकेतात्पुत्कोटिम् ।

अमन्तः किलायं श्रुतिष्वसां राशिः । न चायमेकेन जन्मना कथं-
चिदपि साकल्येनाध्येतुं सुशकः केनापि मेधावताऽपि पुरुषेण । नतरां
पुनर्मन्त्रधिया । भूयस्यश्च सत्त्वेतस्य कालगतवैषम्यात्समुच्छिन्नाः
शास्त्राः, यथासां श्रुतिशास्त्रानां चरणव्यूहादिषु नामानि श्रवणसरणि-
मधिरोहन्ति, नहीदानीं तासां श्रूयत एकमात्रोऽपि मन्त्रः । काष्ठुनेताः ।
ततश्च पुनरेकान्ततः मसीयतेऽविद्यन्तापरा अपि शास्त्राः श्रुतीनां यासां
किञ्च बिलयः समजनि ।

एतावता कतिपयानां शास्त्रानां लुप्तत्वात्सतीनां पुनः कल्पयेकर्म-
कलापजटाजटिलत्वाद्दुरधिगमश्च भाण्डारसंरम्भत्वाच्चान्तरान्तरादिषु-
तानि धर्मतत्त्वानि समाकलयितुमशक्यमायत्वादपिपिबिदपमिमानां धर्म-
तत्त्वावगतिर्दुर्धीयस्येव । सत्यां च दधीयस्यां तस्यां समस्तसुखजी-
वातुभूतं नैजं धर्ममजानानाः खलु सर्वेऽपि पुनरनुमन्तो विमूढान्तरङ्ग-
इत्थंकारंक्रियाविवेकविधुराः श्रेयसः प्रत्यवेरन्मेषसश्च ध्वंसेरन्त्वकर्त-
व्यतो अश्रेयस्युर्नममनतिगर्तायां च निपतेयुर्हन्त महानर्थपारम्परीं यो
प्राप्नुयुः । इत्थंभूताश्च ते तपस्विनो जीवाः कामलोभादिविविधतापगुम्फ-
शुम्भितेऽतिकरालेऽस्मिन्यातायातस्वरूपे संसारपारावारे मा निमाकृष्टु-
रिति सकलमुनिगणचक्रवर्ती भगवानव्याजकरणावरुणालयोऽनाया-
सं धर्मद्वयमवबुभुत्समानानां सुखावबोधाय धर्मसूत्राणि श्रौतसूत्रगत-
मश्रद्धितयेन विरचयाम्भूव श्रीसत्यापादाचार्यः ।

एतस्मिन्खलु धर्मसूत्ररूपमश्रद्धये अस्मत्कारिधर्मग्रन्थविधिप्रमहाय-
प्रशस्तिकुशलमस्मादिविचाराचमनविध्यमस्यविचारामस्यमांसादिसु-
भिसदुर्भिसर्तनप्रकारगृहस्थवानमस्थपरिव्राट्धर्मदण्ड्यादण्ड्यविचार-
नियोगदूषणदायविभागादीन्स्वधर्मजीवनोपघायमानान्साययचारिका-

स्वर्गान्साप्तीचीन्धेन प्रत्यपीपदच्छीहिरण्यकेश्यपराभिधः सत्याषाढमु-
निपुंगवः ।

अयं पुनर्महामाहिमशाली सकलार्थपारदृश्वो मुनिवरण्यो महविषेवेदव्या-
सान्तेवासिबैशम्पायनवंशसंभूतः सत्याषाढः सखाद्रेः पूर्वभागे हरणका-
शी (हिरण्यकेशी) निम्नगाकुलेऽजनिष्ट । सुषिरं च तपस्यन्भवत्कामपू-
रणामरपादपायमानाच्छ्रीगिरिवरनान्दिनीजानेः समासादितसमीहितव-
रोऽधिगतदिव्यचक्षुः सप्तविंशतिप्रश्नात्मकं सूत्रं प्राणैपीदिति श्रीमद्देवा-
यनपत्नीतस्कन्दोपनिषत्पुराणास्मदीयते ।

* स्कन्दोपपुराणान्तर्गतहिरण्यकेशीक्षेत्रमाहात्म्ये स्कन्द उवाच—हरणकाशीति
विख्यातं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । स्मरणादप्यशेषाद्यसंघविध्वंसनक्षमम् । सखाद्रेः
पूर्वभागेऽस्मिन्वैशम्पायनसंभवः । सत्याषाढो महामाज्ञो मुनिरासीन्महायशः । तस्य
मार्या मुशीकेति पतिव्रतपरायणा । तस्य पुत्रो महाप्राज्ञो सुमतिर्नाम विभ्रुतः ।
तस्याऽऽश्रममनुपासुः पराशरतनूद्भवः । तं व्यासं पूजयित्वाऽयं सत्याषाढो ब्रह्मा-
मुनिः । सत्याषाढ उवाच—देवानां को ह्यु पूज्यः स्यान्नयाणां मुनिसत्तम । भुक्ति-
मुक्तिश्च कस्माद्वा स्यादनादिश्च को भवेत् । अनन्तश्चापि को विप्र देवानामपि देव-
तम् । यज्ञैः क इष्यते देवः को देवेष्वनुगीयते । एवं मे संशयं छेत्तुं वद व्यास
महामुने । व्यास उवाच—चतुर्विधपुमर्थानां प्रमाणं शब्द उच्यते । तत्रापि
वैदिकः शब्दः प्रमाणं परमं मतः । वेदाः प्रमाणं सर्वत्र साकारेषु पृथक्पृथक् ।
[अ] विकारं च यस्वेकं तत्तेभ्यः परमं मतम् । सत्याषाढ उवाच—नानेन
निर्णयः कश्चिन्मयाऽत्र विदितो भवेत् । व्यास उवाच—यद्यप्येषां न मेदोऽस्ति
देवानां तु परस्परम् । तथाऽपि सर्वसिद्धिः स्याच्छिवादेवा (य) सुखात्मनः ।
प्रपञ्चस्य निमित्तं यज्ज्योतिश्च परं (रमं) शिवः । तमेव साधय हरं भक्त्या
परमया मुने । हरणकाशीं समगत्य शिवमाराधयन्मुनिः । ततः शंकर तु (स्तु)-
ष्ट्वाऽथ (तुष्टोऽथ) दिव्यचक्षुर्मुनेर्देवौ । स मुनिः कर्ममार्गी हि सत्वरम (रं वा)-
करोद्भुवि । ततःप्रभृति तत्तीर्थं हिरण्यकेशीति विश्रुतम् । इति श्रीस्कन्दोपपुराणे
हिरण्यकेशीमाहात्म्यम् ।

धारवाहपत्तनस्यदण्डवतीत्युपनामकसोमयाजिमहादेवदीक्षितसन्न्यस्ति स्कन्दोपपु-
राणम् । तदन्तः पातीदं हि० सा० ।

अथैतद्विंशमभागेतरनवभागेषु यथायथंस्थितानां सहस्रिकानां पञ्च-
विंशतिसंख्याकानां मन्त्रापरपर्यायाणामध्यायानां प्रसङ्गात्समासेन सारं
प्रदर्शये—

तत्राऽऽद्यप्रश्नद्वये परिभाषापूर्वकं दर्शपूर्णमासाप्रनुनिर्वाप्येन्द्रवैश्वदेवका-
न्यदर्शपूर्णमासप्रयोगविकारपिण्डपितृयज्ञब्रह्मत्वानि व्याख्यातानि ।

तृतीये च प्रश्नेऽधिकारः सर्वकर्मसु प्रतिनिधिनिरूपणमाधानं
तदङ्गेष्वयः पुनराधेयमग्निहोत्रं समूहस्य प्रयागे दर्शहोमधर्मा अतिदेश-
प्रकारो विकृतिषु विशेषविधिष्व सोमाग्रयणेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानेऽमा-
षास्यापौर्णमासीकालावाग्रयणेष्टिश्च ।

चतुर्थपञ्चमयोनिरुदपशुबन्धस्तद्विकृतिविशेषविधिश्चातुर्मास्यानि च
प्रतिपादितानि ।

षष्ठे प्रश्ने च याजमानसामान्यविधिपूर्वकं दर्शपूर्णमासयोर्याजमानं
होमोपस्थानं प्रवासोपस्थानं पुनः प्रवासादागतस्योपस्थानविधिराग्र-
यणेष्टिनिरुदपशुचातुर्मास्येषु याजमानं चातुर्मास्येष्वान्तरालिकानि
ज्ञतानि च कथितानि ।

ततः सप्तमाष्टमनवमेषु ज्योतिष्टोमस्तद्विकार उक्थ्यषोडश्यतिरात्रा-
सौर्यामाश्व पञ्चेकादशिनी तत्पशुषु तन्प्रातृस्यायनुष्ठेया धर्मविशेषाश्च
निरूपिताः ।

दशमे चाग्निष्टोमयाजमानहोतृविनियोगो ज्योतिष्टोमब्रह्मत्वमुक्तम् ।
एकादशद्वादशत्रयोदशेषु चाग्निचयनम् । याजपेयराजसूयो, चरक-
सौत्रामणी चाभिहिता ।

चतुर्दशपञ्चदशषोडशेष्वश्वमेधपुरुषमेधौ सर्वमेधश्च । विध्यपराधे,
प्रायश्चित्तानि । द्वादशाहोऽहीनसत्ररूपो महाव्रतं गवामयनं च
व्याहृतम् ।

सप्तदशाष्टादशयोरैकाहाहीनाः । सत्राणि संवत्सरान्तानि चोक्तवा-
न्मूनाः ।

एकोनविंशविंशयोर्युष्मकर्ममतिपादकयोः प्रश्नयोरुपनयनसमापूर्व-

अधुपर्काः । समावृत्तस्य काम्यविधयो दारगुप्तिण्यासिद्धिकोभविन-
जनसंवादाभिजननैमित्तिककर्माशुभशकुनमायश्चित्ताशुभस्वप्नदर्शननि-
मित्तकहोमाद्भुतमायश्चित्तानि । विवाहविवाहहोमवधूप्रवेशगृहप्रवेशस्था-
लीपाकचतुर्थीकर्पाणि । गर्भाधानोपासनहोमपुनःसंधानानि । मस-
ज्जनात्मवासाविधिः । गृहस्थस्य गृहकरणम् । वास्तुशमनं गृहप्रवेशश्च
सीमन्तोन्नयनादिनामकरणान्ताः संस्काराः । प्रवासादागतस्य विधिः ।
अन्नप्राशनचूडाकर्पगोदानकर्पाणि । अग्रहमायश्चित्तशूलगवकर्मबौद्धय-
विहारसैत्रपत्यस्थालीपाकाः । मासिकमाष्यावर्षाष्टकाश्चाद्धानि ।
पूर्वेष्टुःश्राद्धादिश्रवणाकर्मन्तानि । आग्रहायणी । उपाकरणमुत्सर्जनं
चैवमादयो विषयाः प्रदर्शिताः ।

एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशेषु याजुषहोत्रप्रवरनिर्णयो । काम्येष्टिपशु-
बन्धाः । कौकिलीसौत्रामणीसखाः काठकचयनानि च व्याहृतानि ।

चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रवर्ग्यः । जुल्वे विहारयोगश्च व्याहृताः ।
षड्विंशसप्तविंशस्यसामयाचारिकान्विषयान्प्राग्वोचाम ।

भारद्वाजीययोः पितृमेधीयाष्टाविंशैकोनविंशयोः पञ्चयोः सत्या-
षाड्मुनिपरिमृहीतयोश्च मृतस्य कर्मणो विधानं मृतस्याऽऽहिताग्नेः
स्थापनदहनप्रकारः शवाग्नौ हवनमस्थिसंचयनमित्यादयो बहवः खलु
विषयाः प्रत्यपादिषत मुनिवरेण ।

अत्र केचन संदिहीरन् ' ननु भोः श्रौतार्थमतिपादकान्प्रश्नान्का-
त्स्नर्येनानभिधायैवान्तरा किमित्याचार्यो गृह्यप्रश्नद्वयं व्यररचत् ।
अष्टादशमश्रगतसहस्रसंवत्सरान्तसत्रकथनोत्तरकाल एवाव्यवहितत्वे-
न याजुषहोत्रप्रवरनिर्णीतिकाभ्येष्टिपशुबन्धकौकिलीसौत्रामणीसखाकाठ-
कचयनप्रवर्ग्यादिविषयान् कुतो न सूत्रयामास ' इति । सत्यम् ।
भूमः । ' उपनयनं व्याख्यास्यामः ' इति हि तावद्गृह्याद्यप्रश्नीयादिभ्यं
सूत्रम् । उपनयनं पुनः श्रौतम् । ' उपनयनस्य विद्यार्थस्य श्रुतितः
संस्कारः ' इति धर्मेषु वचनात्तस्य श्रौतमध्ये विधानं श्रौतत्वप्रख्याप-
नार्थं कार्यभ्रंशे च श्रौती प्रायश्चित्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थं च ।

नेन्यथापि केचित्संशयान् ' किमहो श्रौतत्वादुपनयनमात्रस्य तावदश्रौतमध्ये प्रकल्पनं सांगत्यं भजेत, कथंकारं पुनर्धतोपाकरणवि-
सर्गज्ञानविवाहादीनां तदानन्तर्येणैव विधानं कल्पयाम्भूद मुनिः ' इति । उपनयनोत्तरं पारम्पर्यमाप्तसकलस्मार्तमयोगाणां बुद्धयुपाख्य-
त्वात्तस्यागस्य च सुतरामनौचित्यात्, श्रौतवत्स्मार्तस्यापि पुनरेकान्त-
तः समादरणीयताख्यापनार्थत्वाच्च नूनं श्रौतमध्ये स्मार्तप्रकल्पनं सवि-
शेषं पोषयति सौत्री रचनाचतुर्षां खलु सत्यावादीयाम् । न वयं तत्र
वैतगत्यकणिकामधुन्यप्यस्यामस्तराम् ।

एतस्य पुनः सत्यावादीयसूत्रस्य श्रीमहादेवदीक्षितभट्टगोपीनाथ-
मातृदत्ताचार्यवाङ्मयसुधीप्रभुतीनां बहुलाः खलु वृत्तयो विद्योत्तन्ते ।
परं यथा यथा मुद्रणकाले येषां येषां वृत्तिकृतां येषु येषु च मन्त्रेषु
पावती वृत्तिः समासादितवत्यानन्दाश्रमसंस्था तावती वृत्तिमाङ्गिष्ठ
खलु तत्तद्भागगतेषु तेषु तेषु मन्त्रेषु । तथा हि—

तत्राऽऽदिमपठध्यायर्था गुम्फिता वैजयन्तीनाम्नी वृत्तिः श्रीदीक्षितमहा-
देवेन परमेशितुर्वैज्ञतनोः कण्ठे सादरं न्यधापि । सूत्रकारवृत्तार्थावि-
ष्करणपटीचसीयं वैजयन्ती, श्रीतीयार्थमणयिपुंगवानां विचक्षणमूर्ध-
न्यानां हृदयंगमसौमन्यपटलेन मजनयेत्खलु पतसत्यं परां कोटिमाक-
हममन्दमानन्दयुम् । नैतत्परोक्षं ज्ञेयुषीमताम् । कृत्यः पुनरयं वृत्तिक-
स्तुतमस्मिन्वाऽनेहसि कतमस्मिन्वाऽन्ववायेऽजनि नैतदन्तरङ्गैर्बहिरङ्गैर्वा
साधनेः किल पारयामो वयं निर्दिचिकित्समध्यवसितुम्, परमयं षण्डि-
ततल्लजः सूत्रमणेतृवंशोद्भूतः कौशिकगोश्रीयो महाराष्ट्रीय इत्येतत्ताव-
भिन्नपत्रम् । उदलेख्यसावेव स्वीयव्याख्योपक्रमीय एकस्मिन्पद्ये
सत्यावादमुनिमुपक्रम्य—

‘ श्लोऽयं मदीयमनघं कुशिकस्थ वंश—

भात्मावतारजनुवाऽलमलंकरिणुः ’ ॥ इति ।

‘ तत्र यत्रचदकं पूर्वव्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् । अथाभिष्टोमादिकर्मम-
तिपादकं सप्तमश्रादिकं सूत्रमव्याख्यातत्वादिदानीं व्याख्यायते । तत्रा-

ऽऽदौ तावद्याज्ञिकानां संप्रदायबोधाथै औत्तपरिभाषाः स्मार्तगार्हपदार्याश्च संक्षेपेण प्रदर्श्यन्ते । इति शालिवाहनशाक्यसप्तदशशतकोत्तरार्धे सप्तभाजः स्वपणीतज्योत्स्नाख्यव्याख्योपोद्घाते भट्टमोपीनाथस्य समुल्लेखेनायं पुनर्महादेवदीक्षितमहाभागः षोडश्यां पञ्चदश्यां वा शालिवाहनीयायां शतान्दध्यामासांचक्र इति नस्तर्कः । आद्यमश्वत्थकोत्तरं सप्तमादिषु मन्त्रेषु महादेवीयधेजयन्त्यदर्शनात्मागुक्ता गोपीनाथीयोक्तिः पुनरेकान्ततो महादेवमेष संघघ्नाति । एकविंशमश्वत्थमात्रभागान्तं याजुषहोत्रसूत्रं चैतेन वैभजयन्तीकृता महादेवेन व्याख्यायि । तामपि व्याख्यां प्राकाशयदष्टमे भागे आनन्दाश्रमसंस्था । गुह्यमश्वत्थमधिकृत्य श्रीवाराणसीस्थधेजपायनोपनामकस्य सुगृहीतनामधेयस्य महेशभट्टस्य 'महेशभट्टी' नामकमन्थवत्, 'प्रयोगधेजयन्ती' इत्याख्यः स्मार्त-षोडशमयोगात्मकः मन्थोऽनेनेव खलु दीक्षितमहादेवेन प्राणापीति समवगाहते अवपसरणि, संभाव्यते च 'धेजयन्ती' इति नामसादृश्यात्तादृग्विषयत्वमपि । परं 'महादेव' इत्याभिधानजुषां पुनरनेकेषां ग्रन्थकृतां सद्भावादयमेव धेजयन्तीकृत्स्मार्तप्रयोगीयधेजयन्तीप्रणेतेति नहि नाम वयं निश्चेतुं धृष्णुमः केवलनामसादृश्यात् । यदुक्तव्यं धेजयन्तीकृन्महादेवीयं तदुक्तं खल्वस्माभिर्यावदशक्नुम व्याहर्तुम् । अवेदानीमन्यस्मिन्वृत्तिकृति समभिलषामः कणिका व्यापारयितुमात्मीयाम् ।

महामहिमशाली श्रीमान्महगोपीनाथः पुनरेतस्य सूत्रस्य द्वैतीयीको-
ट्टचिकृत् । अनेन किल सप्तमाध्यायतो दशमाध्यायावसाना चतुर-
ध्यायी हृदयंगमया ज्योत्स्नानामवृत्त्या समलभकारि । ज्योत्स्नाशब्दो
हि 'ज्योत्स्नातमिस्रा० इति सूत्रेण ज्योतिरस्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या
मत्वर्थे निपातितश्चन्द्रिकावाची । चन्द्रिका हि यथाऽन्धतमसस्थितं
पदार्थजातं प्रदर्शयति तथैवेयमपि वृत्तिः सुदुरूहश्रौतार्थकदम्बं सवि-
शेषं विशदयतीति संवकास्त्येवास्याः खलु वृत्तेरन्वर्थतां दधानं ज्यो-
त्स्नेति सुप्रकृतं नामधेयम् । वृत्तेश्चास्याः पुनर्ज्योत्स्नाया अप्यं विशेषः
खलु, कस्कोऽपि वा भवत्वेनां परिशीलयिता न पुनर्जिज्ञास्यमानेऽर्थे

अस्सत्थं संदेहदोलामधिरोहेत् । सरला सुगमा चास्य श्रीमतो भट्टगोपी-
नाथस्य विविधविषयोद्भापोद्भासुरा पक्षोपपक्षविमर्शक्षमाऽकुतोभया
मतिपादनचातुरी भौतप्रक्रियाहृदयविदा चेतोकूपारे प्रमोदतरङ्गान्मन-
स्येदित्यत्र न खलु स्तोकोऽपि सङ्कलनसरः । महानुभावस्यास्य पुन-
र्योरेकवृत्तिप्रणेतुः प्रमोदाधायकं चरितं नहि नामाभियं जायेत ।
नेतावदपि तु प्ररोचैतेषां सदयहृदयेभ्यो विहृदप्रेसरमहाशयेभ्यो नूनं
सद्गुणैकपक्षपातिभ्य इति निर्विधिकित्तालेखं बाहं मन्वाना वयं समी-
हामह आनन्दाभ्रममणयिभ्यः सादरमुपहारीकर्तुम् ।

सुप्रथितैवास्ति स्वस्तिकरी समस्तक्षेत्रमौलिमणीयमानाऽनणीयोवैभ-
वाभरीकृतसुरनगरी भगवत्शब्दिरचूडस्य श्रीविश्वनाथस्य राजधानी
वाराणसी नाम पुरी । या हि खलु रिङ्गदुत्तुङ्गतरङ्गनिस्तुलसीन्दर्य-
काङ्क्षिण्या पातकभित्तयोज्जासनपटीयस्या भगवत्पा भागीरथ्या समलं-
कितयेतमाम् । तस्यां पुनर्भक्तत्राणधूतत्रतायां भीमदक्षपूर्णम्बासमधि-
ष्ठितायां पुरि, नातिप्राचीनं निवसति स्म किल मातृकुलमिव श्रीद्वादश-
भुजविद्यामणपट्टपासनादेभ्यः, क्रीडागारमिव सरस्वत्याः, पतिकुल-
मिव वेदविद्यायाः, मणथमन्दिरमिव भौतयान्त्रिकप्रक्रियायाः, विला-
साङ्गणमिव स्वधर्मनिष्ठाया एवंविधनैकगुणगणशाळी भीमतु, ओक-
कुलम् । तस्मिन् पुनरोककुले लोकोत्तराध्वर्यवविधानतुङ्गः भीमद-
क्षिष्ठोमसाहस्रामिश्रुक्तवाजपेय—सर्वतोमुख—द्विसाहस्रयुक्तपौण्डरीक-
याजी कोऽपि प्रभाधी पुरुषो गणेश इत्यभिधां मण्डयमान उद्गात् । स
एव पुनरस्य ज्योत्स्नाकृतो भट्टगोपीनाथस्य जनिता । मायः १६५५
तमे आलिवाहननृपतेः शके श्रीवाराणस्यां नैजेन जनुषाऽलमकार्षीत्,
ओककुलं प्रमोदयाचकार चाऽऽत्मीयो मातरपितरौ श्रीगोपीनाथः ।
वाक्ये पुनरतिमात्रमासीत्वापलं श्रीमतो गोपीनाथस्य । कैशोरी किल
समनुभवति गोपीनाथेऽवस्थितिं हन्त नूनमकाण्ड एव सौजन्यमन्दाकिनी
तज्जननी समापयामास पुनरैहिकीं संसारयात्राम् । अहो कथं नु नाय-
ः* प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वरुजः प्रवृत्तिः । इति
ऋषिकुलमुखकमलिदासीयवचसा व्रतयेन भूयेत् । वकीयसी खलु सर्व-

कथा यगवती भवितव्यता । आस्तां तावत् । गच्छता गणरात्रेण
यूनैव पुनर्गणेशेन द्वितीयोदवाहि द्वितीया निसर्गचतुरश्वेताश्वपलोऽयं
बहुल्लोकोत्तरगुणगणपटिन्ना तत्रत्यतत्सामयिकविदुषां बोधवीति स्म
मीतिपात्रम् ।

गच्छता कालेन गृहेऽध्ययनकालेऽन्तरायबाहुल्यं तन्मूलिकामा-
युषो हार्नि च समनुभूय पितृचरणानुमोदित एव स्वालयतोऽन्यत्र
श्रीशिवपुराणकनगर्यामेव न्युष्य समध्यगीष्ट व्याकरणन्यायमीमांसादि-
शास्त्रकदम्बम् । नवनवोन्मेषशालिनी शास्त्रहृदयसमाकलनपटीयसी
चास्य सेमुषी पञ्चधैरेव पुनर्हायनैरजीगणत्सकलशास्त्ररहस्यम् । अचि-
रादेव च

‘ वार्ता च कौतुकवती विमला य विद्या

लोकोत्तरा परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।

तैलस्य भिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार-

मेतन्नयं प्रसरति स्वयमेव भूपो ॥

इति तत्त्वानुसारतः पण्डितमकाण्डस्य भट्टगोपीनाथस्य किल सानन्द-
निर्भरं नरीनृत्यते स्म पुनः सुकीर्तिलासिका सकलदिगन्तगतविद्वज्जन-
भरणपुटरङ्गमण्डपे ।

आसीच्च तादानिकेऽनेहसि श्रीभृषवल(भोंसले)वंशराजधानी-
भूते सप्तनार(सातारा)पत्तने महाराष्ट्रस्वाराज्यलक्ष्मीविलासस्य सुसृ-
क्षितनामधेयस्य श्रीशिवाजीमेदिनीवल्लभस्य स्नुषा श्रीराजाराममहिषी
श्रीमती ताराबाईति । न खलु न विदितं पुरावृत्तमणायिनां यदासी-
त्किल तदाऽस्याः ‘ आईसाहेब ’ इति नाम्नाऽपि मथा । तथाऽपि
पुनः समाधायि कर्णोपकर्णिकया विचक्षणपुंगवस्य श्रीगोपीनाथपुण्ड-
रीकस्य खलु लोकोत्तरो विस्मयरो यथापरिमलः । कतिपयदिवसापगमे
सबहुमानपुरःसरं श्रीपेशवेकुलललाभेन श्रीबाजीरायात्पुत्रेण ‘ नाना-
साहेब ’ इत्यपरनामधेयेन बाळाजिमहाशयेन श्रीताराबाईवचनादाकारि
किल श्रीगोपीनाथो बालेन्दुभोलिराजधानीतः शालिवाहनवीचे १६७२
तमेऽब्दे । समस्थापि च निजसन्निधौ महाराष्ट्रभूमालतिलकायमानायां
निजराजधान्यां पुण्यनगर्याम् । अहो दिष्ट्या खल्वेतत् , यत्प्रसरस्वती

कमलया संगतेति । समुपासराजाश्रयाण्येव पुनर्विद्वद्भक्तानि विराजन्ते-
तमाय । सुमयितैव च भूतार्थैव किल काऽप्यभिपुक्तोक्तिः—

‘ विनाऽऽश्रयं न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः ’ इति ।

श्रीमति बाजीरायतनूजनुपि श्रीनानासाहेबमहानुभावे प्रशासति
किल रत्नगर्भापण्डलं राजधानीभूतस्य तादिकस्य श्रीपुण्यपत्तनस्य
पुनः सौभाग्यसानुसमाधित्यकासंमाप्तस्य किं तु नाम वर्णयितव्या
लोकोत्तरा वैभवी । भदेतःपुण्यपुरं नाम सरित्पतिरयं भोमियमौक्ति-
कानां हिमाचलोऽयं पण्डितरत्नानां निवासोऽयं सकलविद्यानां समा-
श्रयोऽयं समस्तकलानां स्वनिरयं ज्ञानस्य शेषधिरयं चातुर्यस्य कासा-
रोऽयं पाण्डित्यस्य निकषोऽयं विदुषां सुरपादोऽयं याचकानां
चिन्तामणिरयं वदान्यानां कन्दरोऽयं मन्त्रस्य किं पञ्चवितेन नतरां
नाम पुनरेतादृशं विषयं वयमुत्प्रेषामो यः किल तादानिके काले
नाऽऽसीत्पुण्यपुरे । एतादृशगुणशालिनि नगरेऽस्मिन्यत्सत्यं श्रीमहो-
पीनाधीयाममनं नाम तस्मै सेलार्चुर्गुणान्विते सकुंकुपे गोपयसि त्वण्ड-
शर्करापातः । ततः किलाष्टनवैः संवत्सरैः प्रत्यक्षीकृत्य श्रीमहगोपी-
नाधीयामनन्यसाधारणीमार्हती १६८१ तमायां शालिवाहनीयायां
शरदि श्रीमन्नानासाहेबभूपालसमर्थेव श्रीमती राज्ञी स्थूललक्ष्मा तारा-
बाई दक्षिण्यायाम् भट्टगोपीनाथाय विराज(बाई)शेषतो नातिदवी-
यस्यन्तरे बर्हि[नं] ‘ एस्कर ’ नामकं ग्राममग्रहारी चकार । अहोऽपूर्वः
खलु विद्वज्जनपक्षपातः, अहो महीयसी दानप्रियता, अहो लोकाति-
शायिनी समयोचितकारिता सुगृहीतनामधेयायाः श्रीताराबाईदेव्याः
पण्डितपकाण्डसंग्रहैकपटीयसः श्रीबालजीभूजश्र । आसीत्किल स
ग्रामल्लिसमाधि वाग्दत्त एव पुनरस्य श्रीगोपीनाथस्याभ्यासे । परं
१६८४ तमे शालिवाहनीये शयने सुदूरदर्शिना श्रीमता श्रीपेन्नेकुला-
म्बराम्बरमणिना श्रीबालाजीतनुजेन समाधयेन श्रीमाधवेन स्वीकृत्य
किल व्यावहारिकीं परिपटीं सनदाख्यपत्रिकयाऽऽसञ्चितः । ततः
पुनरेकयैव शरदाऽवरवर्णसंकुले तदेस्करसंवसथे मनानिवापियतामभि-
व्यञ्जयता श्रीगोपीनाथेनाऽऽवेदितः श्रीमान्माधवरायः परिवृत्तिसहिष्णु-
तामुररीकृत्य १६८५ तमे शालिवाहनाब्दे ‘ साकुर्डी ’ नामग्रामं भट्ट-
नाम्नि पर्यवीक्षत । सोऽपि पुनः साकुर्डीग्रामः किल वचनवितीर्ण

एष पुनरवर्तिष्ठ पञ्चदशाब्दावधिकस्तदुपकण्ठे । ततः १७०१ तमे
 शालिपत्रीये वर्षे श्रीमता स्वार्द्धमाधवरायराजेन सनदाख्यया वितरण-
 पत्रिकया वंशपारम्पर्या विद्वदग्रेसराय श्रीगोपीनाथाय प्रादायि । अ-
 द्यावधि हि समुपजोषं नाम निर्विद्व्यते मायस्त्रयोदशशतकरभारात्मकः
 खलु स ग्रामः श्रीगोपीनाथतः पञ्चमेन श्रीधुण्डिराजप्रणश्री श्रीगोपाल-
 पौत्रेण श्रीधुण्डिराजशर्मणा शोभनकर्मणा परमधर्मणा श्रीलक्ष्मणात्मजे-
 न । अहो वदान्यतमा यरसत्यं श्रीपेशवेकुलसंभूताः पुनरा राजानः । न
 नूनमन्यन्ताऽऽत्मानं धन्यतमं केवलमाकुर्वाणामदानेन, अपि च
 १६९१ तमेऽब्दे श्रीवल्लालचित्तचकोरचन्द्रिरेण श्रीमाधवेन राज्ञा संव-
 धिष्णुनैव पूर्वजानां दातृत्वव्रतं समलंकरिष्णुनैव सुपाप्रवितरणेन राज-
 लक्ष्मीं निराकरिष्णुनैव प्रतिभटमत्तयवनस्वचित्कारुतुदरणकण्डूमति-
 मार्थं मधविष्णुना श्रीरमाजानिना प्रतिसंवत्सरं दिविसतव्यया निजको-
 षस्थानां राजतमुद्राणां पञ्चदशशतया पुनश्च समसभाजिं स पण्डितवरः ।
 तदामभृति १७९७ तमशालिवाहनीयाब्दपर्यन्तं प्रागुक्तां पञ्चदशशतीं
 प्रतिवत्सरं समुपाभुक्षत निष्प्रतिबन्धं श्रीगोपीनाथवंश्याः, ततः किल
 नातिद्वाधीयसाऽनेहसा प्रतिवार्षिकी सार्धसहस्ररूपकपाप्तिः कुण्डिना,
 ग्रामः पुनरवर्तिष्ठ ।

एषमनवयविद्यासमासादितग्रामादिलक्ष्मीकः स्वधर्माचरणचणः
 पार्षणश्वर्षरीशचन्द्रिकायितमुनिर्मलतरयशःपटल आहिताग्निः श्रीगो-
 पीनाथभट्टः १७०५ तमाब्दीयफाल्गुने मासि हन्त सहसैव किलाऽऽ-
 कारितः कठोरान्तरङ्गेण कृतान्तहत्केन । अहह भो अकारणनिधूर्णता
 खलु परेतभर्तुः । अवितथं पुनरिदमभिधीयतेऽभियुक्तैः—‘को नु नाम
 न स्पृहयति सद्गस्तुने’ इति । आस्तां तावत् ।

अनेन पुनर्ज्योत्स्नाकृता भट्टगोपीनाथेनापरेऽपि केचन ग्रन्था निर-
 मायिषत परं तेषु संस्काररत्नमालानामप्रबन्धो यत्सत्यं सर्वाङ्गहृद-
 र्थगमो विराजतेतमाद्य । स्मार्तयाग्निकीयसकलेष्वपि प्रबन्धेषु नूनमयं
 प्रबन्धश्चक्रवर्तिपदं सलीलमिव संपादयेदित्यत्र नहि नहि किलाणीयानपि
 मतिमतां शङ्कावसरः । गृह्यप्रश्नद्वयीयं श्रीसत्याषाढमुनिहृत्यं संजि-
 न्नासुभिः, स्मार्तप्रयोगोपयोगिनः सुसूक्ष्मानेकश्रुतिसृष्टिसूत्रोद्धृ-
 तवचनसमुदायान्दिदृक्षुभिः, प्रासङ्गिकगभीरधर्मज्ञास्त्रीयान्विषयानधि-

जिगमिषुभिः, सहजतयाऽन्तराऽन्तरा मोञ्जुताञ्जयोतिःशास्त्रीयवचन-
स्तोमान्समाचिकलचिषुभिः, यं कमपि विषयं प्रतिपाद्यत्वेनाधिकृत्य
तत्र संभाव्यमानसंशयव्रातनिराकरणपुरःसरं प्रतिपादनशैलीं निरीचि-
क्षिषुभिः प्रागेव च संस्काररत्नमालारूपो गोपीनाथप्रणीतप्रबन्धः
स्वरणीकरणीयः । न खलु पुनः कोऽपि विमनायेत किमपि जिज्ञासितं
तत्र नास्ति चेति । प्रबन्धश्चायं १६८७ तमे कालिकावहनवत्सरे पार्थि-
वनाम्नि शुद्धे धावणमासि विघ्नपतिथौ सोमे समाप्तिमयासीदिति
ग्रन्थकृदुक्त्यैव प्रतीयते । संस्काररत्नमालासमाप्त्यनन्तरमेव किल
ज्योत्स्नावृत्तिः पुनः प्रणेतुमारब्धेति च अनुमीयते । अन्यथा हि संस्कार-
रत्नमालासमाप्तिप्रसंगमिव ज्योत्स्नासमाप्तकालमपि निरदेश्यदृष्टि-
कृतं । इदमप्यत्रैकमवश्यमवशन्तव्यं यत्किंल ज्योत्स्नावृत्तिसमाप्तिका-
लानुल्लेखेन, सकलस्यापि पुनः सत्याबादीयसूत्रस्य व्याख्याने नूनमा-
सीद्वलीयसी समीप्सा श्रीगोपीनाथीया इन्त इन्त परमाकालिकपञ्चरव-
सज्ञायेन न खलु पुनरप्यदिष्टं तथाविधम् । अतिरोहितमेवेतत्, य-
न्मानवेनान्यदेवाभिलष्यते नूनमतिमात्रमन्यदेव च विभाष्यते भगवत्या
नियत्येत्यलं विधादेन ।

प्रियमहाभागा आनन्दाश्रममुहदः, उपहृतं खल्वस्माभिः × श्रीगोपी-
नाथभट्टदीक्षित्विधं यावच्छक्यं वृत्तं श्रीमज्जयः । महीयसो विदुषोऽस्य
लोकान्तिशायिमतिभाषालित्वस्य भूपस्यः खल्वारुणायिकाः पुनराश्र-
विद्वद्भिर्व्याहृताः, श्रीगोपीनाथप्रणप्तपुत्रेण श्रीधुण्डिराजदीक्षितमहाश-
येनापि च परम्परया अवणकर्मीकृता अर्थाद्वितथीभूता इति चास्म-
भ्यं कथितास्तदीया गाथाः शोभूयन्तेऽस्माभिः । परं विस्तरमिमां
नोल्लेख्यन्ते ।

तार्थीचीकः पुनरस्य सत्याबादीयसूत्रस्य व्याख्याता श्रीमातृदत्ता-

× इदं पुनः श्रीमद्गोपीनाथीयं वृत्तं संप्रति पुण्यपत्तननिवासिभ्यस्तदीय-
पौत्रपौत्रेभ्यः कर्ग्यसन्कल्लेजारूपसंस्थायधोफेसरविरुद्धलंछतेभ्यो धुण्डिराजदीक्षित-
महाशयेभ्यो महीयोषिः प्रयत्नैः संपाद्य यथाश्रुतमेव समुदल्लेखि । न खलु तत्र
संशयान्नसरः । शकाङ्गाविषये यदि मनावयमाद्येत तर्हि क्षमन्तां पुरावृत्तकोविदः,
निवेदयन्तु च मूर्तार्थम् ।

चार्यः । एतेन खलु गृह्यसूत्रमयी, एकोनविंशविंशप्रश्नद्वयी व्याख्यायि
समुद्रिता चाऽऽनन्दाश्रमसंस्थयाऽष्टमे भ.गे । नितान्तं सरला सरसा
सुगमा चास्य श्रीमातृदत्ताचार्यस्य व्याख्यानकौशली । यत्किमपि वा
प्रतिपाद्यं भवतु तदेतत्प्रतिपाद्यमानं यदा विविधवचनजातं समुपन्यस्यं
समर्थयते तदाऽऽलिखितमिव भवत्यन्तःकरणजवानिकायामिति नैतदप-
रिचितमिङ्गितज्ञानां क्षेमुपीपताम् । भूयिष्ठं चोपकुर्वती वैदुष्यमङ्गी-
मङ्गीकुर्वन्तः पुनरमन्दमानन्दं विन्देरन्परिशीलयितार इत्यत्र न
संदिग्धो वयम् ।

यद्यप्यानन्दाश्रमसंस्थया स्मार्तप्रश्नद्वयस्यैव मातृदत्ताचार्या वृत्तिः
समासादि तावन्मात्र्येव च पुनराङ्गि तथाऽपि व्याख्याया उपक्रमे
मङ्गलाचरणाभावात्, अपि च ‘यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय
दर्शपूर्णमासादयः सहस्रसंवत्सरान्ता ये श्रौता यज्ञा वैतानिकास्ते व्या-
ख्याताः । स्मार्ता इदानीमष्टकादय एकाग्रौ कर्तव्या वक्तव्यास्तेवामु-
पनयनं प्रधानम्’ इति मातृदत्तस्य स्मार्तसूत्रस्य व्याख्यानोपक्रम-
ग्रन्थेन, तथा च—

मातृदत्तप्रयोगस्तु नैतत्सूत्रार्थसंमतः ।

आपस्तम्बानुसारी हि तत्रःतत्र प्रकाशयते ॥

इति श्रीवाङ्मेश्वरसुधीविरचितहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यानोपक्रमीयपत्र-
स्थनोल्लेखेन, अन्यच्च “अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां कार्या, इति
हिरण्यकेशिवृत्तौ मातृदत्तीये” इति विकृतीष्टिमधिकृत्य प्रथमपरिच्छे-
दीयनिर्णयसिन्धौ पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमता भट्टकमलाकरेण समुद्धृतायाः
पङ्क्तेः स्मार्तसूत्रव्याख्यानेऽसम्भवात्सकलमपि सत्यावादीयं सूत्रं
श्रीमातृदत्ताचार्यो व्याख्ययदिति संशीतिविधुरं प्रतीमः । स्यादप्यलं
कचिद् ।

कथोऽयं पुनर्महाभागः श्रीमातृदत्ताचार्यः कतमस्मिंश्च समये भा-
रती भूमिं भूषयामासेति न वयं पारयामो नूनं प्रतिपादयितुम् । परमे-
तज्ज्ञानूर्तं यत्, परमरमणीयश्लोकस्य श्रीमतो भट्टकमलाकरस्य निर्ण-

यसिन्धुऋतः मातृनोऽयं श्रीमातृदत्त इति । 'अन्वारम्भणीया तु च-
तुर्दश्यां कार्या, इति हिरण्यकोशिद्विती मातृदत्तीये ' इत्यादिना श्रीक-
मलाकरभट्टीयोल्लेखेन श्रीमातृदत्तस्य भट्टकमलाकरतः प्राग्भवत्वं निर्दि-
चिकिस्समेव सिध्यति । निर्णयसिन्धुग्रन्थावसाने तद्ग्रन्थसमाप्तिसमर्थः

यसुऋतुऋतुभूमिते शकेऽब्दे नरपतिविक्रमसोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवशिवौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुद्वेऽपि तथ ॥

इति 'पद्येन श्रीकमलाकरः प्राचकाशत् । अयमत्र सारः—विक्र-
मीयः 'यसुऋतुऋतुभू' शब्दवाच्यः १६६८ तमः संवत्सरो नाम
शालिवाहनीयः १५३३ तमो वत्सरः । तस्मात्पश्चिमब्दान्धवकलदय
कमलाकरीयं जन्मसमयं प्रायिकत्वेन यदि वयमनुमायाम तर्हि १४७३
तमे शालिवाहनीयेऽब्दे कमलाकरजननावसर इति पर्यवस्यति । याद-
त्ततः मातृनो मातृदत्ताचार्य इति निष्पत्तीपदीति स्म । अन्ये चानेन
प्रणीता ग्रन्था नो नो नूनं भूतिपथ उपाकृषन् । रुद्रभाष्यं, हिरण्यको-
शिप्रौढमयोगः, इति ग्रन्थद्वयं कपररत्नपुनरयमाचार्य इति कश्चिदुल्लि-
खेन न तत्परं बाहं विश्वसिमो वयम् ।

प्रियवहाभाग निवेदितोऽस्माभिः श्रीमन्महो मातृदत्ताचार्यः ।
उपदर्शिताश्च युक्तयः । इतः परं श्रीवाङ्छेश्वरसुधियं परिचाययितुं
श्रीमतः समभिलष्यत्यास्माकीना किल छेस्वनी ।

तुरीयः पुनरस्य सूत्रस्य वृत्तिकृच्छ्रीमान् पण्डितोत्तंसो वाङ्छेश्वर-

॥ 'यसुऋतुऋतु' इत्यत्र 'यसुऋतुऋतु' इति भिन्नाभिन्नस्थाने भिन्नाभि-
न्नकाष्ठे च मुद्रितेषु पुस्तकेषु पाठो नयनपथातिथिर्भवति कतवः पञ्च । ऋतवश्च पुनः
पद । शतेनान्तरं विपरिवर्तेत । नातिप्राचीने ग्रन्थसमाप्तिसमये पुनरियदन्तरं बाहं
न सलु संहिष्णुतासहम् । बहुत्र लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु 'यसुऋतुऋतु'
इति पाठस्यैव दर्शनात्, ऋतुशब्दवटितपथस्वीकरणे छन्दोभङ्गदुष्ट्या, १५१८
तमे विक्रमसंवत्सरे तस्मिन्नेव पद्येऽग्रिमरौद्रादिकलवर्णनस्यासङ्गत्वाच्च कद्रुपद-
संयुक्तपाठो नन्तरं संजायतीति । 'ऋतु' इत्यक्षरमोर्लिपिसादृश्यमाहुर्वेन समा-
न्तरं श्रेयः भवतिः ।

सुधीः । आदितः षोडशमश्रान्ता, चतुर्विंशमश्रे सप्तमषटलान्ता च सुधियोऽस्य वृत्तिर्महीयसा प्रयत्नेनाऽऽनन्दाश्रमसंस्थया समुपार्जि । नवमे भागे च पुनरस्य चतुर्विंशमश्रीया वृत्तिर्मुद्रापिताऽपि । माक्तनानां मश्रानां, तन्मुद्रणावस्थातः मागनुपलब्धेः पुनरन्येषां वृत्तिकृतां वृत्तीनां समुपस्थितिसत्तया च न खलु तादानिके काले वाञ्छेश्वरीया षोडश-मश्रानां वृत्तिरवसरमलभिष्ट । श्रीवाञ्छेश्वरस्य पुनरियं वृत्तिरपि नून-मेकान्ततो महादेवगोपीनाथदीक्षितयोर्बैजयन्तीज्योत्स्नावृत्त्योरिवास्ते-मात्रं सौष्ठवसौभाग्यमावहति । वृत्तावेतस्यां हि समुच्छलन्तीषु पुरुष-णि पुनः प्रमाणानि श्रौतस्मार्तादीनि । एतस्या वृत्तेः परिकूलनं नाम नौकासमाश्रयणमेष सूत्रसागरस्य परं पारं गन्तुं, विपिनमिव बहुश्रुत-त्वस्य, वशीकरणमिव श्रौतेतिकर्तव्यतायाः, सोपानाधिरोहणमिव ज्ञान-सौधस्य । अहो पाण्डित्यं, अहो वैदुष्यं, अहो प्रतिभा खलु श्रीमतो विद्वद्विरिष्ठाग्रेसरस्य वाञ्छेश्वरसुधियः । सर्वथा हृदयंगमा ज्ञेयं वृत्तिः श्रौतरसिकानां क्षेमकरा निष्पादित्यत्र न पुनः स्तोकोऽपि संदेहः ।

संमति पुनः श्रीवाञ्छेश्वरस्य पौर्विकं किमपि कुलवृत्तादिकमुपहर्तु-मिच्छामः । प्रायेण किल माधीनाः केऽपि कवयो भाष्यप्रणेतारो वृत्तिकृतो वाऽऽस्माकं स्वकीयस्थानकालवशोपनामादिकथनमपि निज-श्लाघामिव चेतसि कुर्वाणाः पुनरेकान्ततस्तूष्णीकामासेवन्ते स्म । ततश्च यत्सत्यं क्लिश्यन्तितर्मा तदीयचरितजिज्ञासापणयिनां चेतांसि । अहो चित्रीयते, प्रमोमुष्यते चान्तरङ्गं खल्वस्माकं श्रीमता वाञ्छेश्वरेण नाङ्गीकृतमेतदात्मचरितमञ्जूषोद्धाटने पुनरौदासीन्यप्रतप् । न पुनः केवलं मञ्जूषेवोदघाटि, तद्वतानि किल महार्थवन्ति रत्नान्यपि दर्श-यितुं नाभायि । अयं हि पुनर्वृत्तिकृत्प्रवरः श्रीमान्वाञ्छेश्वरो वैजं-कुलवृत्तादिचरितं स्वयमेव सामीचीन्येन सत्याषाढसूत्रीयाद्यप्रश्नव्या-ख्यानोपोद्घाते प्रसङ्गतः समवर्णयत्कतिचिद्भिः पद्यैः । यदि पुनस्ता-न्येव पद्यानि विद्येस्वितुं प्रवर्तेमहि तर्हि प्रभीष्यते खलु विस्तरोऽस्मान् । अतो हि नाम तत्पद्यगतसारेण श्रीमन्तं वाञ्छेश्वरं प्रबोधयितुं किल समीहामहे ।

सुविदितमेवास्ति खलु दाक्षिणात्ये भारतभूमिभागे श्रीमति कवेरज-
सरिशीरे प्रथितैश्वर्यं तज्जापुरं नामानुत्तमं राजस्थानम् । तत्र स्वप्रता-
पमार्तण्डनिर्जिताराविसंघसंतमसा निजकीर्तिराकाजैवातृकचन्द्रिकाध-
वल्लिमविशदीकृतदिकृमण्डलाः श्रीमोसलीयान्ववायजा आसांश्चकिरे
राजानः । तदमात्यकुलोत्पन्नस्य श्रीवाञ्छानाथस्य माहिषस्तकमणेतुः
कवेः प्रणप्ता माधवार्यनप्ता श्रीनरसिंहपुत्रः कुम्भकोणनिवासी होशनि-
कर्णाटजातीयः श्रीमदीश्वरशास्त्रि-श्रीनिवासाचार्य-अहोबलपण्डितपुं-
गवानामन्तेवासी शरभ(सर्फोनी)महाराजनिकटवर्ती च श्रीवा-
ञ्छेश्वरः प्रागुक्तः । एतत्कृतसूत्रवृत्तेर्नाम तु महालिङ्गेति । एतेन पुन-
र्महाविदुषाऽऽचार्यस्वामिधर्मः पाठनपीठे नियुक्तेन, षट्दर्शनैरहस्यं
पुनरध्यापनकर्मतामनापि । अलमकार्पाश्चायं तज्जापुर(तंजावर)-
संस्थाने, पेशवेशासनकाले पुण्ये पुटभेदने, श्रीमदीश्वर(सोसूर)-
राजधान्यां श्रीमुम्बडिकृष्णराजवडियरसंसदि च १७३० तमे शालिवा-
हनीयेऽब्दे धर्माधिकारिवदम् । स विद्वान् किलैकदा श्रीमत्काशीसेत्र-
यिवासया प्रतिष्ठमानः श्रीकृष्णातीरनिवासिभिः पट्टवर्धनवंशस्थैः
प्रभुभिः समगमत् । अनेहसि च तादिके तेषां श्रीमतां षट्वर्धनपञ्चूणां
सुनीतिमन्तः सुधर्माणः, कपिगोत्रायतंसायमानलिमयेकुलसरस्वतकौ-
स्तुभायितानन्तात्मजसत्त्वाराममभूतयोऽमात्या अवित्सन्त । ' जोगः '
इत्याख्योऽपि तदमात्यमण्डलान्तर्गतः कोऽपि शुभंयुषः पुरुषोऽवर्तिष्ठ ।
श्रीमन्तो लिमयेजोगौ तु श्रीहिरण्यकेशिसत्याषाढसूत्रिणौ औत्रस्मार्तप-
रायणौ । लोकपूण्यशसश्चास्यासाधारणीं विद्वत्तां विज्ञाय श्रीमज्जया
लिमयेजोगाभ्यां समप्रयं सूत्रवृत्तिमणयनार्थं संपादितौ विद्वदग्रणीः
श्रीवाञ्छेश्वरपण्डितो वस्वग्न्यद्रिषिते(१७३८), पितृशके श्रीमच्छालि-
वाहनीये श्रीसत्याषाढीयं सूत्रं व्याख्यातुं समुपाक्रमीत् । समापयच्च
सकलस्यापि सूत्रस्य महालिङ्गाख्यां वृत्तिम् । प्रथममारभ्य षोडश-
ध्यायाश्चतुर्विंशश्चाध्यायाः, संहृत्य सप्तदशध्यायाः सन्त्येव खलु पुन-
रानन्दाश्रमीयसंग्रहे । तदितरे नोपलब्धाः । अनेन पुनर्महाविदुषा
माहचिन्तामणिः (भाट्टदीपिकाव्याख्या), वीषायनसूत्र(सोम)-
व्याख्या, दत्तकचिन्तामणिः, आह्वचिन्तामणिः, काकतालीयवादार्थः,

वेदान्तसूत्रार्थचिन्तामणिः, मलमासनिर्णयः माहिषशतकव्याख्या,
एवमादयो ग्रन्था निरमायिषत । एतस्य पुनः श्रीमन्नो बाळछेश्वरस्याव-
स्थितिसमयस्तस्यैव वचननः स्फुटी भवति—

‘ सरसकमनीयवचनः शरभमहाराजनिकटवर्ती च ’ इति ।

‘ वस्वग्न्याद्रिसेति (१७३८) मितशक्ते बाळछेश्वरः सुधीः ।

‘ हिरण्यकेशिनां सूत्रं व्याख्यातुमुपचक्रमे ’ इति च तद्वचनद्वयम् ।

शरभ(सरफोजी)राजस्य महीमण्डलशासनकालः १७२० तमव-
त्सरमारभ्य १७५४ तमवत्सरं यावत् । अत एव च श्रीशालिवाहन-
स्याष्टादश्यां अतादृशमेवस्यावस्थितिकाल इति विस्पष्टमेवेतत् । =
माहिषशतककर्ता श्रीबाळछानायः पुनरेतस्यैव प्रणितामहः ।

‘ माहिषं शतकं येन कृतं विद्वन्मनोहरम् ।

तस्य नम्रा + माघवार्धपोषः श्रीनरसिंहतः ।

छन्दोजन्माऽधीतशालाः श्रीमान्बाळछेश्वरः सुधीः ॥

इति तदीयेनैव वचना विशदी भवति । तेन च प्रतीयते पारमार्थ-
मासमेव पुनरेतस्य वैदुष्यम् । वृत्तिकृदयं श्रीबाळछेश्वरसुधीर्न किल
केवलं तज्जोरमण्डल एव कृतावासः किंतु कुम्भकोणे श्रीकाशीक्षेत्रे
दुण्यपक्षने महीशूरसंस्थानेऽपि विहितवाग्वासमिति प्रतीयते ।

= माहिषशतकप्रणेता श्रीबाळछानायः (बलकृषिः) नागपुरीयभोसलवंशाश्रित
इति श्रीकरशीरानगुरुः श्रीनिवासपण्डितः (रावजीमहाराजः) स्वकृतमाहिषशत-
कव्याख्यानोपक्रमे प्रत्यपादयत्, परं तदुपरितनविवेचनेन पुरावृत्तज्ञानाभावात्तुल्य-
मिति बोद्धव्यम् ।

+ अत्र नृपतुषदं ‘ न पतन्ति पितरो येन ’ इति केवलधौमिकव्युत्पत्त्या प्रण-
प्तुं (पण्डु) परं मन्तव्यम् । द्वाविडेण तथैव व्यवहारात् । संदृश्यते च पुनरन्य-
त्रापि तादृशः प्रयोगः—

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिविम् ॥ इति ।

विवाहसंस्कारे कन्यादानसमये यत्र दासिणात्या ‘ अमुकशर्मणः प्रपौत्राय ’ इत्यु-
च्चारयन्ति तत्र द्रविडदेशीयाः संप्रति ‘ अमुकशर्मणो नृप्रे ’ इति व्याहरन्ति ।

अथैतस्य सूत्रस्य पञ्चमः पुनर्ध्याख्याकृच्छ्रीमहादेवदीक्षितः ।
अनेन खलु धर्तृशसप्तविंशधर्मसूत्रारूपप्रश्लाघितं व्याख्यातम् । एतस्य
पुनर्ध्याख्याया ' लज्जबला ' इति नामधेयम् । असौ हि वैजयन्तीकृतो
दीक्षितमहादेवाज्जिज्ञ एव । गमयति खल्विदमर्थं तदीया व्याख्यानसर-
णि लज्जबलेति पुनरपरं च धृष्टिनाम् । अन्यथा हि कथं नु नामैक एव
व्याख्याकृतस्त्रीयहोः परिवर्तयेन्नामधेयं, कार्यकारं च पुनरप्यप्रपदकं
व्याख्याय तदूर्ध्वगतानेकोनविंशतिप्रश्नानुजिज्ञाऽन्तिममेव इयं
व्याख्यायात् । ततश्च प्रतीतोऽयं पुनर्भिन्न एव पूर्वस्मान्महादेवदी-
क्षितादिति ।

अस्यापि पुनरलज्जबलानामवृत्तिः सर्वाङ्गमनोज्ञा । एतां खल्वल्लो-
कमानानां संतोतुषीति नञेतः । अत्र हि सुगममिति समुपन्यस्य प्रायः
सूत्रस्यैकमपि पदं परित्यक्तम् । तेन च खलूज्जबलेयं बालबोधिनी
संहता । अयं पुनरलज्जबलारचयिता महादेवः कदा कं वा जनपदं
कतमं कुलं वाऽवर्तसर्पाचकारेति हृदयद्वारिकरा अपि वयं हन्त लेख-
तोऽपि निर्णेतुं नाश्वनुम । १७४१ तमे शालिवाहनीयेऽब्दे निजं
हिरण्यकेदवाङ्गिकापरपर्यायमाचारभूषणं समापयितुः ' ओक ' इत्युपाङ्ग-
रूपम्बकपण्डितस्याऽऽचारभूषणे महादेवकृतोऽज्जबलाया बहुल ज्ञेयत्व-
रुपपन्नकतः प्राचीनत्वं पुनरेकान्तोऽस्योज्जबलाविधातुः स्फुटी
भवति । एतेन प्रणीताः पुनरन्ये ग्रन्था नास्माकं भवणसरणिमाययुः ।

षष्ठो व्याख्याकृतु दण्डवतीत्युपनाकस्त्रिकाण्डमण्डनाचार्यविरुद्धालंकृतः
श्रीमहादेवदीक्षितः । एतेन खलु सत्याषाढीयसूत्रस्यैकादशमश्रमार्भ्या-
ष्टादशमश्रान्ता अष्टौ प्रश्नाः, एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशता इति त्रयः प्रश्नाः,
पञ्चविंशः प्रश्नश्च चन्द्रिकाख्यव्याख्यया संकलिताः । पितृमेधीयं
पुनरष्टाविंशैकोनविंशप्रश्नयुगुलं वैजयन्त्याख्यव्याख्यया च सना-
यितम् । सामंतिकः पुनरयं दण्डवतीत्युपाङ्गमहादेवदीक्षितमहाशयः
कर्नाटकीयधारवारूपपत्तने हारीतवंशभूषणायमानं समविच्छिन्नैकसोम-
धीपुरुषकुलसमुद्भूतं तैत्तिरीयापस्तम्बशाखिनं सोमयाजिनं निजपि-
तरं सिधदीक्षिताभिधेयं शालिवाहनीये १८०६ तारणनासि संवरसरे
प्रदुर्भूय कृतार्थार्थाचकार । ततः कृतोपनयनः श्रीदीक्षितमहाभागः
श्रीनिन्द्यरङ्गपूरोपनामकमहादेवशास्त्रिवरारम्भाशे विहितवेदाध्ययनः

परिकलितश्रौतस्मार्तयाज्ञिकविषयश्च विद्वद्वत्तन्त्र्यायचूडामणिपदवीभूषि-
तानां सोमयाजिनामप्रिहोत्रीत्युपाभिरुच्यश्रौतमण्णाचार्याणां समीपे
आस्त्राध्ययनं विहितवान् । ततश्च महाश्रयेनैतेनाऽऽपस्तम्बसूत्रभाष्यं
विरच्य पुनरितरेषां च सूत्राणां वृत्तीर्निर्माय श्री १०८ शिवगङ्गाय-
ठाधीश्वरजगद्गुरुशंकराचार्यस्वामिचरणारविन्दयुगले स्वकीयग्रन्थाः स-
मुपाहारिषत् । श्रीस्वामिचरणाश्च समीक्ष्य तान्सकलानपि ग्रन्थान्वि-
ह्राय च पुनरस्य महानुभावस्य श्रीमहादेवदीक्षितस्य ग्रन्थगुम्फनचातु-
रीमेन ' त्रिकाण्डपण्डनाचार्यः ' इति विरुदेनावृतसयांबभूवुः । महाक-
र्मठा पुनरयं त्रिकाण्डपण्डनाचार्योऽप्रिष्टोमवाजपेयसौभामणमिहाम्रिचय-
नादिभिः क्रतुभिर्भगवन्तं परमात्मानं समाराधयामास । अगुम्फीच्छायं
हौमरत्नमालासंस्काररत्नमालाशान्तिरत्नमालादीन्प्रबन्धान् । एतस्य
पुनः सुगृहीतनामधेयस्य श्रीदीक्षितमहादेवस्य कौटुम्बिकोपजीविकार्थं
कुलपुरोषसमेन कोऽपि वदान्यप्रवराः किल महामहनीयो ' देशपाण्डे '
वपाभिरुपो भूरिणा भूमिवितरणेन सभाजयामास । निवसति चायं
श्रीदण्डवती महादेवदीक्षितमहाशयः श्रीभारवाडपत्तने श्रौतस्मार्तकर्म-
कपरायणः संप्रति ।

आपि माननीयाः समुपहृतं स्ववस्त्रमाभिः वण्णामपि वैजयन्त्यादि-
वृत्तिकृतां महीयसा मयस्नेन यावत्संकलितं वृत्तं श्रीमज्जयः ।

अथेदानीं श्रीसत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे इठादिवाऽऽधुनिकैः केचिदु-
ज्जादितान्कांश्चिदाक्षेपान्सममाणं समूलकायं कथित्वा परमार्थं प्रख्याप-
यितुमभिलषामः । अवसरः स्ववयं श्रीसत्यापादीऽसूत्रविषये श्रुति-
सरणिमारुहानां लोचनपयातिथीभूतानां वाऽऽक्षेपाणां निराकरणस्य,
तद्विषयमधिकृत्य किञ्चित्प्रस्तोतुं मवृत्तानां नूनमस्माकम् ।

तत्रापमादिम आक्षेपः—

लुप्तमायमिदं सूत्रं देवादासीत्कचित्कचित् ।

दक्षिणस्यां ताम्रवर्णास्तीरेष्वेवेदमाहुतम् ॥

इति वैजयन्तीव्याख्याकृन्महादेवीयं व्याख्यानोपक्रमगतं पद्यं प्रमा-
णीकृत्य ' अपि मध्य इदं सूत्रं लुप्तमासीत्समाच्छास्त्रा विच्छिन्नैव ' इति
सोऽस्मासमाक्षिपन्ति केचिदाक्षेपारः । न पुनः कतमस्मात्कालादा-
रस्य कियदवधिकं कालं यावत्लुप्तमासीत्तन्निर्दिशन्ति । परं न

जानीमो वयं तादृशार्थान्वेषणे दृढवद्वपरिकरा अपि प्रागुदीरितमहादेवी-
चपये कस्य वा पदस्याऽऽप्तेष्वभिः समुद्भाषितोऽर्थो निष्पद्यत इति ।
लुप्तप्रायमिति पदस्य तादृशार्थं संभावयथ चेत्, नैतत्समञ्जसम् ।
'प्रायणे लुप्तं लुप्तप्रायम्' इति हि तस्य समस्तपदस्य विग्रहः । सुप्सु-
पेति समासः । प्रायःशब्दोऽत्र 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमरात्,
'तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वकोष्ठाच्च प्रोपसृष्टादपत्तैर्यच्च प्रोपसृष्टादे-
तेर्वा 'एरच्' (पा० सू० ३।३.५६) इत्यधिः निष्पन्नो बाहुल्य-
वाची । यथा—प्रायेण भोज्या ब्राह्मणाः । बाहुल्येनेत्यर्थः । यथा वा
साहित्यदर्पणे—

तत्कराः पण्डका मूर्त्ताः सुखप्राप्तयनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाया आसी (वेश्यानां) प्रायेण बल्लभाः ॥ इति ।

उक्तोदाहरणद्वये प्रायशब्द उक्तानां बाहुल्यं बोधयति न पुनरवधार-
णम् । एवं परःकोटिषु वाक्येषु प्रायशब्दो बाहुल्यार्थबोधक एव
दरीदृश्यते न पुनरेकान्ततः सर्वथालोपात्तकः । अतः प्रकृतमहादेवीय-
पद्यस्थलुप्तप्रायशब्दोऽपि सत्यावादीयहिरण्यकेशिसूत्रलिखितपुस्तकानां
नतु श्रोतस्मार्तयाज्ञिककर्मपारम्पर्यागतद्वारस्य बाहुल्येन 'लीपं सूच-
यति नतरां लिखितपुस्तकानामपि सर्वात्मनाऽभावेम् । एतावता लुप्त-
प्रायशब्दस्य परमाणुतोऽपि लुप्तार्थकत्वासंभवात्, तादृशार्थकान्त्रपदस्य
तस्मिन्पक्षे लेशतोऽप्यसम्भवात्, 'देवादासीत्कचित्कचित्' इति
तत्सूत्रपुस्तकसत्त्वाबोधकाग्रिमग्रन्थविरोधाच्च महादेवीयं लुप्तप्रायमिति
पदं हेतुकृत्य केषांचित्कलुषांकृताश्रयानाम् 'अपि मध्ये इदं सूत्रं लुप्त-
मासीत्' इति साधिसिद्धं विधानं सूदुरं प्रसक्तव्यम् ।

वैजयन्तीकृतदुक्तस्य लुप्तप्रायमिति पद्यस्य नूनमिदमेवाऽऽकृतमव-
बोद्धव्यम्—यदा किल पण्डितप्रकाण्डो महादेवदीक्षितमहाभागो
हिरण्यकेशिसूत्रं व्याख्यातुं प्रावर्तिष्ट सदानां प्रायः शतकप्रितयतः
मात्तने काले यथेदानीं मुद्रणमन्दिरादिसम्भवात्पुस्तकप्राप्तिसौलभ्यं,
तथा तत्काले मुद्रणकलायभावात्पुस्तकप्राप्त्यसौलभ्यात्, लिखित-
पुस्तकानामभावाच्च, सत्स्वपि वा केषांचिदभ्यासे लिखितपुस्तकेषु
प्रणाशशङ्काऽस्तिमात्रप्रयत्नसमासादितपुस्तकानां पुनरावयन्तिक्वचित्वा-
सादृते वितरणाप्रवृत्तेश्च तत्सूत्रपुस्तकसंविपादयिषया प्रयतमानोऽपि

कंचित्कालं तल्लब्धुमनीशानः सहजतयैवोदलीलितवत्, न पुनर्लोप-
ख्यातं लुप्तमायमित्यादि । नो चेत्कथं तु नाम 'देवादासीत्कचित्क-
चित्' इत्यग्रिमं सूत्रपुस्तकसत्ताधायकं महादेवीयं विधानं संगत्यं
भजते । सत्येवं लिखितपुस्तकदोर्लभ्यमात्रमावकाशेन श्रीमता महा-
देवेनाल्लेखितवचसो वटापिप्पलमूलन्यायेन कैश्चन महाभागैर्विपर्यय
लुप्तमायशब्दार्थं प्रकल्प्य च पुनरवास्तवार्थं विहितं 'अपि मध्य इदं
सूत्रं लुप्तमासीत्' इति विधानं कियतांऽशेनावितथभावं लोकेत
तद्विमर्शपाटिष्ठाश्चतुरचेतसः सुधिय एव विभावयन्तु ।

यत्तु केनाधिदर्थविधानैकचतुरेण व्युत्पन्नकुलललामेन स्वमतोपहृ-
त्कार्यं 'देवादासीत्कचित्कचित्' अत्रत्यस्य कचित्कचिदिति पद-
द्वयस्य तादृशवर्णातीतरस्यग्रामपक्षनायाधिकरणविषये संबन्धमकुर्वेत् प्रक-
ल्प्य च तं सूत्रमताध्यायविषये वटादिषु 'केचन केचन मन्त्राः—
अध्यायाः—मयाऽऽसादिताः' इति महादेवीयोऽभिप्रायः प्रतिपाद्यते,
तत्रमतिपादनं त्वेतिरभसोक्तत्वादत एव फलश्रुतमत्वाच्च नाऽऽदत्तव्यम् ।
यता—'यत्नं व्याख्यास्यामः' इति सूत्रव्याख्याने श्रीमातृजय-
न्तीकुम्भहादेवः । सप्तविंशतिप्रश्नात्मकहिरण्यकेशिसूत्रस्य यथालुप्यर्थं
समासतः प्रश्नाङ्कनिर्देशपूर्वकं सकलप्रश्नगतविषयाभिरदिसत्, यदि
पुनर्वृत्तिकृत्समग्रं सूत्रं नालस्यत, अपि नाम कथं तर्हि सर्वेषामपि
प्रश्नानां विषयानाख्यातुमशक्यत् । तस्मादामूलचूडं सत्यापाठहिरण्य-
केशिसूत्रं श्रीमहादेवः समासादितवानित्यत्र न खलु बिन्दुमात्रोऽपि
संदेहावसरा ।

अत्रेदमवधेयम्—स्ववाचकोत्तरमायशब्दोदितेन स्ववाहुतयेन स्व-
व्यतिरिक्तार्थस्य काचित्कत्वं सूच्यते । अत्र च सूत्रशब्देन सूत्र-
पुस्तकमुच्यते । तच्च लुप्तमायमित्युक्तौ लुप्तमवतिरिक्तस्य विद्यमानस्य
सूत्रपुस्तकस्य काचित्कत्वं सूचितं भवति । तदेव च 'देवादासीत्कचि-
त्कचित्' इत्यनेनाभिहितम् । तत्र कचिदित्येनाधिकरणतया निर्दि-
ष्टोऽर्थ उत्तरार्धेन स्पष्टीकृतः । उत्तरार्धं चैवशब्दघटितत्वाच्च विधा-
यकं किंतु व्यवच्छेदकम् । एव एव चास्य श्लोकस्यार्थः पूर्वोत्तरार्ध-
संगतिपूर्वकः संदृश्यते । माशुक्ताक्षेपकप्रदर्शितप्रकारेण यदि 'इदं
सूत्रमित्यस्यैतत्सूत्रान्तर्गता बहवः प्रश्ना लुप्ताः' इत्यर्थः, तथा 'दे-

वादासीत्कचित्कचिदित्यस्यैतत्सूत्रान्तर्गताः केचित्प्रश्ना विद्यन्ते ।
 इत्यर्थः, तर्हि तद्विशदीकरणमुत्तरार्थेन न संभवति । उत्तरार्थे दि-
 ताञ्जपणीतीररूपो देशविशेषः प्रदर्शितो नतु प्रश्नविशेषः । अथान्यदेव
 तदपूर्वं किंचिदुक्तं नतु पूर्वार्थस्य विशदीकरणमिति वेयात्येन श्रूये चेत्,
 द्वयोरर्थयोर्मिथोऽसंबन्धार्थमतिपादकतापत्तिः । तत्रत्यैवशब्दानर्थक्यापात-
 न्न । किंचेदं सूत्रमित्यनेन किं समग्रमेतत्सूत्रं परामुच्यतेऽथवा तत्रत्या-
 नान्तरवाक्यव्यक्तयः । नाऽऽद्यः । कचिदित्यनेन निर्दिष्टानां प्रश्नानां
 तादृशसमग्रसूत्राधिकरणत्वासंभवात् । नान्त्यः । लुप्तमायमिदं सूत्रमि-
 त्यस्यैव हि, आसीदित्यत्र कर्तृतया संबन्धः । यल्लुप्तमायं तदेव कचि-
 दासीदित्यर्थः । सूत्रपदस्य समग्रसूत्रार्थबोधकत्वाभावे याः सूत्रव्य-
 क्तयो लुप्तास्तदन्याः काश्चिद्विद्यन्त इत्यनो लुप्तमायमिदं सूत्रमित्यनेन
 बोधितस्याऽऽसीदित्यत्र कर्तृतया संबन्धो दुर्बलः । किंचेदं सूत्रमित्यभेद-
 न्नभेदेन सूत्रव्यक्तिविशेषस्य परामर्शो दुर्लभः । बुद्धिस्थस्य व्याधिरुपा-
 सितस्य समग्रस्यैव परामर्शो न्यायः । अथ यल्लुप्तं तस्य विद्यमानत्वं
 कथमिति विरोधस्तु नोज्ञावनीयः । देशभेदेन विरोधपरिहारात् ।
 मायकचिच्छब्दाभ्यां चैतदेव सूचितं भवति । उत्तरार्थेन चैतत्स्पष्टी-
 कृतम् । कचित्प्रदेनास्पष्टतया निर्दिष्टो देशविशेषस्तान्जपण्यांस्तीर-
 इत्यनेन स्पष्टीकृतः । एवञ्चभेदेन व्यवच्छेद्यतया प्रदर्शितं देशान्तरं
 लोपस्याधिकरणमुक्तमिति । एतेन गगनमण्डले चित्ररचनाचातुरीं प्रद-
 र्शयन्त आक्षेपारः परस्ताः ।

अथ तावद्विरण्यकेशिसूत्रस्य प्रशामाणिकधौरेयपण्डितप्रकाण्डग्रन्थ-
 कारकृतोल्लेखकालहृष्ट्या मनामिष विचारं विधातुमिच्छामः । तत्राऽऽ-
 दौ क्षालिवाहनस्य षोडशसप्तदशाष्टादशेषु शतकेषु हिरण्यकेशिसूत्रस्य
 लिखितपुस्तकानामानन्दाश्रमसंस्थायां संपत्तिं त्रिद्यमानत्वात्, नास्ति
 माघीनार्यां मिताक्षरायां बालंभट्ट्याख्यटीकायां बहुत्र हिरण्यकेशिसू-
 त्रोल्लेखात्, वैजयन्तीज्योत्स्नामहालिङ्गः (बाळुछेश्वरी) उज्ज्वलादिक्या-
 ख्याः प्रणेतृणां श्रीमहादेवदीक्षितभट्टगोपीनाथबाळुछेश्वरमहादेवादीनां
 गतशतकत्रय एव वर्तमानत्वाच्च तदानीं तनीं हिरण्यकेशिसूत्रसत्ता तु
 निर्वाधेव । क्षालिवाहनस्य षोडश्याः शतान्दयाः पूर्वदले पञ्चदश्याः

क्षतान्दधा उत्तरदले चावस्थितिभाजा महामहनीययज्ञसा भद्रकमला-
 करेण स्वमणीतनिर्णयसिन्धौ मातृगोत्रजविचारादिस्थलेषु ' अथाज्ञा-
 तबन्धोः पुरोहितमवरेणाऽऽचार्यमवरेण वा ' इत्यादिस्तथावादीयहि-
 रण्यकेशिसूत्रविषयकोल्लेखो बहुत्र प्रादर्शितः, तेन च शालिवाहनीये
 पञ्चदशशतके नाऽऽसीद्धिरण्यकेशिसूत्रलोप इति संसिध्यते । तथैव
 निर्णयसिन्धौ कमलाकरतः प्रायः शतकेन शतककल्पेन शतकाधिकेन
 वा कालेन मात्तनस्य हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याकृतः श्रीमातृदत्ताचार्य-
 स्य प्रथमपरिच्छेदे विकृतीष्टिकालनिर्णय उल्लेखतश्चतुर्दश्यां तत्पूर्वस्यां
 वा क्षतान्दधा निःसंदेहोन्मेषं हिरण्यकेशिसूत्रं जागराधकारैव । तथा
 च १२१८ तमाद्वत्सरादारभ्य १३०८ तमं शालिवाहनीयं संवत्सरं
 यावत्सत्ताजुषां श्रीमाधवाचार्यपरनामधेयश्रीमाद्वियारण्यस्वामिनामध्व-
 संहिताभाष्योपोद्व्याते ' यज्ञं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिर्वेदैर्दिधी-
 यते ' इत्युल्लेखेन, तथा चान्यत्रापि ' जैरां गच्छसि परिधत्स्व
 वासः ' (का० १ भ० १ सू० २२) इत्याद्युल्लेखेन त्रयोदशशत-
 केऽपि स० हि० सूत्रसञ्ज्ञावो नूनमभूदेष । ततोऽपि प्राचीनतमे समये
 भूयसांऽन्तेन द्वादशे शालिवाहनीये शतकेऽवस्थितिभाक् श्रीमदपरार्कः
 स्वमणीतार्था याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायामपरार्काभिधायामाचार्यपाये
 विवाहमकरण एकोननवतितमे पद्ये ' यदाह सत्यापादः—नै-
 स्वामित्यस्य भार्याया० प्रतिनिधिर्विद्यते ' इति हि० सूत्रमुल्लिखेत् ।
 तेनापि विश्वदी भवति द्वादशे शतके स० हि० सूत्रं पुनरेकान्ततो बोध-
 बीति स्मैवेति । एवमपि १८७४ ख्रिस्ताब्दे (बनारसप्रिन्टिंगप्रेस)
 इत्याख्यमुद्रणमन्दिरेऽङ्कितस्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधर्माधि-
 कारिश्रीनन्दपण्डितविरचितदत्तकमीमांसाप्रबन्धस्य चतुर्ल्लेखे पत्रे ' नि-
 र्णयानां द्वयामुष्यायणानां० ' इत्यादिहि० सूत्रे व्याख्यातं चैतच्छबर-
 स्वामिभिः—' द्वयामुष्यायणप्रसङ्गेन० जातास्ते परिग्रहीतुरेव ' इति
 शबरस्यामिकृतस० हि० सूत्रभाष्योल्लेखतः, श्रीकुमारिलमहोपाध्याय-
 तमस्य श्रीशबरस्वामिनो दृष्टिपथेऽपि स० हि० सूत्रमासां चक्र एवेति
 निर्विचिकित्सम् ।

‘ नन्दाः पूर्णं भूय नेत्रे मनुजानां च वामतः ।

मेलने वत्सरो धाता युधिष्ठिरशकस्य वै ॥

भट्टाचार्यकुमारस्य कर्मकाण्डस्य वादिनः ।

जातः मादुर्भवस्तस्मिन्विज्ञेयो वत्सरे शुभे ॥

इति जिनविजयीयपद्येन कुमारिलजन्मनः सप्तत्यधिकसप्तद्वययुतसह
स्रदयात्मकः कालोऽतिचक्राम ।

‘ दृष्ट्वा भाष्यं दृष्ट्वेताः कुमारः मोचे वार्चं देशिकं शंकरेन्द्रम् ।

लोके त्वत्सो मत्सरग्रामशाली सर्वज्ञानो नाल्पभावस्य पात्रम् ॥

इति विद्यारण्यविरचितश्रीमच्छंकरदिग्विजयस्य सप्तमसर्गस्थदृष्टशी-
तितमपद्येन श्रीमदाद्यशंकराचार्यकुमारिलौ समानकालिकाविति संसि-
द्धम् । श्रीमदाद्यशंकराचार्यचरणेभ्यः समर्पितात्सार्वभौमेन सुबन्धना
भूषतिना तान्नशासनायुधिष्ठिरशक्ये २६६३ तमे वत्सर आसीदाद्या-
चार्यसमवास्थितिरिति मतेऽपि तत्समकालिकस्य श्रीकुमारिलसद्भाष्यस्य
षोडशोत्तरसप्तदशशतकाधिकः समयो व्यतीयायैव । अर्वाचीनमतेऽपि
पुनरेकादशशतकेभ्यः प्रागेव श्रीकुमारिलसचेति विज्ञेयं भवति । डाक्-
टरभाष्योपरि श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकादिष्वप्युक्ततः श्रीकुमारिलाद-
तितमा प्राचीनस्य श्रीशंकरस्वामिनः सत्याषाढसूत्रे भाष्यसद्भावात्,
सार्वसहस्रदयादपि नूनमतिमात्रे प्राक्तने काले सिद्धे च स० हि० सूत्र-
सद्भावे, तत्कालिकसूत्रसत्तया च तदुत्पत्तिक्षणादारभ्य श्रीशंकरस्वामिने
यावदनुमित्या हि० सूत्रसत्तासिद्धौ मध्ये तल्लोपमाचक्षणाः परास्ताः ।

यत्तुच्यते ‘ चरणव्यूहे, सत्याषाढी हिरण्यकेशी ’ इति भिन्नं शाखा-
(सूत्र)द्वयं श्रूयते, अर्थात्सामतिकी शाखैव नास्ति । अतः खलु
हिरण्यकेशिसूत्रं विद्यते न वेति महीयान्संदेह इत्यादि ’ तदापातरम-
णीयम् । श्रीक्षेत्रकाशीस्यचौखाम्बाग्रन्थमालायां मुद्रिते चरणव्यूहपरि-
शिष्टसूत्रे पुनरुक्तविज्ञे पुटे ‘ तत्र स्वाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति ।
कालेता शाट्यायनी हिरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बेति ’ एवंविधपाठस-
द्भावात्, तदितरलिखितपुस्तकेष्वपि भूयःसु तादृशस्यैव ग्रन्थस्य
सत्तया च ‘ सत्याषाढी हिरण्यकेशी ’ इति पदद्वयपाठस्य ग्रामादिक-
त्वात् । तथैव महीशूर(लैसूर)पत्तनेऽङ्किते बौधायनधर्मसूत्रेऽप्येव वा

प्रभूतेषु लिखितपुस्तकेषु ' काण्वं बोधायनं त० । आपस्तम्बं सूत्रकारं
त० । सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं त० । बाजसनेयं याज्ञवल्क्यं त० ' इति द्वितीयप्रश्ने पञ्चमाध्याये नित्यतर्पणप्रकरणे विशेषणघटितसत्या-
षाढपदनिर्देशात्, अपि च बालंमष्टकमलाकरभट्टमाधवाचार्यादिभिः
पण्डितमूर्धन्यैर्बालंभट्टीनिर्णयसिन्धुवर्धसंहिताभाष्यादिषु भूयिष्ठेषु ग्रन्-
थेषु पुनरेकस्यैव सत्याषाढमुनिवरप्रणीतहिरण्यकेशिसूत्रस्योभयथाऽपि
निर्देशात्तदेकत्वं विमतिपत्तिलेशविधुरं स्थिरी बभूव ।

अतीवगूढार्थमनन्यदर्शितं न्यायैश्च युक्तं रचयन्सौ पुनः ।

हिरण्यकेशीति यथार्थनामभागभूद्वरात्तुष्टमुनीन्द्रसंमतात् ॥

अपि च—सत्यावलम्बनतया विदिताद्यसत्या-

षाढाभिधामभजदात्मपितुः सकाशात् ।

सूत्रप्रणीतिकृतविस्मयसूत्रकार-

मुख्यैर्महर्षिभिरवाप हिरण्यकेशान् ॥

इत्याद्यैर्नामद्वयहेतुं विशदयद्भिर्धैजयन्तीकुन्महादेवीयैरुल्लेखैरभिधानद्वि-
तयानिर्दिष्टोऽपि पुनरेक एव सूत्रकार इति फलितम् । एतेन
महादेवस्यैव स्वप्रतिपाद्यप्रतीपवर्णांसि नेगूहन्तः स्वीकुर्वन्तश्च पुनरन्य-
थैव संभाव्य लुप्तमायमिति वचनमर्थजरतीयन्यायमवलम्ब्यमानाक्षरण-
व्यूहस्य प्रामादिकपाठं क्रोडीकृत्य शाखाद्वयमिति व्याहरन्त आक्षेपका
अपि निरस्ताः ।

पञ्चाप्युच्यते—' तैत्तिरीयशाखाभाष्ये बोधायनापस्तम्बसूत्रयोरेव
निर्देशो न पुनः सत्याषाढीयसूत्रस्य । तेन च तादानिके काले तत्सूत्रं
लुप्तमेवाऽऽसीत् ' इति । नैतत्साम्प्रतम् । तैत्तिरीयशाखाभाष्यप्रणेत्रैव
प्रणीते पुनरथर्वसंहिताभाष्ये बहुत्र स० हि० सूत्रोल्लेखसद्भावात् ।
न हि भाष्यं प्रणयता सर्वाण्यपि सूत्राणि संग्राह्याणीतीश्वरवचनं, न
वा राजशासनं, नतरां वा दण्डकथनं किंतु तत्र निर्देष्टुरिच्छैव बली-
यसी । अन्यथाऽथर्वसंहिताभाष्ये सत्याषाढीयहिरण्यकेशिकौशिकाप-
स्तम्बाश्वलायनादीनामुल्लेखात्, बौधायनभारद्वाजशाङ्खायनादिसूत्राणां
पुनरनिर्देशाच्चाऽऽक्षेपकमतेन तानि बौधायनादिसूत्राणि लोपभावं दौके-
रन् । तथैव ऋक्संहितादिभाष्येष्वपि भाष्यकृदनिर्दिष्टा ग्रन्था अभि-
धानशेषतामाटीकेरन् । तस्माद्ग्रन्थकृदनुल्लेखतो निर्दिष्टेतरग्रन्थानां
पुनरदर्शनमित्यनुमानं बादमनैकान्तिकमतिमात्रानर्थाधायकं च । एतेन

तैत्तिरीयशाखाभाष्ये स० हि० सूत्रोल्लेखासम्भावात्तसूत्रं लुप्तमित्यनुमा-
तारस्तार्किका अपि प्रत्याख्याताः । ' सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं त० '
इति प्रागुदीरितसत्याषाढमुनिवरविषयकबोधायनोल्लेखात्सत्याषाढीय-
सूत्रस्य बोधायनसूत्रतः प्राचीनत्वमपि वक्तुं युज्यते समकालिकत्वं वा ।

यत्तु ' आपस्तम्बधर्मसूत्रस्य हिरण्यकेशिधर्मसूत्रस्य च बाहुल्येन
सादृश्यं संदृश्यते । ततः शङ्कते चेत्तः स्वतन्त्रमिदं सूत्रं न वेति '
इत्याद्युक्तम्, तदपि न समञ्जसम् । यद्यपि भूयःसु सूत्रेषु समानत्वमव-
लोक्यते तथापि कतिपयानि हिरण्यकेशिधर्मसूत्राणि नाऽऽपस्तम्बधर्म-
सूत्रे । न पुनरापस्तम्बीयानि कतिचन सूत्राणि हिरण्यकेशिधर्मसूत्रेऽ-
वलोक्यन्ते । अपि चैकस्मिन्नपि सूत्रे षड्विपरिवर्तनम् । तथा हि—
' अयाप्युदाहरन्ति—य आतृणस्यवितथेन० न दुष्टोक्तमव्यनाहेति '
(२६ । १ । १८) तथा च ' न गायेन्न रोदेत् ' (२६ । १ । ८३)
इत्यादीनि हिरण्यकेशीयानि नाऽऽपस्तम्बीये धर्मसूत्रे । ' यदि स्नायाव-
ण्मन्त्रधेत् ' एवमादीनि पुनरापस्तम्बीयानि नहि हिरण्यकेशिधर्मसूत्रे ।
' सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामम् ' अत्राऽऽपस्तम्बीये ' सप्तमे
ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामम् ' इति पदविपर्यासः । यत्र च सत्या-
षाढीये ' पादोनम् ' ' अर्धोनम् ' तत्र पुनरापस्तम्बीये ' पादूनम् '
' अर्धेन ' एवंजातीयकाः परःसहस्राः खलु विशेषाः साक्षात्किपन्ते ।
एतच्च वैषम्यं बाहुल्येनेति वदन्निस्तैरप्यङ्गीकृतमेव । तस्मादुभयोरैक्य-
मिति न शङ्कनीयम् । कतिपयवाक्यानां सादृश्याद्यदि ग्रन्थैक्यं कल्प्येत
तर्हि, अग्निपुराणे षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तत्तमादिष्वध्यायेषु, ' कपर्दोऽस्य जटाजूटः
पिनाकोऽजगर्भं धनुः ' ' मोक्षोऽपवर्गोऽथाह्वानमविद्याऽहंमतिः स्त्रियाश्च ' ' पथे यन्नसि च श्लोकः श्वरे खड्गे च सायकः ' ' भिक्षुः परित्राद् कर्मन्दी
पाराशर्यपि मस्करी ' ' जाबालः स्यादजाजीवी देवाजीवस्तु देवलः ' ' इत्यादीनां पराश्रतानाममरकोशस्थानां पद्यानां विद्यमानत्वादमराशि-
पुराणयोरपि साम्यं प्रसज्येत । ऋक्तैत्तिरीयसंहितयोरपि पुनरेतादृशं
साम्यं बहुत्राऽऽलोच्यते—' कुणुष्व पाजः ' (१ । २ । १४)
' जीमूतस्य ' (४ । ६ । ६) ' यदक्रन्द० ' (४ । ६ । ७) ' भानो
मिश्रो ' (४ । ६ । ८) ' आशुः शिशानो ' (४ । ६ । ४) एवं-
मभूतयो बहवः स्तत्वनुवाका यथासंख्यं (३ । ४ । २२) (५ ।
१ । १९) (२ । ३ । ११) (२ । ३ । ७) (८ । ५ । २१)

एवमादिषु स्थानेषु ऋसंहितायां विद्यन्ते । मन्त्राः पुनः समानानुपूर्वीका भूयस्तमाः । तेनोभयोर्ऋक्तैस्त्रिरीयसंहितयोरपि तावत्पक्षे किलैक्य-
कल्पना समुदियात् । एतादृशानि साम्यानि तु प्रचुरेषु ग्रन्थेषु दृश्यन्ते ।
नैतावता ग्रन्थद्वयस्य स्वातन्त्र्यमतिशङ्कितं युज्येत । एतेनोभयै-
क्यमिति व्याहरन्तोऽपि निराकृताः ।

मियमहाभागाः सत्याषाढीयहिरण्यकेशिसूत्रे यानाक्षेपाभासान्वय-
मश्रोम्य याश्चाद्राक्ष्य तान्सर्वानपि सममाणं सविस्तरं सामञ्जस्येन
प्रचलत्तराभिरुपपत्तिभिरतिगभीराभिश्च युक्तिभिः समूलमुन्मूल्य पाव-
न्मतिवैभवं निरकार्ण्य । यदीतरे केचनाऽऽक्षेपाभासा भवेयुरवशिष्टा-
स्तर्हि पुनरनयेव दिशा परिहर्तव्याः प्रज्ञावद्भिः । नहि तत्रेतोऽपि
वृथाऽनेहसं यापयितुं प्रवर्तमहे ।

महोदयाः, इदमेकं च विज्ञापनीयमस्माकं कर्णे कुरुत, यदेतद्वचम-
भागीयपुस्तके ग्रन्थपरिसमाप्त्यनन्तरं पाठभेदात्मकाद्युद्दिष्टाद्युद्दिष्टमकं
पुटाङ्कपक्ष्यङ्कनिदर्शनपूर्वकं नियोजितं समीक्ष्येत भीमाग्निर्नहि ताः
सर्वा अप्युद्भूयाः किंतु सूत्रान्तरीयाः पाठभेदाः । तत्संभवोऽपि पुनरेवं
विभावनीयः—यदा किलैकादशप्रश्नमारभ्याग्रिमान् हि० सूत्रप्रश्नान-
ङ्कितं मार्गवृत्ताम्, तदा खल्वेकस्यैव सहासिकस्य पुस्तकस्योपलब्धे-
रन्येषां पुनर्मूलमात्राणामपि लिखितपुस्तकानामसंनिहिततया मूलात्मक-
सूत्रस्याऽऽनुपूर्वीसाम्यदर्शनासंभवादेवृत्तिसंकलयितृपरिगृहीतमूलसूत्रमेव
धास्तवमिति संभावनया मूलवृत्त्योः पुनः समन्विततया च तादृशमेव
व्यमाङ्कितमिह । कतिपयदिवसानन्तरं संगृहीतेषु च केषुचिन्मूलभूत-
स० हि० सूत्रपुस्तकेषु, निरीक्षितेषु च तुल्यानुपूर्वीदृष्ट्या पाठभेदैर्भूयो-
भिस्तानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितमूलेन परस्परमपि विसमवादिषु ।
ततो वैदिकमाचीनपठनपाठनपारम्पर्यं समन्विष्य लिखितपुस्तकेष्वपि
पुनरनेकेषां पुस्तकानां समन्वयं सुविचार्य ते पाठभेदाः प्रादर्शितवन्तः ।

एतस्य स० हि० सूत्रस्याष्टमे भागे विंशप्रश्नसमनन्तरमेवाऽऽ-
चारकाण्डसंस्कारकाण्डश्चान्तिकाण्डनक्षत्रहपूजादिविविधविषयपरिप्लुतो
गृह्यशेषाख्योऽष्टपदलात्मक एकः सत्याषाढीयः प्रश्नश्च संगृहीतः । तत्
उपनयनादिचौलन्ताः केनापि विदुषा प्रणीताः २६० गृह्यकारिकाः

संकलिताः । भट्टगोपीनाथोक्तीतो याजुषहोत्रोपोद्गातः, गदेइत्युपाह-
 भट्टमहादेवविरचितो याजुषहोत्रविचारः, श्रीविद्वद्वरहीरकाभ्यं करोपाह-
 भास्करशास्त्रिप्रणीतो याजुषहोत्रविचारः, श्रीमहामहोपाध्यायाभ्यं-
 करोपाह्वासुदेवशास्त्रिप्रणीतो याजुषहोत्रविचारः, एवमादयोऽत्युपका-
 रका विषयाश्च संकलिताः । सहृदया महताऽऽयासेन सूक्ष्मोपेक्षया च
 संशोभ्यापि मुद्रितेऽस्मिन्ग्रन्थे मानुष्यसुलभा दोषा नयनगोचरा भवेयु-
 र्बिदुषा तर्हि ते धीमद्भिः क्षन्तव्या इति साञ्जालिबन्धं समश्रयं च
 मार्थयते विद्वज्जनविधेयः—

कालगुणशुक्लाष्टम्पा
 भीमबासरे
 शके १८५३ पुष्यपक्षनक्ष्त्रे

रानडे इत्युपाभिधो गोविन्दत-
 नुजन्मा पुरुषोत्तमशर्मा ।

**अथ स.य.पाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मप्रतिपादकषड्विंश-
सप्तविंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका ।**

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सामयार्थारिकधर्मव्याख्यानप्र- तिज्ञा		भिक्षाचरणविधिः, भिक्षाप्रत्या-	
प्रमाणस्वरूपम्, वर्णानामानु- पूर्व्येण विभागः, तत्र जन्मतः श्रेष्ठ्यम्	१	खानं निन्दितुं पैक्ष्यमाख्यानप्रव- र्तनम्	१७
अशूद्राणां कर्मण्यधिकारः, शू- द्रधर्मः, पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्गे निःश्रे- यसभूयस्त्वम्	२	अनुमानेन भिक्षुमुच्छिष्टं न मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेवेति कथनम्, मन्तव्यपूर्वया वाचा वाक्य- णां भिक्षुतेत्यादिकथनम्, गुरवे भिक्षं समर्प्य तेन प्रदिष्टं भुञ्जीते- त्यादिकथनम्	१८
उपनयनशब्दार्थविचारः, गाय- त्रीप्रशंसा, उपनेतृलक्षणम् आचार्यलक्षणम्, मातापितृ- तोऽप्याचार्यस्य श्रेष्ठ्यप्रतिपादनम् वर्णानुपूर्व्येणोपनयनकालः काश्चोपनयनकालः सावित्रीप्रतिष्ठापप्रायश्चित्तम् पित्राद्यनुपनीतो तेषामभ्यागम- नादिनिषेधः, इच्छतां तेषां प्राय- श्चित्तम्, उदकस्पर्शनमन्त्राः उपनयनविस्मरणप्रायश्चित्तम् अध्वयनविधिः, गुरुकुलवास- कालः	३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११	आत्मार्थे भिक्षानिवेधः, स्वयं प्राप्तप्रक्षालनम्, उच्छिष्टकरणनिषे- धादि	१९
वित्तरेण ब्रह्मचर्यविकथनम् दिवारथापादिनिषेधः भेक्षलादण्डव्यासआदिकथनम् गानरोदननृत्तदर्शननिषेधः समाप्तमानादिगमननिषेधकथ- नम्	१२ १३ १४ १५ १६	भेक्षस्तु हविर्द्वयकल्पनेन अक्ष- धारिणो यज्ञकरणभावेना, आचार्य- येण शिष्याय क्षुतिविप्रतिपिद्धो- च्छिष्टं न देयमिति कथनम्, आनु- मानिकाचाराच्छुनेर्भक्ष्यस्त्वम्	२०
	१७	विना धर्मविप्रतिपत्तिं विप्र- उच्छिष्टभक्ष्योच्छिष्टं भोक्तव्यम्, उदकुम्भाधाहरणम्	२१
	१८	निश्चि समिदाहरणनिषेधः, सा- यंप्रातः समिदधानम्, समूहन्वाऽ- ग्निसमूहर्तृनिषेधः, अग्निकर्मोपयु- क्तोदकेनेतरकार्यविधाने निषेधः, न पाणिपीडितोदकेनाऽऽचमनम्	२२
	१९	आचार्यस्तृणादिनिषेधः, ब्रह्म-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चारिणियमपरिपालयितुः कञ्च-		गुरुपमुक्तासनशय्यादीनां स्वीका-	
निदर्शनपूर्वकं प्रशंसाकथनम्	२३	राभावकथनम्, प्रियादम्यदृष्टो	
नियमातिक्रमो नरकहेतुः	२४	गुरुणा स्वयमेव न मावेतेत्यादि	१८
अनतिक्रमे सदृष्टान्तं श्रुतवर्षयो		अचार्यपचार्यसंनिपाते पूजा-	
भवन्तीति कथनम्	२५	दिशमः	१९
गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि	२६	अवराधिनं शिष्यमुपालयेत्,	
अभिवादनरकारः	२७	भाग्यस्तारतम्येन दण्डादिकमपि	
उपसंग्रहणच्छणम्	२८	विधेयम्,	४०
गुरुसंनिधौ स्थितव्यक्रमः	२९	उपाकरणकालादि	४१
देवमिवाऽऽचार्यमुपासीतेत्या-		मार्गादिष्वध्ययननिषेधः, ह्य-	
दिकथनम्	३०	द्यानादिषु च	४२
महाचारिभर्माः	३१	ज्ञानपाण्डालादिभंनिधानेऽध्यय-	
गुरुसंनिधौ ओश्रियाभ्यासमे		तनिषेधः	४३
विशेषः	३२	हस्त्यश्वादिषु पृष्ठगतस्यानव्ययः	४४
गुरोरपसम्भं न पर्यावर्तेन, मन्त्रां		मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमन	
खियंनेसेत् चेत्यादिकथनम्, अव-		ध्यायः	४५
घ्राणनिमग्न्यन औषधिवनस्पतिकृ-		सन्नेषु वयनस्फुनेऽपि वयने	
न्त निषेधः, उपानच्छत्रयानभर्ज-		दोषाभावः	४६
नम्, क्रमे कारणास्त्रियं नोप-		श्वार्द्धमादीनां शकृश अनन्या-	
स्पृशेदिति निषेधः	३३	गृहेतवः	४७
गुरुसमवाये तातृका छिकगुरवे मि-		छर्द्नादिकमप्यनध्यायहेतुरि-	
क्षासमर्पणकथनम्, कृतसमावर्तनो		त्यादिकथनम्	४८
मात्रे दद्यादित्यादिविधानम्	३४	अनध्यायापवादाः	४९
गुरुदक्षिणाहरणप्रकारः, दत्त-		विश्रोषितानां पुनर्भोजने तदह-	
स्याकथनं स्मरणमपि न कर्तव्यम्,		र्माधीयीतेत्यादि	५०
आत्मद्रुहंसावरगहविर्जनादि	३५	उक्तधर्माविधिः	५१
उपसंग्रहणादीन्विषयान्विहाया-		तदनध्यायाः	५२
ऽऽचार्यवदाचार्यदारे वर्तनम्, समा-		प्रदोषादिकालेऽध्ययननिषेधः,	
वृत्तनियमाः	३६	बोषवाति वाते विरते मुहूर्तमनध्यायः	५३
बहुप. दासनोपवेशननिषेधः	३७	स्वाध्यायप्रशंसा	५४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
सत्स्वपि वातादिषु स्वस्वमप्य-		नातिमृजेन् ह्येवमप्यकर्मस्वाध्याया-	
ध्येतव्यमित्यादिकथनम्	१५	दिषु यज्ञोपवीती स्यात्	१७
कर्मयोगे मन्त्राणां नानध्यायः,		भूमिगतोदकाचमनं प्रशस्तम्,	
अशक्नीयमातुलमुत्पापरिणयादिप्र-		वर्षधारादकाचमनं निषिद्धम्, कार-	
वृत्तौ नरकप्राप्तिः	१६	णेऽसति तप्तोदकेन माऽऽचामेत्	१९
पञ्चमहायज्ञप्रशंसा	१७	कारणं विनाऽप्येतो नञ्चो वा	
वर्णध्यायसां वृद्धतराणां च		न लिखेत्, अगोक्षितमिन्धनं नाग्ना-	
पूजा कार्येत्यादिकथनम्, धर्माति-		वादध्यात्	१६
कमे नरकप्राप्तिः, समावृत्तशिष्यं		वासोऽपि प्रोक्ष्योपयोजयेत्,	
न देय आचार्येण सप्तदेशः,		गुणोपहतः सचैलः स्नायात्,	
अध्ययनार्थं ॐ हारपठनमाव-		जयतो वाऽऽसीवेदमिसमीये	१७
श्यकमित्यादि	१८	अशुचिरग्निं नोपधमेत्, मूत्रा-	
शुश्रूषापूर्वकं कृच्छ्रग्रन्थपठनं		त्रिलेपप्रायश्चित्तम्	१८
कार्यम्, काव्यनाटकादिश्रवणे नयं		आचमनविधिः	१९
विधिः	१९	आचमननिमित्तादि	७०
वायव्यध्वयनं तावदुपसंग्रहणम्,		स्वप्नसंयुक्तधिरादिनिबन्धनमा-	
परस्परमध्यापने न शुश्रूषा, गृह-		चमनम्	७१
स्थोऽपि भक्षणमिच्छत् प्रतिवर्षं		अभक्ष्यविचारः	७२
द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेत्	१०	केशान्तस्तुषुगीपमन्त्रं न भो-	
नैयमिकानि कर्माणि, अध्यय-		क्तव्यमित्यादि	७३
नार्थं प्रपन्नं शिष्यं न प्रत्याचक्षीत		भोजनकाले परिपालनीया नि-	
गुरुः, न च तस्मिन्क्षणे पश्येत्,		यमाः	७४
मूत्रधियः शिष्यस्य गुरुशुश्रूषैव		पात्रशुद्धेरुपायाः, पुनरप्यभ-	
धारणम्, मातरि पितर्याचार्यवच्छ्रु-		क्ष्यविचारः	७५
श्रूपा विधेया	११	मद्यपाननिषिद्धिः, उष्ट्रीमृगी-	
उपसंग्राह्या वृद्धा अभिवाद्याश्च	१२	संविन्यादीनां क्षीरं न पेयम्, क-	
अभिवादाने सापानस्कत्वादिनि-		लज्जपलाभ्वाद्योऽभक्ष्याः	७६
षेधः, कुर्याद्यभिवादनविधिः	१३	अभक्ष्यमांसादिविचारः	७७
कुशलप्रश्नादिविचारः, श्रोत्रियं		मत्स्वमांसादिविषयेऽप्यभक्ष्यविचारः	७८
क्षियं चारुये संभाषणमकृत्वैव			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सुमित्ते दुर्मिते च कथं वर्तते.		पतितचाण्डालादिभिः साकं न	
तस्यम्	७९	व्यवहर्तव्यम्, पतनानिमित्तानि क-	
शिल्पिजीविशस्त्रजीविषु पुषि-		मार्गेण	९१
कापिपगादिनामजपमात्रम्	८०	अशुचिकराणि कर्माणि	९७
अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते दी-		क्षाक्षवैदशूद्रादिहनेन प्राय-	
क्षितस्यासं मोक्ष्यम्, अमोक्ष्या-		श्चित्तम्	९८
क्षाः कृषिादयः पुरुषाः	८१	क्षीहनेन प्रायश्चित्तम्, ज्ञात-	
भोज्यान्नमिषयेऽनेकेषां मतानि	८२	गादिहनेनऽभिज्ञस्तत् म, तत्प्राय-	
मिक्षाविषये प्रश्नाश्च ह्यविवे-		श्चित्तम्, आग्नेयीहनेन प्रायश्चित्तम्	९९
चारः	८३	मार्गद्वये न सूकरादिमार्गेण	
मृगधुषाशिकुलटादीनामप्यमभो		गच्छेत्, अमिश्रस्तप्रायश्चित्तम्	१००
पयम्	८४	गुरुश्रोत्रियादिहनेन प्रायश्चित्तम्	१०१
अध्यात्मविद्याप्रशंसा	८५	गुरुत्वरूपमस्य प्रायश्चित्तम्	१०२
अमृतलक्षणम्	८७	सुवर्णस्तेनादिप्रायश्चित्तम्	१०३
विषयसंगपारित्यागेनावयुषास्य		सुरापादीनां प्रायश्चित्तम्	१०४
इत्यादिवर्णनम्	८८	वायसादितिर्यक्प्राणिहननप्रा-	
आत्मोपासनफलम्	८९	यश्चित्तम्, कर्षणामर्षे प्रायश्चित्तम्	१०५
मृतानां दहोत्पत्तिकराः क्रो-		अवनीर्णिप्रायश्चित्तम्	१०६
धादयो दोषाः	९०	मित्रसार्वात्म्यायश्चित्तम्	१०७
तेषां दोषणां नाशका योगाः	९१	अभोज्यभोजनादिप्रायश्चित्तम्,	
लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य न धर्मा-		कृच्छ्रादिविधिः	१०८
श्चरेत्, दण्डं फलं न त्याज्यमित्यादि	९२	अतर्नीयानि प्रायश्चित्तानि	१०९
प्रायश्चित्तादौ दुष्करायां व्यव-		स्तेयस्वरूपम्, पतित आचार्ये	
स्यायां निर्णयः, श्रुतिस्मृत्योः प्र-		स्थातव्यक्रमः	११०
त्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादवगम्य		पतितायां मातारि स्थातव्यक्रमः	
कार्यो धर्मः, धर्माधर्मपरिपलनशी-		अधर्मापह्नवमोगानुज्ञाप्रायश्चित्तम्	१११
लस्योभयलोकविजयित्वम्	९३	गुरुत्वरूपमाभिने मत्तमेदेन प्रा-	
कठशास्त्रविचारः	९४	यश्चित्तम्, दारव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम्	११२
परस्परं सदशपण्यविक्रये न		भर्तृव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम्, भू-	
दोषः	९५	गन्तः प्रायश्चित्तम्	११३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मणः शस्त्रं		स्वाधीशकप्रकारः	१२०
नाऽऽददीत, अस्य प्रतिप्रसवः	११४	दारोपगमनकाङ्क्षः	१२१
अभिज्ञस्तपायश्चित्तम्, अभि		दारोपगमने नियमाः	१२२
शस्त्रैः पुत्रेषु स्थातव्यक्रमः	११५	स्वधर्मानुष्ठानप्रशंसा	१२३
पुरुषः पतति नेन्द्रियम्, स्त्री-		पुत्रपापकर्मनुगुण्येन जन्मा-	
दधिचान्योः साहस्यम्, पतिताप-		न्तरप्राप्तिः, चाण्डालोपस्पर्शनप्रा-	
स्थस्य पातित्यविषयविचारः	११६	यश्चित्तम्	१२४
पतनीयंवृत्तेः प्रायश्चित्तम्	११७	अजसंस्कारेऽधिकारिणः, तेषां	
समावर्तनविधिः	११८	नियमाः	१२५
स्नातकव्रतानि	११९	वैश्वदेवप्रकारः, बलीनां देशा-	
शिरः प्रावृत्त्य मूत्रपुरीषोरसर्गः,		दिसंस्कारः	१२६
मूत्रपुरीषयोश्छायायां वर्जनम्	१२०	बलीनां देशो परिषेचनविचारः	१२७
भोजने दिक्नियमः, अस्तमित		आहुतिप्रदानदेशाः	१२८
आदिरये मूत्रपुरीषार्थं ग्रामाद्दहि-		वैश्वदेवकरणप्रशंसा	१२९
र्गमने निषेधः	१२१	अतिथिमेजनम्, अश्राद्यभावे	
अप्रयतेन देवाभ्यादीनां नाम न		कर्तव्यता, अनश्रिवाप्तस्य ब्राह्मण-	
ब्राह्मम्, ब्राह्मणं गां च पदा न		स्याऽऽतिथ्यप्रकारः	१३०
स्पृशेत्, वसतश्चन्दनरज्जुं नोह्यक्ष-		अतिथिभूतस्य शूद्रादेरातिथ्य-	
येत्, सस्यधान्यादिकं भक्षयन्ती		प्रकारः	१३१
गां स्वामिने न भूवादित्यादि	१२२	ब्राह्मणस्याऽऽपदि सन्निवादेर-	
उदयास्तसमये नाऽऽदित्यं प-		प्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम्	१३२
श्येत्	१२३	अतिथिभूतस्याऽऽचार्यदेवता-	
कुशार्गेण न ग्रानं प्रविशेत्,		सनप्रकारः, अचार्यसंनिधौ वर्तन-	
यदि प्रविशेद्वीक्षीष्टुं जपेत्	१२४	नियमाः	१३३
गृहस्थसामान्यधर्माः	१२५	आचार्यसंनिध्ये परीवादाक्रो-	
स्वाध्यायधर्माः	१२६	शादिवर्जनम्	१३४
ममने मार्दमयानादिनिषेधः	१२७	अध्यापयितुर्नियमाः	१३५
बाहुभ्यां नदीतरणप्रकारणा-		आत्माधी नाभिरूपमर्त्तं पाच-	
तृणादिच्छेदनं वर्जयेत्	१२८	येत्, मधुपर्काह्नाः	१३६
दम्पत्योर्नियमः	१२९		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
मनुष्यवर्गद्रव्याणि तत्प्रतिनिधि-		धर्मव्यतिक्रमो न भवति प्रत्यक्षा-	
य, वेदाङ्गानि	१४७	यस्तेनस्विनाम्, तादृगाचरणं प्रयु-	
अङ्गानां न वेदशब्दव्यवहारः,		ज्ञानः सीदेदपरः	१९९
अतिथौ निराकृते विषेयम्	१४८	आर्वे विवाहे दुहितृभते दानं	
वैश्वदेवान्ते सर्वान्भागिनः कुर्वी-		काम्यम्	१९०
त, उपेतः अङ्गानामुपेतस्य चोच्छिष्टं		दायविभागः	१९१
न भुङ्जीत	१४९	पुत्राभावे सपिण्डो यः ग्रन्था-	
सर्वाणि दानान्युदकपूर्वाणि, य-		सन्नः	२०२
ज्ञकर्मणि नायं नियमः, वैश्वदेवा-		पौर्वापर्यविवेकः	१९८
णभागिनः, आश्रमभेदेन प्राप्तसं-		धर्मयुक्तानामेव दायविभागित्वम्	१९९
ख्यानिरूपणम्	१५०	मृत्युविप्रवासे स्त्रिया नैमित्तिक-	
जात्याचारसंशये कर्तव्यम्,		दाने न स्तेयत्वम्	१७०
श्रोत्रियलक्षणम्	१९१	बालेषु मृत्यु मतापितरावेवो-	
अतिपिच्छलणम्, तत्पूजया रक्षार्हा-		दकोप रक्षणं कुर्याताम्	१७१
दिक्षामः	१९२	अमर्यानां केशश्मश्रुवपनम्, न	
असप्तवृत्तातिथिविषये, अस्त-		जातकानां बालानां च	१७२
मित आदित्ये नोदकमानयेत्	१९३	अन्नप्राशनान्नाग्वाद्या अग्रयता	
मनुष्ययज्ञप्रशंसा, तज्जाभिनय		न भवति, अत्र मतान्तरम्	१७३
वक्ष्यन्तम्	१९४	याद्यानिमित्तानि	१७४
पयसोपासितमजमग्निहोमस-		क्षत्रियवैश्ययोः कर्माणि	१७५
मानमित्यादि	१९५	प्राप्तानां पापिनां गुरुणा	
दिनसंरूपयाऽऽतिरस्य फला-		प्रायश्चित्तोपदेशः कार्यः	१७६
धिकपक्षयम्	१९६	सति संदेहे रजा दण्डं न	
सर्वणायामुत्पन्नपुत्राणां कर्मसंक्षेपः,		कुर्यात्, साक्षिप्रश्नादिभिः शपथा-	
दायसंक्षेपः	१९७	न्तेः सुविचितं विचार्य नृपो दण्डाय	
पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्त-		प्रवर्तेत, केन कस्मै पन्था	
न्यस्य भार्यायामन्येतोत्पादयितुराहो-		देयस्तद्वेषवे विचारः	१७७
स्विदुज्जितक्षेत्रेण इति संक्षेपेण		धर्माधर्माचरणेन जातिपरिवर्तन-	
निर्णीतिः	१९८	विचारः, द्वितीयभार्यावरणे विचारः	१७८
		सगोत्रयोनिबंधन्यादिनिषेधाः	१७९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विवाहमेदाः	१८१	आद्धकर्तुः फलम्, आश्रम-	
विवाहप्रकारेषु त्रय आद्याः		विभागः	२००
प्रशस्ताः	१८२	नैष्ठिकव्यापारिणो गुरुकुले वासः	२०१
गृहस्थस्य धर्मविशेषाः	१८३	अविच्छिन्नमहाधर्मः प्रमत्त्या कु-	
सूर्याभिर्भुक्तप्रायाश्रितम्	१८४	याति	२०२
संशयितार्ये न प्रत्यक्षवद्भूतात्	१८५	परित्राहधर्माः	२०३
आद्धस्वरूपम्	१८६	आश्रमव्यवहारे सकलमलशाल-	
आद्धविषयेऽपरपक्षस्य अक्षयम्,		नपूर्विका क्षेमप्रतिः	२०४
प्रतिपश्यान्नुपूर्व्येण फलनिरूपणम्	१८७	वानप्रस्थस्वरूपम्, वानप्रस्थ-	
अ-द्धार्हतिलमाषादिद्रव्योपयो-		धर्माः	२०५
ज्यत्वम्	१८८	वानप्रस्थाश्रमे कथं वर्तितव्यम्	२०६
केन द्रव्येण पितृणां किञ्चित्का-		कारुण्यमधुमांसादिवर्जनम्,	
लिकी तृप्तिः	१८९	नीवारादिना होमो वृत्तिश्च	२०७
कीदृशो यजमानः कीदृशान्		नवस्यमाप्स्यन्तर् पुराणस्य	
ब्राह्मणान्भोजयेत्, दृश्यगुणेषु आ-		त्यागः	२०८
द्याम-द्याविचारः, निवेदन-मन्त्रणयोः		ऊर्ध्वरेतसां प्रशंसा	२०९
कालः	१९०	गार्हस्थ्यस्य स्तुतिः	२१०
आद्धप्रदेशे पतितादानां धर्म-		पुत्रिणो गृहमेधिनः स्वर्गस्य	
नम्	१९१	कर्तिश्च कामः	२११
पक्ष्ति-दूषणाः पक्ष्तिपावनाश्च	१९२	कुपुत्रस्य नरकप्राप्तिर्न स्या-	
अ-द्धे किं धर्मयेत्	१९३	तत्र पर्णहृष्टान्तः	२१२
नित्यआद्धनवद्द्रव्यादीनां स्वरू-		राज्ञो गृहादिविध्यासप्रकारः	२१३
पम्	१९४	राज्ञो विषये न कोऽपि क्षुधा	
आद्धार्थं विष्णवं कार्यम्, तस्यो-		रुजा हिमातनाभ्यां वाऽवसीदेत्	२१४
त्तार्षे ब्राह्मणा भोजयितव्याः	१९५	राजधर्माः	२१५
पुष्टिकामस्य प्रयोगः	१९६	आमेभ्यः सर्वासु दिक्षु योजन-	
आद्धे मुखशुद्ध्यादिनिषेधः	१९७	म-प्रं नगरं राज्ञा संरक्षणीयम्	२१६
पुष्टिकामस्यापरः प्रयोगः	१९८	श्रोत्रियादिभ्यः करो न ग्राह्यः	२१७
आद्धीयनिधमाः	१९९	दण्डचादण्ड्यविचारः	२१८
		नियोगदूषणम्	२१९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अन्यपूर्वायां सवर्णायां गमने		पशूनामवरोधने दण्डप्रकारः	२२३
प्रायश्चित्तम्	२२०	अदण्ड्यस्वरूपम्	२२४
आचार्यादिवचनेन दण्डस्य न्यु-		अपराधसंदेहे निश्चयकपः, सा-	
नत्वम्	२२१	ह्यविधिः	२२५
मूढ्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्र-		सत्ये स्वर्गः प्राप्नोति, सर्वभूत-	
णयनविधिः	२२२	कृतप्रशंसा च भवति	२२६

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मप्रतिपादकषाड्विंशसप्त-
विंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

===

**अथ सत्पाषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशै-
कोनविंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका ।**

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पितृमेधीयकर्मविधिविणी प्रति		उदरविदारणपूर्वकमान्त्रपुरीषा-	
ज्ञा, मृतस्य कर्मणो विधानम्	२२७	दिनिष्कासनम्	२४३
आहिताग्निमरणसंज्ञातौ दहन-		राजगव्याः संक्षपनमुत्सर्गौ वा.	
वेष्टं सेवेताध्वर्युः	२२८	तत्रोत्सर्गे विधौः	२४४
दहनदेशावर्णनम्	२२९	संक्षपनसंज्ञमिदकर्तृकममात्य-	
तथाभ्युद्वरणदि	२३०	कर्मकं संक्षेपणम्	२४५
अग्निस्थापनार्थं वेदिनियमः		अग्निदः प्रेतस्य पत्नी तस्स	
कर्मविधयश्च	२३१	भीषे शायथेदित्यादिविधिः	२४६
अग्निहोत्रोच्छेषणस्य निधानम्,		प्रेतस्य प्राणायतनेषु हिरण्यश	
आग्ने वाऽनेन कल्पेन होतव्यम्	२३२	रुक्मलेपादिः, तत्रैवाव आउपवि-	
यदि यजमानो जीवेदग्निहोत्रो-		न्दुप्रत्यस्यति, पात्रचयनादिप्र-	
च्छेपणं विवेत्	२३३	कारः	२४७
मरणपक्षे कर्तव्यविचारः	२३४	अवयवनिर्देशपूर्वकः पात्रस्था-	
मृतस्याऽऽहिताग्नेः स्थापन		पनविधिः	२४८
प्रकारः	२३५	यज्ञपात्रिणो यजमानस्य स्वर्ग-	
प्रेतस्य चापनस्त्रापनालंकरणा-		ल्लापः	२४९
दिविधिक्रयः	२३६	दहनप्रकारः	२५०
सोमयाजिसूत्रे गार्हपत्य आ-		शवाग्नौ हवनम्	२५१
दिशःश्रवणम्	२३७	सर्व आदित्यस्योपस्थानं कुर्युः	२५२
आसन्दीस्थितं प्रेतं ज्ञातव्य		मृततारतम्येन नियमपरिपाक-	
आवर्धिरन्	२३८	नम्	२५४
अनुवहनपक्षे विशेषः	२३९	अस्थिसंचितिविधिः	२५७
शरुसंवाञ्छिकपात्राणां भेदनम्	२४०	छरीरावोक्षणम्	२५८
इमशानायतनस्य संमार्जनप्र-		ददूम्यः शिरसो वाऽस्थीभ्या-	
कारः	२४१	वर्धित	२५९
एकपवित्रेण प्रोक्षणीसंस्कारादि-		अस्थिसंचयनोत्तरं कर्तव्यम्	२६०
विधिः	२४२	अस्थिनिवपनम्	२६१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
अस्थिवेषणप्रकारः	२६२	यतनसंमार्जनप्रकारः	२८०
अग्निहोत्रहवणवादिदृष्टपुण्यान्ता-		इमशानभूमेश्वतुर्विशांशेनेष्टका	
ना दहनाग्नावनुप्रहरणम्	२६३	करणम्	२८१
पुनर्दहनप्रशंसा	२६४	वारणादिलक्षणम्	२८२
तत्संस्कारादिकर्मान्वयानिमित्ता-		सीतावेक्षणम्	२८३
शौचदिनिवृत्त्यर्थं शान्तिकर्मविधिः	२६५	सिकतामूहणम्	२८४
अग्निमुत्तरेण लोहितस्यानङ्गुहः		अस्थिकुम्भस्य निमार्जनम्	२८५
स्थापनम्	२६६	कपालसंभेदनम्	२८५
पृथिव्यामोषचीस्तम्बस्य मति-		लोष्टचितेः स्थानस्थोर्ध्वप्रमा-	
स्थापनम्	२६७	णम्	२८७
यवौदनस्य प्राञ्जनम्	२६८	चितस्याग्रेरुपस्थानम्	२८८
आहिताभ्यादीनां दहनप्रकारः	२६९	मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तौ यम-	
शास्त्रान्तरोक्तकर्मतारतम्यानु-		यज्ञविधिः	२८९
रूपपैतृमेषिककर्मतारतम्यव्यवस्था	२७०	यमावाहनम्	२९०
अनुपेतानामुपेतानां च कन्या-		उत्तरवेद्यां बलिनिवेदनस्थानम्	२९१
नां कर्तव्यविधिः	२७१	यममाहात्म्यप्रतिपादका मन्त्राः	२९२
पितृमेधयोग्यस्त्रीविवश्ये वपन-		भुक्तशेषस्यान्यत्र निनयनादि-	
निवेशः	२७२	नकारः	२९३
लोष्टचितेर्विधिः	२७३	ब्रह्ममेधारूपो दहनसंस्कारः	२९४
उत्तरतो लोष्टानवरुज्य दक्षि-		पर्त्नीभिरुपसंवेशनम्	२९५
णा निर्हरन्ति, इत्यादिप्रकारः	२७४	पात्रचयनोपोषणोपस्थानानुम-	
जन्तुत्सारणविधिः	२७५	न्वणानि	२९६
धवनपक्षे प्रयोगः	२७६	अनुशंसनसंगाहनादित्योप-	
मेघ्यामूले मृतस्त्रिया अस्थि-		स्थानावगाहनादिविधिः	२९७
निधानप्रकारः	२७७	मरणसंशये विधिः	२९८
परिक्रमणम्	२७८	दर्शोष्ट्रिविधिः	२९९
शवाग्नौ पक्षद्वयप्राधारणप्र-		पशुकन्धमध्ये मृतस्य विधिः	३००
योगः	२७९	यायावरसंज्ञकानामृधीणामारूपा-	
पलाशादिशास्त्रया इमशाना-		यिक्ता	३०१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
औषधस्येऽहनि निर्मय्योषधस-		दारकर्मण्यशक्तस्य केवलमः-था-	
ध्यादिकर्मणः प्रतिपादनम्	१०२	धानम्	११४
विच्छिन्नाभ्यादिविषयः	१०३	विषसर्पदंशादिना मृतस्य मो-	
आहिताग्नेरग्निभिः पात्रैश्च दाह-	१०४	वितस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम्	११५
यस्य मृतस्याऽऽत्मनि वाऽऽ-		पक्षाशवृन्तादिभिः कृष्णाग्निने	
रण्योरभयः प्रागेव समारुढास्तस्या-		पुरुषाकृतिविधानम्, एवं कृते यदि	
अग्निं प्रतिपादनम्	१०५	यजमानः पुनरागच्छेत्तदानीतन-	
अग्ने मृतस्याऽऽहिताग्नेर्देह-		विधिः	११६
नादिप्रकारः	१०७	गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं	
अग्नित्रयेण सत्रा गच्छत आ-		निर्वपेत्	११७
हिताग्नेर्मांसाभ्यादातिक्रमणे कर्त-		गर्भिणीमरणे कर्तव्यविचारः	११९
व्यम्	११२	तद्विषये कपदिकारिकाः	१२०
दंष्ट्रयोरेकदा मृतौ विशेषः	११३		

इति सत्पापादहिरण्यकेशिभूतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशेकोनविंश-
प्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

**अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे षड्विंशसप्तविं-
शाष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्नगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ।**

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अथातः साम०	१	अतिक्रान्ते सावित्र्याः	<
धर्मज्ञसमयः	२	तत उपनयनम्	११
प्रमाणं वेदाः	११	अथोदकोपस्पर्शनम्	११
अन्तारो वर्णा ब्रा०	११	अथाध्याप्यः	११
तेषां पूर्वः	११	अथ यस्य पीता	२
अशुद्राणाम०	३	तेषामभ्यागमनम्	११
शुश्रूषा शुद्रस्ये०	११	तेषामिच्छनाम्	११
पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्	११	यथा प्रथमेऽतिश्रव	११
उपनयनं विद्यार्थस्य	५	प्रतिपूरुषः संख्याय	११
सर्वेभ्यो वै देवेभ्यः	११	सद्यपिः पावमानी०	११
तस्मिन्मिजनविद्या०	११	अथाध्याप्यः	१०
तस्मिन्मेव विद्या०	९	अथ यस्य प्रपितामहादि	११
यस्माद्धर्मानाविनोति	११	तेषामभ्यागमनं	११
तस्मै न द्रुहोत्कदाचन	११	अथ गृहमेधोपदेशनम्	११
स हि विद्य तस्तं जनयति	११	नाध्यापनम्	११
तच्छ्रेष्ठं जन्म	११	ततो वो निर्जिते	११
अरीरमेव मातापितरौ	११	तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत्	११
अथाप्युदाहरन्ति	६	उपेतस्थाऽऽचर्यकुले	११
तमसो वा एष तमः	११	अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि	११
यसन्ते ब्रह्मणमुपनयन्ति	११	पादोनम्	११
गर्वाष्टमेव ब्रह्मणं	११	अर्धोनम्	११
अथ काव्यानि	७	त्रिमिर्षा	११
सप्तम आयुष्काममष्टमे	११	द्वादशावराध्यम्	११
आ षोडशाद्ब्रह्मण०	११	न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य	१२
यथा त्रैतेषु समर्थः	<	अथ ब्रह्मचर्यविधिः	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
आचार्याधीनः	१२	अजिनं त्वेवोत्तरं	१५
हितकारी गुरोर०	"	न गायेत् रोदेत्	"
अघासनशायी	"	अनृतदर्शी	"
नानुदेश्यं भुञ्जीत	"	सभाः समाजाश्चागन्ता	१६
तथा क्षारलवणमधुमा०	"	अजनवादर्शीलः	"
अदिवास्वायी	१३	रहःशीलः	"
अगन्धसेवी	"	गुरोरुदाचारेष्पकर्ता	"
मैथुनं न चरेत्	"	स्त्रीभिर्यावदर्पसंभाषी	"
उत्सन्नश्चायः	"	मृदुः	"
आह्वानि न प्रक्षालयति	"	शान्तः	"
प्रक्षालयति त्वशुषिकित्तानि	"	दान्तः	"
नाप्सु श्लथमानः	"	ह्रीमान्	"
जटिलः शिखाजटो वा	"	दृढ सिद्धिर्धृतिः	"
त्रिवृन्मैत्री मेखला	"	अश्लानिः	१७
उवा २. जन्मस्य	"	अक्रोधनः	"
मौली वाऽपोमिश्रा	१४	समाहितः	"
आवीसुत्रं वैश्यस्य	"	ब्रह्मचारी	"
वैश्यः पालाशो वा	"	अनस्यः	"
वासः	"	सर्वं लाभमाह्वरःगुरवे	"
शाणिक्षौमराजिनानि	"	स्त्रीणां प्रत्याचक्षणाणामां	"
काषायं धेके वस्त्रमुपदिशन्ति	"	नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं	१८
माञ्जिष्ठं राजन्मस्य	"	मवत्पूर्वया वाक्षगो	"
हारिद्रं वैश्यस्य	"	मवन्मध्यया राजन्मः	"
हारिणमैणेषं वा कृष्णं	"	भवदन्त्यया वैश्यः	"
कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी	१५	तरसमाहृत्योपनिधाप	"
रौरवः राजन्मस्य	"	तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत	"
मस्ताजिनं वैश्यस्य	"	विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय	"
आविकः सार्वधार्मिकम्	"	तैर्विप्रवासेऽन्येभ्यो	"
कम्बलश्च	"	नाऽऽत्मप्रयोजनञ्चरेत्	१९
ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्	"	प्रोषितो भैक्षदमौ	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
भुक्त्वा स्वयममत्रं	१९	अथाहरह्यार्थं	२३
न चोच्छिष्टं कुर्यात्	"	स गृह्यात्संविशन्	"
अशक्नो भूमौ	"	प्रमादादाचार्यस्य	"
अप्सु वा प्रवेशयेत्	"	अनिवृत्तौ स्वयं	"
आचार्य पर्यवद्व्याद्वा	"	निवर्तयेद्वा	"
अन्तर्भिने वा शूद्राय	"	अथ यः पूर्वोत्पायी	"
भैक्षं हविषा	२०	स य एवं प्रणिहितात्मा	"
आहवनीयार्थं च	"	नियमेषु तपःशब्दः	२४
तं भोजयित्वा	"	तदतिक्रमे विद्याकर्म	"
हविरुच्छिष्टमेव तत्	"	कर्तृगत्यमनायुष्यं च	"
चदन्यानि द्रव्याणि	"	तस्मादृषयोऽवरेषु	२५
स वा एष ब्रह्मचारिणो	"	श्रुतर्षयस्तु भवन्ति	"
न चास्मै श्रुतिविगतिः	"	अथ यथा श्वेतकेतुः	"
यथा सारलवणमधुमांसाः	"	यत्किञ्च समाहितो	"
एतेनान्ये नियमा व्याः	"	अथो चर्त्तिकच मनसा	"
श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमाः	"	गुरुप्रसादनीयानि	२६
दृश्यते चापि प्रवृत्तिः	२१	अतोऽन्यानि निवर्तन्ते	"
प्रतिर्ह्यु पलभ्यते	"	स्वाध्यायधृग्वर्मः	"
पितृज्येष्ठस्य च	"	सदा महान्तमपररात्रः	"
धर्मविप्रतिपत्ताः	"	समानग्रामे च	"
सायंप्रातरुत्कुम्भमहरेत्	"	प्रोष्य च समागमे	२७
सदाऽऽरण्यादेधानाहः	"	स्वर्गमःयुश्चेप्सन्	"
नास्तमिते समिद्धारो	२२	दक्षिणं न ह्यु श्रोत्रसमं	"
अग्निमिद्ध्वा परिसमुक्ष्य	"	प्राञ्जलिः	"
सायमेवाग्निपूजेत्येके	"	प्लावनं च नास्त्रो	"
समिद्धमग्निं पाणिना	"	उदित आदित्ये	२८
प्राक्तु यायाकामी	"	सदैवाभिवादनम्	"
नाभ्युदकशोषेण	"	उपसंग्राह्य आचार्यः	"
पाणिसंस्तुब्धेनोदके	"	दक्षिणेन पाणिना	"
स्वप्नं च वर्जयेत्	२३	उभाभ्यामेवोभाषमि	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
सर्वाहं सुयुक्तो	२८	न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेद०	३२
तथा गुरुकर्मसु	"	देशात्त्वात्मनाच्च संसर्पेत्	"
आहताध्यायी च स्यात्	२९	नास्ति तदन्तेवासिनं	"
सदा भिक्षायां गुरुः	"	यस्मिंस्त्वनाचार्यसं०	"
न चैनमधिप्रसारयति	"	मुक्त्वा चास्य सकाशे	"
न स्वत्वायाः	"	आचामेद्वा	"
न चास्य सकाशे	"	किं करवाणीत्यामन्त्र्य	३३
अभिमाषितस्वासीनः	"	उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा	"
अनूत्पाद्य तिष्ठन्तम्	"	नापपर्यावर्तेत गुरोः	"
गच्छः तमनुगच्छे०	"	अथ धिवनस्पतीनाच्छिष्य	"
अध्यापयन्तु कर्मयुक्तो	"	उपानहौ छत्रं	"
न चेदुपसिदेत्	३०	नोपमिमेखियं मुखेन	"
देवमिवाऽऽचार्यमुपा०	"	न हृदयेन प्रार्थयेत्	"
अनुपस्थकृतः	"	नाकारणादुपस्पृशेत्	"
अनुवाति पीतः	"	रजस्वछो रक्तदन्	"
अप्रतिष्ठकः पाणिना	"	यां विद्यां गुरौ कुरुते	३४
अनप्राप्तोऽन्यत्र	"	यान्न्यान्वपश्यतो	"
यज्ञोपवीती द्विवज्रः	"	गुरुसमवाये	"
अधोऽनिवीतस्त्वेकवज्रः	"	समावृत्तो भ्रात्रे दद्यात्	"
अभिमुखोऽनभिमुखम्	३१	माता भर्तारं गमयेत्	"
अमाससोऽनतिदूरे	"	भर्ता गुरुम्	"
यावदासीनो बाहुभ्यां	"	धर्मकृत्येषूपयोजयेत्	३५
अप्रतिवातम्	"	कृत्वा विद्यां यावती २	"
एकाध्यायी दक्षिणं	"	विपन्नगते त्वाचार्ये	"
यथावकाशं बहवः	"	सर्वदा शुद्धत उग्रतो	"
तिष्ठति च नान्धासीत	"	दत्त्वा च नानुकथयेत्	"
आसीने च न संविशेत्	"	कृत्वा च नानुस्मरेत्	"
चेष्टति च विकीर्षित०	"	आत्मप्रशंसां	"
न चास्य सकाशे	३२	प्रेषितस्तदेव	"
गोत्रेण वा कीर्तयेत्	"	शास्तुश्चानागमा०	"
		अन्यत्रोपसंग्रह०	३६

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
तथा समदि०	३६	अवराधेषु चैन५	४०
वृद्धतरे च सन्नक्षत्रारिणि	३७	अभिप्रासोपवासो०	३७
उच्छिष्टाशनवर्न०	३७	निवृत्तं चरितब्रह्मचर्य०	३७
समावृत्तस्याप्येतदेव	३७	श्रावण्यां पूर्णमास्यां०	४१
यथा ब्रह्मचारिणो	३७	तैषीपस्तस्य	३७
मास्यालिप्तमुक्तः	३७	अर्धपञ्चमा५शतुरो	३७
उवाचारेषु	३७	निगमेऽप्ययनं	४२
स्वैरिकर्मसु च	३७	आनज्जुहेन शक्रुप्ति०	३७
यथा पादप्रक्षा०	३७	श्मशाने सर्वतः	३७
तदद्ध्यव्याणां च न	३७	ग्रामेणाध्यवसिते	३७
आतस्तु काळे	३७	ज्ञातमाने तु	३७
उच्येत्तरां नाऽऽसीत	३७	श्मशानवच्छूदपतितौ	३७
तथा बहुशदे	३७	समानागार इत्येके	३७
सर्वतः प्रतिष्ठिते	३८	शूद्रायां तु प्रेक्षण०	३७
हृद्यशसने चाऽऽचरिते	३७	तथाऽन्यस्य५	३७
यः नमध्वन्युक्तो	३७	मद्याध्येष्यमाणो	३७
समानिकषकट०	३७	अन्तःशिवम्	४६
नानभिमाषितो	३७	अन्तश्चाण्डालम्	३७
व्युपतोदव्युप०	३७	अभिनिर्हृतानां	३७
आपद्यर्थं ज्ञापयेत्	३९	संदर्शने चारण्ये	३७
सह वसन्सायं प्रातर०	३७	तदहरागतेषु च	३७
प्रोष्य च तदहरागतः	३७	अपि सत्सु	३७
प्रतिषेधयेदितरः	३७	संथायनुस्तनिते	३७
लुप्यते पूजा चास्य	३७	वर्षतोविदम्	३७
मुहुस्त्वाचार्यकुल०	३७	स्वप्नपर्यान्तं विद्युति	४४
तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः	३७	उपव्युषं यावता	३७
पुत्रमिवैनमनु०	४०	दहे चपररात्रे	३७
न चैनमध्ययनदिष्टे	३७	उर्ध्वमर्धरात्रादित्येके	३७
अन्तेवास्यानन्तेवासी	३७	गर्वा आवरोधे	३७
आचार्योऽप्यनाचार्यो	३७	वध्यानां च यावता	३७

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
पृष्ठारुद्धः पशूनां	४४	कण्डोपाकरणे	४९
अहोरात्रामवा०	"	कण्डसमापने	"
आतुर्मासीषु च	४५	पनुष्यप्रकृतीनां	"
वैरमणे गुरुव०	"	पर्यावितैस्तण्डुलैरा०	"
तथा संवन्धेषु	"	तथौषधिवनस्पति०	"
मातरि पितर्याचार्ये	"	यत्काण्डमुपाकुर्वीत	"
तेषु चोदकोपस्पर्शनं	"	उपाकरणसमापन०	"
अनुमादिनां तु	"	वायुघोषवाग्भूसौ	५०
न समावृत्ताः	४६	ग्रामारण्ययोश्च	"
तथाऽप्युदाहरन्ति	"	स्वैरिर्कर्मसु च	"
सत्रेषु तु	"	यथा पादप्रक्षालनो०	"
आचार्ये श्रीनहो०	"	तथा वृत्तसमाकृतोऽप्सु	"
श्रोत्रियसंस्पर्शाया०	"	अविहितमनुवाक्य०	"
सप्तस्यचारिणीत्येके	"	नित्यप्रश्नस्य चाविधिना	५१
श्रोत्रियाभ्याम०	"	तस्य विधिः	"
गुरुसंनिधौ	४७	अकृतपातराशः	"
उपयत उप०	"	मनसा चानध्यये	"
अधीयानेषु	"	विद्युति चाम्यग्रायां	"
अगर्दभनादाः	"	श्राद्धभोजने	"
शास्त्रान्तरे च	"	विद्युत्स्तनयित्तु०	"
सर्वेषु च शब्दकर्मसु	"	वावद्व्युदका	५२
छर्दयित्वा स्वप्न०	४८	एकेन द्वाभ्यां	"
सर्पिर्वा प्राश्य	"	सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे	"
पुतीगन्धश्च	"	अग्ने चापतौ	"
भुक्तं चाऽऽत्मसंयुक्तम्	"	सूर्याचन्द्रमसोः	"
प्रदोषे च भुक्त्वा	"	मुहूर्ते विरते वाते	५३
शोदकयोश्च पाण्योः	"	सलावृक्षयोश्च०	"
प्रेतसंवल्लृप्तं	"	नक्तं चारण्येऽन०	"
आ च विपाकात्	"	अननुक्तं चापतौ	"
अश्राद्धेन तु	"	प्रदोषे च	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
सार्वकालिकमाप्नातम्	११	नित्यानां तु खलु	१०
यथोपकृते	"	ब्रह्मणि मिथो	"
ततः स्वाध्यायः	१४	ब्रह्म वर्धत	"
तत्र श्रूयते स	"	निवेशे हि वृत्ते	"
अथापिवाज०	११	एतेन ह्यर्थे	११
तस्य शाखान्तरे	५१	तच्छास्त्रेषु च	११
अथ यदि वातो	"	निवेशे हि वृत्ते नैव०	"
एवं सत्यार्थ०	"	अव्ययनाभेन	"
अध्यायानध्या०	"	न चास्मिन्दोषं	"
आर्थसमयो	११	यद्वृत्ताय प्रसंभूतौ	"
विद्यां प्रत्यनध्यायः	"	मातरि पितर्याचा०	"
ब्राह्मणोक्ता	"	समावृतेन सर्वे	१२
प्रयोगादनुभूयन्ते	"	भ्रातृभ्राणिनीषु च	"
यत्र तु प्रीत्युप०	"	नित्या च पूजा	"
तदनुवर्तमानो	"	ऋषिर्विश्वशुभः	"
अथापि ब्राह्मणोक्ताः	१७	तूष्णीं बोधसंगृहीयात्	"
अहर्हर्भूत०	"	दशवर्षे पौरुषरूपं	"
पूजा वर्णउपायसां	"	ज्ञायमाने षडो विशेषे	"
वृद्धतराणां च	१८	विषमगतायागुरवे	११
हृष्टो दर्पति दृष्टो	"	अन्व रुद्धा वा	"
न समावृत्ते	"	अप्रयत्नेन नाभिवाद्यं	"
ॐकारः स्वर्गद्वारं	"	पतिवयसः स्त्रियः	"
विकथां चान्यां	"	न सोपानद्वेष्टित०	"
धस्त्रेषु चैतदादयः	१९	सर्वनाम्ना स्त्रियो	"
छोके च भूतिकर्म०	"	मातरमाचार्यद्वारं	"
भासमयेन कृच्छ्रं	"	दशवर्षश्च ब्राह्मणः	"
अविचिकित्साया	"	कुशलमवरवयसं	१४
न बहिर्वदे	"	अनामयं सन्नियम्	"
समादिष्टमध्यापयन्तं	१०	अनष्टं वेदयम्	"
एतमुपसंगृहीयात्	"	आरोग्यं शूद्रम्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
नासंपाभ्य श्रोत्रियं	६४	इक्षिणेन पाणिना	७०
उपासने गुरूणां	१	मोक्षयमाणस्तु	११
भूमिगतास्वप्नाचम्य	६५	इयंवास्तपर्यन्ता०	११
यै वा प्रयतः	११	न इमंभूमिस्च्छिष्टाः	११
न वर्षधारास्वाचामेत्	११	य आस्याद्विन्दयः	७१
तथा मदरोदके	११	ये मूमो न	११
तप्ताभिश्चाकारणात्	११	स्वप्ने सवयौ	११
रिक्तपाणिर्वयसः	११	आर्द्रं वा सकृदोष०	११
शक्तिविषये न	६६	हिंसार्पेनासिना	७२
नम्रो वा	११	दक्षिणपुष्प	११
नप्सु सतः प्रयमणं	११	यस्य कुले त्रियेत	११
उत्तीर्य स्वाचामेत्	११	तथाऽनुत्थितायाश्च	११
नाप्रोक्षितमिन्धन०	११	अन्त शये च	११
मूदस्वस्तरे	११	अप्रयतोपहत०	११
तथा तृणक छेषु	११	अप्रयतेन	११
भोक्ष्य वक्षः	६७	यस्मिन्वाग्ने केशः	११
शुनोपहतः	११	अन्यद्वाऽमेध्यम्	७३
प्रशाल्य वा तद्देश०	११	अमेध्यैरवसृष्टम्	११
अग्निं नाप्रयतः	११	कीटो वाऽमेध्यसेवी	११
इधुमात्रादित्येके	६८	मूकलाऽङ्गं वा	११
न चैनमुपघमेत्	११	पदा वोपहतम्	११
सट्शयां च	११	सिचा वा	११
प्रभूतैधोदके	११	अपपात्रेण वा दृष्टम्	११
मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा	६९	शुना वा	११
तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रहो वा	११	सिचा वोपहनम्	११
भासीनस्त्रिराचा०	११	दास्या वा नक्तमाहनम्	११
त्रिरेऽष्टौ वास्मृजेत्	११	मुञ्जानं वा यत्र	११
द्विरित्येके	७०	अनर्हद्विर्वा	७४
सकृदुपस्मृशेत्	११	मुञ्जानेषु वा	११
द्विरित्येके	७१	कुत्सयित्वा वा	११

सू० प्र०	छांदाः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
मनुष्यैरवधत्त०	७४	कुक्षौक्षवाधार्णस०	७७
न नावि भुञ्जीत	"	पञ्चनखानां	"
तथा मसादे	"	अमक्ष्यक्षेटो	७८
कृतभूमौ तु भुञ्जीत	"	सर्वशीर्षा मृदुरः	"
अनामोते मुन्नेय	"	मध्वामं मार्गं	"
आपीतं चेदभिदग्धे	"	एतान्यपि नानन्ते०	"
परिमृष्टं लोहं	"	आमं वा गृह्णीरन्	"
अन्निर्लिखितं	७५	कृतान्नस्य विरसस्य	"
यथागमं यज्ञे	"	न सुभिक्षाः स्युः	७९
नाऽऽपणीयमन्नमद्यात्	"	स्वयमप्यवृत्तौ	"
तथा रसानाममांस०	"	नात्यन्तमन्त्र०	"
तैलसर्पिषी	"	अयाणां वर्णानां	"
कृतार्जं पर्युषित०	"	अकृत्या ब्राह्मणस्य	"
शुक्तं च	"	यत्राप्रायश्चित्तं	"
आगितपृथुकतण्डुल०	"	वरितनिर्वेषस्य	"
शुक्तं चापरयोगम्	"	सर्ववर्णानां स्वधर्मे	"
सर्वं मद्यन्नपेयम्	७६	तस्यापि धर्मोपनतस्य	८०
तथैलकं पयः	"	सुवर्णं दत्त्वा पशुं	"
उर्ध्वं क्षीरकुशीक्षीर०	"	स्रष्टाज्जमोज्ज्वलम्	"
धेनोश्चान्निर्देशायाः	"	परिकुष्टं च	"
जीवधूनां च	"	सर्वेषां च शिराग्नी०	"
कलज्जपल, षड्०	"	ये च शस्त्रमाजिघान्ति	"
यच्चान्यत्परिचक्षते	"	ये चाधिम्	"
अयाकमोक्षमिति	"	मिषक्	"
एकस्तोत्रैश्च य०	७७	वार्धु धिकः	"
धेन्वनदुहोश्च	"	अक्रातराजको दीक्षितः	"
कुक्षुटो विकिराजाम्	"	अग्नीषोमीय०	८१
ह्रस्वः मत्तुक्षम्	"	हुतायां वा वपायां	"
अव्यादाः	"	ह्रस्वः	"
ह्रस्वमास्यकवाक०	"	राज्ञः प्रेषकृत्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अहविर्याजी	८१	आत्मग्राह्यन्	८९
यश्चाग्नीनपास्यति	"	निदुणोऽग्नीयान्	९०
यश्च सर्वोऽवर्जयति	"	दोषाणां तु	"
सर्वाग्नी च	"	य भूराहीवान्	"
श्रोत्रियो निराकृतिः	"	षो हर्षो रोषो	"
वृषलीपतिः	८१	अक्रोषोऽहर्षो	९१
मत्त उन्मत्तो	८१	नेषं लौकिकमर्थ	९२
अथ क आह्वाणः	८२	निष्कञ्ज इत्युदये	"
यस्येप्सेदिति	"	तद्यथाऽऽग्ने फलोपे	"
दुण्य इति कौत्सः	"	न चेदन्त्ययन्ते	"
यः कश्चिद्दद्यादिति	"	अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः	"
यदि हि रजः	"	न घर्माघर्मौ	९३
शुद्धा भिक्षा	८३	यत्त्वार्थाः क्रिश्मानं	"
सर्वतोपेतम्	"	सर्वजनपदेष्वेकान्तः	"
दुण्यस्येप्सतो	"	एवं वर्तमान उभौ	"
पुण्यस्याप्यनी०	"	अविहिता	"
यतः कुतश्चाभ्युद्यतं	"	आपदि व्यवहरेत	९४
माननिधोग०	"	मनुष्यान्तरसान्	"
अथ पुराणश्लोका०	"	तिलतण्डुलाश्च	"
चिकित्सकस्य	८४	अविहितश्चेतेषां	९५
अजादे भ्रूगहा	"	अनेन चाजस्य	"
गुणौ याजश्च	८५	अक्रौतपण्यैर्व्यवहरेत	"
अध्यात्मिकान्यो०	"	तृणकाष्ठैराविकृतैः	"
आत्मलाभाज्ज	"	नात्यन्तमन्वयस्येत्	"
सत्राऽऽत्मलाभीयान्	८७	वृष्टिं प्राप्य विरमेत्	९६
पू० प्राणिनः सर्वे	"	प्रथाप्युदाहरन्ति	"
यदिदमिती	८८	न शतितैः	"
आ-पञ्चवाह०	"	तथाऽऽपाजैः	"
सर्वभूतेषु यो	८९	अथ पतनीयानि	"
तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र	९०	स्तेवमाभिगच्छेत्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
गुर्वी सखी (लि)	९७	आजिपथे वा	१०१
नागुरुत्पथे	"	अःश्रमधिकं	"
अत्रमार्गां तु	"	धर्मार्थसंनिधौ	"
अथाशुचिकराणि	"	गुरुं हत्वा	"
शूद्रगमनमार्थेऽर्जुनाम्	"	नास्थास्मिहं के	"
प्रतिविद्वानां	"	कल्पये तु	१०२
शूनो मनुष्यस्य	"	गुरुनक्षत्रगामी	"
मनुष्याणाम्	"	उत्तलिनां वा	"
हृद्भोच्छिष्टं	"	कृच्छ्रं संवत्सरं	"
अपि पतनीयान्पेतानि	"	सुरापेऽग्निस्पर्शा	"
अतोऽन्यानि	९८	स्तेनः प्रकीर्णकेशो	१०३
दोषं बुद्ध्वा	"	राजानं गत्वा	"
सन्निधौ हत्वा	"	अनुज्ञातेऽनुज्ञातारं	"
शतं वैश्ये	"	उत्तरमृत्वङ्नि	"
अवमन्वात्राधिकः	"	भक्त्यापचयेन	"
क्षीणं चैतेषामेवम्	९९	कृच्छ्रं संवत्सरं	"
पूर्वयोर्धर्मं	"	अथाप्युदाहरन्ति	१०४
प्रःक्षणमात्रं	"	स्तेयं कृत्वा	"
गर्भं च तस्याङ्गिनम्	"	तेन कल्पेन	"
आग्नेयीं च स्त्रियम्	"	पथमं वर्णं	"
तस्य विधेयः	"	अपि वा लोचानि	"
अरण्ये कुट्टे	"	वायसप्रचटाकं	१०५
तस्य पन्थाः	१००	धेन्वनकुहोश्वा	"
इष्टा चान्यमुत्क्रामेत्	"	धुर्यवाहप्रवृत्तौ	"
स्वप्नेन लो	"	अनःक्रोश्यं	"
कोऽभिज्ञस्ताय	"	शूद्रस्य सत्तरात्रं	"
अष्टकोपवसः	"	क्षीणं चैतेषामेवम्	"
गाश्च रसेत्	"	येष्वाभिज्ञा	१०६
तासां निष्क्रमणं	"	अनार्यवपेशुम्	"
द्वादश वर्षाणि	१०१	गर्दभेनावर्कणी	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
तस्य शूद्रः	१०७	गुरुतृत्तमाभी	११२
मिथ्यावर्तितप्रायश्चित्तम्	"	मिथ्यैतदिति	"
संभत्सरमाचार्य०	"	यो क्षात्मानं	"
एवमन्येष्वपि	"	एतेनैव	"
काममन्युभ्यां	"	दारम्यतिक्रमे	"
पर्वणि वा तिलमक्षः	"	चरवृत्ति०	११३
भ्रातृण्यां पौर्णमास्यां	१०८	जिह्वाभ्य	"
इष्टिभक्षकतृत्वा	"	अथ भ्रूणहा	"
अभोज्यं भुक्त्वा	"	यः प्रमत्तो	११३
सप्तरात्रेणावाप्यते	"	सह संकल्पेन	"
हेमन्तशिशीर०	"	एवमन्येष्वपि	"
कृच्छ्रद्वादशरात्रं	"	तथा पुण्यक्रियासु	"
स्वहृमनक्ता०	"	परीक्षार्यो	"
एवमेवाम्य०	१०९	यो हिसार्थ०	"
अथापरं	"	अथाप्युदा०	"
अनार्याः शयने	"	अथामिश्रस्ताः	११५
यदेकरात्रेण	"	पुषान्संनिष्पाद्य	"
सथा तथाच	"	अथापि न	११६
सन्त्यपश्रदाः	११०	तदेतेन	"
शम्योषाः	"	मिथ्यैतदिति	"
अतिव्यवहारो	"	दक्षिणानी०	"
सर्वत्रानुमति०	"	यो हि दक्षिणान्या०	"
न पतितमाचार्यं	"	अभिचारा०	११७
न चास्माद्धोगा०	"	पतनीयाविति	"
यदृच्छासंनिपातः	१११	पतनीयवृ०	"
माता पुत्रस्य	"	इत्यशुचिकर०	"
न तु धर्मसंनिपातः	"	विद्यया स्नातीत्येके	"
अर्धमाहृतान्	"	तथा क्रतेना०	११८
अथ संयोगः	"	विद्या क्रतेन च	"
एवमन्येष्वपि	"	तेषु सर्वेषु	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
समाधिविशेषा०	११८	न पततः	१२३
अथ स्नातककृतानि	"	मेरुस्त्रावन्तरेण	"
पूर्वेण	११९	उद्यन्तमस्तं	"
संशोध्य चहि०	"	दिवाऽऽदित्यः	"
विप्रतिषेधे	"	सह ह्येनां	१२४
सर्वान्नागान्	"	न कुसुत्या	"
कृष्णं च	"	नावाक्षणा०	"
अनुद्भासि	"	कोषादींश्च	१२५
अनकृष्टं च	"	प्रकचनयुक्तो	"
द्विवा च	१२०	मिमुनीमूष	"
शिरस्त्रु प्रावृत्त	"	शवानश्वा०	"
छायायां च	"	न तस्यां	"
अग्निमादित्य०	१२१	अनाविस्तर०	"
अथाप्युदाहरन्ति	"	निशार्थं दारं	"
प्राक्मुखोऽजानि	"	सशिरामञ्जनं	"
आरात्राऽऽवसथा०	"	अस्तमिते	"
अस्तमिते च	"	वाद्यशभासनं	"
अरमानं	"	स्तुतिं च गुणैः	"
देवताभिधानं	१२२	आ निशायां	"
ब्राह्मणस्य	"	अनघवःश्वे	"
हस्तेन	"	मनसा वा	"
देवानां सुराज्ञश्च	"	ऊर्ध्वं मध्यरात्रा०	"
वत्सतती(स्त्री) च	"	नापररात्र०	"
स्तृहसी	"	कामपचः	"
सप्तपृष्ठां	"	मनसा वाऽधीधीत	"
नाघेनुरिति	"	सुद्रन्सुद्रापरितांश्च	१२६
न भद्रं	१२३	सभाः समानाश्च	"
पूर्ण	"	समाजं	"
नास्तौ मे सपत्नः	"	नगरप्रवेशनानि	१२७
नेन्द्रधनुरिति	"	प्रश्नं च	"

सू. प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू. प्र०	पृष्ठाङ्काः
मूळं कूळं	१२७	ततः पारिवृत्तौ	१२३
गार्दभं	"	वधौषधि०	"
म(वा)हुभ्यां	१२८	एतेन	१२४
मावां(वं) च	"	स्वेनोऽमिश्रस्तो	"
सृजच्छेदन०	"	एवमेतेन	"
यच्चान्यत्पारिचर्यते	"	च.पुढाढोपस्पर्शने	"
पाणिग्रहणादधि	"	अवगाहन०	"
क. लघोर्भोजनम्	१२९	अर्वाः प्रयताः	१२५
जतृप्तिश्चा०	"	मावां कर्षणं	"
पर्वसु	"	केसान्तं	"
औपवस्तमेव	१३०	आर्याधिष्ठिताः	"
तृप्तिश्चात्मस्य	"	तेषां स	"
वचैतयोः	"	अधिकमहरहः	"
अथश्च शयिवाताम्	"	उदकोपस्पर्शनम्	"
मैथुनवर्जनं	"	अपि वा	"
श्रोत्रभूते	"	परोक्षमन्त्र	१३६
तस्योपचारः	"	सिद्धेऽस्ते	"
नित्यं लोकाः	"	तत्सुभूतमिति	"
य.स्मिन्देहे	"	गृहमेवेनो	"
नित्यमुदधा०	१३१	तेषामुपयोगे	"
अहन्यसंवेशनम्	"	उत्तमस्यैक०	"
अनौ ह	"	बलीनां तस्य	"
अन्तराले	१३२	औपासने	१३७
अ. क्षणवच०	"	एवं बलीनां	"
स्त्रीवाससैव	"	सति सुपे	"
यावत्संनिपातं	"	अपरेणाग्निं	१३८
ततो नाना	"	उदधान०	"
उदकोपस्पर्शनम्	"	मध्येऽगारस्य	"
अपि वा	१३३	उत्तरपूर्वदि	"
सर्ववर्णनां	"	शय्यादेशे	"

सू० प्र०	पृष्ठ क्र०	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
देहस्थामन्त०	१३८	यथोपदेशम्	१४३
उत्तरेणापि०	१३	आने	११
उत्तरेर्ब्रह्मसदने	११	निष्ठन्सन्धेन	११
दक्षिणतः पितृलिङ्गेन	११	अन्यं वा	११
रौद्र उत्तरो	१३९	स्थानासन०	११
तयोर्नाम	११	संनिहि०	१४४
नक्षमेवोत्तमेन	११	दारे प्रनाथां	११
एतानव्यग्रो	११	वाक्येन	११
अग्रं च	१४०	अग्रसं च	११
अतिथीनेवाग्रे	११	ब्राह्मणदेवता०	११
कुमारान्	११	विद्यया च	११
काले स्वामिना०	११	यथा विद्यया	११
अमाये तृणानि	११	न चास्य समीपे	११
एवंवृत्ता०	११	उपाकरणा०	१४५
ब्राह्मणाया न०	११	ऋत्वे वा	११
अभिवादना०	१४१	यथाऽमर	११
राजन्यवैश्यौ च	११	मनसा वाचा	११
सूद्रमभ्यागतं	११	येन कृतः वसथः	१४३
दाया वा	११	शेषभोज्य०	११
नित्यमुत्तरं	११	न रसान्गृहे	११
अपि वा	११	नाऽऽत्मार्य०	११
यत्र मुच्यते	१४	विशेषेणापुमान्	११
ब्राह्मणः	१४२	गोमधुपकर्तृहो	११
आपदि ब्राह्मणेन	११	आचार्य ऋत्विक्	११
अनुगमनं	११	आचार्याव०	१४७
अ(त)त उत्तरे	११	दक्षिमधुसंस्तुष्टं	११
सर्वविद्याना०	११	अमाव उदकम्	११
अधीत्य	११	चदहो वेदः	११
यदि त्वरेत	११	छन्दः कल्पो०	११
समावृत्तं	११	सुन्दरार्थम्०	१४८

सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः	सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः
अङ्गानां च	१४८	अजसम्कर्तार०	१९३
अतिथि निराकृत्य	"	उद्धृतान्य०	१९४
यानवन्तमा या०	१४९	भूष उद्धरेत्येव	"
यावन्नानुजानी०	"	द्विषन् द्विषतो	"
अपती०	"	वाप्यान२	"
सर्वान्धैश्वदेवे	"	स एष प्राजापत्यः	"
नानर्हद्वयो ददा०	"	योऽतिथीनाम०	"
उपेतः स्त्रीणां०	"	ऊर्न पुष्टिं प्रजां	"
सर्वाण्युदक०	१९०	पयसोपसिक्त०	१९५
वपाक्षुति	"	मिया अप्रिया०	"
ये च मृत्वाः	"	५२मातर्बर्ह्यदिने	"
कममात्मानं	"	यदनुतिष्ठस्युद०	"
तथा चाऽऽमन	"	यत्साम्त(न्म)पित्वा	"
अथाप्युदा०	"	यत्स२साधयति	"
जात्याचारसंशये	१९१	यदुपलभते	"
साधुतां	"	आहिताग्निं	"
अग्निरिव	"	पुराऽग्निहोत्रस्य	१९६
धर्मेण वेदाना०	"	यदि साय०	"
त्वचर्मयुक्तं	१९२	एकरात्रं	"
तस्य पूजाया२	"	जपमुदेतश्चे०	"
तममिमुखो	"	सर्वर्गापूर्व०	१९७
न बहुपादमा०	"	दायेन	"
अथास्य पादौ	"	पूर्वतत्प्राभ०	"
अभ्यतरोऽग्नि०	१९३	सत्राग्निं	"
अथास्योदकमाहारवे०	"	उत्पादयितुः	१९८
नोदकमाहा०	"	इदानीमेकाह०	"
अध्ययन०	"	ह्यो वर्मव्यतिक्रमः	१९९
नास्तमिते	"	तेषां	"
सान्त्वयित्वा	"	तदन्वीक्ष्य	"
आवसथं	"	दानं च	१९९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
विवाहे दूहितृपते	११०	एतस्मिन्काळे	१७२
एकधनेन	१११	न समावृत्ताः	११
पुत्राभावे	११२	न विहारिणः	११
तदभावे	११८	अनशनानध्यय०	११
दुहिता वा	११	ब्राह्मणा०	११
सर्वाभावे	११	देशतः कालतः	११
ज्येष्ठो दायादः	११	यस्याग्री	११
देशविशेषे	११	न क्षारलवणहोमो	११
रथः पितुः	११	तथाऽयज्ञसंसृष्टस्य	१७१
अलंकारो	११	अहविष्यस्य	११
तच्छास्त्रैर्वि०	११	न स्त्री जुहुयात्	११
मनुः पुत्रेभ्यो	११	नानुरेतः	११
अथापि	११	आऽजप्राश०	११
तथाऽपि	१६९	आ परिसंव०	११
सर्वे हि	११	यावता वा	११
यस्त्वधर्मेण	११	ओपनयना०	११
जायापत्योर्न	११	अत्र ह्यधिकारः	११
तथा पुण्यक्रिया०	१७०	सा निष्ठा	११
द्रव्यपरिग्रहेषु	११	स्मृतिश्च	१७३
न हि	११	मिक्षणे	११
एतेन	११	तत्र गुगान्	११
मातुश्च योनिंसं०	११	इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य	११
मातापितरावेव	१७१	स्वकर्म	११
हर्तारश्च	११	अन्यकृत्वापरि०	१७५
भार्यायां	११	एतान्येव	११
आतुरव्यञ्ज०	११	सत्रियवद्वैश्यस्य	११
केशान्मस्त्रीर्य	११	ना[न]नृवानभृत्विजं	११
एवं त्रिः	११	अथ्यज्यो	११
अभतीक्षाः	११	युद्धे तथोगाः	११
इतरेषु	११		

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न्यस्तायुष०	१७१	ब्राह्मणदेश०	१८२
शास्त्रैरभिगताना०	"	अग्निं ब्राह्मणं	"
तस्य	"	अनुज्ञाप्य	" ७२
राजा	"	ब्राह्मणाः २२	"
स ब्राह्मणान्	"	अग्निमवस्य	"
बलविशेषेण	"	अग्नीनां	"
इतरेषां	"	अपचनत्	"
न संदेहे	१७७	प्रतिमुखमग्नि०	"
सुविचिंत	"	पृष्ठतश्चा०	"
एवं वर्तमानो	"	सूर्याभ्युदितो	"
राज्ञः पत्न्याः	"	सूर्याभिनिष्कृत्वा	१८४
समेत्य तु	"	आ तमितोः	"
यामस्यान्धस्व	"	स्वप्नं वा	"
अशिष्टपतित०	"	अथ वा	"
धर्मचर्यया	१७८	नियमातिक्रमे	"
अधर्मचर्यया	"	दोषफलसंशये	"
धर्मप्रजासंस्थे	"	एवमध्यायां०	"
अन्यतराभावे	"	न संशये	१८९
आधाने	"	अभिनिष्कृत्वा०	"
सगोत्राय	१७९	तच्च लिङ्गं	"
मातुश्च	"	सह देवमनुष्याः	१८६
बन्धुशील०	१८१	प्रजानिःश्रेयसा	"
आर्षे दुहितृमते	"	तत्रे पितरो	"
दैवे यज्ञतन्त्रे	"	मासि ब्राह्म०	"
मिथः	"	अपराहः	"
यथाशक्ति	"	तथाऽपरपक्षस्य	"
दुहितृमतः	१८२	सर्वेष्वहःसु	१८७
तेषां त्रयः	"	प्रथमेऽहनि	"
यथा युक्तो	"	द्वितीयेऽस्तेनाः	"
पुत्रेण	"	तृतीये	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अधुर्धे	१८७	पूर्वेषु निवेदनम्	१९०
पञ्चने	"	अपरेषु०	"
षष्ठे	"	त्रिः प्रायमेके	१९१
सप्तमे	"	यथा	"
अष्टमे	"	सर्वेषु	"
नवम एकवराः	"	उदीक्यवृ०	"
दशमे	१८८	उद्धरिष्याम्यग्नौ	"
एकादशे	"	काममुद्ध्रियतां	"
द्वादशे पशुमान्	"	श्वभिरापा०	"
त्रयोदशे	"	शिपिविष्टः	१९२
चतुर्दशे	"	अथाप्युदाह०	"
पञ्चदशे	"	न च मक्तं	१९३
तत्र द्रव्याणि	"	आरब्धे	"
एतानि मास५	"	निश्चयनं	"
तथा वर्माहते	"	कृष्णधान्य५	"
संवत्सरं	"	अहविष्य०	"
भूया५समितो	"	स्मृतिभिच्छ०	"
एतेन	१८९	अथोनाम्युपरि०	"
स्वर्गोपस्तरणे	"	नित्यश्राद्धम्	"
तथा	"	बहिर्ग्राप्ता०	"
तथा वाऽश्रिणसस्य	"	तत्र भवानि	१९४
एतेनाऽऽरण्यानां	"	शैरज५	"
भयतः प्रसन्नमनाः	"	तानि च	"
नार्थपेक्षो	"	समुदेताश्च	"
गुणहान्या	"	न चातङ्गुणा०	"
एतेनान्तेषा०	"	तानि	१९५
अथाप्युदा०	१९०	एव५	"
संभोजनी	"	तेषामुत्तमं	"
इहैव	"	मानं च	"
सुहृद्गुणेषु	"	स्योत्तरार्धे	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
उमयान्यश्रयति	१९९	पादयोः	१९९
कृताकृतमतः	"	मात्रुनि	"
आदेन	१९९	नस्त्व	"
पुष्टिकामस्तिष्येण	"	यद्वचान्यत्परिचसते	"
अनायुष्यं	"	योक्ता च	"
औदुम्बरश्चयसः	"	प्रतिपादयिता	२००
न चान्येना०	"	संमहीता	"
यावद्मासः	"	योक्ता	"
न च मुखशब्दं	१९७	एवंवर्तमानः	"
पार्थि च	"	चत्वारः	"
आचम्योर्ध्वौ	"	तेषु [सर्वेषु] यपो०	"
ततोऽग्नि०	"	सर्वेषामुप०	२०१
दिवा च न	"	बुद्ध्या	"
स्थालीपाकः०	"	सर्वेषाम०	"
नैयमिकं	"	यथा विद्यार्थस्य	"
सर्विर्मास्समिति	"	इति ब्रह्मचारिवासः	२०२
अमावे तैलः	१९८	अथ परित्राजः	"
मवाप्तु	"	अत एव	"
तिलानां द्रोणं	"	तस्योपदिशन्ति	२०३
समुदेताश्च	"	अनग्निरनिकेतः	"
लदगघने	"	तस्य	"
एवमहरह०	"	सर्वतः	"
द्वौ द्वितीये	"	सत्यानृषे	"
त्रीःस्तृतीये	"	बुद्धे रोम०	२०४
एवमभ्युच्चयेन	"	तच्छास्त्रैर्वि०	"
महान्ते पोषं	१९९	बुद्धे चेत्तेम०	"
आदितः	"	एतेन परं	"
आत्मेनसां	"	अथ वानप्रस्थः	२०५
मस्मत्तुषाधिष्ठानं	"	अत एव	"
पदा पादस्य	"	तस्योपदिशन्ति	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
एकाग्रनिकेतः	२०६	इत्युर्ध्वरेतसां	२०९
तस्याऽऽरण्य०	"	यथा वर्ष	"
ततो मूलेः	"	तस्माच्छ्रुतितः	"
अन्ततः	"	त्रैविद्यधृद्दानां	"
आपो वायुराकाशः	"	यस्तु इमं नमुक्यते	२१०
तेषामुत्त०	"	ततः	"
अथ धानप्रस्थ०	२०९	अपाप्यस्य	"
विद्या५ समाप्य	"	अथापि च स	२११
गृहान्कृत्वा	"	ते शिष्टेषु	"
एको वा	"	एवमपरोऽपरः	"
शिखीच्छेद	"	आ भूतसंछ०	"
संवत्सरा०	"	पुनः सर्वे	"
अभिविच्छन्	"	अथापि	"
शनैरपो	२०७	त्रयीं विद्यां	"
सर्वत्रैवो०	"	तत्र वे	२१२
क्षारलव०	"	नास्थास्मिद्धोके	"
तस्य द्वंद्वं	"	अथापि	"
एकैकमादा०	"	तेषां प्रकृतयः	"
तस्यारण्येनैव	"	स्वास्तु	"
येषु कर्मसु	"	व्याख्याताः	२१३
सर्वे शोपाश्च	"	दक्षिणाद्वारं	"
नारण्य०	"	अन्तरस्थां	"
अन्यर्थ५	२०८	तस्य पुरस्ता०	"
आकाशे	"	दक्षिणेन	"
अनुपस्तीर्णे	"	सर्वत्रैवान्तराः	"
नवे सस्ये	"	अग्निपूजा	२१४
मूयाश्च०	"	आवसथे	"
ततो मूलेः	"	तेषां पूजा	"
अथ पुराणे	"	तेभ्यो	"
अष्टादशतिस०	२०९	सर्वाणीतिश्च	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न चास्य	२१४	चरिते यथापुरं	२१८
सभायां	"	न सगोषस्थानीयां	"
अर्वा विशुचयः	२१५	कुलाय हि स्त्री	२१९
सर्ववर्माणां	"	तादिन्द्रिय०	"
आयुषमहर्णं	"	अवशिष्टं	"
होमकृदाया	"	तद्व्यतिक्रमे	"
मृत्यानामनुष०	२१६	नियमारम्भणो	"
आह्वयस्वान्य०	"	वाह्य आर्यः	"
एतेनान्ये	"	वक्ष्यः शूद्रः	"
ग्रामेषु	"	दारं चास्य	२२०
तेषां	"	सवर्णायाम०	"
सर्वतो योजनं	"	एवमभ्यासे	"
कौशो	"	चतुर्थे सर्वम्	"
तत्र यन्मुच्यते	"	मिहान्छेदम्	"
धर्म्यं शुल्क०	२१७	वाचि पवि	२२१
अकरः श्रोत्रियः	"	पुरुषवधे	"
सर्ववर्णानां	"	चक्षुर्निरोध०	"
कुमाराश्च	"	नियमातिक्रमण०	"
ये च विद्यार्थाः	"	असमापत्तौ	"
तपस्विनश्च	"	आचार्यः	"
शूद्रश्च	"	लोभं परिगृह्यो०	२२२
अन्धमूकवाचिर०	"	अवाशिनः	"
ये ज्वर्याः	"	तथा पशुपत्स्य	"
अनुद्धिपूर्वमलंकृतो	"	अवरोधनं	२२३
शुद्धिपूर्व	२१८	हित्वा	"
संनिपाते वृत्ते	"	अवरुध्य पशूनां	"
कुमार्यां तु	"	प्रमादादरण्ये	"
अथ राज्ञा	"	पुनः प्रमादे	"
रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं	"	तव ऊर्ध्वं	"
चरितनिर्वपं	"	परपरिग्रह०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
विदुषो असतः	२२४	सिंदहे	२२५
अदण्ड्यः	"	पुण्याहे	"
प्राप्तानिमित्ते	"	अनृते	"
प्रयोजयिताऽनुमन्ता	"	नरकश्चाश्रयिकः	२२६
यो भूयः	"	सत्ये स्वर्गः	"
कुटुम्बिनौ	"	सा निष्ठा	"
तयोरनुमते	२२५	आयर्षणस्य वेदस्य	"
विवादे	"		

===

अथ सत्यावाढहिरण्यकेषिभ्रौतसूत्रे (दिव्यमेधापरपर्याये)
सूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

अथातः पैतृमेधिकम्	२२७	पूर्वया द्वारो०	२२५
पुरुषाहुतिर्कस्य	"	अथास्य दक्षिणेन	२२६
आहिताग्नेर्मरण०	२२८	औदुम्बर्यामा०	"
दक्षिणाप्रत्यक्प्रवण०	२२९	अथास्यै(स्ये)नर०	"
यस्माद्दक्षिणा०	"	तत्पुत्रो भ्राता	"
सर्वं वा	"	प्रतीतः	२२७
यस्मादाश०	२३०	अपरेणाऽऽहवनीयं	"
तदौषधिः(धवः)	"	गार्हपत्ये	"
तस्मि श्लिषो०	"	यदि सोमयामी	"
अन्तरा	२३१	पाळाशं	"
तेष्वजलेषु	"	रात्रिगर्भी	२३८
प्राणा वा	"	येन	"
तस्यैतदग्नि०	२३२	न ह्रीनमन्वा०	"
प्राप्ते वाऽस्यैतेन	"	कथेतमाददते	"
यदि जीवेत्	२३३	अनस्ता	"
यदि मरणस्य शये	२३४	कुण्डलगव०	२३९
तं जघनेन	२३५	इमौ युनज्मीत्येष	"
सर्वेषु संवेद्यनेषु	"	आदीयमानमनु०	"

सू. प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू. प्र०	पृष्ठाङ्काः
दुरीयमध्वनो	२३९	तामावेदः	२४९
सव्यानुदम्य	"	अत्र पत्नी सहस्रं	"
अनभिधून्वन्तसिः	२४०	प्रेतस्य	"
मेक्षणेन	"	सुवर्णेन	"
परीत्य परीत्य	"	धनुषा	"
आदीयमान०	"	मणिना	"
दुरीयमध्वनो	"	अप्येनं	"
दुरीयमध्वनो गत्वा	"	अत्र वा	२४७
अपात्य	"	अयास्य	"
तूष्णीं चतुर्थमादाय	२४१	आज्यनिन्दून्वा	"
प्रत्येत्य हरिष्वा	"	पात्राणि	"
दक्षिणतः	"	सर्वाण्यनुष्ठोमानि	"
रज्जुरपक्व०	२४२	तस्य दक्षिणहस्ते	"
रज्जुषु चैव	"	सन्धमुपभृतम्	"
एकपवित्रेण	"	उरसि	"
अग्निहोत्रेच्छेषेण०	"	मुखेऽग्नि०	"
अथैवमुदरे	२४३	नासिकयोः	"
अपि वा	"	अङ्गोर्हिरेव०	२४८
अत्र राजग०	"	हन्वोरूल्लस्र०	"
अपि वाऽऽसिवाद्य०	"	दत्सु ग्राव्याः	"
तां ज्ञातयो	२४४	यदि ग्रावाणो	"
अथात्यन्त०	"	शिरसि	"
तां प्रत्युत्सृजन्ति वा	"	छछाटे	"
यद्युत्सृज०	"	उदरे	"
यदि भ्रन्ति	२४५	नाभ्यामाज्यस्थाली	"
निहन्यमानायाः	"	पार्श्वयोः	"
अथाऽऽह	"	अक्ष्ण (वक्ष्ण) योः	"
विस्वस्यमाना०	"	अण्डयोर्द्विपदुपले	"
[ततः] संप्रेष्य	"	शिभेऽश्मानम्	२४९
अत्र पत्नी०	२४६	वधुः प्रतिष्ठयोः]	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
पत्त उपा०	२४९	क्षीरोत्सिक्तेनोदके०	२९८
शिखाद्याः	"	अत एवा०	२९९
इक्ष्मावर्ग	"	अयुग्मिरुद०	"
इक्ष्ममे	"	यस्याः पुनः	"
अवशिष्टान्य०	"	तद्भासासि	"
एष यज्ञायुषी	"	इदं त एक०	"
उत्सुकेर्व्युष्टा०	"	पर उ त एक०	२९०
दक्षिणहस्ते	२९०	तृतीयेन	"
हस्तयोरेव	"	संवेशन	"
वपस्याऽऽद्य	"	एवमेवा०	"
अथैनमु०	"	मस्माभिः नमूया	"
द्युतं यदेति	"	शम्भ्यां पञ्चाशमूले	"
तूष्णीं दक्षिण०	"	मृश अ ती०	२९१
पुरस्तात्	"	अपातो	"
अथैनमुपतिष्ठते	२९१	समस्याः	"
विज्ञानमुपेति	"	अनन्तलोको	"
अथनेन	"	अथ यदि	"
अजोऽमाग०	"	अत एवा०	२९२
अथैव	"	यतयेवान्त०	२९३
अथ च	"	न यात ऊर्ध्व०	"
अथोभयं	"	कृति(ती)र्वा	"
अपरेणाग्निं	"	तमभ्येवाऽऽदि०	"
अथनेन दहन०	२९२	एवं श्रुति०	२९४
अथनेन कर्षूः	"	स नैवाऽऽदित्यस्य	"
अथैनं(ने)	"	एव० हि	"
अथन्यः	"	तस्यो ह्येव०	"
उद्धृतं तमस	"	नवम्यां	२९५
केशान्प्रकीर्य	"	अथैतन्ननु०	"
अशनामध्यय०	२९४	प्रतिक्रामकृतया	"
अपरेद्युस्तृतीयस्यां	२९७	दश च	२९६

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
हुत्वा हुत्वा	२६६	स्त्रियाश्चैवम्	२७२
तत्रोभयं	"	पुंलिङ्गवचन०	"
उत्तरेणामि	"	दिष्टगमनां०	२७३
तं ज्ञातयो०	"	अपज्ञाते	"
प्राश्चो गच्छन्ती	"	अयुजो युजो	२७४
गघन्थो	"	पुरस्तादेव	"
अथैभ्यो	"	अपराद्धे	"
स्त्रीणामङ्गलिषु	२६७	पदं पुरस्ता०	२७५
तैर्मुखानि	"	माने परिताने	"
यदास्त्रनं	"	सर्वत्र	"
यदि अककुदं	"	प्रसङ्गं	"
पृथिव्यामोष०	"	न प्राणान(२)पि	"
प्रत्येत्य	"	स्त्रियां तल्ये	"
अत्रोभयं	२६८	श्वोभूते वशुना	"
अजमेतदहः	"	अथ यदि	२७६
अमोऽस्तीति	"	तस्य पूर्वार्थे	"
यवोऽस्तीति	"	पुरस्तादेव	"
यत्राऽऽसन्दी	"	या स्त्री मुख्यतमा	२७७
नापितकर्माणि	"	न दशमीतीतरा	"
एष प्रथमो	"	एवं द्वितीये	"
सोऽयमेवं	"	एकरात्राय	"
औपासनेना०	२६९	यावद्वात्रं	"
निर्मन्त्रे(न्त्ये)न	"	एतस्यां वाचि	"
उत्तपनेनेतरान्	"	शतातृणं	"
अथैकेषां	२७०	तस्य विद्धं	"
नासंभृयता०	"	तस्मिन्दधि	"
उत्सर्गो	"	विसर्जन्तं०	२७८
स्त्रियाश्च	२७१	चत्वारो	"
दहनकल्पेन	"	एवमपात्याः	"
पुनर्वहनमन्त्रेणैव	"	उत्तराभिः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
संप्रवदन्ति	२७८	यथाऽङ्गमङ्गानि	२८९
प्रतर्क्यन्ति	"	भुक्तमोगेन	"
पञ्च सप्त	२७९	अथास्य	२८६
उत्तमेऽहनि	"	भुक्तमोगेन वाऽसा	"
एतस्मिन्नेवाग्नौ	"	इष्टकाः	"
तेषामभिचारणानि	"	एवं चरुः	"
अपररात्रे	२८०	अतिष्ठामिर्धानाः	"
न हनिमन्वाः	"	ओषधीस्तम्बाः	२८७
व्युष्टायाः	"	तेषां मन्त्रः	"
दक्षिणतः	"	लोकं पृणेति	"
यावद्ब्रह्म	"	उत्तरया	"
तस्याश्चतुर्विंशेन	२८१	इमशानस्य	"
वारणं	२८२	उत्तमां	"
मौञ्जं रज्जुः	"	वावत्पु(ती पु) २०	"
वचनादन्यत्	"	अपि वा	"
शुनं वाहाः	२८३	उदपात्रे	"
उद्यम्य	"	अ. रोहणं	२८८
सधितैतानि	"	उपस्थानेनो	"
विमुच्यन्तमग्निदा	"	वारणशालां	"
उदपात्रेणो	"	विधृतिछेष्टः	"
पात्र्यां सर्वेषां	"	शमीशाखां	"
चितः स्थ	२८४	अथैनमुपतिष्ठते	"
उत्तरया	"	जघनेन	"
जगत्यां	"	यमयज्ञं	२८९
विधृतिछेष्टान्	"	हविरुद्धास्याः	"
अमिवाऽन्यायै	"	तस्यां [उत्तर]	"
सकृदं	२८५	दक्षिणेन	२९०
पालाशान्	"	प्रागग्रैर्द्वैर्विष्टरं	"
मध्ये नष्टेभिः (बी)कां	"	इमं थम	"
पुराणेन	"	कृष्णाः प्रतिसराः	"

सू० प्र०	पृष्ठङ्काः	सू० प०	पृष्ठङ्काः
अथार्कपणी०	२९१	सृष्ट्युसूक्तेना०	२९७
प्रतीक्यामुत्तरवेद्या	"	सौम्यं(म्या) संग्राह्यम्	"
योऽस्य	"	सौख्येणाऽऽदित्यो०	"
दक्षिणेन	"	ईयुष्टे	"
ग्रीहि स्वर्ग	२९२	अत ऊर्ध्व	"
दक्षिणा०	"	तान्परं	"
अथैनं	"	तानसाधारणे	"
नाके सुपर्णमिति	"	नानाचार्याय	"
उरु५ हि राजा	"	द्विजातीनामेवं	३९८
आपो हि सा	"	अपाजलाणां	"
प्रवक्ताऽवभृये	"	अप५शयेऽमर्त्यं	"
यमेन दत्तं	"	पुरस्तादायुष्यस्या	"
उद्वयं	२९३	ग्रामेऽप्येके	"
हविषा	"	तद्मधुर्कं	२९९
भक्षस्य	"	यदि पूर्वपक्षरात्रौ	"
यमो यज्ञारमितः	"	यद्यपरपक्षे	"
अथात उत्तर०	"	दर्शहि	"
यं ब्रह्ममेवः	२९४	यदीष्ट्यमाने	"
अपाप्युराहरन्ति	"	यदीष्टिमध्ये	३००
तस्य सम०	"	[अथ] यदि	"
मर्तसूक्तेन	२९५	पञ्चविमवे	"
पत्नीभिरुप०	"	स्त्रियमाणस्यैवं	"
दासिणाप्रप्ति०	"	उक्तं दीक्षित०	"
हृदयैर्हिरण्य०	"	वायावराः	३०१
संभारय०	२९६	मतिपदि	"
उयोऽसिष्मन्तीभि०	"	पक्षत्रये	३०२
नारायणाभ्या०	"	अग्नीन्समारोपयते	"
प्राक्ष्णः	"	यदि समाकूटो	३०३
चित्त५ संतानेनेति	"	यद्याहितान्नि०	"
प्रयासाय	"	आधानपश्रुति	३०४

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अथ वे	१०४	तयोर्थः पूर्वो ज्ञेयेत	११२
तस्य प्राचीना०	"	सहैव प्रसीते	१११
तूष्णीं विहृत्य	१०५	दारकर्मणि	११४
यथात्मन्यवस्थोर्वा	"	यदि पत्नी	"
आहिताग्नि	१०७	यथाहिताग्नि०	११५
आहिताग्निमजने	"	अपि वा ग्रीणि	"
तानि ग्राम०	"	यदि तानि न	११६
प्रवसन्त्यमदानो	"	यद्येतस्मिन्	"
यथाहिताग्निर्ध्वानं	११२	गिरिं गत्वाऽग्नये	११७
धारीरेरग्निन्	"	अत ऊर्ध्वमीप्सि०	"

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिभौतसूत्रे पदविंश-
सप्तविंशोऽष्टाविंशेऽकोनभिः प्रसङ्गतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ॥

अथ परिशिष्टगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

अथ गर्भिण्या०	११९	अथ वः ऊं	११९
वितां कल्पयिष्या	"	यस्ते स्तनः	"
तानुत्तानां	"	अवगं च कुर्वीत	"

इति परिशिष्टगतसूत्राणां प्रतीकानि ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(धर्मसूत्रापरपर्यायं षड्विंशसप्तविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

अथ षड्विंशप्रश्नपरम्पराः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हिरण्यकेशिनं नत्वा गणेशं च गुरुं तथा ।

प्रश्नयोर्धर्मसंज्ञानां लिख्यते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्वयाख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्योऽधिकारार्थो वा । अतःशब्दो ऋहेत्वर्थः । समयाचारभाषाः
+सामयाचारिकास्ताम् ॥ १ ॥

* हेतुर्थे इति—आचान्तेन कर्तव्यम्, यज्ञोपदेशेन कर्तव्यम् 'संभ्याहीनोऽशुचिर्नि-
श्चमनहः सर्वकर्मसु' अशुचिकरनिर्णयः 'द्विजातिकर्मभ्यो हातिः पतनम्,' इत्यादिष्वचनायस्मादु-
क्तानि श्रौतानि गार्ह्याणि कर्माणि ब्राह्मण्यादिप्रायश्चित्तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मोपेक्षन्ते तस्मात्सा-
मयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः कथयाम इति योगनयेत्यर्थः । + समयो नाम भूतयाथर्वेजिना-
रप्रवृत्तपुरुषकृतव्यवस्थोच्यते । सा च विधिनियमनिषेधभेदाभिधा । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनकौ विधिः ।
यथा संभ्योश्च बहिर्गोमादासनम्, अहरहः संभ्यामुपासीतेत्यादिः । निवृत्तिप्रयोजनकौ नियमनिषेधौ ।
तत्र प्राहुमुकोऽजानि भुञ्जीतेत्यादिनियमः । छुद्रुपहन्तुं हि भोजने प्रवृत्तिः । तत्र यदिकविहिगभि-
मुकोऽपि भूत्वा भोजनेन क्षुरप्रतिघातं कर्तुं शक्नोति नरः । एवं सति यस्मिन्मुकोऽजानि भुञ्जीत-
स्तुच्यते तेन नियमः क्रियते । प्राहुमु एव भूतयाजानि भुञ्जीत नेतरदिग्भिमुख इति । परिसंख्या
स्तु नियमस्यैव क्रियताम्येवेन भेदो बोध्यः । न कलशं भक्षयेत्, न सुरां पिबेत्, नानृतं वदेत्,
इत्यादिनिषेधः सोऽनृतवदनादिभ्यः पुरुषं निवारयति । तादृशसमयवृत्त्या आचाराः समयाचाराः ।
समयाचारैषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूतान्धर्मोपेक्षार्थः । कर्मजन्यान्यभ्युदयानिभ्रेयसनिदान-
भूतानि पण्डितपूर्वाणि धर्मा इति भीमासक्तः केचिद्वदन्ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति तु परे । धर्म-
पदं चाधर्मस्याप्युपलक्षणम् । अधर्मपरिभाषेन स्वविरोधिनीऽभावात्संचितधर्महानिरभवप्रतिब-
न्धद्वाराऽधर्मस्यापि धर्मोपयोगित्वादित्यर्थः । धर्मोऽधर्मलक्षणं सामान्यमुक्तेन विश्वामित्र आह—यमार्याः
क्रियमाणं तु धंसन्ध्याममवेदिनः । स धर्मो ये विहन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति । विधिषु विधिवि-
धयानुष्ठानाद्धर्म इति तावत्सर्वसमतम् । नियमनिषेधयोरपि नियमननर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचिद्वदन्ति ।
अन्ये तु विधिविधयानुष्ठानादेव धर्मो न तु नियमनिषेधानुष्ठानात् । नियमनिषेधे तु द्विपरीतानु-
ष्ठानाद्धर्म एव केवलं न क्रियानपि कश्चिदपि धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यपिबन्वा सुरां धार्मिक इति लोके
प्रसिद्धमिति वदन्ति ।

समयशब्दं स्वयं उवाचष्टे—

धर्मज्ञसमयः ॥ २ ॥

धर्मज्ञाः ऋष्यादयः ॥ २ ॥

तेषां तत्र प्रमाणं किमत आह—

= प्रमाणं वेदाः ॥ ३ ॥

आस्मिन्नर्थे वेदाः प्रमाणम् ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णाः सामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्मेहर्णं यथाकथंचित्तेष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिस्त्वतानामनुलोमनानामत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रति, लोमानामेवानधिकारमाह—प्रतिलोमा धर्महीना इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति हेतुवचनात्पदवृत्तादपि शूद्रद्वैत्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एवं वैश्याश्च त्रियः । सन्निपाद्ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

* धर्मज्ञा इति । ते च यथा—तेषामन्वङ्गिरोव्यासगतमाश्वुशानोचसाः । बसिष्ठदक्षसं धर्तृसातातपसराचराः ॥ विष्णुपुस्तकम्हारीताः शङ्खः कात्यायनो गुरुः । प्रवेता नारदो योगी बौधायनपितामहौ ॥ सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठानो व्याघ्र एव च । सत्यवतो भरद्वाजो गार्ग्यः काल्णीयिनिस्तथा । जगलिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः इति धर्मप्रणेतरः षट्त्रिंशद्वयः स्मृताः । इति । ननु येऽत्र परिगणिते स्तावन्त एव धर्मज्ञा उताव्येऽपि सन्ति । सन्तीत्याह । तथा आङ्गिराः—बाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकश्च ययौ । व्यासः सनत्कुमारश्च संतनुर्जनकस्तथा ॥ व्याघ्रः कात्यायनश्चैव ज्ञातृकर्ण्यः कपिजलः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रश्चैव च । उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः । इत्युक्तेः । तस्मात्पूर्वोक्तं न परिसंख्यानं क्रितुं दाहुरणप्रदर्शनमात्रमिति बोध्यम् ।

= ननु कथं पुनरिदमवयम्यते यन्मन्वादव एव धर्मज्ञा न ब्रुवादय इति । यदि च हुंदादीमतीन्द्रियैर्धर्मं ज्ञानं न संभवतीत्युच्यते तर्हि मन्वादिष्वप्यतीन्द्रियार्थज्ञानासंभवः केन दण्डनिवारितः । अथ मन्वादीनां धर्मज्ञादतिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं सुष्यत इति चेदुक्तुदादिष्वपि तत्त्वमानम् । यदुक्तम्—सुष्यतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तानुमी यदि सर्वज्ञो मतिभेदः कथं तयोरेति । तस्मान्मन्वादीनां धर्मज्ञत्वे प्रमाणमाह—प्रमाणं वेदा इति । नोऽवधारणे वेद एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । नहि नित्येषु निर्दोषेषु वेदेनुकोपालम्भः संभवति । तस्मात्सन्तः प्रमाणस्य रुन्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुस्मृत्याह—वेदोऽङ्गिर्लो धर्ममूलं स्मृतिप्राप्ते च तद्विदाम् । आचारश्चैव सामूनामात्मनस्तुष्टिरेव च । इति । यद्यपि धर्ममूलभूतोऽप्रत्यक्षो वेदोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते तथाऽपि मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च—तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते (च. धर्म. २९ : ३२ : १-२) इति ।

अङ्गदाणामदुष्टकर्मणामुपनयो वेदाध्ययनमभ्यासेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥

॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपनयादयो धर्माः । उपनय उपनयनम् । माणवकेनाऽऽत्मनः समीपं नय आगमनमिति यावत् । इ(द्विजा)तिकर्माध्ययन-
वत्कर्मत्वात् । अध्ययनस्य योग्यत्वात् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयादि विधीयते । प्राप्त-
त्वात् । नापि शूद्राणां प्रतितिषिध्यते । प्राप्त्यभावात् । तथाहि—उपनयनं तावद्गृह्ये
सप्तवर्ष ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् । इहापि तथैव विधास्यते । अध्य-
यनमप्युपेतस्याऽऽधार्यकुले ब्रह्मचारिवास इत्यारभ्य विधानादनुपेतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव ।
किंच श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यनध्यायप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्य समीपेऽपि नाध्येयं
स कथं स्वयमप्येतुमर्हति । अभ्यासेयमिति । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकाना-
मेव विहितम् । फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि च त्रयाणामेव वर्णानामित्युक्तत्वा-
त्त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याभ्यासाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विद्याभ्या-
सः । तस्माददुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा स्मृत्यन्तरे द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन-
मिति । पतनं पतनकरं कर्म द्विजातिकर्मभ्यो हानिकारं विश्लेषकरम् । द्विजातिकर्मसु
न पतितस्याधिकार इति यावत् । एवमुपनयनादिप्रतिषेधादस्तस्यत्र प्रतिषेधे तु दुष्टकर्म-
णामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात्फलेप्सुना क्रियत इति ।
कर्मैति वचनात् । चकाराक्षित्यान्वयि । अथवा कर्मभिर्निःश्रेयसामित्युक्तत्वाग्निःश्रेय-
सार्थत्वाक्षित्येष्वपि प्राप्तिः । फलवद्ग्रहणं पूर्वेषामुपनयनादीनामङ्ग[त्वं]लाभादि-
(र्थम्) । तेन चकारः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदपि प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष
इति गौतमस्मरणं तदपि ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्म-
त्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयादिकमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु नित्यप्राप्तनुवादः ॥ ६ ॥

एवं च यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूतास्तादृशं शूद्रस्य धर्ममाह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

तत्र विशेषः—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् वर्णे निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

शुश्रूषेत्यनुवृत्तिः । सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यशुश्रूषाया माश्रयाऽपि कृता साञ्जि-
यशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं साञ्जियशुश्रूषाया अपि ब्राह्मणशुश्रूषा । निःश्रे-
यसं निःश्रेयससाधनमतिशयेन जनयति । एषा नित्यकर्मत्वेनोक्ता प्रधानभूता ॥ ८ ॥

उपनयनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तमस्मिन्कम् उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कारः । उपनय-
नमाचार्यसमीपे गमनं पूर्ववत् । विद्यार्थस्वेति वचनान्मूकादेर्न संभवति । तथा च शङ्ख-
लिखितौ—नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्व्यादिति । विद्यार्थस्येति विधेयकर्तृलिङ्गस्य विवक्षितत्वा-
त्त्रिधा अपि न भवति । यद्यपि तस्या अग्रे गृहपते इत्यादिकथा विद्ययाऽर्थस्तथाऽपि
तस्या अनुपनीताया एवाऽऽधानात्पूर्वमेवाध्ययनं भवेत् । यावदुपयुक्तं मन्त्रज्ञातये(मि)ति ।
श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तं कर्तव्यं ब्रह्मस्तोमाद्यपीति दर्शयि-
तुम् । उपनयनस्य शास्त्राध्यायनिकश्रुतौ सेतिकर्तव्यताकस्य दृष्टस्योपनयनं व्याख्यास्थानः ।
आतस्वादिश्रौतमाध्यकारादिनिश्चि(क्षे)प्तं स्मर्तुं निवेशः स्मार्तप्रकृतिन्वात् (?) ॥ ९ ॥
अनेकवेदाध्यायिनां वेदत्रयवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

वेदेभ्य इति पञ्चमी । उद्धृत्येत्यर्थः । चतुर्थी वा तादर्थ्ये ।

त्रिभ्य एष तु वेदेभ्यः पादं पादमदुदुहत् ।

तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ इति मनुः ।

अदुदुहदिति पृथक्कृतवान् । वेदार्थ एवात्रानूच्यत इति सिद्धानुवादाद्विधिः । ततश्चो-
पनयने यत्सावित्र्या अनुवाचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादे-
कमेवोपनयनं सर्वार्थमिति न्यायः । अस्मिन्नर्थे शास्त्राध्यायनब्राह्मणमेव पठितम् । अथर्वणस्य
वेदस्य पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतं—नान्यत्र सस्कृतो भृगवङ्कि-
रसोऽधियातेति । अन्यत्रान्यवेदार्थं भृगवङ्किरयोऽयवर्णो विद्वानेवोपनेताऽमिगम्यत इति
विधातुं निन्दामाह—तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति
हि ब्राह्मणम् । यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्ज्ञानात्येवमेवैष
यं माणवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् 'उपनयते' इत्यपेक्षते । यश्च स्वयमवि-
द्वान्सन्नुपनयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशतीत्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ॥ १० ॥

कीदृशस्तर्ह्युपनेताऽमिगम्यस्तत्राऽऽह—

तस्मिन्मभिजनविद्यासमुदेत् स माहितः स संस्कर्तारमिच्छेत् ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नवेदवेदिसंघने कुले जन्माभिजनम् । अभिजनं विद्यां च सम्यगात्
भूतगतं प्राप्तम् । कर्तरि(क्तः) । गत्यर्थकर्मक्रेति सूत्रात् । षड्धिरङ्कैः सह यथावदर्थज्ञानपर्य-
न्तमधीतवेदविद्याः । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता वेदाः । तासां सर्वासां समवे
वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताभ्यामभिजनविद्याभ्यां समुदेतं संपन्नम् । समाहितं

विहितप्रतिषिद्धेष्ववहितमनसं संस्कर्तारमार्चायमिच्छेत् । इच्छया करणं छक्ष्यते । आप्नु-
यादधिगच्छेदिति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव विद्याकर्मोऽऽन्तमविमत्तिपक्षे धर्मेभ्यः ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमारम्भादानमाप्तेः । अविमत्तिपक्षे
धर्मेभ्यः । यद्यसाधारण्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्तत्संपर्कोऽ-
न्मनोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । आचार्यान्तराद्भवतीति *द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

आचार्यशब्दनिर्वचनमाह —

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १३ ॥

यस्मात्पुरुषान्माणवको धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रति चिनोति शिक्षते स आचार्यः ।
अप्यस्तरसाम्याजिर्नूयादिति चकारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमा-
चार्यः शौचाचाराश्च शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मै न दुष्तेकदाचम ॥ १४ ॥

तस्मा एवं भूनायऽऽचार्याय कदाचन कदाचिदपि न द्रुष्टेत् । तद्विषयमपकारं च
न कुर्यात् ॥ १४ ॥

कस्मादित्याह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १५ ॥

स आचार्यो माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृतः । अग्रास्य माता
सावित्री पिता तु आचार्य इत्युच्यते इति शास्त्रान्तरम् । तथा मातुरग्रे प्रजायेत
द्वितीयं मौञ्जिबन्धनादिति । इदमेव द्विनातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ १५ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १६ ॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अम्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १७ ॥

मातापितरौ हि शरीरमात्रमेव काष्ठकुक्ष्यसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमं
रूपं जनयतीति । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति च गौतमः ॥ १७ ॥

* द्रष्टव्यमिति । येषां साऽऽचार्यकरणविधिप्रयुक्तमभ्ययनं तेषामेतन्मोपपद्यते । कथम्
रूपनीयाभ्यापनेनाऽऽचार्यकं भवयेदिति । सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः संभ-
वति । तत्कथमन्योऽभ्यापयेदेतम् । एतेषां सभ्य आचार्यमरणे माणवकस्य तदनन्तरमभ्ययनं नाऽऽप्ता-
यान्तरारम्भभवतीति द्रष्टव्यम् ।

तथाऽऽचार्यः श्रेष्ठतर इत्युक्तं तस्मै न द्रुष्टेदिति च यदुक्तं तत्र वेदं प्रमाणयति
श्लोकरूपम्—

अथाप्युदाहरन्ति य आचार्योऽवितथेन कर्मणा-
दुःखं कुर्वन्मृतं संभयच्छंस्तं मन्येत पितरं
मातरं च तस्मै न द्रुष्टेत्कृतमश्ननाहेति ॥ १८ ॥

अथाप्यत्रापि पठन्ति य आचार्योऽवितथेन संफलेन कर्मणा माणवकं योजयति
कर्माऽऽचाराध्ययनादि तस्मै शिष्ययति तदवितथम् । पितरौ केवलं तत्तच्छिष्ययतः ।
यदा शिष्ययतः प्रातरेव योक्तव्यं वासो मूषादि धार्यमिति तद्भोगमात्रेण शीयतेऽतो
वितथम् । किं च तावात्मनः सुखमेतत्कालं संपादयते न तथाऽऽचार्यः । आचार्य आत्म-
नेऽतिप्रथासजन्यं दुःखं संपादयंस्तस्मा अमृतशुल्यं परमाहितमिहामुत्र च तत्कर्मफलं
ददत्कर्मणा योजयति तमेव पितरं मातरमुपदेष्टारं स्निग्धहितं मन्येत । अत एव
तस्मै न द्रुष्टेत् कृतमश्ननैहिकमाभुषिकं वा हितं जानानः । अहेत्यन्यथं छान्दसो वा
दीर्घः । निश्चितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमविद्वानमुपनयनमात्रज्ञं संस्कर्तारं संस्कृतं च निन्दति प्रतिषेधकल्पनाय—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते
यश्चाविद्वानिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

वेदमजानानो यं माणवकमुपनयते माणवकोऽविद्वान्य उपनेता(यः) स च तमसः
पापकर्मणः सकाशात् पापफलं दुःस्वार्थं तमो मोहकरत्वं प्रविशति प्राप्नोति । माणवको
ह्यज्ञाननिरासाय विद्यार्थसंस्कारमपेक्षते सोऽवेदविदुषा कृतस्तदा तेन निषिद्धेन संस्कारेण
न संस्क्रियते नापि विद्यां प्राप्नोतीति । तथोपनेताऽपीह छामपूजारूपादिकं न प्राप्नोति ।
लोकनिन्दितेन कर्मणा दुःखं च प्राप्नोतीति विज्ञायते श्रुतिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं संस्कारकसंस्कार्यौ व्याख्याय त्रयाणामेव कालं व्याचष्टे—

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् ॥ २० ॥

प्रासाधिकारोऽत्रोपनेयादिर्ग्राह्य इति व्याख्येयम् । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये
गतम् ॥ २० ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वाद-
शेषु वैश्यम् ॥ २१ ॥

गर्भस्थस्य यः कालो वर्षे सोऽपि गर्भस्तस्मादष्टमं वर्षपरणं येषां तानि तेषूपनय-
नम् । नायमपूर्वाविधिः किंतु सप्तवर्षमित्यादिगृह्यवद्व्याख्या । बहुवचनं कन्यानामपि
तेष्वन्तर्भावार्थम् ॥ २१ ॥

अथ काम्यानि ॥ २२ ॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥

सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेज-
स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकामम् ॥ २३ ॥

एतानि षट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयेदित्यपेक्षते ॥ २३ ॥

आचार्यार्थानः स्यादित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां
कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकरणात्—

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशत्स-
न्धियस्याऽऽचतुर्विंशद्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

येषां त्वाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । उपनीयाध्यापनेनाऽऽचार्य-
त्वं भवति । न च सकृदुपनीतस्य मणवकस्य पुनरुपनयनसंस्कारः संभवति । तत्कथम-
न्योऽध्यापयेत् । एतेनाध्येष्यमाणस्य माणवकस्य तदन्तमध्ययनं स्यात् । अज्ञेन कृतस्य
संस्कारस्य कृत्वा द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तेन परिहार्यम् । अत्र वसन्तादिविधानं गृह्ये कृत-
मपि पुनः क्रियते तत्तु स्मार्थते । गर्भाष्टमेऽप्यित्यादिविधयः । यदन्यैरष्टमे ब्राह्मणमित्यु-
च्यते तत्तु गर्भान्तेन सप्तमे इति यदुक्तं तेन विकल्प्यते । यच्च स्मृत्यन्तरात्सांनिध्य-
वैश्ययोगैर्मेकादशद्वादशयोः श्रवणं तत्तु गृह्योक्तेन विकल्प्यते । न्यूनत्वात् । किंचात्र
सप्तमीबहुवचनेन पूरणप्रत्ययेनायमर्थः—गर्भादष्टमं वर्षमेकादशं द्वादशं च तेषु सत्स्वे-
वेत्यर्थं नियम आचार्यस्येष्टस्तेनायशब्देनाऽऽनन्तर्यवाचिना च काम्येषु पूर्वतने नियमे
सतीत्येव काम्यानि नवशक्तविषयेऽङ्गीकृतो गौणोऽपि कालः फलाङ्गमिति । तेन गर्भ-
सप्तमे ब्राह्मणं ब्रह्मवर्चसकामस्य गर्भाष्टमेनाऽऽह—नवम इत्यादि । स्त्रिये त्वेकादशमभि-
व्याप्येत्येव तस्य न पशुकामस्योपनयनं गर्भाष्टम इत्यनुवर्तते । अग्रेऽपि गर्भद्वादशेषु
गर्भाद्वादशेषु ये गर्भाष्टमान्तास्तेषु स्त्रियवैश्ययोर्ब्रह्मवर्चसकामः पारलौकिकः । अवश्यं
चेत्तदङ्गीकार्यम् । कुतः । इदं तावत्प्रयोजनं गृह्यत्पुनरुक्तिपरिहारः । तथा च विशिष्ट-
विधिना च फलार्थविधेर्विरुद्धनिकट्यापत्त्या वाजपेयाधिक्ये निराकृतत्वात् । अथ
गोदोहनवद्विधिः प्रकृतोपनयन एव । स किं गृह्यात्प्राप्तो न भवति । तत्र सप्तवर्षा-
द्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधाद्विरुद्धाष्टवर्षादिगुणविधिः फलार्थो न संभवति । स एवाऽऽचा-
र्येण स्वीकृतः । तत्र वसन्तादिगुणविधयः शाट्यादनकान् । अथ शास्त्रान्तरीयोऽत्र वसन्ते
ब्राह्मणमित्यादिविशिष्टस्तत्र विरोधो नास्तीति चेत् तर्हि तत्रायशब्दमधिकारार्थं व्यर्थम-
ङ्गीकृत्याष्टवर्षादिव्याख्यानं नित्यमेव स्यात् । तथा च ब्राह्मणस्याष्टमादप्यकाम्यान्वपरयो-

रष्टममारभ्येति प्राप्ताच्छास्त्रान्तरात्प्राप्तकालविधिः स्वीकार्यो वा पूर्वोक्त एव वा पक्षः स्वी-
कार्यः । गृह्ये सप्तवर्षव्याख्यानार्थमुत्तरथोरेकादशद्वादशविकल्पितगर्भैकादशद्वादशविधिर्न
भवत्येव बहुवचनवैदर्यादित्युच्यते प्रसङ्गेन । गृह्ये सप्तवर्षादिविशिष्टः कर्तारमुपगच्छे-
दिति विशिष्टविधिवर्षसन्तादिगुणविधिस्तत्र काम्यविधिनामसंभवाद्बसन्तादिव्यातिरिक्तेना-
संभवाद्गुणविधिर्न । तदर्थमाह—वसन्तादिविशिष्टविधिरत्र तथैतास्मिन्यदि काम्यगुण-
विधिस्तदाऽपि वसन्तादिर्यभिचारी । यदा तु गर्भाष्टमेष्वित्यादिना काम्यविधिस्तदाऽ-
स्मावत्रत्येन वसन्तादिना त्वविशिष्ट इत्युदगयनादिकालेऽपि भवति । भवति च गृह्यो-
क्तवसन्तादावपीति विकल्पः । गृह्य उत्पत्तिविशिष्टत्वेन वसन्तादिविधानाच्छास्त्रान्तरे-
णोदगयनादिना दित्योपनयनमपि विकल्प्यते । अत्रत्यं न विकल्प्यते । आकारोऽभि-
विधौ । अत्यथेऽतिक्रमः । स एवात्यथः । तदमावोऽनात्यथः । यादृच्छिको दीर्घः ।
आलो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते ॥ २४ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्थायानि वक्ष्यामः ॥ २५ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथा एतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्य-
ष्टवर्षव्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तं चि-
त्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २५ ॥

तदिदं प्रायश्चित्तमाह

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं

ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २६ ॥

एतस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं व्यवयया विद्या तामधीयते त्रैविद्या-
स्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । 'गोत्रचरणाद्ब्रू' 'चरणाद्धर्माश्चाययोरिति वृत्' । एवं भूतं
ब्रह्मचर्यमग्निपरिचर्यामध्ययनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाय सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् ।
कियन्ते कालम्—ऋतुम् । कौलाच्वनेरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्व-
त्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २६ ॥

तत उपनयनम् ॥ २७ ॥

एवंचरितव्रत उपनेतव्यः ॥ २७ ॥

अथोदकोपस्पर्शनम् ॥ २८ ॥

तत उपनयनादारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शने स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिविध्यमश-
क्तस्य यथाशक्ति । संवत्सरमित्यापस्तम्बे दर्शनात् ॥ २८ ॥

अथाध्याप्यः ॥ २९ ॥

चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ २९ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतो स्यातां
ते ब्रह्महत्यास्तुताः ॥ ३० ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतो स्यातां स्वयं च ते तथाविधा माण-
वका ब्रह्महत्यास्तुता ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतस्तस्मिन्स्तच्छब्दप्रयोग-
स्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । इमं शानवच्छूद्रपतितावित्यध्ययनप्रतिषेधो वक्ष्यते । ततश्च यथा ब्रह्म-
हत्यामीषे नाध्येयमेवमेषामपीति ॥ ३० ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

तेषामेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातृपितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् ।
यद्यपि रक्षा सर्वतः प्रग्राह्येति वक्ष्यते, भोजनमुद्यत्तमपि वर्जयेत् । अपि दुष्कृत-
कारिण इति सत्यपि वचने विवाहं वर्जयेत् । यद्यपि खीरत्नं दुष्कुलादपीति मानव-
वचनं च ॥ ३१ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

इच्छतामिति वचनाच्च बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्याः ॥ ३२ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरम् ॥ ३३ ॥

यथा प्रथमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः काल एवमस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः । अथोप-
भयनं तत उदकोपस्पर्शनामिति पूर्ववच्छेषमापस्तम्बदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिपूरुष संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ ३४ ॥ (ख० १)

यदि पितृवानुपेतः स्यात्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वय-
मपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति ॥ ३४ ॥ (ख० १) ॥

अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभिर्वदन्ति यश्च दूरक इत्येताभिर्वज्रुषवित्रेण
सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति ॥ ३५ ॥

एवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः । यजुष्पवित्रेण आपो अस्मान्मातरः
शुन्धयन्तु इत्येतेन । सामपवित्रेण कया तद्धिन्न आभुवदिति तृचेन गीतेन वामदेव्येन
साक्षा आङ्गिरसेन हस्तः शुचिषदित्येतेन । एतैश्चलिना शिरस्थपोऽवसिञ्चेत् ॥ ३५ ॥

अपि वा व्याहृतिभिरेव ॥ ३६ ॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ।

अथाध्याप्यः ॥ ३७ ॥

गतम् । अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमे यस्येत्येकवचनमन्तेऽपि अथाध्याप्य इति, मध्ये तु ब्रह्महसस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनं तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकनहुत्वापेक्षमित्यवोचाम ॥ ३७ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते
श्मशानसस्तुताः ॥ ३८ ॥

प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथाकालमिति तेषाविधा माणवकाः श्मशानसस्तुताः । तेन श्मशाने सर्वतः शय्याप्राप्तादित्यध्ययननिषेध एषामपि संनिधौ भवति ॥ ३८ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पावमानी(न्यादि)भिः ॥ ३९ ॥

गतम् । पावमानी(न्यादि), भिरित्यनेन प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ४० ॥

गृहमेधो गृहशालं गृहस्थस्य वर्मो वा ॥ ४० ॥

नाध्यापनम् ॥ ४१ ॥

कृत्स्नस्य वेदस्य किंतु गृहमन्त्राणामेव ॥ ४१ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥ ४२ ॥

तत एवं कृतप्रायश्चित्ताद्गृहस्थीभूताद्यो निर्वर्तत उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथं यथा प्रथमेऽतिक्रमे कर्तुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ ४३ ॥

ब्रह्मस्तु यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवत् । यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य पितुराहं नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं वर्मशालैस्तुहितव्यम् । निरूपितम् ॥ ४३ ॥

अध्यायमविधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिणो वासः ॥ ४४ ॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणः संततमाचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं
व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरितुं नित्यमाचार्यकुले वस्तव्यमिति
सूक्तं भवति ॥ ४४ ॥

तत्र कालः—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ ४५ ॥

धनुर्णां वेदानामेषोऽध्ययनकालः । एवं च प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ॥ ४५ ॥

एषः कालः—

पादोनम् ॥ ४६ ॥

स एष एष कालः पादोनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनोऽनं पादोनम् । प्रकृत्याद्विवात्पा-
देनेति तृतीया । तद्वत्षट्षष्टिंशद्वर्षाणि , प्रतिवेदं नव नव ॥ ४६ ॥

अर्धोनम् ॥ ४७ ॥

ऊनमित्येव समस्तचतुर्विंशतिर्वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ ४७ ॥

त्रिभिर्वा ॥ ४८ ॥

पादैरूनमिति प्रकरणाद्भव्यते । द्वादश वर्षाणि , प्रतिवेदं त्रीणि ॥ ४८ ॥

द्वादशावराध्यम् ॥ ४९ ॥

अवराध्यशब्दोऽवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरा मात्राऽवरमानं न्यून-
मानं यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वैरेव सिद्धे ब्रह्मचार्यतिम-
धायितया चतुरो वेदानितोऽरुपीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावत्कालं गुरुकुले वस्तव्यम् ।
यावद्ग्रहणमित्यास्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमिति । एवमर्थमिदमारभ्यते , एव-
मेकस्य वेदस्य ब्रह्मचर्यमवश्यंभावीत्यर्थात्सिद्धम् । गृह्ये षट्षिंशत्कालो नोक्तोऽत्र तु
द्वादशन्यूनोक्तस्तस्माद्विकल्पार्थमेकवाक्यता । मनुर्ग्याह—

षट्षिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तद(र्घि)कं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वेति ॥

अथाणां वेदानां षट्षिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदधिकं अथाणामष्टादश । एकैकस्य
षट् । पादिकं वा अथाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणान्तिकमेवेत्येकैकस्य त्रिंशत् ऊर्ध्वं
नियमोऽनं प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्ये द्वादश द्वादशैकैकवेदार्थे यथाकामं यावद्ग्रहणप-
क्षोऽपि तुल्यं विकल्पते । अपरे ज्योतिषः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधपरिहारा-
यष्टाचत्वारिंशतमिति पक्षमाधानानधिकं रिणि मन्यन्ते । पञ्चान्तराणि तु अधिका-
रिषु ॥ ४९ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ ५० ॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवस-
मात्रमापि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यसमीपे वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थत्वेति
वचनाजैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेऽपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः ।
परलोकायोपवासः परोपवासः । स विद्यार्थस्य न भवति । जैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र
पहा आहिताग्निरनङ्गवानित्यादिविद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥ ५० ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ ५१ ॥

ब्रह्म वेदस्तदर्थं यद्व्रतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यमचिक्रियते ॥ ५१ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ ५२ ॥

आचार्याधीनतया स्यातव्यमिति विधिरनधीयानस्याप्युपनयनानन्तरम् । अन्यत्र
पतनीयेभ्य इति विशेषवक्ष्यामीति पतनीयेभ्य इति करेण (करणे) कृत्यप्रत्ययः ।
कृत्यस्युद्यो बहुलमिति । अस्मदराति ब्राह्मणं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न
कुर्यात् ॥ ५२ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ ५३ ॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्ययुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वाचा प्रातिकूल्यमकुर्वन् ।
अत्र गुरुराचार्यः ॥ ५३ ॥

अभासनशायी ॥ ५४ ॥

आसनमुपवेशनं भावे ल्युट् । शयनं शायः । भावे घञ् । अथ आसनशायौ यस्य
सोऽभासनशायी । नित्ययोगार्थमिन्द्रत्ययोऽन्यथा बहुव्रीहिणैवालम् । गुरुसंनिवावध
आमीताधः शर्यातेत्युक्तं भवति । अथः शब्दस्य सवर्णशीर्षश्छन्दसोऽकारलोपश्च ।
अपाठो वा । तृणेषु प्रस्तरेषु वाऽऽसनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ ५४ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

अनुदेश्यं आह्वाकं देवतार्थं बोद्दिष्टं न भुञ्जीत । अथे न दीपो ब्रह्मचार्यत्वेन
कल्पितत्वात् ॥ ५५ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ ५६ ॥

न भुञ्जीतित्येव । क्षारलवणादीनि गृह्ये भोक्तव्यानीति उक्तं तत्फलार्थिने
निषेधो न भोक्तव्यानीति क्षारलवणानाम् । इक्षुविकाराः क्षाराः । लवणानि सामुद्रा-
दीनि ॥ ५६ ॥

अदिवास्वापी ॥ ५७ ॥

दिवा न स्वप्यात् ॥ ५७ ॥

अमन्यसेवी ॥ ५८ ॥

चन्दनादिगन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ ५८ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ ५९ ॥

उपचारः क्रिया केलि, स्पर्शो मूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥

इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ ५९ ॥

उत्सन्नश्छाद्यः ॥ ६० ॥

श्छाद्या शोभा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्छाद्यः । एवंभूतो भवेत् । अक्षणादिना मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यादिति ॥ ६० ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ ६१ ॥

विना शिरसा मु(सु)खार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥ ६१ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ ६२ ॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तानि अङ्गानि तानि मृद्भिः प्रक्षालयेद्यावद्बन्धले-
पश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शे यत्र स्थितो गुरुरमुं न पश्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरु-
ग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥ ६२ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् ॥ ६३ ॥

स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्सुजेत् । स्नानीयैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं
श्छाद्या, क्रीडा वा जले ॥ ६३ ॥

जटिलः शिखाजटो वा स्थाद्वापयोदितरान् ॥ ६४ ॥

सर्वकेशानां जटा अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान्वापयेन्नापि-
तेन ॥ ६४ ॥

त्रिवृन्मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ६५ ॥

मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत् त्रिगुणा । एवं भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति ।
सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्त्वा दक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थं गुणभूतानामपि
मौञ्जानामेताद्विशेषणम् ॥ ६५ ॥

जया राजन्यस्य ॥ ६६ ॥

राष्ट्रम् ॥ ६६ ॥

मौञ्जी वाऽयोमिश्रा ॥ ६७ ॥

अथवा अयोमिश्रा क्वचित्कालायसेन बद्धा मेखला ॥ ६७ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य सैरी तामली वेत्येके । ६८ ॥

अविरूपायुः । तत्सचन्विनी ऊर्णा आवी । तत्कुनं सूत्रमावीसूत्रम् । सा मेखला
वैश्यस्य भवति । सैरी क्षीरवाहयेकत्ररज्जुः । तमालो वृक्षस्तस्य त्वचा ग्रथिता
तामली ॥ ६८ ॥

बैल्वः पालाशो वा दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः
स्कन्धजोऽवाहयो राजन्यस्य चादर औदुम्बरो
वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति ॥ ६९ ॥

गृह्ये गता एव केचिद्विकल्पाय स्मार्यन्ते ॥ ६९ ॥

वासः ॥ ७० ॥

वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते धेन तद्वासः ॥ ७० ॥

वक्ष्यते—

श्याणीक्षौमाजिनानि ॥ ७१ ॥

शणस्य विकारः श्याणी क्षी । क्षुमा अतसी बभ्रव्य विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टारूपो
वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्याचिन्मेध्यस्य पशोः । ग्रीण्येतानि वर्णविशे-
षेण वासांसि ॥ ७१ ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ७२ ॥ (स० २)

वस्त्रं कापसिं तच्च काषायं कषायेण रक्तं पूर्ववत् ॥ ७२ ॥ (स० २)

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ ७३ ॥

मञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ ७३ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ ७४ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रं वैश्यस्य । एतान्युत्तरयाणि ॥ ७४ ॥

हारिणमैण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ७५ ॥

वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनमुत्तरमुत्तरय-
इत्युपनयने यदाजिनं धार्यमुक्तं तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारः ।
ऐण्यं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐण्यम् । ऐण्या दन् । द्विविधा ऐण्यः
कृष्णा गौराश्च । अतो विज्ञेयम्ने कृष्णमैण्यमिति ॥ ७५ ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णसिन्धुः स्यात् ॥ ७६ ॥

कृष्णं चेद्विभूयान्न केवलं हारिणं तस्मिन्नुपस्तीर्णं नाऽऽसीत् न च शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्तु अघासनशायित्यत्र कृतः ॥ ७६ ॥

रौरवः राजन्यस्य ॥ ७७ ॥

रुर्बिन्दुमान्मृगः ॥ ७७ ॥

वस्तजिनं वैश्यस्य ॥ ७८ ॥

वस्तश्छागः ॥ ७८ ॥

आविकः सार्ववर्णिकम् ॥ ७९ ॥

अविरूपायुः । स एवाऽऽविकः । तस्य चर्माऽऽविकम् । तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७९ ॥

कम्बलश्च ॥ ८० ॥

अथमप्याविक एव प्रावरणः सर्वेषाम् । ८० ॥

काषायं चैके वल्लमुपदिशन्तीत्यारभ्य वासाभ्यजिनानि च विहितानि तत्र काम-
वशेन विवेशमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत् भ्रष्टवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवो-
भयवृद्धिमिच्छन्नभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ८१ ॥

अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं त्वेषोत्तरं धारयेत् ॥ ८२ ॥

उत्तरमुत्तरीयमजिनमेव धारयेत् ॥ ८२ ॥

न गायेन्न रोदेत् ॥ ८३ ॥

गानं सामव्यतिरिक्तं न कुर्यात् । अश्रूणि न मुञ्चेत् ॥ ८३ ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ८४ ॥

न नृत्ते पश्येत् ॥ ८४ ॥

सभाः समाजान्वागन्ता ॥ ८५ ॥

धूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायाः समाजाः । ताः सभाः समाजांश्च
ताच्छील्येन नो गच्छेत् । यद्वच्छया गमने न दोषः ॥ ८५ ॥

अजनवादशीलः ॥ ८६ ॥

अजनवादः परिवादो लोकवार्ता वा तच्छील्यो न स्यात् ॥ ८६ ॥

रहःशीलः ॥ ८७ ॥

सति संभवे रहःशीलः स्यात् ॥ ८७ ॥

गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ ८८ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरोरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि
न कुर्यात् ॥ ८८ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी ॥ ८९ ॥

स्त्रीभिः सह यावत्प्रयोजनमेव संभाषेत न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिविरम् । नञ्वा-
न्निन्द्रियग्रामो बिद्वांसमपि कर्षतीति । अतिव्यत्ययविरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ ८९ ॥

मृदुः ॥ ९० ॥

समावान् ॥ ९० ॥

शान्तः ॥ ९१ ॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः । तद्वान्शान्तः ॥ ९१ ॥

दान्तः ॥ ९२ ॥

विहितेषु कर्मसु दमः । तद्वान् ॥ ९२ ॥

हीमान् ॥ ९३ ॥

हीर्लक्षा ॥ ९४ ॥

दृढसिद्धिर्धृतिः ॥ ९४ ॥

निश्चितफलः फले निश्चयवान् । अथवा फलद्वयमात्रे दृढां सिद्धिं मन्यमानो न
दृष्ट्येन विषीदेत् ॥ ९४ ॥

× शुभकर्मणः फलं लाभः । अशुभकर्मणः फलं हानिः । एतत्फलद्वयमित्यर्थः । तत्फलद्वयमनि-
श्चितमपि बन्धादापतयेवेति मत्वा लाभे न दृष्ट्येन, हानौ न विषीदेत् । किन्तु धैर्यमेवाभिलम्ब्य
क्षितयः स्वादिति तात्पर्यम् ।

अग्लानिः ॥ ९५ ॥

उत्साहसंपन्नः ॥ ९६ ॥

अक्रोधनः ॥ ९६ ॥

न कस्मैचित्कुप्येत ॥ ९६ ॥

समाहिता ॥ ९७ ॥

स्वस्थान्नःकरणः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मचारी ॥ ९८ ॥

गतम् ॥ ९८ ॥

अनसूयः ॥ ९९ ॥

पराम्युदवानुसंतापोऽसूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ ९९ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्ष-
माणोऽभ्यन्नापपात्रेभ्योऽभिक्षस्ताच्च ॥ १०० ॥

अपपात्राः प्रतिजोमजा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि चाक्रान्त्यानि
चानुर्ध्वैः सह । अभिक्षस्ताम्बुक्ष्यति अथ पतनीयान्तिथादिना । तानुषयोन्वर्जयित्वाऽ-
न्यत्र भिक्षेत । तत्र च भिक्षमाणः सर्वं लाभं यच्च यावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व-
ममायया गुणव आहरेत् । एवमहरहः कुर्वन्सायंप्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं
भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । सायंप्रातरिति यचनाच्च सायंगृहीतेन प्रातराहो नापि
प्रातर्गृहीतेन सायमाद्यः ॥ १०० ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणप्राकृत्यते—

स्त्रीणां प्रत्याचक्षणाणां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं
हुतं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसमन्वाद्यमिति वृक्ते
तस्माद्दु इ वै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षी-
तापि हैप्तेवंविध एवमत्रतः स्यादिति हि
ब्राह्मणम् ॥ १०१ ॥

ध्याख्यातः समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी । यामिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते
तासां प्रत्याचक्षणाणां स्त्रीणामिष्टं योगैरर्जितं धर्मदत्तं च दानैरर्जितं हुतं दानैर्होमैश्च
गार्हपत्यैर्जितं सर्वमेव धर्मं वृक्ते आच्छिनत्ति । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मचारिसंघं धर्मं
चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उहवै इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपिहि शक्यौ

कदाचिदित्येवमर्थं द्योतयत । एषु संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित
एवंव्रतः स्यात् । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारभ्य यानि व्रतान्युक्तानि तैस्तद्ब्रह्मचारी
स्यात् । संपावने लिङ् । संभवेत् । तस्मान्न प्रत्याचक्षतेत्येवं पैङ्गवब्राह्मणं
भवति ॥ १०१ ॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ १०२ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गमासेनोच्छिष्टं मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव ।
दृष्टमात्मन मन्तव्यम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव [न] तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् ॥ १०२ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत । भवति भिक्षा देहीति ॥ १०३ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ १०४ ॥

भिक्षां भवति देहीति राजन्यो भिक्षेत ॥ १०४ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ १०५ ॥

भिक्षां देहि भवन्तीति ॥ १०५ ॥

सर्वे लाभमाहरन्गुरव इत्युक्तम् । अथाऽऽहृत्य किं कर्तव्यमित्यत आह—

तत्समाहृत्योपनिषाय गुरवे प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तद्वैशं समाहृत्य समीपे निषायाऽऽचार्याय प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

तेनाऽऽचार्येण प्रदिष्टं सौम्य स्वमेवं भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ १०८ ॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसंनिहितः स्यात् तत आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यत्कुलं भार्या
पुत्रादि तस्मै प्रब्रूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०८ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ १०९ ॥

तैः सकुलैः सह गुरोर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह—असंनिधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य
इति ॥ १०९ ॥

+ ब्राह्मणादिना ब्रह्मचारिणा स्वसजातीयगृहेष्वेव भिक्षितव्यम् । तदुक्तं व्यासेन—ब्राह्मणक्ष-
त्रियविशधरेषु भैक्षमन्वदम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकत्वेन वा ॥ इति सा च भिक्षा पक्वान्नस्य
सजातीयगृहेषु ह्यर्थः । कलौ क्षत्रविशोदभावात् पक्वान्नभिक्षायाः सार्ववर्णिकत्वप्रसक्तिः । सार्ववर्णिक-
भिक्षाया युगान्तरपरत्वंमाभासपरत्वं वा कोऽयम् ।

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चेत् ॥ ११० ॥

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भैक्ष्यादशौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणप्रोषितविधिरप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति ॥ ११० ॥

प्रोषितो भैक्ष्यादशौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ १११ ॥

प्रोषितशिष्य आचार्यप्रयोजनः स्वप्रयोजनो वाऽऽचार्यकुलश्रोत्रियामावे भिक्षातः किञ्चिदाद्याशौ +प्रक्षिप्य भुञ्जीत ॥ १११ ॥

भुक्त्वा स्वयमभक्षं प्रक्षालयेत् ॥ ११२ ॥

अभक्षं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भिक्षापत्रस्य स्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ११२ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ११३ ॥

यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत ॥ ११३ ॥

अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

भोजने प्रवृत्तो यदि भोक्तुं न शक्नुयात्तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ११५ ॥

प्रक्षिपेत् ॥ ११५ ॥

आर्याय पर्यवदद्याद्वा ॥ ११६ ॥

आर्यस्त्रैवर्णिकः । तस्मा अनुपनीताय पर्यवदद्यात् । सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ११६ ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ११७ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः । भोऽस्यास्तीत्यन्तर्धी । ब्रह्मादित्वादिभिः । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु तु भ्यामितुर्यत्वात् । प्रकरणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय न शूद्राय पर्यवदद्यात् ॥ ११७ ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विभ्रातुं हविरादीनि संपादयति—

* आत्मार्यमाचार्यार्थं वा प्रोषित शिष्य इत्यर्थः । + श्रोत्रियाणां सद्भावेऽसद्भावे चेत्यादिः । अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इत्येतदत्र न भवति । यदि स्वात्तत्रैवार्थं ज्ञायात्—तदभावेऽपि कृत्वा भुञ्जीतिति । यद्यपि तत्राऽऽचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथाऽपि न्यायसाम्याच्छिष्यप्रवासेऽपि भविष्यति ।

भैक्षं हविषा स०स्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ११८ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितं तत्र तस्मिन्हविषि आचार्यो देवतार्थे देवकार्ये, तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ११८ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ११९ ॥

तस्य अठराश्वानाह्वयमानत्वात् ॥ ११९ ॥

तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १२० ॥

अनुवादेशु सर्वत्र विधिः प्रकल्प्यते । तं भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् ॥ १२० ॥

हविरुच्छिष्टमेव सत् ॥ १२१ ॥

इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमाह्रति दक्षिणा एव ताः ॥ १२२ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमाह्रति ता दक्षिणा एव । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

स वा एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्रव्रतः ॥ १२३ ॥

स एव एवंभूतो यज्ञो ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवंकुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञा एव नित्यं क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ १२४ ॥

अस्मै शिष्यायाऽऽचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥ १२४ ॥

किं पुनस्तत्—

यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ १२५ ॥ (ख. ३)

यद्येति यथालुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ १२५ ॥ (ख. ३) ।

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ १२६ ॥

अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो मांस्यशेष इत्यादयस्तु प्रतिषिद्धा आचार्येण देया इत्युक्तमेवेति ॥ १२६ ॥

केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमपि आचार्यशेषमुपयुक्तानां दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्ति तन्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ १२७ ॥

अनुमानाय प्रभवतीति आनुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी तद्विरोधे नानुमात्रं शक्यते । अनुमानम-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्ष-
माक्षणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिष्टव्यतिरेको वि-
भवः संभवति तथाऽपि संकोचोऽपि तस्या अनिषेधप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयु-
क्तः ॥ १२७ ॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचा-
रासंकोचिका श्रुतिर्नानुमीयते । अत आह—

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ १२८ ॥

स्यादेवं यद्यवमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणम् ॥ १२८ ॥

किं तत्—

मीतिर्गुणलब्धये ॥ १२९ ॥

क्षारादिभोजने भुज्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र
शास्त्रमस्तीति न्यायात् संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १२९ ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्+ ॥ १३० ॥

स्वष्टम् ॥ १३० ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १३१ ॥

यदि तयोर्धर्मो विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुज्जानस्य श्रद्धा-
रिणो यदि धर्मो विप्रतिषिद्धो भवति मधुमांसादिमिश्रत्वेन ततो न भोज्य-
मिति ॥ १३१ ॥

सार्धमात्ररुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३२ ॥

आचार्यस्य ज्ञानपानार्थम् ॥ १३२ ॥

सदाऽरण्यदेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १३३ ॥

सदा दत्तव्यहरण्याज पित्रादिगृहादेधान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकार्थमाहरेत् ।
गतमेतद्गृह्णे । आहृत्याधो निदध्यात् । इदमपूर्वमधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु
पत्न्यैककया । अपर आह—आत्मनः समिदाधानार्थमाहरणमिति तदनुवादेनाधो-
निधानमभिधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥ १३३ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १३४ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहृतं न गच्छेत् । चोरव्याघ्रादिसंभवात् । समिद्धार
इत्यण् कर्मणि चेति तुमर्थेऽण् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रातः-
यथोपदेशम् ॥ १३५ ॥

परिसमूह्यं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं
यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते ।
सर्वधर्माचरणार्थं सायंप्रातरादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति च ॥ १३५ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १३६ ॥

एक आचार्याः सायमेवाग्निपूजा कार्या न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १३६ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना समूहेन समूहन्या ॥ १३७ ॥

समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव समूहेन समूहन्या । समूहनी समार्जनी दर्भ-
निर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥ १३७ ॥

प्राक्तु यथाकामी ॥ १३८ ॥

प्राक्तु समिदाधानात्परिसमूहने यथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो यथाकामी ।
प्यञ् । भित्त्वान्कीष् ॥ १३८ ॥

नाभ्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्यादाचामेद्वा ॥ १३९ ॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथा कर्माणि
अदृष्टप्रयाजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्यात् नाप्याचामेत् ॥ १३९ ॥

अवृथाकर्मत्वादस्य पुनः प्रतिषेधः—

पाणिसंशुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत् ॥ १४० ॥

पाणिसंशुब्धं कुम्भादिगणं यत्पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत् । अलानु-
पात्रेण नालिकेरेण वा वैनवेन च मृन्मयेन वा ताम्रमयेन वा पात्रेण स्वयमाचमनमाच-
रन्ति शिष्टाः ॥ १४० ॥

* नेदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा चापर आचामशते तर्दकेन पात्रेण यदावर्जितमुद-
कं तेन नाऽऽचामेत् । किंतूभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाऽऽचामेत् ।
एव च स्वयं यामहस्तेनाऽऽवर्जितेनापि नाऽऽचामेदिति तात्पर्यम् ।

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ १४१ ॥

पूर्वमादिवास्वापीत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन तु रात्र्यावपि यावदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं न कीर्तयेदित्यग्रे ॥ १४१ ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । १४२ ॥

अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् । स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहरित्य-
माचार्यं गोपयेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि
कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्मपासाहरणादीनि ॥ १४२ ॥

स गुह्यात्संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति ॥ १४३ ॥

स ब्रह्मचारी यावदुत्थानाद्यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुह्यात् । संविशञ्जयनं मनू-
धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति मन्त्रं ब्रूवात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमह-
माजुगुपमाभिमुख्येन रहि(क्षि)तवानस्मि । इदानीं संविशानीति मन्त्रस्यार्थः । अपर आह—
हे धर्म गोपाय रक्ष माम् । यस्मादहम् अजुगुपमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ १४३ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रम्य रहसि बोधयेत् ॥ १४४ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वाऽऽचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोध-
येत् । इत्थमयं नियम आचार्यपादेनातिक्रम्यत इति ॥ १४४ ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत् ॥ १४५ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यो न निवर्तेत ततः स्वयमेतस्य कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि
कर्माण्यारभेत कुर्यात् ॥ १४५ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ १४६ ॥

प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् ॥ १४६ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भवति तमाहुर्न स्वपितीति ॥ १४७ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थे जघन्यश्च संविशति
तं ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धमेज्ञा आहुः । प्रयोजनं स्वप्नं वर्जयेदिति यदुक्तं तस्या-
यमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ १४७ ॥

स य एवं मणिहितात्मा ब्रह्मचारी भवत्यत्रैवास्य सर्वाणि
फलवन्ति कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि शुद्धमेधे ॥ १४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मवृत्तापरपर्याये) षड्विंशमश्वे
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥ (ख० ४) ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण
प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्ष-
व्याऽऽस्तात्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यकुले शरीरन्यास इति । अस्यैवंविधस्य
ब्रह्मचारिणोऽत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे, सर्वाणि फलवन्ति उद्योतिष्ठोमादीनि कर्माणि अवा-
प्तानि भवन्ति तत्फलवाप्तिरेवैतदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहा-
दीनि अष्टकान्तानि तान्यप्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं
सूत्रम् ॥ १४८ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीभन्महादेवदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्म-
सूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशमश्वे प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा उक्ता अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु
द्रष्टव्यो न कृत्वादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसार-
यति । एतस्माद्विद्यमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषास्तु केवलादेवैतस्मात् । किं तर्हि सहापत्या-
दपत्येन सह वर्तत इति सहःपत्यः । नोपसर्जनस्येति समावाभावे रूपम् । अपत्यादपि
ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथाऽपि पितृशोषादेव
ततोऽपि ब्रह्म निःसरति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म
निःसरति । ब्रह्मयज्ञादिषु प्रयुज्यमानमपि आर्कचित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रव-
तेश्च सर्मकर्मस्य प्रयोगो माप्ये दृष्टः स्रवत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह तदतिक्र-
मेऽविद्याकर्मनियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म
निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानमिति । विद्याकर्म पातिस(रिक्त)यति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये ।
कुर्वत इति चाध्याहार्यं तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥ २ ॥

न केवलमर्कचित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं प्रत्युतानर्थकमित्याह—

कर्तृपत्यमनापुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तृशब्देन खड्गाभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्या-
ग्रहणं नरकहेतुर्भवति । जनायुष्यं ज्ञानायुष्करं च ॥ ३ ॥

तस्माद्वयोरप्यस्य न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

अत एवःषरेषु अर्वाचनेषु कस्त्रियुगधर्निषु योनिषु न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति ।
निदमातिक्रमस्येदानीमवर्जनयित्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्ह्यतना भक्तिकासन्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चक्षुरो वेदान् गृह्णन्ति ।
 शुभान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियतकर्षणः फलशेषेण त्याह—

*भूतपेयस्तु भवन्ति केचित्कर्म्मफलशेषेण पुनःसंभवेऽपि ॥ ५ ॥

पुनःसंभवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥

अश्वोदाहरणम्—

अथ यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुर्लक्षणेनैव कालेन चतुरो वेदाङ्गमाह । तथा च च्छन्दोग्यम्—श्वेतकेतु-
र्ह्यऽऽरुणेय आस तँ ह वितीषाच श्वेतकेनो धप अक्षवर्धे, न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
मूक्य ब्रह्मचरिषि भवति । स ह द्वादशार्ध उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य
महामना अनुष्ठानमानी स्तत्र एवायेति ॥ १ ॥

एवं निष्पत्तिरिति दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—

परिक्रम समाहितोऽप्रमत्ताः पञ्चाचार्यादुपयुक्ते ब्रह्मचर्ये
तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अबलापि पररूपं कतन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः । विहितपिनद्धादिवत् ।
 वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषयभेदादिकं समाहितो नियमवान्मूत्वाऽऽचार्याद्विषयशुद्धे
 गृह्णाति तस्मिन्मन्त्रवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥

निम्नहानुमहशक्तिरप्यस्य ममतीत्याह--

अथो चार्त्तिकेच मनसा वाचा चक्षुषा वा संकल्प-
यन्द्वाद्यत्याहाभिनिपश्यति वा तथैव सद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

* चक्रवर्तस्यैव समतारः कृतवैद्य उच्यन्ते । × पररूपं कृतमवदपेर्वाकारलोपः । विहित-
विन्यादिवर्तिनः कृतमकारावाद्यादकारेण व्याख्याचार्यादिति पाठ उज्ज्वलाकृतोऽयं आसीदित्यनुमी-
यते । शृङ्गायुक्ते सदसद्विविचारेणीयम् ।

अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मकमनुग्रहात्मकं वा संकल्पयंश्चिकीर्षन्मनसा निन्दि-
तेन शिवेन वा ध्यायतीत्यभिदमस्यास्त्विति तथैव तद्वदति । एवं यत्किञ्च संकल्पयं-
श्चक्षुषा पीरा(घोरे)ण मैत्रेण वाऽभिविपश्यति तथैव तद्वदतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्मो लक्षणतस्त्रिषेत्प्राह—

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-
वृत्तिरिति ॥ ९ ॥

यैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि षादप्रस्तावनादीनि । स्वस्तीत्यभि-
नन्दनानां तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधम् । दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति ।
दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं मिश्राचरणादीनि ।
अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणि ॥ १० ॥

कर्माणीति शेषः । एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते । ब्रह्मचारिणा न कर्तव्या-
नीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्युज्जुर्भुदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥

स्वाध्यायधृक् । अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिताऽविस्मर्ता । धर्मो रुचिर्यस्यासौ
धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपःशब्द इति तद्वान् । ऋजुरमायावी । सृदुः क्षमा-
वान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किञ्च
मनसेत्यश्रोक्तानां पुनर्वचनमादरात् । तदनुष्ठाने फलभूमाऽतिक्रमे च दोषभूमेति ॥११॥

सदा महान्तमपररात्रप्रुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभि-
वादधी(ये)नासायहं भो इति ॥ १२ ॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रेः पश्चिमयामुत्तिष्ठन्नुत्थाय च समीपे तिष्ठन्गुरोः
प्रातरभिवादधी(ये)ताभिवादयेऽसायहं भो इति ब्रुवन् । असावित्यात्मनो नामनिर्देशः ।
यथाऽभिवादये यज्ञशर्माऽहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातरा-
शात् ॥ १३ ॥

अन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात्प्रातर्भोजनात्प्राङ्मानाभिवादनमभिवादधी-
(ये)त ते चेत्समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोष्य चाऽऽगत आचार्यादयो वा तदाऽप्यभिवादयी(ये)त । इदं भैमिसिक्तं
पूर्वं नित्यम् ॥ १४ ॥

अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुधेस्तनू ॥ १५ ॥

अभिवादयी(ये)तेत्येव ॥ १५ ॥

अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं च श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरःसमं

राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमान आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्यभिवादयी(ये)तोरःसमं
राजन्यो दक्षिणं बाहुं प्रसार्यभिवादयी(ये)तेति गम्यते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदर-
समं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयी(ये)त ॥ १६ ॥

प्राञ्जलिः ॥ १७ ॥

प्राञ्जलिर्यथा भवति तथाऽभिवादयी(ये)त । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्रा(सा)ञ्जलिरिति
तु पुनः पाठः ॥ १७ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादाने पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तव्यम् । प्लुतः कर्तव्य
इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनिस्मृतिः । तत्र
वाक्यस्य टेःनुवृत्तेः । प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामयोगः । तस्मै टेः प्लुतः । आयुष्मान्भव
सौम्य इति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवचनाम्राज्ञश्च पश्चादकारः । तथा
च मनुः—

आयुष्मान्भव सौम्येति वाक्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति ।

आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्त इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुश्चक्रपाणिरित्येवमा-
दीनां नाम्नां संयुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्रगृह्यत्वादूराद्धूते पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुतौ'
इत्ययमपि विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तथोच्चावचि संहितायामिति चकार-
वकारौ च भवतः । शंभा इव विष्णा इव चक्रपाणा इव इति । प्रत्यभिवादाने चेति
चकारस्यार्थं न पश्यामः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्था अपि निषाताः
प्रयुज्यन्ते ॥ १८ ॥

उदित आदित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १९ ॥

उदिष्टे त्वादित्य आचार्येणध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणविधिनोपसंग्रहणं कुर्यात् ॥ १९ ॥

सदैवाभिवादसम् ॥ २० ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकरणेऽभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरया विवक्षया ॥ २० ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैवोपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

किमिदमुपसंग्रहणं तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमवस्तादभिमृश्य

सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात् ॥ २२ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिनाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादमवस्तादभिमृश्य । अवःशब्द उपरिभावे । अवस्ताद्योपरिष्ठाञ्चाभिमृश्य सकुष्ठिकं सगुल्फम् । साकुष्ठमित्यन्वे । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतत्कर्त्तव्यम् ॥ २२ ॥

उभाभ्यामेवोभाषभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥ २३ ॥

उभाभ्यामेव पाणिभ्यामुभाषेवाऽऽचार्यस्य पादावभिपीडयतो माणवकस्योपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति कृत्यानां कर्तारि वेति षष्ठी । नत्र मनुः—

म्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

मध्येन सन्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

इति ॥ २३ ॥

सर्वाह्वः सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥

सर्वं च तदहश्चेति सर्वाह्वम् । राजाह्वः सखिम्यष्टच् । अह्वोऽह्वन एतेभ्य इत्यह्वनादेशः । अह्वनोऽदन्तादिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वाह्वं तदा सुयुक्तः सुसमाहितोऽनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यपानाऽऽत्मानमन्तरयति यथाऽध्ययनाज विच्छिद्यते तथा स्यात् अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्यय इत्यनुवादः ॥ २४ ॥

तथा गुरुकर्मसु मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

मनसा चानध्याय इति विशेषाभिधानादनध्याय इति प्रायेण पठन्ति । तत्र नकारश्छान्दसोऽपपाठो वा । गुरुकर्मसु तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तर एव स्यादनध्याये ॥ २५ ॥

१ पटङः] महादेवदीक्षितविरचितोऽपलाङ्ग्याख्यासमेतम् ।

२९

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

आचार्येणाऽऽहूतोऽधीयीत । नाध्ययने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

सदा निशायां गुरुः संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्यानुज्ञातः संविशेत् ॥ २७ ॥

सदा प्रत्यहं निशायामतिक्रान्ते प्रदोषे संवेशयेत् । कथम् । गुरोः पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्य च । संवाहनं पादतले हस्तेन मर्दनम् । अनुज्ञातः संविशेत् । गुरुणाऽनुज्ञातः
स्वयं संविशेत् । शयीत ॥ २७ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ २८ ॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २८ ॥

न खट्वायाः सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ २९ ॥

यदा च गुरुः खट्वायां निशि शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ २९ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ३० ॥

तस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो नाभिभाषेत । कार्यवेदनादावुत्था-
देव भाषेत ॥ ३० ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

आचार्येणाभिभाषित आसीनस्तु प्रतिब्रूयात् । इतदाचार्य आसीने शयाने
वा ॥ ३१ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ३२ ॥

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रतिब्रूयात् ॥ ३२ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेद्वाचनमनुधावेक्ष्य सोपानद्वेष्टितशिरा अवहित-
पाणिर्वाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अनुधावेदित्वन्तं स्पष्टार्थम् । उत्तरसोपानत्प्रतिवेष्टाञ्च सोपानदित्यनुवादोऽध्यापकास्मिति
प्रतिवेदितुम् । आचार्यसमीपे न सोपानत्क आसीदेत् । अपि वा वेष्टितशिरा अवहितपा-
णिर्वादिहस्त एवभूतोऽपि नाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अध्यापकस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ३४ ॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्यापकः । कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः । एवभूतस्तु
सोपानत्कादिकोऽप्यासीदेत् ॥ ३४ ॥

न चेदुपसीदेत् ॥ ३५ ॥

न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा तदो-
पानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ ३५ ॥

देवमिवाऽऽचार्यमुपासीताविकथयन्नाविमना वाच५ शुश्रूष-
माणोऽस्य ॥ ३६ ॥

योऽयं देवं भजते स तद्भावनयाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् । व्यर्थाः कथा वि-
कथाः । ता अकुर्वन् । अविमनाः । अविसिष्ठमनाः । वाचमस्याऽऽचार्यस्य शुश्रूष-
माणः ॥ ३६ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ ३७ ॥

*उपस्थकरणं प्रसिद्धं तत्कृत्वा नोपसीत ॥ ३७ ॥

अनुवाति वीतः ॥ ३८ ॥

वातेऽनुवाति वीतो विपर्ययेण इत उपसीत । प्रतिवाते तु वक्ष्यमाणेन प्रतिविध्यते ।
मनुरप्याह—प्रतिवातेऽनुवाते च नाऽऽसीत गुरुणा सह । इति ॥ ३८ ॥

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ ३९ ॥

पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् । पाणितलं मूमौ कृत्वा पाण्याकम्बनो नाऽऽसीत
॥ ३९ ॥

अनपश्रितोऽन्यत्र ॥ ४० ॥

अन्यत्र कुहचादावाश्रितो न स्यात् । कुहचाद्यपश्रितो नाऽऽसीत ॥ ४० ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ ४१ ॥

यदा द्विवस्त्रस्तदाऽन्यतरेण वाससा यज्ञोपवीती स्यात् । अन्यथा सूत्रमेवोपवीतार्थ-
मित्येष विविस्तदा न भवति ॥ ४१ ॥

अथोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ ४२ ॥

यदा त्वेष एकवस्त्रो भवति तदाऽनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्थाप्येकदेशेनोत्तरी-
यम् ॥ ४२ ॥

* उपस्थ शब्द आसनविशेषं भूते, आकुम्बितस्य सम्बन्धान्न उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपं कृत्वा
यस्तुक्षेनावस्थानं तदुपस्थकरणमिति । उपस्थं कृत्वा (वै. आ० २।११) इत्यत्र स्पष्टमित्यर्थः ।

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ ४३ ॥

स्वयमाचार्याभिमुख आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्यमेव पश्येत् ।
आचार्यस्य पुर आर्जवेनाऽऽसीत ॥ ४३ ॥

अनासन्नोऽनतिदूरे ॥ ४४ ॥

अनासन्नश्च स्यात् । अतिदूरे वा न स्यात् ॥ ४४ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥

यावदन्तराल आसीन आचार्यो बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्यासीत । ४५ ॥

अप्रतिघातम् ॥ ४६ ॥

अ.चार्यस्य प्रतिघातं नाऽऽसीत ॥ ४६ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं मत्स्युपसीदेत् ॥ ४७ ॥

यदैक एवार्धात् अ.चार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणपार्श्व उपसीदेदुपविशेत् ॥ ४७ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ ४८ ॥

बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपविशेयुः ॥ ४८ ॥

तिष्ठति च नास्मासीत नासनयोगविहिते ॥ ४९ ॥

आसनयोग आसनरूपना । आसनयोगेन विहितः संभावित आसनयोगविहितः ।
नाऽऽसनयोगविहितो नासनयोगविहितः । आसनयोगेनासंभावित आचार्ये तिष्ठति च
न स्वयमासीत ॥ ४९ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ ५० ॥

शयनयोगविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासंभावित आचार्ये
आसीने स्वयं न संविशेत् शयान्ते ॥ ५० ॥

चेष्टति च चिकीर्षिस्तच्छक्तिविषये ॥ ५१ ॥

अत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति स्वयमपि चिकीर्षस्यात् । किमविशेषेण ।
तच्छक्तिविषये शक्तिः शक्ते विषये । यथाचार्येण क्रियमाणमात्मनः शक्तेर्विषयो भवति ।
चिकीर्षति सन्प्रत्यययोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् । नाऽऽच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायामिच्छा,
यामाचार्यो यद्वक्तव्यं यासत्कुर्यात् । अशक्तिविषये तु नेच्छाऽपि प्रदर्शयितव्या । चिकी-
र्षेदिति युक्तः पाठः ॥ ५१ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिन्मुपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता गुरुवोऽन्वक्स्थानिन् इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति तमवेक्ष्यान्वक्स्थानपदमेषामिति कृत्वाऽऽचार्यस्य संनिधायन्वक्स्थानिन् नोपसंगृहीयात् ॥ ५१ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ५२ ॥

अ चैनमन्वक्स्थानिन् गोत्रेणामिजनकुलादिना कीर्तयेत्सुवीत । मार्गवोऽयं महाकुल- प्रसूत इति ॥ ५३ ॥

न चैनं मृत्युच्छिष्टेदनुत्तिष्ठेद्वाऽपि चैवस्य गुरुः स्यात् ॥ ५४ ॥

मृत्युत्थानमपि स्वयं न कर्तव्यमचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाचार्यसकाश आसित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदाऽनुत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसावाचार्यस्य मातु- र्यादिगुरुः स्यात्तदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यसंनिपात इति पूजा वक्ष्यति तेनैव न्यायेन मातु- र्यादिभ्योऽपि प्रसक्त इदमुक्तम् ॥ ५४ ॥

देशात्त्वासमानाश्च संसर्पेत् ॥ ५५ ॥

किंतु देशात्त्वासनाश्च संसर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥ ५५ ॥

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ५६ ॥

तस्याऽऽचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेद्यज्ञशर्ममिति । यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवती- त्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ५६ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसंस्वन्धाद्गौरवं वृत्तिरेव तस्मिन्-
न्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ५७ ॥

यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽपि आचार्ये वा वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीयेऽप्यन्वक्स्थानि- न्येव ॥ ५७ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ५८ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य भुज्जानस्थाभुज्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वाऽनुत्थायोत्थापनमकृत्यो- च्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आचार्याय वा पर्वषडध्यादिति यद्विहितम् ॥ ५८ ॥

आचामेद्वा ॥ ५९ ॥

आचमनमप्यनुत्थाय न कुर्यात् ॥ ५९ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (स्त० ६) ।

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

उत्तिष्ठेत्तूर्णीं वा ॥ ६१ ॥

विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गादुत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् । आचार्यस्तकाश एव वाऽऽचामेत् ॥ ६१ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयाञ्च प्रेक्षेत नद्यां
स्त्रियम् ॥ ६२ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया मन्त्रमुच्छङ्गुरोरपसन्त्यं न पर्यावर्तेत किं प्रदक्षिणीकृत्यापे-
यात् । स्त्रियं प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति । तन्मन्त्रं नरेक्षेत ॥ ६२ ॥

ओषधिवनस्पतीनाच्छिद्य नोपजिघ्रेत ॥ ६३ ॥

ओषधयः फलप्रदान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्रवृक्षाणामप्यु-
पलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पे आच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्याद्याच्छिके गन्ध-
ग्रहणे न दोषः ॥ ६३ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ६४ ॥

यानं शकटादि । इति छत्रं एषंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—वर्जयेन्मधु-
मांसगन्धमास्यदिवास्वपाङ्गनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकायकोधलोमोहवाद्वादनस्नानदन्तधावन-
हर्षनृत्यगीतपरिवादमयानीति ॥ ६४ ॥

नोपजिघ्रेत्स्त्रियं मुखेन ॥ ६५ ॥

ज्ञातामुल्लिङ्गां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति वचनाद्याद्याच्छिके-
गन्धग्रहणे न दोषः ॥ ६५ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ६६ ॥

हृदयेन भगवांस्त्रियं न प्रार्थयेत् । अपीयं मे स्यादिति ॥ ६६ ॥

नाकारणादुत्पृष्टेत् ॥ ६७ ॥

कारणं विना स्त्रियं नोपपृष्टेत् । कारणं योक्त्रसंनहनविसंसनपतनधार-
णादि ॥ ६७ ॥

* रजस्वलौ रक्तदन्तस्तपवादी स्थितेति हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

* न स्मर्येत यदि स्मर्येतपिच्छा स्मर्येतेति हि ब्राह्मणम् । स्मर्येत न कुर्यात् । यदि तु
हर्षातिरेकाद्वार भित्तुं न शक्नोति तदा हस्तन मुखं पिण्डादि पिपाय स्मर्येत कुर्यादिति ब्राह्मणग्रन्थे स्थित-
मित्यधिकं कथितम् ।

रजस्वलो मलिनमात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दोग्ये दन्नादेशः । पञ्चैल-
दन्त इत्यर्थः । एतदुभयमपि उत्सन्नश्चाथ इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते, अतिक्रमे श्रौत-
प्रायश्चित्तमाप्त्यर्थम् । अनृतं चोक्त्वेति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति
हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

यां विद्यां गुरौ कुरुते तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये
तस्यां गुरोर्वैश्याः ॥ ६९ ॥

आत्मनो गुरौ या विद्यां कुरुतेऽधीते तस्यां विद्याया गुरोर्धे वंश्या आचार्यास्तेऽ-
प्यस्य माणवकस्याऽऽचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथाऽपि त
आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं
विधिः ॥ ६९ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्याऽऽचार्य उपसंगृहीयात्
तदात्वे त उपसंगृह्याः ॥ ७० ॥

अस्य माणवकस्य पश्यतोऽस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसंगृहीयात् ते
तस्य माणवकस्याप्युपसंगृह्याः । किं सदा नेत्याह—तदात्वे तस्या दशायाम् । अपर
आह—तदाप्रभृति उपसंगृह्याः । तु शब्दात्समावृत्तेनापीति ॥ ७० ॥

गुरुसमवाये भिक्षायास्तृपन्नायां यममुबन्ध(द्वे)-
स्तदधीना भिक्षा ॥ ७१ ॥

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदः । यनस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरुवः
समवेता भवन्ति तदा भिक्षायास्तृपन्नायां यं गुरुनिदानीमनुबन्धो(द्वे) यतोऽधीते तद-
धीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्समं निवेदयेत् । तदुक्तञ्च विनियोगः ॥ ७१ ॥

समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

कृतसमावर्तनो विवाह त्प्रागर्जितं मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

माता भर्तारं गमयेत् ॥ ७३ ॥

माता पतिं प्रापयेत् ॥ ७३ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ ७४ ॥

सोऽपि भर्ता गुरुं प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं माणवकगु-
ण्यगमि युक्तम् ॥ ७४ ॥

धर्मकृत्येषु योजयेत् । ७५ ॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि तेषु योजयेत् । पुरोभावे भर्ता तदभावे माता सर्वे-
षामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥ ७५ ॥

कृत्वा विद्यां यावतीं शक्नुयाद्वेददक्षिणामाहं धर्मतो यथाशक्ति ॥ ७६ ॥

यावतीं विद्यां कर्तुं शक्नुयाद्वेदं वेदो वेदान्ता तावतीं कृत्वाऽपीत्य गुरवे वेद-
दक्षिणामाहरेद्वाद्यायाशक्ति धर्मतो लब्धा न्यायार्जिताम् ॥ ७६ ॥

धर्मत इत्यस्यापवादः—

विधमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वा ॥ ७७ ॥

यदा त्वाचार्यो विधमगत आपदगतस्तदोग्रतः शूद्रतो वा प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
वैश्याच्छूद्रायां मात उग्रः । उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ ७७ ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽहरणं

धर्म्यमित्येके ॥ ७८ ॥

सर्वदाऽऽपद्यनापदि वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽचार्याय योऽर्थो देयस्तस्योग्रतः शूद्रतो वाऽऽ-
हरणं धर्म्यं धर्मादनपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धर्म्यमिति पाठे स्वार्थे ण्यञ् ॥ ७८ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ ७९ ॥

आचार्यायैवमाहुत्य दत्त्वा न कीर्तयेदेवं मया दत्तमिति ॥ ७९ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ ८० ॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमुपकारं कृत्वा नानुस्मरेन्नानुचिन्तयेदहो मया तत्कृत-
मिति ॥ ८० ॥

आत्मप्रशंसां परमर्हामिति च यजयेत् ॥ ८१ ॥

इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मनिन्दादीनामपि प्रतिषेधः ॥ ८१ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् ॥ ८२ ॥

इदं कुर्वित्याचर्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय,
यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥ ८२ ॥

शास्तुश्चानाममादहृत्तिरन्यत्र ॥ ८३ ॥

तस्मिंश्चैव विद्य कर्मान्तमित्यस्यापवादः । यद्यपि भन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचा-
र्यस्य सम्यक्कृत्वाऽऽच्छति नदा त्वस्यानाममादन्यत्र पुरुषान्तरेऽपि प्रवृत्तिर्भवति । यस्य सत्य-
भागच्छति । येषां भाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥ ८३ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनपादप्रक्षालनादित्वाचार्य-
वदाचार्यदारे वृत्तिः ॥ ८४ ॥

अन्यत्रेत्युभयोरिति विशेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण ।
न । अन्यत्रोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनपादप्रक्षालने । इतिकरणात्पादसंवाहनादिकं वर्ज-
यित्वा । अत्र मनुः—गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभवाद्येह पादयोरिति । गौतमस्तु—तद्भार्या-
पुत्रशिष्येषु चैव नोच्छिष्टाशनः स्नानप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणीति । दार
इत्येकवचनं छान्दसम् ॥ ८४ ॥

तथा समादिष्टोऽध्यापयति ॥ ८५ ॥

आचार्येण समादिष्टो यथा नियुक्तोऽध्यापयति । तस्मिन्नाचार्यवद्वृत्तिः । अध्या-
पयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवातिदेशः ॥ ८५ ॥

वृद्धतरे च स्रज्जचारिणि ॥ ८६ ॥

अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामधिको गृह्यते । स्रज्जचारी
सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं शरति तस्मिन्नध्याचार्यवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं स्रज्जचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यध्ययने तदुपयोगसंभवात् ॥ ८६ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ८७ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यां वृद्धे । तदर्थं
वृद्धतर इत्यनुवर्तयन्ति । गौतमे तुपसंग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ८७ ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ८८ ॥ (सू० ७) ।

समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्व्याचार्यादिषु पुत्रान्तेषु
सामयाचारिकं सामयाचारप्रवृत्तिः स्यात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः
॥ ८८ ॥ (सू० ७) ।

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ ८९ ॥

समावृत्तस्येति वर्तते । समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं
तथा वक्ष्यामः ॥ ८९ ॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्चरत्कोऽभ्यक्तो वेष्टिन्-

पवेष्टिनी काञ्चुक्पुपान्नी पादुकी ॥ ९० ॥

माली माल्यवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनदिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । मुखमग्रे ब्राह्मणो
वेष्टिर्वित्याश्वलायनः । सुगन्धिविरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तं संस्कृतं केशश्च यस्य

स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्तोऽङ्गुलेनाक्षणो । अभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिनी वेष्टितशिराः । क-
टिप्रदेशो द्वितीयेन व सप्ता वेष्टितो यस्य सोऽपवेष्टिनी । कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । तद्वान्काञ्चु-
की । उपानही । ब्रह्मादित्वादिनि । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥ ९० ॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेत् वा ॥ ९१ ॥

अस्याऽऽचार्यदे पुत्रान्तस्थोदाचारेषु दृष्टगोचरेषु देशेष्वेतानि न कुर्यात्कार-
येद्वा ॥ ९१ ॥

स्वैरिक्कर्मसु च ॥ ९२ ॥

एतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ९२ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति ॥ ९३ ॥

पादप्रक्षालनं पादधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां
विभागोनाकस्यापनम् । अनुलेपनं चन्दनादिना । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान-
भोजनमूत्रोच्छारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोग आचार्यः ॥ ९४ ॥

तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनावि
द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहं प्रति आगतो,
यथा अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादिना परं लिप्सा यथा गम्यते तथा न
कथयेदिति ॥ ९४ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यमिहृतमाहूतोऽभ्येतो

वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ९५ ॥

अधीत्य वेद-स्नानमितीत्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यमिहृत आभ-
रूक्षणादिराचार्येणाऽऽहूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत् विमुखेदित्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि प्रतिमुञ्चति । काले यथाविध्यमिहृतमिति वचनादपरे-
युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ९५ ॥

उच्चैस्तरां नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्याऽऽसनादुच्चासने नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९७ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत् तथा ॥ ९७ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ ९८ ॥

आसने स्वासीत । आचार्यं पीठादावुपवेश्य स्वयं वेद्यासनादावासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ ९८ ॥

शय्यासने चाऽऽचारिते नाऽऽविभेत् ॥ ९९ ॥

आचार्येणाऽऽचारित उपभुक्ते शय्यासने चाऽऽविभेत् । शयने न शयीत । आसने नाऽऽसीत । वेद्यादिष्वपि समानम् । मनुज.विशेषेणाऽऽह— शय्यासने वाऽध्युषिते श्रेयसां न समाचरोदिति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ ९९ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमध्यव्युक्तोऽन्वारोहेत् ॥ १०० ॥

यानं शकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादागंहेत् । छत्रं यानमिति वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारुहमन्यद्वा ॥ १०० ॥

सभानिकषकटस्वस्तरौश्च ॥ १०१ ॥

उक्तोऽन्वारोहेदित्येव । सभाः समाजोश्चेत्यपवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कुषीवलानामुपकरणम् । कृष्टक्षेत्रं समीक्रायते येन तत् । तच्च कर्मिश्चिदाख्ये केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणाऽऽकृष्यमाणे तेनोक्तः सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यमयानाऽऽरोहेदिति । कटो वीरवर्णिमिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तः सन्नसीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरौ नाम पल्लवशय्याः । न स्वस्तरौ संशतीति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तः सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १०१ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १०२ ॥

गुरुणाऽनभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चिद्व्यक्तं प्रियादन्यत् । प्रियं तु ब्रूयात् । यथा पुत्रो जात इति ॥ १०२ ॥

व्युपतोद्वुपजापव्यभिहासे दानमन्त्रणनामधेयग्रह-

णमैषणार्नासि गुरोर्वर्जयत् ॥ १०३ ॥

व्युपतोदोऽङ्कुल्यादिना संघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते, व्युपजापः कर्णयोर्मुहुर्ज-
ह्ननम् । वकारश्छान्दसः । उपपाठो वा । व्यभिहास आभिमुख्येन हसनम् । उदा-
मन्त्रणमुखैः संमोहनम् । यथा बधिरं प्रति, न मधेयग्रहणं द्वादश्यां (२५ हे) विहितस्य नास्तीति
ग्रहणम् । न पूजयान्तो भगवद्वादेः । प्रैषणमाक्ष ५०० । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि ।
इतिकरणादेवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । अथाऽऽह मनु—

नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षवपि केवलम् । न चैषाभ्यनुद्धूयितं गतमाषितं चैष्टितमिति ॥ १०३ ॥

आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १०४ ॥

आयदि व्युपनोदादिभिर्यमभिप्रेतं कःपयेत् . असति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोद्धव्यो न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा-शूलतोशे मे भवत्ये । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्सं-
निहितः । किं करोमि मन्दयाग इति ॥ १०४ ॥

उत्तरे सन्ने समावृत्तविषये—

सह वसन्सायंप्रातरन हूने गुरुदर्शनार्थं गच्छेत् ॥ १०५ ॥

एकस्मिन्मार्गे वसन् सायंप्रान्तः । हृत्तेऽपि मुरुदशिनार्थं नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥

प्रोष्य च तद्दहरगतः ॥ १०६ ॥

यदा आमन्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहोरात्रं चार्थं गच्छेत् ॥ १०६ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते ऋचायां योपसंगृह्योपसंनिधौ सदाचार्यम् ॥१०७॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः । पतितामहवत् । यदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यस्य च संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राज्ञर्यय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य स्वाचार्यमुपसंगृहीदुमिच्छेत् । न केवढं मनसा किंतु यथाऽऽचार्यो जानाति तथाऽवक्षेत् । अन्यथाऽदृष्टार्थमुपनिष्ठं स्यात् ।। १०७ ॥

मणिपेशयेदितरः ॥ १०८ ॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधयेत् । अतः भोषसंग्रहीति ॥ १०८ ॥

लुप्तते पूजा चास्य सकाशे ॥ १०९ ॥

अन्यस्य प्राचार्यस्य संनिवायस्याऽऽचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न केवलमुप-
संग्रहणेन ॥ १०९ ॥

उत्तरं समावृत्तविषयम्—

सुदुस्वानार्थकुलदर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्या ब्रह्मस्यमादायापि
दन्तप्रक्षालनानीति ॥ ११० ॥

वीरालोपधात्र द्रष्टव्यः मूर्धुरिति विवक्षितम् । अमान्तरे वसकपि मूर्धुर्मुहु-
 राचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेत् । यत्शक्ति गोरसादूपादि अभिहस्त्यमादाय । हस्ते भव-
 मादाय । स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोऽभावेऽपि विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे
 न दन्तप्रक्षालनान्यपीति । इति शब्दोऽन्तेवासिघर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ ११० ॥

सस्मिन्नुगोर्वाचिः ॥ १११ ॥

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिप्रकारो वक्ष्यते ॥ १११ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिवास्थाभ्युदयः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छा-
दयन्नविगूहन् सुयुक्तः सुद्वयहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मकार्येण्यस्युपबन्ध्यादनापत्सु ॥ ११३ ॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मप्रयोजनेषूपबन्ध्यादनापत्सु । उपरोषोऽस्वतःश्री-
करणम् । अनापत्स्त्विति वचनादापद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोषे न दोषः ॥ ११३ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-

वनेऽप्यमापद्यमानः ॥ ११४ ॥

आपद्यमान इत्यन्तर्भावित्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोर्विधिव-
निहितात्मा गुरावनेऽप्यमापादयति नानेनायं प्रवेशः सस्यमुक्त इति सोऽन्तेवासी न
भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—योऽन्तेवासी वाङ्मनकर्मकायैरनै-
ऽप्यमापद्यमानो गुरोर्विसदृशविहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न
भवति ॥ ११४ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ ११५ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन
व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ ११५ ॥

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ ११६ ॥

अपराधेषु कृतेष्वेन शिष्यं सततमुपालभेत । इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ ११६ ॥

अभिवासापेक्षासोऽङ्कोपस्पर्शनान्यर्दशनमिति दण्डा यथा-

मात्रमा निवृत्तेः ॥ ११७ ॥

अभिवासापेक्षासो भयोत्पादनम् । उपवासापेक्षा भोजनलोपः । उदङ्कोपस्पर्शनं शीतोदकेन
स्नानम् । अदर्शनं यथाऽपवात्मानं न इयति तथा करणं गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र
प्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यथापराधं तदनु रूपं व्यस्ताः
रुमस्ताश्चाऽऽनिवृत्तेर्यावदमी ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः ॥ ११७ ॥

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽमन्तरो

भवेत्यतिसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) चर्द्धिशमश्रै

द्वितीया पटलः ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् । कृतसमार्पितनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रविशत्सति तत्रस्थेभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भव तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वा विसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां
षड्विंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

==

(अथ-तृतीयः पटलः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे
नाधीयीत ॥ १ ॥

एवमध्येतुरध्यायवितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययनधर्मा उच्यन्ते ।
मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमासास्तदन्ताः स्युश्चैत्राद्या द्वादश सृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका सृता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी
पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रावणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्यां श्रावण्यां
पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत । अर्ध-
यानश्च मासमेकं प्रदोषे नाधीयीत । प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनं धार-
णाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणादूरात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥

* तैषीपक्षस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥ २ ॥

गृह्योक्तेन विकल्पः । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीते ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्थः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकाश्चतुरो मासानधीयीतेत्येवमेके
भन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य चापकर्षः ।
उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याक-
रणाद्यक्षाध्ययनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतस्य ग्रहणाध्ययनमिति ॥ ३ ॥

* तिथ्यः पुष्यः । तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी । श्रावणीवत् । तादृशपौर्णमास्युपलक्षितपौषमा-
सीयशुक्लपक्षस्य पुष्पात्पूर्वभाविन्यां रोहिण्यां नक्षत्रे विरमेदुत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः । तत्प्रशङ्गोऽपि
पुष्पोक्त एवेति बोध्यम् ।

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

निगमा वणिक्पथाश्चत्वारो निर्गमनमार्गा वा । नियमेन गम्यते चेद्विति । तेषु सर्व-
प्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनन्दुहेन शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥

अनन्दुत्संबन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेऽप्यधीयीत ॥ ५ ॥

इमश्चाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

इमश्चाने वाऽध्ययनं वर्जयेत्सर्वासु दिक्षु शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति
गम्यते । शम्या शिक्षा यावति देशे पतति ततोऽर्वागिति ॥ ६ ॥

ग्रामेणऽध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

यदा इमश्चानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाऽध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदानीं नानध्यायः ।
अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञाचमाने तु तस्मिन्नेव देशे नधीयीत ॥ ८ ॥

तथाऽध्यवसिते गृहे इमश्चानं ज्ञायतेऽयं प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधी-
यीत । न शम्याप्रासादवाक् ॥ ८ ॥

इमश्चानमच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

शूद्रपतितसकशोऽपि शम्याप्रासादवाक् नाध्येयम् ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

एके मन्यन्ते समान एवागारे शूद्रपतितौ वर्ज्यौ न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायो न समानागारे न शम्या-
प्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्याऽस्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

शूद्रव्यतिरिक्ताऽपि वा स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचवर्णगामिनी तस्यामपि
प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य

तथा संभाषेत संभाष्य तु तथा ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीतेवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येभ्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वल्या सह संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्म-
णेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत । संभाष्य च तथा ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं
सति भवति । एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी वा प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो
भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या अपि भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्वि-
भवाभिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

अन्तःशेषम् ॥ १४ ॥

अन्तःशेषे ग्रामे नाध्येतव्यम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सङ्ख्यर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे
द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां च सीङ्गन्यनध्यायः ॥ १६ ॥

यदा तु शयाः सीङ्गन्यमिहता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा दृश्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः । तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मि-
न्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः । तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥

संधावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

संधिः संध्या । तस्मिन्संधावनुस्तनिते मेषगर्जिते सति सर्वा रात्रिं नाधी-
यीत ॥ २० ॥

वर्षतीचिदम् ॥ २१ ॥

अन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥ २१ ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २२ ॥

स्वप्नपर्यान्तम् । अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ष्वस्वः । विपर्यासश्चान्दसः । अपपाठो वा । संपौ विद्युति सत्या स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमतध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २२ ॥

एवं सार्यसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह—

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजाभी-
यादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥

उषःसमीपमुपव्युषम् । तत्र विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदो-
षादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शम्याप्रासादवस्थितां गां कृष्णमिति वा रोहिणीमिति
वा विजानीयात्तस्मिन्काल उपव्युषे वा विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा ।
इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥

दहे चापररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याऽऽर्धोऽर्धो महारात्रः ।
तदन्त्यो दहः । तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तररात्रावधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २५ ॥

गवां चावरोधे ॥ २६ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामाभिर्गमन-
निरोधः ॥ २६ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥

वध्याणां चोरादीनामवरोधो यावता कालेन ते हन्यन्ते यावन्तं कालमन-
ध्यायः ॥ २७ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठमारूढस्तत्राऽऽसीनः सत्ताधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

अमावास्यासु द्वावहोराशौ नाधीयीत । तासु च पूर्वद्युश्चतुर्दशीषु । तथा च मनुः—
अमावास्याचतुर्दश्यौ पौर्णमास्यष्टकासु चेति ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

चातुर्मासीषु च ॥ ३० ॥

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु मवाध्यातुर्मास्यः । संज्ञेयां तिसृणां षोर्णमासीनाम् । चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्यः । चातुर्मास्याख्ये यज्ञे तत्र भवे च संज्ञायामण् । चातुर्मासीषु च पूर्ववद्वायहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्दे-
माऽऽह—कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी षोर्णमासीति । षोर्णमास्यन्तरे प्रतिपत्सु च शास्त्रा-
न्तरादनध्यायः । यथाऽऽहोशना—पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्यायः । प्रतिपत्सु
न चिन्तयेदिति । एवं चतुर्दशीवर्जने शास्त्रान्तरं मूलम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—पञ्चदश्यां
चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतक इति ॥ ३० ॥

वैरमणे गुरुष्वष्टक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ ३१ ॥

वैरमणमुत्सर्जनम् । तदेव वैरमणम् । तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा ।
गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्भवति । अष्टकैवाष्टक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । आदौ
प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये(र्न) कृता । उपाकरणमेवौपाकरणः । एषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययन-
रहिताः । तत्र गुरुमरणदिनादारभ्य त्र्यहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरेद्युस्तस्मिन् दिने नाधीयी-
त । अत्र गौतमः—तिस्रोऽष्टकास्त्रिंशत्प्रमितो वार्षिकमिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागु-
त्सर्जनाद्यध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्याऽऽदायन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि
त्रिंशत्प्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—उपाकरणे चोत्सर्जने च अहमनध्याय इति ।
मानवे च व्यक्तम्—उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिंशत् क्षपणं स्मृतमिति ॥ ३१ ॥

तथा संबन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३२ ॥

संनिष्कृष्टा ये ज्ञातयो आत्रादयस्तेष्वपि मृतेषु ज्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधि-
रयम् । आशीचक्तां तु वायदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलेऽस्थानं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्ययश्च निवर्तते ॥ इति ।

उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३२ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ३३ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचित्वावदाशौचं
तावन्तं कालमिति च्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ३३ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ३४ ॥

मात्रादिष्वग्निकं तावन्तं कालमहरहः स्नानमपि कार्यं न केवलमनध्यायः ॥ ३४ ॥

अनुभाषिनां तु परिवापनम् ॥ ३५ ॥

अनु पश्चाद्भूता जाता अनुभाविनः । मृतप्रेक्षयाऽनुभाविनोऽवरवयसस्तेषां परिवा-
पनमपि भवति । परिवापनं केशानां कृन्तनम् । कृत्यच इति प्राप्तस्य गत्वस्य जेर्वि-
भावेति विकल्पः । अन्ये तु शवदुःखमनुभाविनां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपरं
ब्राह्म—अनुभाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ३५ ॥

न समावृत्ता वपरेऽन्यत्र विहारिण इत्येके ॥ ३६ ॥

विहारो यज्ञदीक्षा साऽस्यास्तीति विहारी । तस्मादन्ये सतोऽन्यत्र न समावृत्ता
वपेरनित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु वपरेऽनेवेति ॥ ३६ ॥

तत्र वपनस्यामङ्गलत्वं गुणविधिना विहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—

तथाऽप्युदाहरति रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मु-
ण्डस्तस्यैतदपिधानं चाच्छिस्तेति ॥ ३७ ॥

रिक्तोऽन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधानरहितो चादृशस्तादृश एष यन्मुण्डो
नाम । तस्य रिक्तस्य पिधानमेतदप्यच्छिस्ता नामेति । अनेन चैतद्वर्जितं निषेधशास्त्रं
तद्दृशित्वा वपनप्रातिषेधपरमिति ॥ ३७ ॥

कथं तर्हि सत्रेषु तु शिखाया वपनं वचनसामर्थ्यादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वापनं शिखायाः ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ ३९ ॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः
पूर्वोक्तः ॥ ३९ ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिवत्सरायामेकाम् ॥ ४० ॥

श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णवत्सराणां श्रुतायामेकां रात्रिमेकाहोरात्र-
मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणादुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ४० ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ ४१ ॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरणं ह्यवमनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति ॥ ४१ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽभिजिगोसमानोऽधीयानो वाऽ-

नुज्ञाप्याधीयीताध्यापयेद्वा ॥ ४२ ॥

श्रोत्रिय आगतेऽध्येतुकामेऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयति । अध्यापनमपि श्रोत्रिये
संनिहित एवमेव ॥ ४२ ॥

गुरुसंनिधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वाऽधीयीताध्या-
पयेद्वा ॥ ४३ ॥

गुरुसंनिधौ विशेषे यदर्घहि भो इत्येनमनुज्ञाप्याधीयति । स्वयम्भवाच्यो गुरो-
वाचार्येऽधीहि भो इत्यनुज्ञाप्याध्यापयेत् । गुरुशिष्ययोर्गुरावुपगोरप्यधीहि भो
इति ॥ ४३ ॥

उभयत उपसंग्रहणमथिजिग्रांसमानस्थाधीत्य-
च ॥ ४४ ॥

उभयतोऽध्ययनस्याऽऽदावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । अध्येतुकामस्याऽऽदावधी-
त्यान्ते ॥ ४४ ॥

अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमु-
त्सृज्याधीयति ॥ ४५ ॥

बहुवचनमन्त्रम् । अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादध्येतृणामन्तरा गच्छे-
त्तत्राधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयति । प्रत्येकमुपदेशदेकवचनम् ।
अधीयीरन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अगर्दभनादाः सल्लावृक्वयेकसृकोत्सृकशब्दाः सर्वे
वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥ ४६ ॥

शुनां गर्दमानां बहूनां नादाः । बहुवचननिर्देशात् । सल्लावृक्की वृक्कमात्यवान्तरमेदः ।
क्रोष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविषसितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सल्लावृकेभ्यः
प्रायच्छंदित्यादिनिर्देशात् । सर्वत्राऽऽदिस्वरो दीर्घः स एवायं विकृतः प्रयुक्तः । एक-
सृक इत्येकचरः सृगालः । उत्सृको दिवाभीतः । एषां च शब्दाः । वादितानि वादि-
त्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दा रोदनशब्दा गीतशब्दाः सामशा-
ब्दाश्च । एते श्रूयमाणा अनध्यायहेतवः ॥ ४६ ॥

शास्त्रान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ ४७ ॥

वेदान्तरसंकाशे साम नाध्येयम् । गीतिषु सामाख्या तद्योगाद्धेदोऽपि सामो-
च्यते ॥ ४७ ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यावता वा सः सृज्येरन् ॥ ४८ ॥

आक्रोशपरीवादेषु सर्वेषु च शब्दकर्मसु अनध्यायः । यावता वाऽध्ययनशब्देन संबन्धं गच्छेरन् ॥ ४८ ॥

उर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ४९ ॥

यमनं कृत्वा स्वप्नान्तं यावत्तावन्नाधीयीत ॥ ४९ ॥

सर्षिर्वा प्रादय ॥ ५० ॥

अथवा सर्षिः प्रादयाधीयीत ॥ ५० ॥

पूतीगन्धश्च ॥ ५१ ॥

पूतीगन्धो दुर्गन्धः । स बोधलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ ५१ ॥

भुक्तं वाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ ५२ ॥

यत्पक्वं कालपाकेनाम्ले जातं शुक्तम् । तद्वृक्तं यावता कालेनाऽऽत्मसंयुक्तं स्योदरस्फ-
मजीर्णं यावद्यावत्तदनुगुण उद्धारो वा तावदनध्यायहेतुः ॥ ५२ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ५३ ॥

तेनाधीत्येव भुजीत ॥ ५३ ॥

मोदकयोश्च पाण्योः ॥ ५४ ॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदको पाणी आर्द्रौ, तावन्नाधीयीत । केचिद्भुक्त्वेति
नानुवर्तयन्ति ॥ ५४ ॥

प्रेतसंकलृप्तं चाक्षं भुक्त्वा समदोषमहरनध्यायः ॥ ५५ ॥

यो मृतोऽसपिण्डीकृतः स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमक्षं भुक्त्वा समदोषमहर्नाधीयीत ।
प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धालेषश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्भक्ष न कीर्तयेत् । इति ॥ ५५ ॥

आ च विपाकात् ॥ ५६ ॥

यदि तावता कालेन तदक्षं विषकं जीर्णं न भवति तदाऽऽविपाकाच्च
नाधीयीत ॥ ५६ ॥

अभ्रादेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ५७ ॥

जीर्णेऽजीर्णे च तस्मिन्नाभ्रादेनालेन पर्यवदध्यात् । तस्योपर्यभ्रादमक्षं भुजीते-
त्युक्तं भवति । केचिदभ्राद्वेति वचनात्पूर्वभ्रापि प्रेताक्षमिति भ्राद्वमात्रं विवक्षितं
मन्यन्ते ॥ ५७ ॥

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ ५८ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्याजं भुक्त्वा सप्रदोषमहर-
नध्यायः । अपर आह— भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणं काण्डोपा-
करणेऽमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ ५९ ॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ ५९ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च (ख० १०) । देवानां यज्ञे
भुक्त्वेत्येके ॥ ६० ॥

मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा ये देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मे
पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमारादयः । तेषां यज्ञे तत्प्रतीत्यर्थे ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोष-
महरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखदेवेष्विव्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ६० ॥

मेतत्संवल्लभमित्यस्यापवादमाह—

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नानध्यायः ॥ ६१ ॥

पर्युषिता रात्र्यन्तरिताः प्रतिमाह्नाः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेषु अथ पक्त्वा मुख्यमानेषु
मानध्यायः । तथाऽऽममांसेन तदहर्भक्षितेन नानध्यायः । पर्युषितेनेत्यन्ये । पर्युषितै-
रिति वचनात्तदहर्भुक्ताः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ६१ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ६२ ॥

औषधिग्रहणेन ग्रीह्यो गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेनापि वृक्षग्रहणम् । तेषां मूलेः फलेः
सूरणादिभिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ६२ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न
तत्तदहरधीयीत ॥ ६३ ॥

यस्मिन्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रौपल-
क्षणम् ॥ ६३ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य च तां
विधाम् ॥ ६४ ॥

अनेकवेदाध्यायो यदैकवेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकर-
णोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विधां तदहर्नीधीयीत । उक्तं गृह्ये पारायणाविधानातिदे-
शेन । तां विधामिति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ६४ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र
घाराः प्रवहेत् ॥ ६५ ॥

घोषवान् कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गम-
यतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे घाराः प्रवहेत् क्षिपेत् । यत्र देश एवंविधो वायु-
स्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । अत्र मनुः—कर्णश्रावेऽनिले रात्रौ दिवा यां(पां)-
सुप्तमूहन इति ॥ ६५ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

ग्रामारण्ययोश्च संघौ महापथे च गतो विमोष्य च
समध्ययनं तदहः ॥ ६६ ॥

यदा सहाधीयनाः कारणवशात्प्रवसेधुः के(कदा)चिच्चाऽऽचार्येण संगतास्तदा सम-
ध्ययनं सहाधीयमानं तदहर्नाधीयीत । विमोषितानां पुनर्यदहर्मेहनं तदहर्नाधीयीते-
त्यन्ये ॥ ६६ ॥

स्वैरिक्तसु च ॥ ६७ ॥

नाधीयीतेत्येव ॥ ६७ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति
तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा संध्योः ॥ ६८ ॥

स्वैरिक्तसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनं च वर्जयेत् । ज्योतिषोर्दर्शनादुभे संध्ये
तयोः । तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरप्राप्यनुवृत्तिः ॥ ६८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

तथा वृक्षसमारूढोऽप्यु वाऽवगाढो नक्तं चापावृत्ते
दिवा चापिहिते ॥ ६९ ॥

विवृतं द्वारमपावृत्तम् । तत्र नक्तं नाधीयीत । संवृतं द्वारमपिहितम् । तत्र दिवा नाधी-
यीत ॥ ६९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥ ७० ॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्दे-
नापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः काश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवाक्षितः । तयोस्तदहरनुवाका-

३ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलान्यास्यासमेतम् ।

५१

ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्मन्युने न दोषः । अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्य-
ब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाह्ननामिति ॥ ७० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ ७१ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यस्य स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्याविधिना । उक्तविधेरन्यो
विधिरविधिः । तेनाविधिना । वक्ष्यमाणप्रकारेण विधिनाऽनुवाकाध्ययनं विहितम् ।
यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथाऽपि केनचिद्वृत्तेन विना न कर्तव्यम् । तेन
विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । स्नातकव्रतलोपेऽपि प्राय-
श्चित्तमभोजनम् ॥ ७१ ॥

तस्य विधिः ॥ ७२ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिरुच्यते ॥ ७२ ॥

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे

स्वाध्यायमधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ ७३ ॥

अकृतप्रातराशोऽकृतदिवाभोजनः । उदकान्तमुदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जना-
दिना शुद्धः शुचौ देशे प्राच्यामुदीच्यां प्रागुदीच्यां दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत यथाध्यय-
नमुत्सृजन् यथापाठमनुसक्तमुत्सृजन्नादित आरभ्य प्रथमादिष्वहःसु अधीयीत । द्विती-
यादिषूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोऽक्षैरित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ ७४ ॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ ७४ ॥

विद्युति चाम्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेताग्ने

नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ ७५ ॥

विद्युति अम्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्ना चाम्यग्रे । अप्रायत्य आत्मनोऽशुचि-
भावे । प्रेताग्ने च भुक्ते । नीहारे नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्त-
मध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ ७५ ॥

श्राद्धभोजन एवेत्येके ॥ ७६ ॥

एक आचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ ७६ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्वाष्टिश्चापतौ यत्र संनिपतेयुरूपह-

मनध्यायः ॥ ७७ ॥

अपतौ यथा—यस्मिन्देष्टे यो वर्षकालस्ततोऽन्यत्रापतुः । तत्र यदि विशुदादयः संनि-
पतेयुः समुच्चिताः स्युस्तत्र व्यहमनध्यायः ॥ ७७ ॥

यावद्व्युदका भूमिरिस्थेके ॥ ७८ ॥

यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके म-
न्यन्ते ॥ ७८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वै तेषामाकालम् ॥ ७९ ॥

विशुदादीनां मध्य एकेन द्वाभ्यां वा योग आकालमनध्यायः । परेश्वरागतस्य कालस्य
प्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलनेऽवस्थान् उत्क्राया
मन्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमा-
कालम् ॥ ८० ॥

सूर्याचन्द्रमसोरिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचलने भूमिकम्पे । अव-
स्थाने निर्घाते । उत्क्रायामुत्क्रापाते । मन्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु सर्वासां विद्यानां
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या स्वेताश्वतुर्दश ॥

इत्युक्तानां सार्वकालिकमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र सर्वासामिति वचना-
दन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ ८० ॥

अग्रे चापतौ ॥ ८१ ॥

अपतीवधं दृश्यमानं यावद्वृद्धयते तावत्कालमनध्यायः ॥ ८१ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रघनुषि प्रतिसूर्यमत्स्य-
[श्च] वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं
कालम् ॥ ८२ ॥

एवं परिवेषादिष्वपि शोध्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रघनुः
प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवज्रक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो
लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्ययनम् । वाते घोषवति ।
पूतीगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वर्गदमादीनामुपलक्ष-
णम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दमादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र
पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ ८२ ॥

मुहूर्तं विरते वाते ॥ ८३ ॥

वाते च घोषवति विरते मुहूर्तमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तः ॥ ८१ ॥

सलाहकयामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ८४ ॥

तावत्कालमित्यस्यापवादोऽयम् ॥ ८४ ॥

नक्तं चारण्येऽनघावाहिरण्ये वा ॥ ८५ ॥

रात्रावाग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ८९ ॥

अननूक्तं चापतौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ८६ ॥

उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादवर्गपतुः । तत्र छन्दसो नानूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपतौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदित्युक्तं तथाऽपि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्याध्ययनमित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । चारणाध्ययने तु न दोषः । तथा छन्दस इति वचना-
दङ्गानां ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ ८९ ॥

प्रदोषे च ॥ ८७ ॥

प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । भासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु चारणाध्ययन-
स्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे मपतः
स्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनूक्तं चर्तावपतौ चैव आचार इति ॥ ८७ ॥

सार्वकालिकमाज्ज्ञातम् ॥ ८८ ॥

आज्ञातमधीतं न सार्वकालिकम् । अपतौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽनध्यायः ॥ ८८ ॥

यथोपाकृते नानुवाकानामेवमपतौ कल्पानां यथोक्तमन्यदचः(तः)

परिषत्सु ॥ ८९ ॥ (स्त० ११) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्चौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षट्षिंशमंशे

तृतीयः पटलः ॥

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिषत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु
यथोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः—दिग्दाहपर्वतप्रपातेषु फलरुविरपांमुवर्षेष्वाकालिक-
मिति । यमः—

श्लेष्मातकस्य च्छायायां मधुकस्य तथाऽप्यधः ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्तयोः ॥

संक्रामोद्यानदेवसमीपेषु नाधीयीत ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रशन्न्याख्याया-
मुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

तपः स्वाध्याय इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायः सः, कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति
तावत्फलं साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते स यदि तिष्ठन्नासीनः क्वयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि
स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणे स यदि तिष्ठन्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं
कृत्वा प्राङ्मासीनः स्वाध्यायमित्यादिर्मुख्यः कल्पः । स यदि तिष्ठन्नासित्वा ब्राह्मण
एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासीनार्थम् । स्मृत्याऽप्यधीयानस्तप एव
तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । अनुरज्याह—

आहैव स नस्त्राग्नेयः परमं तप्यते तपः ।

यत्तन्मयापि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं श्रुक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

सम्धीति स्वेरं दर्शयति । एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽदरणीय इति ॥ २ ॥

उत्कालेऽप्याह—

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणं ब्रह्मयज्ञो ह वा एष
यस्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यस्तनयति यद्वि-
द्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वा वाति तस्मात्स्व-
नयति विद्योत्तमाने वाऽवस्फूर्जति वाते वा वाय-
त्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छब्दकारायेति विज्ञा-
यते ॥ ३ ॥

अथापि अपिच स्वाध्यायो नाम यदेव ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागः । यथा
दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धौ द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते

स्तनयित्वाद्यः । वषट्कारदर्शनात् । वायतीति वै शोषण इत्येतस्य रूपम् । यथाऽऽर्द्रः प्रदेशः शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारास्तस्मात्स्तननादिष्व(न)-
ध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्का-
राणामेतेषामच्छन्तकारायाव्यर्थत्वाय । अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च
यथा होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति । न तावता पर्यव-
सानम् ॥ ४ ॥

तदेव शास्त्रान्तर् पठति—

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत
वा स्फूर्जेद्वैका वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामा-
भिव्याहरेद्भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहो-
मीति चैतत्तेनो हेवास्येतदहः स्वाध्याय उपाप्तो
भवति ॥ ५ ॥

अन्त इति शब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत प्राप्ते प्रदेशे । यजुर्वे-
दाध्ययन एकं यजुः । सामवेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःस्वरित्यादिकं
यजुरभिव्याहरेत् । न पुनर्थथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैतावताऽध्येतुस्तदहस्तास्मिन्नहनि
स्वाध्याय उपाप्तो भवति स्वीकृतो भवति, अधीतो भवतीत्यर्थः । केचिद्भूर्भुवःस्वरित्या-
दिकं ब्राह्मणं नामाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् ॥ ५ ॥

कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शास्त्रान्तरे वाक्यपरिसमाप्तिरवसायते न
पुनर्थथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राऽऽह—

एवं सत्यार्थसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावाश्रयिमाणां सत्यार्थसमयेनाऽऽर्याः शिक्षा मन्वादय-
स्तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम्—

अध्यायानध्यायान्छुपदिशन्ति तदनर्थकं स्याद्वा-
जसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्याः स्वाध्यायमनध्यायं शोपदिशन्ति । तदुपदेशोऽनर्थकः स्वाध्यादि वाजसनेयि-
ब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥ ७ ॥

आहानर्थकमेव तदस्तु । श्रुतिविरोधात् । तत्राऽऽह—

आर्यसमयो अगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायमये विषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा वैस-
र्जनीयं वासोऽध्वर्यवे ददातीति । अगृह्यमाणकारणश्चाऽऽर्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमा-
णम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नास्त्यन्तर्वाधः ।
अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्यवत्कमिति । अगृह्यमाणकारण इति
णस्त्वाभावश्छान्दसः । कः पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते—नेत्येके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतमिति । सामान्येना-
नध्यायो ब्रह्मयज्ञादभ्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या ॥ ८ ॥

एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्यां वेदानामध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे । हेतुः । अर्थान्तरं
हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् । नापूर्वग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्याया-
गमे भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिनषेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राऽऽह—

ब्राह्मणोक्ता विषयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः ॥ १० ॥

अध्येतृदौर्नित्यात् ॥ १० ॥

कथं तर्हि तेषामस्तिस्वम्—

प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ ११ ॥

प्रयोगः स्मृतिविबन्ध[न] मनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्त्रादिभिरुपलब्धानी-
ति । कथमपरत्रा स्मरेयुरनुतिष्ठयुर्वा संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥ ११ ॥

अथ प्रसङ्गादुपस्मृतिकृच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र आस्त्रपस्ति ॥ १२ ॥

यत्र तु मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सर्गपाठशास्त्रप्रा-
प्तानां श्रुतिमूलत्वं युक्तम् ॥ १२ ॥

साहच्यप्रमाणमित्याह—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १३ ॥

ता अपस्मृतीरनुवर्तमानस्तदुक्तं कर्म कुर्वाणो नरकाय रक्ष्यति । कल्पत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुग्रहे-
शार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति—

अथापि ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषां महायज्ञा महा-
सत्राणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अत्रापि स्मृतिमूलानि ब्राह्मणानि प्रत्यक्षाणि दृश्यन्ते तद्वत्तत्रापि श्रुतिमूलमनुमीयते
इत्यर्थः । तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वाध्यायब्राह्मण आरण्यकादौ
संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु
सोमयागेषु ये धर्मा न ज्येष्ठभ्रातरमन्तरित्यसोमेन यष्टव्यामित्यादयो ये च महासत्रस्य
गवामयनस्य धर्मा इष्टप्रथमयज्ञानामधिकार इत्येवमादयस्त उभय एवं वक्ष्यमाणेषु पञ्च-
महायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्तिदानं (ख०
१२) । देवेभ्यः स्वाहाकार आकाष्ठात् पितृभ्यः
स्वधाकार ओदपात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १५ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्बलिर्देय एव भूतयज्ञः । मनु-
ष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यमेष मनुष्ययज्ञः (ख० १२) । देवेभ्यः स्वाहाका-
रेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावदेयं वैश्वदेवोक्तप्रकारेण । एव देव-
यज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतिभ्यः पूज्यभूतामिमा मन्यन्ते । देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रमिच्छन्ति ।
देवयज्ञेन यक्ष इति संकल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गूढ एवावोचाम । केचिदाहु-
राकाष्ठादिति वचनाददनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथंचिद्वैश्वदेवः कर्तव्यः पुरुष-
संस्कारस्वादिति । अपरे त्वशनीयसंस्कार इति वदन्ते भोजनलोपे वैश्वदेवो न कर्तव्य
इति स्थिताः । तच्चिन्त्यम् । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानमोदपात्रात् । अन्नाद्यभावे
उदपात्रमपि तावदेयम् । पात्रग्रहणात्सह पात्रेण देयम् । एव पितृयज्ञः । स्वाध्याय-
स्तस्य विधिरित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । एव ऋषियज्ञः । इतिशब्दः समाप्तौ ।
इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु ब्रह्मयज्ञो
देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १५ ॥

पूजाप्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ १६ ॥

वर्णतो यो ज्ययान्प्रशस्ततरो भवति तस्यावरेण पूजा कार्या । अल्पन्यनुगमना-
दिका । उत्सवेषु गन्धमाख्यादिका ॥ १६ ॥

बृद्धतरणां च ॥ १७ ॥

सजातीयानामपि पूजा कार्या । तरनिर्देशाद्विद्यावयवः कर्मभिर्वृद्धानाम् । हीनानामपी-
त्येके । तथा च मनुः—शूद्रोऽपि दशमीं गत इति पूजा कार्येत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इत्याह—

दृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममातिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु
पुनर्नरकः ॥ १८ ॥

अभिमतत्वादिनिमित्तचित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो दृष्टः । स दर्पति । दर्पो गर्वोऽ-
भिमानः । दृष्टो धर्ममातिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रतिस्तब्धत्वात् । खलुशब्दो वा-
क्यालंकारे । धर्मातिक्रमे पुनर्नरको भवति निरर्थं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो
हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहृष्येषु दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षो विवर्ज्यते तथाऽपीह
विशेषेण हर्षवर्जनार्थोऽयं समास्त्वः । योगाकृत्वाद्ब्रह्ममाणस्य ॥ १८ ॥

न समानृत्ते समादेशो विद्यते ॥ १९ ॥

समावृत्तशिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति । यथा समा-
वृत्तदश्यां दीयते उदकुम्भमाहरेति । नैर्मित्तिके स्वेच्छया करणे न प्रतिषेधः
॥ १९ ॥

ॐकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदा-
दि प्रतिपद्येत ॥ २० ॥

ओंकारः प्रणवः स्वर्गद्वारमिति यथा द्वारेण गृहाम्बन्तरं प्राप्यते तथा तेन स्वर्गः ।
तस्माद्ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनान्नातमपि ॐकारमादौ कृत्वा
प्रतिपद्येत क्रमेताध्येतुम् ॥ २० ॥

विक्रयां चान्यां कृत्वैव लौकिक्या वाचा व्याव-
र्तते ब्रह्म ॥ २१ ॥

अध्ययनेऽनुपयुक्ताः कया विक्रयाः । अतोऽन्यां कृत्वा एतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति
ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तथा मिश्रितं न भवति ॥ २१ ॥

पुनरप्योंकारमेव स्तौति—

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ २२ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय ओंकारादयः प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि स्युर्ब्रह्मा-
दीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुतेति ॥ २२ ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्य-

था पुण्याहश्च स्वस्त्ययनमृद्धिमिति ॥ २३ ॥

लोके च कर्मसु पाणिग्रहणादिष्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति यथा
पुण्याहवाचने—ॐ कर्मणः पुण्याहमिति वाचयित्वा वदन्ति ॐ पुण्याहं कर्मण इति
प्रतिवक्तारः । ॐ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो भुवन्त्विति वाचयित्वा ॐ स्वस्ति कर्मण
इतीतरे । ॐ कर्मण ऋद्धिं भवन्तो भुवन्त्विति वाचयित्वा ॐ कर्म ऋध्यतामिती-
तरे । तस्मादेव प्रशस्त ॐकार इति ॥ २३ ॥

नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिः श्रावणं त्रिः सह-

वचनामिति परिहाप्य ॥ २४ ॥

समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वग्रन्थं न कुर्वीत । क्रिया-
सामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽप्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं
ग्रन्थं नाधीयति । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषो चापि तद्विधा ।

न तत्र विद्या वक्तव्या शुभं बीजमिषोखरे ॥ इति ।

किमविशेषेणेत्याह—त्रिः श्रावणं त्रिः सहवचनमिति परिहाप्य वर्जयित्वा । त्रिः
श्रावणमात्रा(त्रे) त्रिः सहवचनमात्रा(त्रे) चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नापेक्ष्या
ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ २४ ॥

अविचिकित्साया ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ २५ ॥

विचिकित्सा संशयः । तदभावोऽविचिकित्सा । सा यावदुपपद्यते तावद्ब्रह्म निगन्त-
व्यं नियमेन गन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे
त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ २५ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ २६ ॥

बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्तं
वेदार्थज्ञाने ॥ २६ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्यायमुपसंगृहीयात् ॥ २७ ॥

आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयेति तं यावदध्यायं यावदसावध्यापयति तावदुपसंगृहीयात् । तथा समादिष्टोऽध्यापयतीत्यत्र सूत्र आचार्यदारववृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसंगृहीयादिति वर्तते । अत उपसंग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ २७ ॥

एनमुपसंगृहीयाभित्यमर्हन्तमित्येके ॥ २८ ॥

स चेत्समादिष्टोऽर्हन्भवति विद्यासमाधारादिना ततो नित्यमुपसंगृहीयादित्येके । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ २८ ॥

नित्यानां तु खलु ॥ २९ ॥

सा गतिर्नित्यसमादिष्टा य आचार्येणाध्यापनार्थं तेषामेव । न तु कदाचित्समादिष्टानाम् । कदाचित्के तु नित्यं न गतिर्विद्यते । यद्यप्यसावर्हन्भवति तथाऽध्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा साऽस्मिन् कर्तव्या ॥ २९ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ ३० ॥

ब्रह्मणि वेदविनियोगविषये यथा मिथो विनियोगः कियते बह्वृषो यजुर्वेदाध्यायिमः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्व्यवेदं तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ ३० ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाऽऽह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ ३१ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषा इत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ ३१ ॥

निवेशे हि वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ
समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति
श्वेतकेतुः ॥ ३२ ॥

भूयः श्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्ययं योगेन पूर्वस्मात्कालाद्भूयः श्रुतमकुर्वामिति ॥ ३३ ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन पूर्वस्माद्ब्रह्मचर्यकालाद्भूयोऽधिकतरं श्रुतमकुर्व तत्कृतवानस्मि । ततो यूयमपि तथा कुरुष्वमिति ॥ ३३ ॥

तच्छास्त्रेषु च प्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

तदिदं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिशास्त्रेषु विप्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

कथमित्याह—

निवेशे हि वृत्ते(ख० १३) । नैयमिकानि श्रूयन्ते

यथाऽग्निहोत्रमतिथयो यज्ञान्यदेवं युक्तम् ॥ ३५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मान्निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रूयन्ते । कानि पुनस्तानि । अग्निहोत्रमतिथयोऽतिथिपूजा ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । इति ।

यज्ञान्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य शिरः-
कण्डूयनेऽप्यवसरो न भवति स कथं द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ ३५ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

यमाचार्ये माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेच्छिष्यस्तेऽहं शाधि मां प्रपन्न-
मिति तमेव माणवकम् । चशब्दोऽवधारणे । मैत्रं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

किमविशेषेणेत्याह—

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्निति निपातोऽस्ति चेदर्पवृत्तिः । ईदृक्च मूलया(डमा)निन इत्यादौ दर्श-
नात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवकेऽध्याप्यहेतुदोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ३८ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेणैव बुद्धिमान्धा-
दिनाऽध्ययनस्यासंवृत्तिः स्थादधीतो भागो माणवकान्तरवज्जाधिगच्छेत्तदा तस्य
यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषेव माणवकस्तु शरणम् । तथाऽऽह मनुः—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्याधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छतीति ॥

अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ३८ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ३९ ॥

मातृग्रहणेन पितामहपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन च पितामहपितामहयोर्ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छ्रुषितव्याः ॥ १९ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

उक्तानुक्ताश्च ज्येष्ठा मातुलादयः सर्वे गुरवः समवृत्तेनाहरहरुपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

भ्रातृभगिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ४१ ॥

पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थमिदं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ४१ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ४२ ॥

पूजा वर्षज्यायसां कार्या । वृद्धतराणामिति उपदेशानुरोधेन या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धतरक्रमेण ॥ ४२ ॥

ऋत्विक्स्वशुरपितृव्यमातुलानधरवयसोऽप्युत्थायाभिषदेत् ॥ ४३ ॥

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वक्ष्यति । तेऽवरवयस ऋत्विग्वादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान्प्रत्युत्थायाभिषदेत् । नाने(न्ये)ष्विव यथासुखमासीनः । वयसोत्कृष्टानां तेषामियमेव पूजा ॥ ४३ ॥

तूष्णीं वीपसंगृहीयात् ॥ ४४ ॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारिणाद्यपेक्षया विकल्पः ॥ ४४ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षं पौरसंख्यं पञ्चवर्षं तु चारणं त्रिवर्षपूर्वः
श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति ॥ ४५ ॥

पुरे भवं पौरं पौरं च तत्संख्यं च पौरसख्यम् । सेवानिवन्धनं बान्धवम् । तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशम् । दशवर्षान्तराले [विद्यमानम्] । दशवर्षाधिकं पौरसख्यमश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सख्यमित्युपरि समस्तमप्यपेक्षते । चारणशब्दः शास्त्राध्यायिषु रुढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वस्तद्वन्मात्रेणाभिवादनमर्हति न पूर्वसंख्यमपेक्षते ॥ ४५ ॥

ज्ञातमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ ४६ ॥

क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं
पश्चाद्वृद्धायेति ॥ ४६ ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ ४७ ॥

उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वा स्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिरिक्ताय नाभिवा-
द्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यम् । एवं दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्य युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

अन्वारुह्य वाऽभिवादयीत ॥ ४८ ॥

इदमगुरुविषयम् । यथासावभिवादनीयः स्थितस्तत्र त्वन्वारुह्य वाऽभिवादयीताभि-
वादयेत् । अ[न]न्वारुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु(रस्तु)
दृष्टमात्र एवाभिवादनीय इत्युक्तम् । सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ ४८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्य-
भिवदेत् ॥ ४९ ॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिषदेत्तथाऽपि सोऽप्रयतो न प्रत्यभिवदेत् ॥ ४९ ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ ५० ॥

पत्युर्यद्वयः स्त्रीणां तदेव वयश्चेन्न तदगुरोर्धेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥ ५० ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत ॥ ५१ ॥

अवहितपाणिः समित्कुशहस्तो दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ ५२ ॥

स्त्री च सर्वनाम्नैवाभिवाद्या त्वामभिवादयेऽहमिति । न नाम्नाऽभिवादनीया । एवं
राजन्यवैश्यौ च ॥ ५२ ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ ५३ ॥

मातरमाचार्यदारं च । एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । स्वमतं तु नाम्नैव
भवति ॥ ५३ ॥

वयोविशेषणाभिवादनं ह्रीनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च सञ्जियः पितापुत्रौ

स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ ५४ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूर्णाथो निपातः । ब्राह्मणः
सन्निय इत्युपलक्षणम् । विद्धि नानीहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १४ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । सन्नियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो
वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं प(क)थादिषु संगतं कुशलं पृच्छेत्, अपि
कुशलमिति ॥ १५ ॥

अनामयं सन्नियम् ॥ ५६ ॥

अप्यनामयं त इति । आमयो रोगस्तदभावेऽनामयं पृच्छेत् ॥ १६ ॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ ५७ ॥

अप्यनष्टपशुधनोऽसीति ॥ १७ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ ५८ ॥

अप्यरोगो मथानिति ॥ १८ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं नातिव्रजेदरण्ये च स्त्रियम्
॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

श्रोत्रियं पथिसंगतमसंभाष्य नत्वातिव्रजेन्नष्टातिक्रमेत् । अरण्ये च स्त्रियम् । अर-
ण्यग्रहणं समयदेशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकिनीं दृष्ट्वाऽसंभाष्य नातिव्रजेत् ।
संभाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं ते करवाणि न मेतव्यमिति
॥ १९ ॥ (ख० १४) ।

सर्वेषामेव कर्मणां शेषजातमाचमनं विचार्यस्तदुपयोगिनो विधीनाह—

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जपक-
र्मणि स्वाध्याये भोजन आचमने च यज्ञोपवीति
स्यात् ॥ ६० ॥

गुरुणामाचार्यादीनामन्येषां च वृद्धानामतिथीनां उपासने यदा तानुपास्ते तदा
होमे साङ्गे विध्यदभ्यस्र अपकर्मणि अपक्रियायां स्वाध्यायाध्ययने भोजनाचमनयोश्च
यज्ञोपवीति स्यात् । वासो विन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । वृषिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सर्वमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । वासमोऽसंभवेऽनुकल्पं वक्ष्यति । अपि वा सूत्रः
मेवोपवीतार्थम् । मनुरप्याह—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।
उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते नृपैः ॥ इति ।

एतेषु यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यमावः ॥ ६० ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ ६१ ॥

अपि शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं चासु गोर्भवेत् ।
अध्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥
शुचि गोतृषिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति याज्ञवल्क्यः ।
अना गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्धान्ति भूमिष्ठं च नषोदकम् ॥ इति मनुः ।
श्रावणे मासि संप्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः । इति स्मृत्यन्तरमपि ।

एवंभूतदीवरहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्वार्यमाचमनं भूगतास्वप्सु
कर्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ६२ ॥

यं वा प्रयतो योग्य आचामयेत्तोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं धामहस्ताव-
भिताभिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरं उक्तं कमण्डलुधारणमाचार्यस्य नामिमं
लक्षते । अलानुपात्रेण नारिकेलपात्रेण वा स्वयमाचमनं कुर्वन्ति ॥ ६२ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ६३ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्वार्यस्याऽऽचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिपासि-
तस्य पानप्राप्तैवेधोऽयमिति केचित् । अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिभ्यस्य
करकादेर्या धातु तत्र प्रायत्वार्यमाचमनं न भवतीति ॥ ६३ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ६४ ॥

भूमेः स्वयं दीर्घः प्रदेशः प्रदरः । तत्र यदुदकं तस्मिन्भूमिगतेऽपि नाऽऽचा-
मेत् ॥ ६४ ॥

तप्तमिक्षाकारणात् ॥ ६५ ॥

तप्तमिक्षा द्विर्नाऽऽचामेत् । अकारणाज्ज्वरादौ कारणे सति न दोषः ॥ ६५ ॥

रिक्तपाणिर्वयस ऊद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ६६ ॥

वय इति पक्षी । यो रिक्तपाणिः सन् वयस उद्यम्य पाणिमुदिश्य तस्य प्रोक्ता-
रणाय पाणिमुद्यच्छति स तत्कृत्वाऽप उपस्थेत् तेनैव पाणिना । रिक्तपाणिरिति
वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥ ६६ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ६७ ॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यं जलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं
कुर्यात् । यदि तावन्तं कालं वेगं धारयितुं शक्नुयात् ॥ ६७ ॥

नमो वा ॥ ६८ ॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति संबध्यते । शक्तिविषय इति च । मृणादिना कौपीनाच्छा-
दनाशक्तौ न दोषः ॥ ६८ ॥

नाप्सु सतः प्रथमणं विद्यते ॥ ६९ ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रथमणम् । करणे व्युट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य न भवति ।
मष्टमध्य आसीनोऽपि नाऽऽचामेदिति ॥ ६९ ॥

चत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ७० ॥

तीर उसीर्वाऽऽचामेत् । न जलमध्य इत्यर्थो न विवेकः । पूर्वणे गतत्वात् ।
संस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकाशन्तरेण वा तत्र तामुत्तीर्य तीरान्तरं
गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तामिति । कुञ्जन्दोऽपि-
शब्दार्थः ॥ ७० ॥

नाभोक्षितमिन्धनमभावाद्दध्यात् ॥ ७१ ॥

श्रौते स्मार्ते लौकिकेऽ[वा]ग्नावभोक्षितमिन्धनं नाऽऽदध्यात् । केचिल्लौकिके नेच्छ-
न्ति ॥ ७१ ॥

मूढस्वस्तरं चासंस्पृशन्मानमयतान्प्रयतो मन्येत । ७२ ॥

पतितचण्डालसूतिकोदक्याश्चस्पृष्टितस्पृष्टचुपस्पर्शने सचैव इति गौतमः । तस्मि-
न्विषये वेदमुच्यते । शयनतयाऽऽसनतया वाऽऽस्तीर्णपलाद्यादिः स्वस्तरः । पृषोदरादि-
दर्शनादुपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्णतया पलाद्यादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः ।
मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः । तस्मिन्पतिताविषु अप्रयत्नेषु यदि कश्चित्प्रयत्न उप-
विशेक्ष च तान्संस्पृशेत् स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति
तथैव मन्येत । नैवविषे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत इति ॥ ७२ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निस्त्रातेषु ॥ ७३ ॥

तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निस्त्रातेषु तथा । तत्र तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ ७३ ॥

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ ७४ ॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयेज्येद्वसीति । अपर आह—अपवित्रस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ ७४ ॥

शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत् ॥ ७५ ॥

शुनोपहतः स्पृष्टो यद्यपि च शुना दष्टं तथाऽपि सचैलोऽवगाहेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नायान्नोद्धृताभिः । स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र वसिष्ठः—

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य च शुध्यति ॥

अङ्गिराः—ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रेण एकाहेनाग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

तदेव द्विगुणं धक्त्रे मूर्ध्नि चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥

सन्नविदूश्चद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रज्जितस्य च ॥

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ॥

यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पश्चग्न्येन शुध्यति ॥

प्रक्षाल्य चापि तं देशमग्निना संस्पृश्येत्पुनः । इति ॥ ७६ ॥

प्रक्षाल्य वा तत्रेशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ७६ ॥

शुना स्पृष्टं तद्देशं प्रक्षाल्याग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥

इति शानवे दर्शनात् ॥ ७६ ॥

अग्निं नाप्रयत्त आसीदेत् ॥ ७७ ॥

अप्रयत्तः सन्नग्निं नाऽऽसीदेद्देशेरासन्नो न भवेत् । यावति देश ऊष्मोपलम्भः ।

अत्राप्यशक्नो न दोषः ॥ ७७ ॥

इषुमात्रादित्येकं ॥ ७८ ॥

इषुमात्रादर्थान् नाऽऽसीदेदूष्मोपलम्भो भवतु मा [वा] भूदित्येक आचार्या मन्यन्ते ॥ ७८ ॥

न वै नमोपधमेत् ॥ ७९ ॥

अप्रयत् इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयत्तस्य न दोष इत्येके । अपर आह—मुखेन नोपधमेत् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवदर्शनात् । स्मृत्यन्तरे—मुखे नोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायत । उभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेयके श्रौत-प्रकरणे—मुखादग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिध्यत इति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमि-न्धनम् । अन्यत्र स्मार्तप्रतिषेध इति । अन्ये तु वै नखेनाऽऽयसेन वा सुषिरेणोपसमि-न्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्याङ्कि-न्दूनो पतनशङ्कामयाप्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ ७९ ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ ८० ॥

खट्वायामग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्ती न दोषः ॥ ८० ॥

प्रभूतैर्धोदके ग्रामे यत्राऽऽरमाधीनं प्रथमणं तत्र

वासो धर्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ ८१-॥

प्रभूत एष उदकं च यस्मिन्नास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणस्य वासो धर्म्यः । तथापि न सर्वत्र कथं तर्हि । यत्राऽऽरमाधीनं प्रथमणं प्रायत्तं मूत्रपुरीषप्रक्षालनानीति । यत्राऽऽरमाधी-नानि । यत्र कूपेभ्योदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्या-नियमः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ ८१ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानम्रलेपानु-

च्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान्मृत्पादौ

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने

चतुर्थः पटलः ॥४॥

मूत्रं पुरीषं [वा] कृत्वोरसुज्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्लेपा यस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतितास्तान्सर्वान् । अम्रलेपांश्चोच्छिष्टलेपानपि । उच्छिष्टलेपांश्चात्रलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः स्वापादौ मैथुनेन च तान्सर्वान्द्विर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपव-र्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य संख्यायाश्चातुक्तत्वा-द्यावता गन्धलेपस्यो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—' गन्धलेप-स्यकरं शीघ्रं कुर्यादतन्द्रितः ' इति । देवलस्तु—

यावत्संशुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचे संख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥ इति ।

पैठीनासिः—मृगोत्सर्गे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोत्सृज्य कुर्यात्तु सर्वदेव समाहितः ॥ इति ।

॥ ८९ ॥ (स० १५) ।

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्यायामुत्सवलायां

षड्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ पञ्चमः पटलः ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रह्वो वा ॥ १ ॥

तिष्ठन्प्रह्वो वा नाऽऽचामेत् । नायं प्रतिषेधो वक्तुं शक्यते । आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याऽऽचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्वस्य च न भवति । एवं तर्हि नायं शौचार्यस्याऽऽचमनस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः—नास्त्रलिना विवेकं तिष्ठसिति । अपर आह—अस्मादेव वचनात्कचित्तिष्ठतः प्रह्वस्याऽऽचमनमभ्यनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतस्त्वप्सु स्त्रिरस्याणोदस्य ऊरुद्वये नाभिद्वये वा स्थितस्याऽऽचमनं भवति । गौतमे च तिष्ठन्नुद्धृतोदकेन नाऽऽचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः—

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयंगमाभिरग्निः ॥ २ ॥

अत्राऽऽनुकूल्यं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नाऽऽसने भोजने त्वा-
सनेऽपि चाऽऽत्मनो दक्षिणं बाहुं आन्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा
हृदयंगमा अपः करतलस्थानु यावतीषु माषो निमज्जति तावतीः केनबुद्बुदरहिता
पीक्षिता विमुक्तकानिष्ठाङ्गुष्ठेन संहृतोर्ध्वोऽकृतमध्याङ्गुलिप्रयेण दक्षिणपाणिना मुक्षमसंसृ-
जंस्त्रिराचामेत्पिबेद्वाक्षणाः । क्षत्रियः कण्ठगाः । वैश्वस्तालुगाः । शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः
सकृत् ॥ २ ॥

त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

त्रिरोष्ठावलोमप्रदेशावङ्गुष्ठेन परिमृजेत् परिमृज्यात् ॥ १ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

सुख्यविकल्पः ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमाभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥ ६ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

सुख्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यमभ्युक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रि-

याण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । उदकेन सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंचष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत्केचित्पृष्ठकपृष्ठक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अङ्गुष्ठेनैव वा सर्वाणि स्थानि संस्पृशेत् । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगिति युक्तम् । अत्राऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—अथाप उपस्पृशेदिन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद् द्विः

परिमृजीत सकृदुपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विः परिमृजीत न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् विकल्पेन द्विः । प्रयतोऽपीति वचनादप्रयते सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याभिमतम् । अत्र द्विराचामेदिति साह्रं द्विरावर्तयोदित्येके । द्विः परिमृजीत सकृदुपस्पृशेदित्येतत्प्रायशर्चितस्य द्विराचामेदेतस्यापि द्विः प्राशनमात्रपरत्वात्साङ्गमाचमनमात्रं विधीयते । तस्याभ्यासाश्रवणात्सकृदित्येके । शास्त्रान्तरप्राप्त्याभ्यासोऽपीत्यन्ये ॥ ८ ॥

इयावान्तर्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ९ ॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्राले मकप्रदेशः इयावः । तस्यान्तः सलोमकस्तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधाज्जायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सदुच्छिद्यतया निमित्तमिति ॥ ९ ॥

न स्मश्रुभिरुच्छिष्टा भवन्त्यन्तरास्ये सद्भिर्या-

वन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥ १० ॥

इमश्रूणि यदाऽऽस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुच्छिद्यो न भवति यावत्
हस्तेनोपस्पृशति । उपस्पर्शनं उच्छिद्यो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अत्र स्पृत्यन्त-
रम्—

भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्त्या च छेदित्वोक्त्वाऽनृतं वचः ।

आचान्तः पुनराचामेद्व्यसोऽपि परिधाय च ॥ इति ॥ १० ॥

य आस्याद्भिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्व्वाचमनं
विहितम् ॥ ११ ॥

माषमाणस्याऽऽस्यास्पतन्तो छालाभिन्दव उपलभ्यन्ते यक्षुषा स्पर्शनेन वा य उप-
लब्धयोभ्यास्तेष्व्वाचमनं विहितम् । वेदोच्चारणे गीतमः—मन्त्रान् ब्राह्मणमुच्चारयतो
ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते तेष्व्वाचमनं विहितमिति ॥ ११ ॥

ये भूमौ न तेष्व्वाचामेदित्येके ॥ १२ ॥

ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाऽऽचामेदित्येके । एवमते तु तेष्व्वाचामे-
दिति ॥ १२ ॥

स्वप्ने सवथौ श्रृं(सिं)धाणिकाकृवाल्गमे लोहि-
तस्य केशानामग्नेर्वा ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चाऽ-
लम्मे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं
च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

स्वप्नः स्वपः । सवधुः क्षुतम् । श्रृङ्खाणिका नासिकामलः । अश्रु नेत्रमलम् ।
तेष्व्वाचामेदित्ये, लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां च ।
अभ्यादीनां चतुर्णामालम्मे, महापथं च गत्वाऽमेध्यं च गोव्यातिरिक्तानां मूत्रपुरीषाणां
ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं मसिद्धा । तथोगाद-
घोवास्तो रुक्षयते तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित्स्थानं केषुचिदाचमनं केषुचि-
त्स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥ १३ ॥

आर्द्रं वा शकुदोषधीर्भूमिं वनस्पतिं चाऽऽचा-
मेदा ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शकुदुपस्पृशेत् । ओषधीर्वा आर्द्रा भूमिं वाऽऽर्द्रा वनस्पतिं वाऽऽर्द्रा
चाऽऽचामेत् । पूर्वोक्तेषु स्वल्पेषु वैकल्पिकमिदम् । एवमाचमनं सह निमित्त
उ(सनिमित्तम्)कम् ॥ १४ ॥

अथामक्ष्याधिकारः—

हिसार्धेनासिना मांसं छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

असिग्रहणं सुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांसं पाककालेऽसिना छिन्नं तदभो-
ज्यम् ॥ १५ ॥

दक्षिरभूपस्य नापच्छिन्धात् ॥ १६ ॥

अभूपग्रहणं मूलकलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्धे षष्ठी । दक्षैरभूपं नापच्छिन्धात् ।
किंतु हस्तादिभिरवाच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १६ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्त-
व्यम् ॥ १७ ॥

यस्य कुले कश्चिन्म्रियेत सपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् ।
अनिर्देश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु
न्यूनम् ॥ १७ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १८ ॥

सूतिकायामनुत्थितायां सत्याम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भा-
दीनामपनयनम् । तच्च द्वादशेऽहनि भवति । द्वादश्यां मातापुत्रौ स्नात इति गृह्य
उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपलक्षणम् । तस्माद्यावदाशौचमपनयनम् । अत्राङ्गिराः—

ब्रह्मसत्रविशं भुक्तौ न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसंचयनात्परम् ॥ इति ॥ १८ ॥

अन्तःशवे च ॥ १९ ॥

यावद्दामास निर्हिंसते शवस्तावन्न भोज्यम् । आचारस्तु धनुःशतादवावतत्रापि
प्रदीपमारोप्योदकुम्भमुपनिधाय भुज्जते यदि समनवंशगृहं न भवति ॥ १९ ॥

अप्रयतोपहतमजमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २० ॥

अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमजमप्रयतं भवति किंत्वशुद्धमप्यभोज्यं न भवति ।
कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य विशेषः । उच्यते । अप्रयतमजमज्ञावधिश्रित्वाङ्घ्रिः प्रोक्षितं
मस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा प्रशस्तमजं भवति भोज्यम् । अभोज्यं तु न शूद्रादिना
कदाचिदपीति ॥ २० ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपनीतमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २१ ॥

यस्मिंश्चाज्ञे केनः स्यात् ॥ २२ ॥

तदभोज्यम् । एतच्च षाकदशायामेव । पतितेन केशेन सह यत्पक्कमर्जं ताद्विषयम् ।
भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २२ ॥

अन्यद्वाऽभेद्यम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात्तदप्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बौधायनः—
कीटनखकेशाखुपुरीषाणि दृष्टानि तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यमिति । वसिष्ठस्तु—
कामं तु केशकीटानुद्धृत्याग्निः प्रोक्ष्य भस्मावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुज्जीतेति ॥ २३ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २४ ॥

अमेध्यैः कलज्जलालाण्डादिभिरवमृष्टं संपृष्टमभोज्यम् ॥ २४ ॥

कीटो वाऽभेद्यसेवी ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

यस्मिन्नान्ने स्यादिति व्यवहितकल्पनया संबध्यते । अमेध्यसेवी क्रिमिः कीटः पूतः,
प्लहाख्यः ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

मूषकलाऽङ्गं वा ॥ २६ ॥

पूर्ववत्संबध्यः । मूषकला मूषकपुरीषम् । अङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूषकमहणं
संबध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषकस्याङ्गं वादादि पुरीषं वा भवति तदप्यभोज्यम् ॥ २६ ॥

पदा बोधहतम् ॥ २७ ॥

प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

सिचा वा ॥ २८ ॥

सिग्वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

अपपात्रेण वा दहृम् ॥ २९ ॥

अपपात्रेण वा यदहृष्टं तदप्यभोज्यम् । अतितचाण्डालसूतिकोदकया अपपात्राः ।
अपमताः पात्रेभ्यः । नहि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥ २९ ॥

शुना वा ॥ ३० ॥

शुना वा यदहृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ ३० ॥

सिचा बोधहतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा ददुषहतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या नक्तमाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादस्तेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्ग-
भविष्यसिन्तं मन्यन्ते । नक्तमिति वचनादिवा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा यत्र भूद्र उपस्पृशेत् ॥ ३३ ॥

भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदाऽपि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रोपस्पर्शने नाप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायस्यं भोजनदशायाभा-
विव्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥ ३३ ॥

अनर्हद्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥ ३४ ॥

सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हाः । तैः सह समानप-
ङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ ३४ ॥

भुञ्जानेषु वा यन्नान्योऽनूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३५ ॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽन्योऽनूत्थाय
भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्येभ्यः प्रयच्छेदाचामेद्वा तस्यां पङ्क्तावितरेषां न भोक्तव्यम् ।
अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाहुः ॥ ३५ ॥

कुत्सयित्वा वा यन्नाशं दधुः ॥ ३६ ॥

पूर्वे धेधवेयं विषं मुह्येत्वेवं कुत्सयित्वा यन्नाशं दधुस्तदभोज्यम् ॥ ३६ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वा मेधैः ॥ ३७ ॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्युपसर्गप्रयोगाद्दूरस्थैर्मन्त्र-
स्याऽऽघ्राणे न दोषः ॥ ३७ ॥

न नाशि भुञ्जीत ॥ ३८ ॥

नाश्यामनो न भुञ्जीत शूद्रेऽपि पात्रे ॥ ३८ ॥

तथा मसादे ॥ ३९ ॥

प्रसादो दारुणयो मन्त्रः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ३९ ॥

कृतभूमी तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतार्था भुञ्जीत ॥ ४० ॥

अनाभीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

यदि मृन्मये भुञ्जीत तदाऽन्येनाचामीति भुञ्जीत । आमीतं कश्चित्कार्ये पाकादा-
(व)पयुक्तम् ॥ ४१ ॥

आमीतं वेदभिदग्धे ॥ ४२ ॥

आभीतमेव लभ्यते तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

परिमृष्टं लौहं प्रथतम् ॥ ४३ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिमृष्टं सत्प्रथतं भवति ।
तत्र भस्मना कांस्थमाश्लेन ताम्रं राजतं शकुता सौवर्णमद्भिरेवेत्यादिमृत्पुनरवशाद्द-
ह्यम् ॥ ४३ ॥

यन्निर्लिखितं दारुमयम् ॥ ४४ ॥

यद्दारुमयं भाजनं तन्निर्लिखितं तदं सत्प्रयतं भवति ॥ ४४ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ ४५ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं भवति । तद्यथा—अग्निहोत्रहवणी दर्भैरद्भिः प्रक्षालिता ।
सोमपात्राणि मार्जालीये प्रक्षालितानि । आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

नाऽऽपणीयमन्नमद्यात् ॥ ४६ ॥

आपणः पण्यवीथी । तत्र जातं लब्धं वाऽऽपणीयम् । तत्र कृतं नाश्नीयात् । व्रीह्या-
दिषु न दोषः ॥ ४६ ॥

तथा रसानामर्मांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ ४७ ॥

तथा रसान्तरसद्रव्याणि । तानप्यापणीयास्नाश्नीयात् । आमर्मांसादीनीति वर्ज-
यित्वा ॥ ४७ ॥

तैलसर्पिषी तूदकेऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलसर्पिषी तु आपणीये अपि उपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिध्य । पाकेन तैलस-
र्पिषी शोधयित्वा कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संस्पृश्येत्येके व्याच-
क्षते ॥ ४८ ॥

कुनार्चं पर्युषितमस्त्राद्यापेयानाद्यम् ॥ ४९ ॥

कृतार्चं पर्युषितं पूर्वेषुः पक्वं सदस्त्राद्यमपेयमनाद्यं च । यथायोग्यं स्त्रविशदद्रव्यं
मृदुविशदसिद्धं च ॥ ४९ ॥

शुक्तं च ॥ ५० ॥

शुक्तं काले पाकेनाऽऽर्ज्यं भूतं तदपि पर्युषितमस्त्राद्यापेयानाद्यम् ॥ ५० ॥

फाणितपृथुकतण्डुलभरुजकरम्भसक्तुशाकमांसापिष्टक्षीराविकारौ-

षधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ ५१ ॥

अनन्तरोक्तं विधिवत् फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः ।
इक्षुरस इति केचित् । भ्रष्टानां व्रीहीणां तण्डुलाः । पृथुमूताः पृथुकाः । मरुजा भ्रष्टा
यवाः । करम्भो दधिसक्तुनामाहारः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति । यत्कर-
म्भैर्जुहोति । घानाः करम्भ इति । क्षीराविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ५१ ॥

अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः—

शुक्तं चापरयोगम् ॥ ५२ ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगम् । तदेव शुक्तं वर्जयति । पूर्वं सामान्ये-
नाभिधाय सलवृक्षयामेकसक इति स्वप्नपर्यन्तमिति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥ ५२ ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ ५३ ॥

सर्वं मद्यं मदकरमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशादव्यवस्था । अत्र मनुः—

गौडी माध्वी च वैशी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैव ता न पातव्यास्तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

सुरान्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्येति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिण्येति । ५३ ।

तथैलकं पयः ॥ ५४ ॥

अविरेलका तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ ५४ ॥

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरस्यमसूक्षीराणीति ॥ ५५ ॥

उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । चा गर्भिणी दुग्धे सा संधिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एक-
कालदोहेत्यन्ये । एकास्मिन्नार्धे याऽनेकगर्भे सूते सा यमसूः । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि ।
इतिकरणादेवंपकाराणामेकशफानां क्षीराण्यपेयानि । तथा च मनुः—

आरण्यानां च सर्वेषां भृगाणां महिर्षी विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आपिकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥ ५५ ॥

घेनोश्चानिर्दशायाः ॥ ५६ ॥

घेनुर्नवप्रसूता गोः । चकारादजमहिष्यौ च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे
दर्शनात् ॥ ५६ ॥

औषधीनां च तथा कीलालम् ॥ ५७ ॥

औषधयः सुरार्थस्तेषां विकारभूतमलं कीलालं नाद्यात् ॥ ५७ ॥

कलञ्जपलाण्डुपरारिकाः ॥ ५८ ॥

कलञ्जं रक्तलसुनम् । पलाण्डुः स्थूलकन्दो नीलो लसुणानुकारी । परारिका कृष्ण-
हण्डुमाल्यं प्रसिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥ ५८ ॥

प्रतिपदपाठो न शक्य इति समासेनाऽऽह—

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ५९ ॥

यच्चान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्र मनुः—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ इति ॥ ५९ ॥

वथाह भोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६० ॥

वथाहु च्छत्राकम् । तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ६० ॥

एकसुरोष्ट्रगमयग्रामसूकरस्त्रभगवाम् ॥ ६१ ॥

मांसमित्यर्थाद्भूम्यते । एकसुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरपोऽष्टा-
वद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

धेन्वनदुहोश्च कारणभक्ष्यम् ॥ ६२ ॥

धेन्वनदुहोर्मांसं भक्ष्यं नावैधं किंनु कारणात् । कारणमष्टकादिविधिः । गोप्रति-
षेधस्य प्रतिप्रसवः—मेध्यमानदुहमिति वाजसनेयकम् । आनदुहं मांसं न केवलं भक्ष्यं
किं तर्हि मेध्यमपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ६२ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ६३ ॥

पादाम्बां विकीर्य विकीर्य कीटधान्यादि ये भक्षयन्ति ते विकिरा मयूरादयः । तेषां
मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्वाभ्यो नाऽऽरण्यः ॥ ६३ ॥

प्लवः प्रतुदाम् ॥ ६४ ॥

तुण्डेन प्रतुष्ट प्रतुष्ट भक्षयन्ति ते दार्वाचष्टादयः प्रतुदस्तेषां मध्ये प्लव एवामक्ष्यः ।
प्लवः शकटविलास्यो बकविशेषः ॥ ६४ ॥

क्रव्यादाः ॥ ६५ ॥

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽदन्ति ते क्रव्यादा गृध्रादयः । तेऽप्यभक्ष्याः ॥ ६५ ॥

हंसभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ६६ ॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः श्वेताकृतैः पीततुण्डः । चक्रवाको मिथुनचरः । सुपर्णः
श्वेनः । एते चामक्ष्याः ॥ ६६ ॥

क्रुञ्चक्रीञ्चवाध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ६७ ॥

क्रुञ्चा वृन्दचराः । क्रीञ्चा मिथुनचराः । ते चामक्ष्याः । सूत्रे क्रीञ्चेति विभक्ति-
लोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रीञ्चा अभक्ष्याः । नेत्याह—वाध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ।
क्षेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः । त एव विशेष्यन्ते वाध्राणि सा इति । वाध्रि-
चर्म तदाकृता नासिका येषां ते । एवंभूनाल्लक्ष्मणान्वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रीञ्चा न भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः । क्रव्यादा इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु तेषु प्रतिषेध इति ।
तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति व्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वः । एवं क्रुञ्चा-
शब्दस्याप्यनादेरामन्तस्य ॥ ६७ ॥

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविट्शल्यकखड्ग-

शशपूतीकखवर्जम् ॥ ६८ ॥

पञ्चनखा वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वाऽन्ये भक्ष्याः ।
'गोधा कुक्कुलासाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्चाविट्शालिहिविशेषः । यस्य
नाशचाकाराणि लोमानि स शल्यकः । यस्य कर्मणा तनुश्राणं क्रियते स श्चाविट् ।

शल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु च्छकारं पठन्ति च्छकारात्पूर्वमिकारम् । खड्गो
शृङ्गविशेषः पार्वत्यैः । यस्य तर्पणार्थं माननम् । शशः मसिद्धः । पूतीकत्वः शशा-
कृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥ ६८ ॥

अभक्ष्यश्रेष्ठो मत्स्यानाम् ॥ ६९ ॥

मत्स्याना मध्ये वेढारूपो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ६९ ॥

सर्पशीर्षा मृदुरः क्रव्यादो ये चान्यै विकृता

यथा मनुष्यश्चिरसः । ७० ॥

जलमनुष्याख्या जलमत्स्यादयश्च तत्र सर्वे न भक्ष्याः । तत्र मनुः—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च स्वादकश्चाष्ट वातकाः ।

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेवा मृतानां निवृत्तिस्तु गरीवसी ॥

अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्ष्यानिवृत्तिरेव ज्यायसीत्सर्वः ॥ ७० (ख० १७) ।

एवं मांसनिमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाभोऽयमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य
फुले स्त्रिकेतेत्यादि । जातिदुष्टं कलङ्कदि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं परिग्रहा-
शुचीनि कानिचिदनुज्ञापकानि कानिचित्प्रतिषेधत इति—

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू

तिर्निवेशनं घृण्यधासथोग्रतः प्रतिगृह्याणि । ७१ ॥

मधु पक्वपक्वं वा । आमं तण्डुलादि । घृण्यस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शाले-
यादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्येके । मूलफलानि मूलकाष्ठादीनि । रक्षाऽभयदानम् ।
गव्यतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वक्षतीति युगो बलीवर्दः । तस्य घातो भक्ष्यं
पलादादि । एनानि उग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याण्यदुर्मिक्षेऽपि । उग्रः क्रूरकर्मा द्विजातिः ।
वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ ७१ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ ७२ ॥

एतान्यपि मध्वादीन्यप्यन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि न स्वयमिति हारीतो
मुनिराह ॥ ७२ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तेषु आमं स्वयं गृहीरन् वा द्विजातय इति हारीताचार्यस्यैव पक्षः ॥ ७३ ॥

कृतान्नस्य विरसस्य ॥ ७४ ॥

आमस्यान्नामे कृतान्नस्यापि विरसस्य लवणादिरसैरप्युक्तस्य वक्षीनिर्देशास्तोक्तं
स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ७४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ७५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्वहीतं तत्र सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः । यावता प्राण-
यात्रा भवति तत्र देव गृहीरन् । यावता सौहित्यं न तावदिति ॥ ७५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ७६ ॥

यः तु दुर्भिक्षतयाऽऽत्मनोऽपि वृत्तिर्नोपलभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ
यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्रैव गुणविधिः सुवर्णं दत्त्वा ऋद्वोपभोक्तव्यम् । उप-
रिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं दत्त्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । अग्निः पशुरिति
मन्त्रलिङ्गात् । गोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥ ७६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ७७ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषेद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाम-
वकुण्ठमेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत्—मटवीहत्तेषु कुरुवा-
टिक्य सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रदाणक उवास । स हेभ्यः कुल्मा-
षान्तादन्तं विभिक्ष इत्यादिर्भन्त्रश्च भवति । अवृत्त्या नून आन्त्राणि पच इति ।
अवृत्त्या वृत्त्यभावे । अपर अह—दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ तजिवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नी-
चेऽपि दातुरि भुञ्जाने वसेत् । या च यावती च सुवर्णमात्रं यंकंचन पशुं वा दत्त्वा
न पुनरत्यन्तमलं वस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ७७ ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्ता । सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ७८ ॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ७८ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणस्य स्वयं प्रकृत्याऽस्य भावेनैव भोक्तव्यम् । कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

कारणमाह—

यत्रात्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ८० ॥

यत्र यदाऽग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यत्रायश्चित्तरूपं नित्यमभ्युदायिकं वा कर्माऽऽसेवते
तापत्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि न चोदितकर्मप्रायश्चित्तं तदा । एतस्मात्कारणा-
दभोज्यमिति ॥ ८० ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ ८१ ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ ८१ ॥

सर्ववर्णानां स्वयमेव वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ ८२ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्नं भोज्यं न ब्राह्मणस्यैवेत्येके
मन्यन्ते ॥ ८२ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ ८३ ॥

तस्यापि शूद्रस्यान्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आनामितो भवति । धर्मग्रहणा-
दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ ८३ ॥

तत्र गुणविधिः—

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृषिं प्राप्य विस्मेदु ॥ ८४ ॥
गतम् ॥ ८४ ॥

संयान्नमभोज्यम् ॥ ८५ ॥

संयोगेन यत्संहृतमन्नमभोज्यं ते सर्वे यद्यपि दद्युः ॥ ८५ ॥

परिकुष्टं च ॥ ८६ ॥

भोक्तुमागच्छेत्पेवं परिकुष्टं सर्वत आहूय यद्दीयते तत्परिकुष्टम् । तदभोज्यम्
॥ ८६ ॥

सर्वेषां च शिष्यजीविन्नम् ॥ ८७ ॥

चित्रकर्मकृत्रनिर्माणदिकशिरां जीवन्ति उपजीवन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणाना-
मन्नमभोज्यम् ॥ ८७ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ ८८ ॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यभोज्यं शस्त्रिथवर्जम् ॥ ८८ ॥

ये चाधिम् ॥ ८९ ॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परागृहासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमधिर्यः स्तोम इति
प्रतिद्वः । परभूमौ कुट्टं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य इति । ये चाधिमा-
जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । अत्राधि ये जीवन्ति तेषां वार्धुविकत्वादेव निषेधः
सिद्धः ॥ ८९ ॥

मिषक् ॥ ९० ॥

अभोज्यान्न इति प्रकरणद्वन्द्व्यते । मिषग्नैषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं ये सर्वदद्यादिकं
चिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः ॥ ९० ॥

वार्धुविकः ॥ ९१ ॥

धृद्ध्या जीवन्नप्यभोज्यान्नः ॥ ९१ ॥

अक्रीतराजको दीक्षितः ॥ ९२ ॥

दीक्षितो दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः । सोऽपि यावत्कीर्तनराजको न भवति सोमकर्म
न करोति तावदभोज्यान्तः ॥ ९२ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्ते दीक्षितस्य भोक्तव्यं न प्राप्नोति पक्षा-
न्तरम् ॥ ९४ ॥

हुतायां वा वपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्ब्रह्मीरक्षिति ब्राह्मणम् ॥ ९५ ॥

हुतायामित्यादि तु यज्ञार्थमनिर्दिष्टायामेषादेव । यज्ञार्थ इति पक्षान्तर इदं
यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्ब्रह्मीरक्षिति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रतिशुपल-
न्वितः प्रवृत्तिरपरमृतिरतो मा भूदिति प्रत्यक्षमेवोक्तं ब्राह्मणमिति ॥ ९६ ॥

ह्रीवः ॥ ९५ ॥

ह्रीवः प्रसिद्धः । सोऽप्यभोज्यान्तः ॥ ९६ ॥

राज्ञः प्रेषकृत् ॥ ९६ ॥

प्रेषकृत् दौत्यकर्मा । तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ९७ ॥

अह्निर्याजी चाऽऽर्यनिधिप्रव्रजितः ॥ ९७ ॥

अग्निहोत्राचनमुष्ठात्ताऽपि आर्यः शिष्टः । विधिराचारस्तस्मात्प्रव्रजितः प्रच्युतः ।
सोऽप्यभोज्यान्तः ॥ ९८ ॥

यथाग्नीनपास्तसि ॥ ९८ ॥

अविधिना वेताग्निगृह्याग्नित्यागी ॥ ९८ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयति ॥ ९९ ॥

आत्मान् श्रोत्रियं मन्यमान इतरान्वर्जयति । अज्ञादिसंसर्गेण संसर्गदोषात् ॥ ९९ ॥

सर्वाक्षी च ॥ १०० ॥

सर्वेषां ज्ञानस्थेति मन्वर्थेन निरन्तरमित्युक्तम् । तत्तु युक्तानामयुक्तानां च ॥ १०० ॥

श्रोत्रियो निराकृतिः ॥ १०१ ॥

श्रोत्रियो नि स्वाध्यायः । निवृत्त इत्यन्ये ॥ १०१ ॥

वृषलोपातिः ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

क्रमविवाहे यस्य वृषली शुद्धजाता जीवतीतरा मृता स वृषलीपतिः । स श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽग्निकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तावन्तं कालम् ॥ १०३ ॥

मत्तो सदद्रव्यसेवयाऽप्रकृतिं गतः । उन्मत्तो भ्रान्तः । बद्धो निगडादिना । अग्निकः पुत्र-च्छ्रुतग्राही । पुत्राचार्य इति शास्त्रे निन्दितः । प्रत्युपविष्टः क्रयणादिना कारणेन धर्मादिकं निरुध्य तत्पार्श्व उपविष्ट इतरन्तत्परिहारमुक्तवांस्तेन सहऽऽसीनः । प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तिष्ठति । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्ना यावन्मदानुवृत्तिः । अपर आह—अग्निकं क्रान्तिकं क्रयस्य दाता । प्रत्युपविष्ट इदं विशेषणमिति ॥ १०३ ॥

अथ क आश्यान् ॥ १०४ ॥

घद्येतेऽभोज्यान्नाः कस्तर्ह्याश्यान्ः कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति । यद्यप्येतेऽभोज्यान्ना इति उक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाऽप्यनेकमतोपन्यासार्थोऽयं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ १०४ ॥

यस्येप्सेदिति कण्वः ॥ १०५ ॥

य एवमर्थयते स एवाऽऽश्यान्न इति कण्वः कृषिर्मन्यते ॥ १०५ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ १०६ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामिच्छुक्तत्वाद्भोज्यान्नाः सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजपैः स्वधर्मेण युक्तः पुण्यः । स स्वयं चाप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ १०६ ॥

यः कश्चिदद्यादिति वार्ष्पायणिः ॥ १०७ ॥

यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सततं दानशीलः स भोज्यान्न इति वार्ष्पायणिराह । तथा च मनुः—श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरदिति ॥ १०७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेष्टलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ १०८ ॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तारं स्थावरं स्थिरं न भोगदन्तरेण क्षीयते तदा ततः

प्रतिग्रहभोक्तारं संक्रमाभावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेन्नलमुपभोगमन्तरेणापि स्वीयते तदा
सततं तद्दानशीले न मुहूर्तमपि स्वयमवतिष्ठन् इति कुतो भोक्तृदोष इति ॥ १०८ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ कण्वकौत्सौ ॥ १०९ ॥

धार्मिकेणोपलब्ता भिक्षा शुद्धा । सा भोक्तव्या, इत्येककुणिकादीनां चतुर्णां
पक्षः ॥ १०९ ॥

सर्वतोपेतं वाच्यार्थणीयम् ॥ ११० ॥

सर्वत उपेतं आनन्दमो गुणः । उपेतमवचितोऽपन्नं तत्सर्वतोऽपि भोज्यमिति वाच्यार्थ-
णीयं मतम् ॥ ११० ॥

इदानीं स्वयमाह—

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ १११ ॥

कण्वकुत्सयोः पक्षयोः समुदित आचार्यस्य पक्षः ॥ १११ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् । ११२ ॥

यः प्राथितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथंचिदापतितोऽपि सोऽनीप्सन्नञ्च्यते । तस्य पुण्य-
स्याप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी । पुण्यस्याप्यक्षमभोज्यं
यदि भक्ष्यमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमोप्सितं न भवति ॥ ११२ ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११३ ॥

सर्वतोपेतमित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्षया ॥ ११३ ॥

तदाह—

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ ११४ ॥

अथ तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तद्भवता ग्रह्यमिति निवेदनं नियोगः न नियोगोऽनि-
योगः । पुनर्नस्मासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं बोधयतः । अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं
चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ ११४ ॥

अथ पुराणश्लोकानुदाहरन्ति—

उद्यतामाहुतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकर्मणः ॥

न तस्य पितरोऽश्रान्तिं दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं बहत्याग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते । इति ॥ ११५ ॥

आवि च पुराणे—

सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इत्येवंलक्षणं भविष्यादौ । उपे(य)तां हस्नाभ्यामुद्यम्य धारितामाहुतां स्वयमानांतां
पूर्वमनिवेदितां भिक्षां द्रुषकृतकर्मणाऽपि सकाशाद्भोज्या मेने प्रजापतिः मनुः प्रजा-
पतिर्यस्मिन्नाति मानवे दर्शनात् । परं न तामभ्याधिगम्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कन्यं
नाभ्रन्ति । कियन्तं कालम्—दश वर्षाणि पञ्च च । अग्निश्च इत्थं न वहति ।
तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थः ॥ ११५ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शतयकृन्तस्य पाश्विनः

कुलटायाः षण्ढकस्य च तेषामसमभोज्यम् ॥११६॥

चिकित्सको भिषक्वृत्तिः । मृगयुर्गघाती लुब्धः । शस्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्या-
दिच्छेत्ताऽन्वष्टः । पाशी पाशधान्याशज लेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलमटनीति कुलटा
व्यभिचारिणी । अभिमारिका वा । षण्ढकस्तृतीयाप्रकृतिरुत्पादितवृषणश्च । तेषां
चिकित्सकादीनामसमभोज्यम् । चिकित्सकषण्ढकयोः पुनर्ग्रहणमुद्यतस्यापि प्रतिषेधा-
र्थम् । पूर्वत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तर्हि सूचकारस्य विप्रनिषेधः । अयं तु पुरा-
णश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ११६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा माष्टुर्यं नाभिश्नंसति स्तेनः

प्रमुक्तो राजानि यावत्त(द)नूनसंगरे ॥ ११७ ॥

षण्ढकस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान्स भ्रूणहा । सोऽन्नं दे माष्टि हि
लिप्पति । किम् प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमाति तस्मिन् देनोऽन्नमेनः
संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणाद्गम्यते । संगतः पादः । इतरः
पुराणे श्लोके पठ्यमाने पठितसंयोगेन नाभिश्नंसति मिथ्यैव ब्रूत इदं स्वया कृतमिति ।
तस्मिन्नाभिश्नंसति तदेनो माष्टि । मनुश्च—

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

वचनास्तुस्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषश्च भवेत् ॥

इति द्वैगुण्यमाह तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश इति वक्षति । स एव
तृतीयपादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतः प्रतिश्रयः सत्यसंगत इति यथा ।
यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनूनसंगरः । रकारश्चाब्दसः । तस्मिन्नाभादेनो माष्टि ।
तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ ११७ ॥

गुरौ याज्यश्च शिष्यश्च स्त्रियश्चतुर्वर्ग्यमिचारि-
णीति ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्चित्तसूत्रे (धर्मसूत्रपरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गुरौ याज्ये (जके) याज्यः । तथाऽध्यापके शिष्यः । स्त्रिय ऋतुकाळे तां
विहायान्या गच्छेत्स अमिचारी । तस्मिन्ता स्वस्यत्ते (जे) एनो निमार्हि । एवं
याज्यशिष्यावपि ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ॥

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नश्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां
पृत्तौ षड्विंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

अध्यात्मिकान्योगाननुसिष्टेन्यायसंहितानने-
आगिकान् ॥ १ ॥

उक्ता धर्माः । पतनीयान्यमिधाम्यन्तेषु मुख्यत्वेन ब्रह्मचारिधर्मानामिधाय कांश्चि-
त्कृतकस्यापि कांश्चित्साधारणानप्यमिधाय गृहस्थधर्माभिधाने कर्तव्ये सत्यध्या-
त्मविद्याप्रतिपादनं प्रायश्चित्तानि विध्यपराधे वक्ष्यन्परमप्रायश्चित्तत्वेन प्रसक्तमाह ।
शुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगा-
नधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

भिद्यते हृदयग्रान्निच्छिद्यन्ते सर्वसंश्रयाः ।

हीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ इति ।

तद्येषीकातूलमग्नौ प्रेतं प्रह्वयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रह्वन्त इति वा । याज्ञव-
ल्क्योऽप्याह— इज्याचारदयार्हिसादान्मवाव्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ इति ।

अध्यात्मं मया अध्यात्मिकाः । छान्दसो वृद्धभाषः । आत्मनो लम्पयितृन्योगा-
श्चित्तसमाधानहेतून्वक्ष्यमाणान्क्रोधादीनुपायाननुसिष्टेस्तेवेत । न्यायसंहितानुपपत्ति-
मन्वितान् । उपपद्यन्ते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्चारिकान् । निश्चार-
श्चित्तस्य बहिर्निक्षेपः । तस्मै ये प्रपद्यन्त क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्ते नैश्चारिकाः ।
तत्प्रतिपक्षमूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलनात्मलम्पनं निश्चलं तिष्ठति ।
तस्मात्ताननुसिष्टेत् । आत्मप्रलब्धमक्रोधादिलक्षणं चित्तममाधनं कुर्यादिति ॥ १ ॥

किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्य इत्याह—

आत्मलाभाच्च परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति ।
 कः पुनरसावात्मा । प्रत्ययाग्नाऽत्मा । नन्वसौ नित्यलब्धः । नहि स्वयमेव स्वस्या-
 लब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिग(क)लनात्तद्धर्मतामुपगतो नष्टस्वरूप इव भवति ।
 प्रकृत्या हि नित्यसंबद्धः पुरुषः । तथाविधश्च संबद्धो यथा परस्परं विवेको न जायते ।
 अन्योन्यधर्माभ्यामन्यत्राध्यस्यन्ते । यथा सीरोदके संपृक्ते न ज्ञायत इदं क्षीरमिदं-
 मुदकमस्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्मुदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोः संबद्धयोर्येऽग्नि-
 धर्मा उष्णत्वमास्वरत्वादयस्तेऽयोगोलकेऽध्यस्यन्ते । ये चायोगोलकस्य धर्माः कातिन्यदै-
 र्व्यादयस्तेऽशावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रतिपत्तिः । एकं वस्तु पूर्णं दीर्घं भास्वरं कठिन-
 मिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चेतनादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमो-
 हपरिणामादयः पुरुषे । ततश्चैकं वस्तु चेतनं सुखदुःखादिफलपरिणामीति व्यवहारः ।
 वस्तुतस्तु तस्मिन्संघातेऽचेतनाशः परिणामी, चेतनांशस्तु तमनुष्णावति । येन येन रूपेण
 परिणमति तेन तेनामेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थां गतं घृतं क्षीरसृष्टं दध्या-
 त्मना परिणमति तेनानु तामवस्थां प्राविशति तद्विज्ञात् । तादेदमुच्यते—‘तत्सृष्टा तदेवानु-
 प्राविशत्’ इति । सर्वोऽप्यात्मनः कर्तृत्वे इदमेव यदुपभोक्तव्यतया निमित्तत्वम् । तदेवं
 स्वभावतः स्वस्थोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहमेदमापन्नस्तद्धर्मा भवति । एवं तद्विकारेण
 महतो विकारेणाहंकारेणेत्याशरीरादद्रष्टव्यम् । स्थूलोऽहं कुशोऽहं देवदत्तोऽहं मनुष्योऽहं
 तिर्यग्महमिति । तस्यैवंगतस्यापेक्षितः स्वरूपलभो नीचैराभिवर्धितस्य राजपुत्रस्य । तथा
 शम्भरादिभिर्बाह्यात्प्रभृति स्वसुतः सह वार्ष्णेनो राजपुत्रस्तज्जनातीयमात्मानमनुभूय च
 बन्धुभिः स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव मन्ति । प्रकृत्यावेशेन स्वभावान्तरं नीत
 आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीति श्रुत्या स्वभावं नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु
 तदेव त्वमसि न तु यथा मन्यमे मनुष्योऽहं दुःखहमित्यादि तथेति । एवभूतो राजा
 तत्त्वमसीति राजपुत्रः । ननु तत्त्वमसीति ब्राह्मणात्तदन्त्यमुच्यत इति को वा ब्रूते ।
 नेति[नेतीति निषेधाद्]ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मैक आहोस्त्रिजाना । किं तेन
 ज्ञातेन त्वं तावदेवाविधश्चिदेकोऽर्मा नित्यनिर्मलः क्लृप्तवस्तुसंसर्गात्कुलक्षतामिव गतस्त-
 द्वियोगश्च ते मोक्षः त्वधि मुक्ते यद्यन्ये संसारिष्यन्ति का ते क्षतिः अथ न सन्ति
 तथाऽपि कस्ते लाभ इत्यलभियता । महत्येषा कथा । तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितः ।

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यज्जसा ।

संघाते महदादिभिः सह वसस्तद्वत्परः पुरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकालितं मिथैव धिक् मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविषयो यः शासिता दुष्कृता

राजा म त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।
 राजीभूय यथार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः
 श्रुत्वा तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥
 इत्थेयं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामिहशीं
 ते चान्योन्यभिदामपास्य सहस्रा सर्वे यजन्त्येकताम् ।
 किंतु स्वे परमे पदे पृथग्गमी तिष्ठन्ति भातास्तथा
 क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसां काऽभेदादे क्षतिः ॥
 तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात्प्रसो निजं वैमवं
 नानात्वे क्षतिरस्य का किल परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।
 यद्वाऽन्वे न भवेयुरेकमपि को लाभोऽस्य तद्वद्भतिः ॥
 पुंसामित्यभिदामिदां च न वयं निर्बध्य निश्चित्स(न्म)हे ॥ इति ॥ १ ॥

तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तन्निविषम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति 'श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदा तात्पर्यावधारणम् ।
 मननमुपपत्तिनिरूपणम् । एवं श्रुतेऽनुमते चाऽऽत्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तो चेत्तसा
 निरन्तरं भावनं ध्यानम् । तत्सिद्धये श्रौतज्ञानं तावदाह—

तत्राऽऽत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभयोगनान् । अनुपवचनादित्वाच्छः ।
 श्लोकान्पादबद्धनौपनिषदान्मन्त्रानुदाहरिष्यामः । उद्धृत्याऽऽहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयि-
 ष्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्याचलं
 चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

गुहेति प्रकृतिनाम ।

यतः स्मृतं कारणप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिः प्रसूतिः ।
 आत्मन् गुहायां निरनाद्यनन्तं क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥

इति पुराणदर्शनात् । बुद्धिरित्यौ पानिपदाः । अधिकरणसहित्यात् । तस्यां शेते तथा
 सहविभागावस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । 'अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वर्णां प्रजां
 जनयन्ती' सरूपाम् । अजो द्वेको गुपमाणोऽनुशेते' इति मन्त्रान्तरम् । अहन्यमान-
 स्येति । न ह्यभौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्येति । निर्लेपस्येति । घर्माघर्मा-
 दिभिरन्तःकरणस्य घर्मेरात्मनि चाध्यस्तैः । एवं भूतस्याऽऽत्मनः सर्व एव प्राणिनो ब्रह्मा-

द्यास्तिर्धमन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पूः पुरमुपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवस-
न्तधिवसनीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन्करणैरुपस्थापितान्भोगानु-
पभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचक्षु सर्वगतत्वेन निश्चलम् । अक्षानिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तदस्य
अक्षं तं येऽनुतिष्ठन्ति उपासत एवम्भोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेऽमृता मुक्ता भवन्ति ॥ ३ ॥

विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य इत्याह—

यदिदमिती हेदिह लोके विषयमुच्यते

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदमिति । विषयमेतदिति । सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिदिति तका-
रस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये । इति शब्देनाऽऽवृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वनन्तर-
प्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयावच्छेदचेतसो हि वदन्ति इति ह तस्याहितमिति ह
तस्यासुखस्पर्श इति ह तस्यारूपं निष्ठसमिव कनकमिति ह तस्यास्वादिष्ठौऽधरमणिरिति
ह तस्यागन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति हा-
श्रानन्तरपर इतिशब्दोऽध्याहार्य इति । इति ह इति हेत्येतयोः । यं लोके विषय-
मुच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् । कवि-
र्मेधावीति ॥ ५ ॥

विषयत्यागे हेतुमाह—

आत्मशेषाहमलब्धैस्तद्धितं १ सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठान(स्थान)मन-

पेक्षया महान्तं तेजस्कार्यं सर्वत्र निहितं

पशुम् ॥ ६ ॥

लिङ्गं प्रत्याचार्यवचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वमाहितत्वं च ।
महान्तं गुणतः । तेजस्कार्यं तेजःशरीरम् । तेजो शक्तिं स्वयंप्रकाशमात्मज्योतिः सञ्जा-
हिति हेवाच ' इति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । द्रष्टुं स्वतन्त्रम् ।
एवंभूतं गुहाशयमेतावन्तम् । अहम् । आत्मन्तस्तथैकवचनस्य लुक् । आत्मनि ।
अस्मिन्तद्विधे संशान्तेऽन्यानपेक्षये । त्वय्योग्यमलब्धम् । अथान्येष्वपीन्द्रादिषु तं तं
विषयं प्रतीच्छामीनि लब्धे तद् प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा तथाविधोऽस्मि
स्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुगर्भं सेवस्वानाहिताविषयानुसंधानमिति ॥ ६ ॥

पुनरप्यसौ कदिह इत्याह—

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवोऽनङ्गनेऽ-
शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाच्छुषिः स सर्वं परमा
काष्ठा स वैषुवतः स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

सर्वेषु भूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्सु न नश्यति । विपश्चिन्मेघादी-
वित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवामरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रभा-
ववद्विकारिणः सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गश्चरणाद्यङ्गरहितः । अश-
ब्दोऽस्पर्श इति सूतगुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरी-
रेणापि वर्धितः । महाशुचिर्महत्त्वं शोचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽन्यत् । शुद्धः ।
स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण स एव । परमा काष्ठा ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैषु-
वतं विषुवाजाम् गवामयनस्य मध्ये भवमहंकेविशम् । तदहंरूपयन्ति विषुवन्तं मध्ये
संयत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुवतम् । तद्यथा संयत्सरस्य मध्ये भवति एव,
ब्रह्मानामेष मध्ये । मध्ये क्षेत्रोऽङ्गानामिति बह्वृचनाखणम् । स एव च वैभाजनं पुरं
विभिधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनं तदेव वैभाजनम् । बाह्या(पक्षा)दिरनुशतिकादिश्च । यथा
समृद्धं पुरं सर्वैरधिभिः प्राप्यमेवमयमशौचं ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राप्त्वं चास्य सदाचरेद्दुर्दर्शं
निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

तमेवभूतमारमानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत प्राप्त्वं चास्य सर्वत्र सर्वावस्थासु सदा प्राप्त्वमा-
नुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्रतिबिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मोपुद्धानं च । यश्च दुर्दर्शं
निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स स्वविष्टपे स्वमाहिमनि
स्थितो मोदते विगतपापः सर्वदुःखविधर्मितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहतं निरति-
शयं स्वमानन्दमनुभवतीति केचित् ॥ ८ ॥

आत्मन्यपश्यन्सर्वभूतानि न मुञ्चेन्नित्यन्कविरा-
स्यानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे
विराजति ॥ ९ ॥

सर्वाणि भूतानि आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्नुपनिषदादिभिर्ज्ञानभ्याच्चिन्त-
यन्युक्तिभिर्निरूपयन्त्यो न मुञ्चेन्मोहं न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पञ्चाचैव सर्वत्रावशे-
चित्त्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्रह्माणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महि-
मनि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ ९ ॥

निपुणोऽणीयान्विसोर्णाया यः सर्वमावृत्य ति-
ष्ठति वर्षीयाश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य
तिष्ठति स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्व
ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजस्तस्मात्स्वायात्मभवन्ति सर्वे
स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णाया विसतन्तोरप्यणीयान्मुखः । सर्वमावृत्य
व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्मृदतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमास्य
विष्टम्य शेषित्वेनाविष्टाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियै-
र्ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृशाज्ज्ञेयात् । अनन्यस्य पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ज्ञेया-
न्नीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । तस्मा-
द्विज्ञानादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।

ज्ञानस्वरूपमत्कृतं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् । इति पुराणम् ।

स्वभावस्वच्छस्थ चिद्रूपस्याऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया नुद्विवृत्ते-
रनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्यपि
सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमस्वरूपे
तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परमेणसंख्यः । विषय्याऽऽत्मानं देवमनुष्यादिरूपेण
मानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सकायादेव मनुष्यादिश-
रीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं सप्रपञ्चसृष्टेर्योक्तताया मूलकारणम् । स नित्योऽ-
विनाशी । शाश्वतिक एकरूपोऽविकारः ॥ १० ॥

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते निर्द्वय
भूतदाहान्क्षेमं गच्छति पण्डित इति ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी क्षेममभयं मोक्षम् ।
अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति बृहदारण्यकम् । समाप्ताः श्लोकाः ॥ ११ ॥

अथ भूदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

भूतानां दाहो भूतदाहः । तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो द्रोहो दम्भो मृषोधम-
स्याशपरीवादावसूया काममन्यु आनात्म्यमयोग-
स्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

साधनक्रोशनादिहेतुकोऽन्तःकरणविशेषः स्वेदकम्पादिलिङ्गकः क्रोधः । हर्ष इष्टा-
भाषेतस उद्रेको रोमादिलिङ्गकः । रोषः क्रोधस्यैव क्रियानभिषेदः । पित्रादिषु प्रति-
कूलेषु मनसो वैकोप्यमात्रमकार्यकरम् । लोभो द्रव्यन्यासङ्गः । मोहः कार्यकार्ययो-
रविवेकः । स च प्रत्येण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुच्यते कदाचित्तदभावेऽपि संभवेदिति ।
द्रोहोऽपकारः । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । भृषोद्यमनृतवदनम् । अत्या-
शोऽत्यश्वनम् । परीवादः परनिन्दा । असूया परगुणेष्वक्षमा । कामः स्त्रीसङ्गः । मन्युर्गूढो
दोषः । आनास्थमानितेन्द्रियत्वं जिह्वादिवापलादि । अबोधो विशिष्टचित्ता । एवं
भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

के पुनस्ते योगाः—

अक्रोधाऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽद्रोहोऽदम्भः स-
रयवचनमनस्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं दमः सर्वभूतैरविरोधो योग
आर्यमानृशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समय-
पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति
॥ १४ ॥ (स्त० २०) ॥

एते चाक्रोधादयो विभावस्था न क्रोधासंभवार्थं क्रोधादिनिर्घातहेतुतयोपदेशात् ।
के पुनस्ते—अलोभः संतोषोऽहंनुद्धिः । अमोहोऽवधानम् । अद्रोहः पुनः पुनः प्रस-
क्तेषु क्रोधादिषु भा कार्षमिति संकल्पः । अदम्भो धर्मार्थमनुष्ठानम् । सत्यवचनं यथा-
दृष्टार्थवादित्वम् । अनत्याशो नियतयोजनम् । अपैशुनं परदूषणानुक्चारणम् । अनसूया
परगुणेष्वनुमोदनम् । संविभाग आत्माननुपहृद्य(ध्या)वि छा(दा)नम् । त्यागोऽपरि-
ग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामेकरूपता । मार्दवं सूपममता । दमः काममन्युपरि-
त्यागः । दम इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात्पूर्वत्र स्वस्मिन्कमेऽकामोऽमन्युरात्म-
वत्त्वमिति नोपादिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः । सर्वग्रहणं क्षुद्रैरप्यविरोधार्थम् । योग एका-
ग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रस-
क्तस्यापि नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वादः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्म-
ज्ञानम् । पदं विषयः । एतेऽक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां समाः । न केवलं योगि-
नामेवेति । धर्मज्ञानं समय इत्यर्थः । एते हि मान्यमानाः क्रोधादीन्समूह-
घातिं हन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति । तान्यक्रोधादी-
न्यनुतिष्ठन्सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः । आत्मानन्दं गच्छति । विधिनेति वचना-

स्याग्निनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेऽनृतवचनेऽपि न दोष इति ॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माधरेत् ॥ १५ ॥

इमं लौकिकं लोके विश्रुतं ख्यातिलामपूजादिकमर्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्यामिसंघाथ धर्माधरेत् ॥ १५ ॥

किं कारणम्—

निष्फला अभ्युदये भवन्ति ॥ १६ ॥

तस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति । लोकोक्त्यर्थमसौ धर्मं धरति न कर्तव्यमिति । नः कर्तव्यमिति श्रद्धया धर्मफलं साधयति । यो वै श्रद्धामनारम्भेति श्रुतेः ॥ १६ ॥

किमिदानीं दृष्टं फलं स्यादयमेव नेत्याह—

तद्यथाऽऽग्ने फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनू
त्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनुत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥

अनुनिष्पद्यन्ते । तदेव स्वीकार्यापत्तताः सहितं प्रमेक्षितं तूणानि वक्षिषि प्राप्ति-
भ्यति । तथा नरो धर्मचयेन वर्तते यशश्च कामाश्च वसूनि चाश्रुते । इति ॥ १७ ॥

न चेदनुत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवाति ॥ १८ ॥

यद्यपि देवादार्था नानुत्पद्यन्ते तथाऽपि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः ।
किमन्यैरर्थैरिति ॥ १८ ॥

अनसृगुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकमृष्टनास्तिकबाल-
वादिषु ॥ १९ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरैकान्ते दधेष्टाचारी । शरो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेत्याथ
(प्रत्यस्य)वादी । बालः श्रुतिरहितः । तेषां वादेष्वनसूयः स्यात् । असूयया द्वेषो
लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्निषीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्प्रलम्भ इति
च । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलारूपानम् । शृङ्गिष्वन्त्योः प्रलम्भने इति दर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलारूपानेन वर्तयितुं स शक्यः । कुहकादिवादिषु
वक्षितो न स्यात् । तद्वन्तो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

वचनस्यासंमथमाह—

न धर्माधर्मौ चरत आवा(व)* स्वेव इति न वेवा
न गन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥ २० ॥

आवा(व)मिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति
प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवधगतावावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि
वा देशादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिहौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादो न स्यात् । वच-
नात् । तदभावात् वचनं स्यादिति । इदं तावदुल्लङ्घ्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ
किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥ २० ॥

यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यस्त्वार्याः क्रियमाणं प्रसंशान्ति स धर्मो यद्वर्हन्ते
सोऽधर्मः ॥ २१ ॥

आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्योऽपि वा ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वश्रैविद्यमेव वा ॥

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः इति ॥ २१ ॥

इदानीं श्रुतिसमृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमाचार्याणां वृत्त* स-
म्यभिवनीतानां वृद्धानांमात्मवतामलोलुपानामदा-
म्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥ २२ ॥

सम्यभिवनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना विषयेन संपन्नाः । वृद्धाः परिणत-
वयसः । यौवने विषयवश्यता स्यादिति तदुक्तम् । आत्मवन्तो नितेन्द्रियाः । अलो-
लुपा अकृपणाः । अदाम्भिका धर्मध्वजाः । एवंभूतानामाचार्याणां सर्वजनपदेषु यदे-
कान्तेनापि विचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानं न मादुलसुतापरिणयनवत्कतिपय-
विषयं तद्वृत्तसादृश्यं भजेत तदनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलं संभवति ।
संभवति च वैदिकानां तूत्सन्न(नूतन)पाठो ब्राह्मणानुमेष इति ॥ २२ ॥

एवं वर्तमान उभौ लोकावाभेजयति ॥ २३ ॥

इमं चामुं च ॥ २३ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ २४ ॥

क्रयविक्रयव्यवहारो वणिज्या । सा स्वयंकृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्ता
मुवादोऽयमापदि विधानार्थः ॥ २४ ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरलाम आपत् । तस्यां वृत्त्यां पण्यानां व्यवहृणोः समर्थयोरिति कर्तारि
वल्ली । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्यवहारः । पण्यानि किणीयाद्विक्रीणीत
वेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि व्युदस्यन्वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् ।
सत्रियवृत्तिश्च दण्डापूपिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—तदलामे सत्रियवृत्तिस्तद-
लामे वैश्यवृत्तिरिति ॥ २५ ॥

अपण्यानाह—

मनुष्यान् रसान् रागान् चर्म गवां वज्रा* श्लेष्मो-
दके तोवमकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यमा* समा-
युध* सुकृताश्च ॥ २६ ॥

मनुष्य दासादयः । रसा गुहलवणादयः क्षीरादयो वा । रागाः कुसुमादयः ।
इत्यन्तेऽनेनेति रागा वज्रा(का)दयः । चर्म गवां मन्वे वज्रा वन्ध्या गौः । श्लेष्मजलादि ।
येन विश्लिष्टं चर्मोदि संचीयते, यथा श्लेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषये-
दिति बहुचब्राह्मणे दर्शनात् । तोवमानीषदङ्कुरितानि जीह्यादीनि । किण्वं सुराप्र-
कृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं तस्य फलं वा सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एता-
न्यपण्यानि वर्जयित्वाऽन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जयित्वैत्येव सिद्धेऽप-
ण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—

सर्वान् रसानपहेत कृतानं च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणं चैव पद्मवो ये च मातुषाः ॥
सर्वं च तान्तरं रक्तं शङ्खक्षौमाविकानि च ।
अपि च स्थुररक्तानि फलमूले तथोषधीः ॥
अयःशङ्खं विषं मांसं सोमं गन्धास्तु सर्वशः ।
क्षीरं क्षारं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्याश्च पशून्सर्वाजन्तु (न्दंष्ट्रि) णश्च वयांसि च ।
मधं नीलं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफान्पशून् ॥ इति ॥ २६ ॥
तिलतण्डुलास्तुवेव विशेषेण घान्यस्य न विक्री-
णीयात् ॥ २७ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादिष्वेव नायं प्रतिषेधः । मानवे तु श्रुतम्—

काममुत्पाद्य कृष्यात्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलाब्जुद्गाम्भर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ इति ॥ २७ ॥

अविहितश्रेषेणां मिथो विनिमयः ॥ २८ ॥

परिवर्तनं विनिमयो येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषामेतेषां मिथः परस्परेण विनिमयोऽपि प्रतिषिद्धो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तेष्वेव केषु केषु विनिमयोऽनुज्ञायते—

अग्नेन चाक्षस्य रसानां च रसैर्मनुष्याणां च
मनुष्यैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ २९ ॥

अग्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो मत्व्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—रसा रसैः समतो ह्यनतो वा तिलतण्डुलपकाक्षविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति । मानवे तु विशेषः—

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृताक्षं च कृताक्षेन तिला चान्येन तत्समाः ॥

गौतमीये तु रसानां च रसैः पशूनां च लवणकृताक्षयोः समेतानामेव न तु पक्षस्यासंप्रत्ययार्थ इति । बर्मादत्र प्रतिषेधाच्चवृत्तिर्नाऽऽशङ्कनीया । पूर्वश्च चोक्तं मृगणि मिथो विनियोगेन गतिर्विद्यत इति । विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयो विप्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ २९ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् (ख० २१) मुञ्जवस्त्वजै-
र्मूलफलैः ॥ ३० ॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह्रियेत मुञ्जादिभिः । मुञ्जवस्त्वजास्तृणविशेषाः ॥ ३० ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ ३१ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिमाषः । काष्ठानां विकारः स्थूणादिमाषः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जवस्त्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥ ३१ ॥

नास्थन्तमन्ववस्येत् ॥ ३२ ॥

प्रतिबिद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवक पुनरत्यन्तमवसीदित् । तथा च गौतमः—
सूर्या च घृतिरशक्नी च शूद्रेण जीवितदप्येके प्राणसंशय इति । मनुरपि—

जीवितास्ययमापन्नो योऽन्नमसि ततस्ततः ।

आकाशमिव पङ्क्तेन न स दोषेण लिप्यते ॥ इति ॥ ३२ ॥

धृतिं प्राप्य चिरमेत् ॥ ३३ ॥

गतम् ॥ ३३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । पशवश्च मुखादाना अश्वा
चालवणो धृतः । एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्नुधार-
जनीकृत इति ॥ ३४ ॥

अपिच वदन्ति मुखेनाऽऽदानं येषां ते मुखादानाः पशवः । लवणव्यतिरिक्तोऽश्वा
चारक्षितस्तन्नुधुश्च । एतेन पूर्वोक्तं ब्राह्मण ते पण्यं विक्रेयमिति ॥ ३४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ३५ ॥

पतिताः । स्तेनादप्यो वक्ष्यमाणाः । तैः सह न काश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र
मनुः—संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाज्जु यानाशना-
दिति । यानादिभिः संवत्सरेण पतति याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ३५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ३६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ३७ ॥

द्विजाति कर्षभ्यो ह्यनिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ३७ ॥

स्तेयमाभिज्ञस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं
मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगम-
नं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ३८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आमिशस्यं ब्रह्महत्या । ब्राह्मणमात्रं च हत्वाऽभिज्ञस्त इति
वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं
संसर्गः । मावे वन् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्राह्मणेन वेदस्याधीतस्य नाशनम् ।
ओषधादिप्रयोगेण गर्भशातनं गर्भवधः । मातुर्योनिसंबन्धे मातृपुत्रादौ मातुलादौ,
पितुर्योनिसंबन्धे पितृपुत्रादौ सहापत्येऽपत्यमुहिते स्त्रीगमनं मातृपुत्रगमनं तत्सुताग-

मनं पितृष्वस्त्रमनं तत्सुतागमनं भातुलसुतागमनं भेत्यर्थः । गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगः संयोगानर्हः पतितादयः । तैः संयोग एकगृहवासादि असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ॥ १८ ॥

गुर्वां सरखीं(खिं) गुरुसरखीं(खिं) च गत्वाऽन्याश्च परतल्पान् ॥ ३९ ॥

छान्दसो ह्रस्वः । मात्रादीनां सरखीं, गुरुसरखीं पित्रादीनां सरखीम् । किम् । पततीत्युत्तरम् श्रुतमपेक्षते । अन्याश्च परतल्पान्गत्वा पतति । तत्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥ १९ ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ ४० ॥

गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्वं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन शब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते तथाऽपि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

अधर्माणां तु सततपाचारः ॥ ४१ ॥

सुश्रार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥ ४१ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४२ ॥

अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ४२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ ४३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ ४४ ॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसानां भक्षणमशुचिकरम् ॥ ४४ ॥

तत्रोदाहरणम्—

शूनो मनुष्यस्य कुक्कुटसूकराणां कव्यादसाम् ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधः । अदसोऽदो भावेऽसुन् । कव्यमामिषमदनं येषां ते कव्यादसः । केवलमांसवृत्तयो गृह्रादयः ॥ ४५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषमाशनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं तादृशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चाऽऽर्याणाम् ॥ ४७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं मुक्तमार्याणामशुचिकरम् । अपपात्रा अतिनीचस्त्रियस्तासां च गमनम् ॥ ४७ ॥

अपि पतनीयान्येतानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

यान्येतान्मशुचिकराण्यनुक्रान्तानि तान्यपि पतनीयानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

अतोऽन्यानि दोषफलान्यशुचिकराणि ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषफलानि कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीन्यशुचिकराणि
भवन्ति ॥ ४९ ॥

दोषं शुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समा-
ख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन घर्षेषु ॥ ५० ॥ (स्व० २२) ।

पतितस्य दोषं परैरनिदितं शुद्ध्वा परेभ्यः समारूपाते पूर्वो न स्यात् । परेभ्यः पूर्व
माऽऽचक्षीत । किंतु स्वयं घर्मेकृत्येषु वर्जयेत् । यथा परा न जानन्ति । अन्यथा
दोषवान् ॥ ५० ॥ (स्व० २२) ।

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ ५१ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरयातनार्थम् । वैरं
पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् ॥ ५१ ॥

स्रतं वैश्ये दश शूद्रे ॥ ५२ ॥

वैश्ये हते शूद्रे हत इति । प्रकरणाद्वा इति च । ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्राया-
श्चित्तार्थमिति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं पापक्षयार्थम् ।
तत्किमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते । केचिदाहुः—नामुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च ।
प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं कर्मान्तरम् । यथा गृहदाहादौ क्षामवत्पादय इति । तन्निराकर्तु-
मुक्तम् । अपर आह यो येन हन्यते स हतो श्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति ।
अपि नामैनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति । प्रायश्चित्ता-
र्थमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ ५२ ॥

ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ५३ ॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं
मानवेन समानविषयम् । यथाऽऽह—

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्धचर्यमात्मनः ॥

अश्वदं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो मृतम् ।

वस्त्रमूरतरे ग्रामाद्वृक्षमुल्लानिकेतनः ॥

एतदेव चरेदवदं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाय वैश्यवृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥

एतदेव व्रतं कृत्वा षण्मासं शूद्रहा चरेत् ।

ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गाः शतम् ॥ इति ॥ १३ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५४ ॥

एतेषां तु क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ १४ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायः हत्वा सवनगतं चाभिशस्तः ॥ ५५ ॥

प्रकृतेषु यौ पूर्वौ वर्णौ क्षत्रियवैश्यौ तयोर्वेदाध्यायोऽधीतवेदस्तं हत्वाऽभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् । सवनगतं तयोरेव वर्णयोः सवनगतः । सवनशब्देन न प्रातःसवनादीन्पुच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि । सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः । ब्राह्मणे वा एष जायते यो दीक्षित इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे ना भूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यते च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे मा भूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात् । तयोरेवानुलोमौ सवर्णा-
भ्यश्चै तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णवर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ १५ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ५६ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणाजामिजनविद्यासंस्कारपेक्षा ॥ १६ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञानम् ॥ ५७ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं स्त्रीपुंनृपंसकभेदेनाविज्ञातं हत्वाऽभिशस्तो भवति ॥ १७ ॥

आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ५८ ॥

ऋतुज्ञाताऽऽत्रेयीति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयीं ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भं इति । अत्रिगोत्रजा वाऽऽत्रेयीत्यन्ये ॥ १८ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ ५९ ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ १९ ॥

अरण्ये कुट्टिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो ध्वजोऽर्घ-

शाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ६० ॥

कृत्वैति वचनाज परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता नियता येन स वाग्यतो वाच-
पमः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनाद्यतशब्दस्य परनिपातः । शवशिरो ध्वजो यस्य स
शवशिरोध्वजः । सलोपः कचिच्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डा-
न्ने प्रोक्तं कृत्वैत्यर्थः । यस्य कस्थचिच्छिर इत्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी ।

तस्या अर्धमर्धशाणी । तस्य(स्याः) पक्षमर्धशाणीपक्षम् । आयागविस्तारयोरुभयोरप्यर्ध-
मधोनःभ्युपरिआनु च यथा भवति तथाऽऽच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्ग्रामे
तिष्ठेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ६० ॥

मध्ये किंयान् विधिः—

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ ६१ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अपर
आह—यत्र रथयादावुभयोः पथोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्ये न सूकरादिपथेन
संशरेदिति ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ ६२ ॥

अन्यमाथान्तं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौण्डिन्यः—पश्चारत्नीति रथपथात् । चत्वारो
हस्तिपथात् । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्या[ण]मिति । तेनमनुष्येषु द्वौ हस्तपुत्क्रामेदिति ॥ ६२ ॥

स्वण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ॥ ६३ ॥

अर्धग्रामं स्वण्डम् । लोहितं मनाक् प्रीतम् । एवंमूर्तं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ ६३ ॥

क्वोऽभिघ्नस्ताय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्
सा वृत्तिः ॥ ६४ ॥

अभिघ्नस्तो ब्रह्महा । तस्मै मद्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्येर्ब्रुवाणः सप्ता-
गाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रादिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते
तदा तावत्तमेव सा वृत्तिः । सप्तस्वगारेषु यात्रार्थं यावच्छ्रम्यते सैव वृत्तिरपर्याप्ताऽपि
॥ ६४ ॥

अलब्धोपवासः ॥ ६५ ॥

यदि सप्तस्वगारेषु न किञ्चिच्छ्रम्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥ ६५ ॥

गाश्च रसेत् ॥ ६६ ॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रसेत् ॥ ६६ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेक्षणे द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ ६७ ॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेक्षनसमये द्वितीयो ग्रामेऽर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं
प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

कल्पयं तु निर्हण्यते ॥ ७४ ॥

श्रुतस्य कल्पयं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः । अन्ये
पूषसूत्रं तज्जिवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन (ना) संवन्व इति ॥ ७४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणः शिक्षं परिवारयाञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनादृष्टिं व्रजेत् ॥ ७५ ॥

गुरुरत्र पिता नाऽऽचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनबोधिना भार्या लक्ष्यते । साक्षा-
कजननी न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं शिक्षं परिवारस्य क्षुरादिना छित्वाञ्ज-
लावाधाय दक्षिणां दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् । आवृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम-
नावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणस्योदवेस्तीरे वसन्ति ते कथम् । तेऽपि याव-
द्देशं गत्वोदधिमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्तः—

पितृदारं समारुह्य मातृवर्जं नराश्रमः ।

भगिनीं मातुराष्टां वा स्वसारं चान्यमातृजम् ॥

एवा गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।

नारदस्तु—माता पितृध्वसा स्वसूमांतुलानी पितृध्वसा ।

पितृव्यसालिशिष्यह्नी भगिनीं तत्सखीं स्तुषा ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता वात्री लाघ्वी वर्णोत्तमा च वा ॥

आसामग्न्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥ ७५ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्याऽऽत्मानं समा-

प्नुयात् ॥ ७६ ॥

आयसी ताम्रमयी वा स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूर्मिः । तां ज्वलितामग्नौ तप्तं परिष्व-
ज्याऽऽत्मानं समाप्नुयान्निषेत् ॥ ७६ ॥

कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ७७ ॥

अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रं चरेत् ॥ ७७ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ७८ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शमिति ज्वलितां सुरां पिबेत् । तथा दध्नकायः शुध्यति ॥ ७८ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽश्से मुसलमाधाय ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्चैतस्मिन्ने(धर्मसूत्रापरपर्याये)षड्विंशमश्रे
षष्ठः पटलः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वामिकमुवर्णपरिमितमुवर्णहारी । स स्वीये स्कन्धे मुसलमाधायऽऽयसं
खादिरं वा । आचक्षतेत्यनेन संबन्धः ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्याया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत तेनेन हन्याद्वधे
मोक्षः ॥ १ ॥

राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीतैवंकर्माऽस्मि शाधि मामिति । स तेन मुसलेनेन
हस्तेन हन्यात् । यथा मृत्ते भवति । वधे मोक्षः ॥ १ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ २ ॥

यदि राजा दयादिमा तमनुजानीयादाज्ञापयति तदा तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः
स्पृशति ॥ २ ॥

उत्तरमृत्वर्धिं वा प्रविशेत् तीक्ष्णं वा सप
आयच्छेत् ॥ ३ ॥

तीक्ष्णं वा सपो महाकारा(कुच्छू)दि तद्वाऽऽयच्छेदावर्तयेत् ॥ ३ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ॥ ४ ॥

भक्तमन्नं तस्यापचयो ह्यसः । प्रथमे दिवसे यावन्तो आसास्त एकेन न्यूना द्वितीये ।
एवं तृतीयादिषु । अथैकस्माद्मासात्, तत्रापि यदि न समाप्तिस्ततस्तत्रैव परिमाणा-
पचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात्समापयेत् ॥ ४ ॥

कुच्छू संवत्सरं वा चरेत् ॥ ५ ॥

गुप्तम् । एषामेनःसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराण-श्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा गुरुदारं च गत्वा
ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाळा मितभोजिनः
स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनान्यनुकल्पयेत्स्थानास-
नाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप-पापं नुदन्ते॥७॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकाळाः । चतुर्थो भोजनकालो येषां
ते, यथाऽथ दिवा भुञ्जते श्वो रात्रिविति तथोक्ताः । तदाऽपि मितभोजिनोऽमिष्टाशिनोऽ-
पोऽभ्यवेयुर्भूमिगतात्वप्सु स्नानं कुर्युः । सवनान्यनुकल्पयेत् । यथा सवनानि प्रातः
सवनान्दीन्यनुकल्पानि न्यनुस्मृतानि भवन्ति । त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरह्नि रात्रा-
वातीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः काळं तिपन्तः । एवं त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमप-
नुदन्ते ॥ ७ ॥

तेच कल्पेन धनलाभे वधे च संवत्सरं वैरमणं चरित्वा
अवाणामेकशुचयो भवन्ति ॥ ८ ॥

अत्रैका पक्षिस्तुष्टिः ॥ ८ ॥

प्रथमं वर्णं परिहास्य प्रथमं वर्णं हत्वा संग्रामं गत्वाऽ-
वतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥ ९ ॥

प्रथमवर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत् । किं सर्वं
भेत्स्याह । प्रथमं वर्णं परिहास्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिः । तत्र स्थितं
सैनिका हन्युः । अन्नन्तस्त एनं हिंस्युर्यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुद्ध्यति ॥ ९ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयित्वाऽग्निं प्रविशेत् ॥ १० ॥

अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमा-
न्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् ।
मृतः शुद्ध्यति । तत्राग्निमुपसमावाय जुहुयात् । लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं
वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितेन० मृत्युं वा०
ह । स्नावानि० मृत्युं० लोहितं मृत्यो० मि स्नावभिर्मृ०हा । मज्जानि मृत्यो०
मज्जभिर्मृत्युं०हा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृ० हा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
पठिताः ॥ १० ॥

वायसप्रचलाकवर्हिणचक्रककहस्तभासनकुलमण्डू-
कडेरीकवर्हिस्तम्भा शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । वर्हिणो मयूरः । चक्रवाको
भिमुनचरो अथैषिस्ती । हंसो मानसवासी । भासो शुभ्रविशेषः । नकुलमण्डूकभानः
प्रसिद्धाः । डेरीका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्ये-
कवधेऽनुकल्यम् । कोचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥ ११ ॥

येन्वनहुहोआकारणात् ॥ १२ ॥

धेनुः पयस्विनी मौः । अनड्वान् — अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणम-
न्तरेण हिंसार्थां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं कोपो भासेच्छ वा । तेन विनाऽनु-
द्विष्वमित्यर्थः । बुद्विष्वे तु मां च दत्त्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्ट-
व्यम् ॥ १२ ॥

धुर्यवाहमष्टौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥

धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्यन्ते धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसार्थां
प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनां केवलं प्राण एव येषां नास्तीनि तेषां हिंसार्थां शूद्रव-
त्प्रायश्चित्तमिति । अथ गौतमः—अस्थिमत्तां सहस्रं हत्वाऽनस्थिमतामनहुद्भारं
केति ॥ १३ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्याशुचं चोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीरचलणं भोजनम् ॥ १४ ॥

यो न कञ्चननाऽऽक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमाक्रुश्याशुचं
भीक्ष्णं क्लृप्तकोपपातकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन विकाराणां
दृष्ट्यदीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । अक्षारेति पाठे क्षारं यद्भुज्यमानं परस्य स्वस्य वा
निहां द्रावयति तत् ॥ १४ ॥

शूद्रस्य सप्तक्षत्रमभोजनम् ॥ १५ ॥

शूद्रस्त्यनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ १६ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ १७ ॥

क्षत्रियं हेत्वेत्यादिष्वमृतवदनान्तेषु नेमिते । यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि
स्त्रीणामप्येवैव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्याभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थ-
मुच्यते । अत्र सूर्ये पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—आत्मभिधानादेव सिद्धेऽ-
तिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामप्येव-
प्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च मार्गधः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनवोद्वहः ।

प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो न्यायित एव च ॥ इति ॥ १६ ॥

येष्वाभिश्चस्वं(स्वयं) तेषामेकाङ्गं छित्त्वाऽप्राणहिंसायाम् ॥ १७ ॥

येषु हतेषु सप्तममतं चाभिश्चस्तमित्यादिनाऽभिश्चस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा
शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि स्फेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न
भज्यते ॥ १७ ॥

अनार्यवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेया-
न्नाद्यमाशने शूद्रायां च रेतः सित्त्वाऽयोनौ च
दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वाऽ-
बुद्धिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्भारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-
त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

आर्याणां भाव आर्यं तद्यस्मिच्छाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थाद्यो वप्रत्ययः । ततोऽ-
न्यदनार्यवमस्त्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगादि । प्रतिषिद्धाचारः स्त्रीव-
नपैशुनयोः कर्माणां वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथा कुशरादि । अभोज्यं केशकी-
टाद्युपहतमलादि । अपेयमनिर्दशाया गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने शूद्राया
वैश्यात्प्रभृतौ रेतः सित्त्वाऽयोनौ च जलादौ रेतः सित्त्वा दोषवच्च कर्म श्रौतमा-
भिचारिकमभिसंधिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वा परपीडादिकं कृत्वाऽबुद्धिङ्गाभि-
रापो हि छा मयो भुव इति तिसृभिर्होषवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिरप उप-
स्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं क्रात्वा पश्चादेतैर्भैर्यार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा इमं भे वरुण,
तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्न इत्येतैर्भन्त्रैरन्यैर्वा पवित्रैः पवमानः सुव,
अन इत्येतेनानुवाकेन शूद्रवर्ताभिस्तरस्समन्दीत्यादिकेन यथा कर्माभ्यासस्तथाऽप उप-
स्पृशेत् । अभ्यासे न रहस्यप्रायश्चित्तमित्येक आहुः ॥ १८ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत् ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयस्तोऽवकीर्णी गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत् । पाकयज्ञेन स्थाली-
पाकविधानेन । अत्र मनुः—

अवकीर्णीं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथैः ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत् निर्ऋतिं निशि ॥ इति ।

हारीतस्तु स्त्रीष्ववकीर्णो तिर्गस्यै चतुष्पये गर्दभपशुना यजेत पाकघर्मेण । भूमौ
पशुपुरोक्षाश्रपणसवदानैः प्रचर्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय
स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ॥ १९ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्विरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् । तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परि-
वेष्टीत्यस्यापवादः ॥ २० ॥

मिथ्याधीतमायश्चितम् ॥ २१ ॥ (ख० २४) ।

नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ २१ ॥
(ख० २४) ।

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वार्चं यच्छेत्स्वा-
ध्याय एवोत्सृजेद्वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षा-
चर्ये च ॥ २२ ॥

आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वार्चयामः स्वात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाच-
मुत्सृजेत् । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचरणे तत्र भवति
भिक्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायतेऽसमावृत्तविषयमेतदिति ॥ २२ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मस्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमुत्तराणि यानि वक्ष्यामः प्रायश्चित्तानि तान्यन्ये-
ष्वपि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतिष्वपि । दोषवत्सु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वाहत्य
प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ २३ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकापीन्मन्युरकापी-

दिति जपेद्वा ॥ २४ ॥

स्वाहान्ताभ्यामाज्वद्रव्यम् । जपेद्वा । अस्मिन्पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय
स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषा-
भ्यासानुरूपं च जपहोमयोरावृत्तिः ॥ २४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष लपोष्य वा शोभूते म(मा)-
हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामं सहस्र-
कृत्वा आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा तिलानेव भक्षयति नान्यदोदनगदिकमिति तिलभक्षः ।
महानदीभवमुदकमुपस्पृश्य स्नान्वा प्राणायामं प्राणानायस्य प्राणायामेन । एकस्मिन्प्रा-

णायामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तत्र तावत्कृत्व आवर्तयेत् । एवमा सहस्रावृत्तेः प्राणायामावृत्तिः । आप्राणायामश्च वा ॥ २५ ॥

आवण्यां पौर्णमास्यां पर्वणि वा तिष्ठमस्र ऊपोष्य
वा श्वोभूवे स(मा)हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या
समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ २६ ॥

गिरिप्रमथा समुद्रगा महानदी । तत्र मवं स(मा)हानदम् । सहस्रं वक्ष्यत्यवृत्तस्य ।
आदध्यादिति कचनाञ्ज होमधर्मः स्वाहाकारः ॥ २६ ॥

इष्टियज्ञकृतृन्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २७ ॥

पवित्रार्थाः शुद्धचर्चा मृगाराथा इष्टयः । यज्ञकृतवः सोमयागाग्निष्टुदादयः । वान्ये-
तानि षट् प्रायश्चित्तानि । एनःसु गुरुषु गुरुणि कृषुषु लघूनि ॥ २७ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्परीष्यम् ॥ २८ ॥

अमोज्यस्य मार्जारदिमांसस्य यक्षणे निष्परीषमावः कर्तव्यः । यावदुद्वरं निष्परीषं
भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ २८ ॥

किञ्चता कालेनावप्यते तदाह—

सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ २९ ॥

सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्परीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां
साधतैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—अमोज्यमोजने निष्परीषमावाक्सिसत्रममोजनं
सप्तरात्रं वेति ॥ २९ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्ययोर्दकमुपस्पृशेत् ॥ ३० ॥

उभयोः संध्ययोः सायं प्रतश्चोदकमुपस्पृशेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नानमुद्धृताभिर्वा
शीताभिरिति ॥ ३० ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ३१ ॥

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ३१ ॥

तस्य विधिमाह—

त्र्यहमनक्ताभ्यदिवाशी ततस्त्र्यहमयाचितप्रतस्त्र्यहं नाश्नाति
किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ३२ ॥

आदितस्त्रिष्वहःसु नक्तं नाशीयादिवैव भुञ्जीत । ततस्त्र्यहमादिवशी रात्रावेव
भुञ्जीत न दिवा । ततस्त्र्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याज्ज्वापेतिषेधोऽयम् । तेन स्वद्रव्य-

७ पृष्ठः] महादेवदीक्षितविरचितोऽऽवलाध्याख्यासमेतम् ।

३२

स्याप्रतिषेधः । ततश्च्यहं नाश्रीत किंचन कलादिकमपि । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ।
तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्भविष्यमन्त्रं ब्रह्मचर्यं श्रीशूद्रादिभिरसंभावणम् ॥ ३२ ॥

एवमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ३३ ॥

एवमेव विधिं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । पूर्व-
मुक्तं कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरोदिति ॥ ३३ ॥

अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्व-
नपारायणैश्चारितमायश्चित्तो भवति ॥ ३४ ॥

अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्वनेष निरन्तरं त्रीणि पारायणानि । आदित आर-
भ्याऽऽपरिसमाप्तेर्वेदस्थाध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दात्किं पुनस्ते द्वे वा
॥ ३४ ॥

अनार्या शयने विभ्रतददवृद्धिं कषायपोऽग्न्यानादि
चन्दिस्था तृणेष्वसीत पृष्ठतप् ॥ ३५ ॥

अनार्या शूद्रा शयने विभ्रत-उपगच्छन् । दददवृद्धिं वृद्धचर्यं द्रव्यं दत्तम् । वृद्ध्या-
भीव इत्यर्थः । सुराज्यतिरिक्तकषायो मद्यकषायस्तस्य पाता कषायः । अग्निनाशना
इव सर्वान्वन्दिस्था स्तौति स सर्वोऽपि तृणेष्वदयादारभ्याऽऽसीत यावदस्याऽऽदित्यः
पश्चाद्भागे तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतपित्युच्यते ।
अग्न्यासेऽग्न्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥ ३५ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः
सेवमानश्चतुर्यकाल उदकाभ्यपा(वा)यी त्रिभिर्वर्षै-
स्तदपहन्ति पापम् ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

कृष्णवर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पृष्टं गतं च ।
अहमहम्यदा शूद्रो मैथुनं सेवमान इत्यस्मिन्पक्षे ऋतानुपगमनेऽपत्योत्पत्त्यामिदं द्रष्ट-
व्यम्—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वाप्तोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

यथाकथाच परपरिग्रहमभिमन्यते स्वेनो ह भव-
तीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्कर-
सादी ॥ ३७ ॥

यथाकथाचाऽऽपचनापदि वा भूयांसमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते मभेदम-
स्त्विति मुद्धौ कुरुते मुद्धौ कृत्वाऽऽदत्त इत्यर्थः । [स] सर्वथा स्तेनो भवतीति कौत्सादयो
मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

सन्त्यपवादाः परिग्रहोऽपि चार्घ्याणिः ॥ ३८ ॥

चार्घ्याणिस्तु मन्यते केषुचित्परिग्रहेषु स्तेनस्यापवादाः सन्तीति ॥ ३८ ॥

तानेवोदाहरति—

अभ्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३९ ॥

शमी बीजकोशी । तस्यामुप्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः ।
कोशीधान्यानि माषमुद्गवणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही । मलीवर्दः ।
तस्य घासो मक्ष्यं तृणादि युग्यघासः । एत आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति ।
स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्व्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः ।
स्वयं ग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अथ स्मृत्यन्तरे विशेषः—

चणकबीहिगोधूमययानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥

अमुस्तु—द्विनोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविशू द्वे च मूलके ।

आददानः परस्तेष्वन्न दण्डं दातुमर्हति ॥ इति ॥ ३९ ॥

अतिव्यवहारो व्यूढो भवतीति ॥ ४० ॥

शम्योषादिष्वतिव्यवहारोऽत्यपहारो व्यूढो दुष्टो भवति । अतिमात्रापहारे स्तेय
दोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्ववानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ४१ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वस्ववस्थासु स्वानुमतिपूर्वकमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो
मन्यते ॥ ४१ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ४२ ॥

पतितैः संभ्यवहारो न विद्यत इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते—आचार्यादिषु विशेषं
वक्ष्यामीति ॥ ४२ ॥

न चास्माद्धोगानुपयुञ्जीत ॥ ४३ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यज्ज्ञतेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायमाहान्यपि नोपयु-
ञ्जीत न गृह्णीयात् ॥ ४३ ॥

यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ४४ ॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्दृच्छासंगतिः स्याद्विधिनोपयातानुपसंगृह्य तूष्णीं तैः सह किंचिदसंभाष्य व्यतिव्रजेश क्षणमपि सह तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

माता पुत्रस्य भूयांसि कर्मण्यारभते तस्याः
शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥ ४५ ॥

पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षि-
णानमस्कारोपवासादिकर्माणि करोति । तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाऽभ्यङ्गप्रापना-
दिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ४५ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ ४६ ॥

एकस्मिन्धर्मे सहानयोर्धर्मसंनिपातः स पतितया मात्रया सह न कर्तव्यः । नाम
सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं ब्रह्मणप्रधासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सखीकास्तावन्त
एकातिरिक्ता इत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ॐ
इत्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पाके सा
न भोजयितव्या । मृतायाम्बु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्या नेति प्रति-
पत्ताः ॥ ४६ ॥

अधर्माद्विगतभोगानुत्पद्य न वयं चाधर्मश्चेत्यभि-
व्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुद-
कमुपस्पृशन्महीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षा-
णि नागारं प्रविशेत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणस्वर्णहरणाम्,

षण्ढालाभ्यस्त्रियो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो जानन्साम्यं तु गच्छति ॥

एवमादिकमुदाहरणम् । येऽधर्माद्विगत भोगास्तानन्व[न]नुज्ञाय परित्यज्य न वयं
चाधर्मश्चेति प्रेषं ब्रूयात् । अस्यार्थः । वयं चाधर्मश्च सह नवतां महे(१) इति । अथो-
नामीत्यादि मतम् । नात्रार्धशानीपक्षो भिक्षार्थं वा ॥ ४७ ॥

अथ संयोगः स्यादार्थः ॥ ४८ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशास्तिष्ठे पुनर्वचनं ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्यापवा-
दार्थम् ॥ ४८ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि । तेषु यत्राऽऽहृत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यभ्ये । तत्र ज्ञेयमाशमवृत्तो विकल्पः ॥ ४९ ॥

सुक्षुतल्पगामी तु सुधिरां सूर्मिं प्रविश्योपयत्
आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ ५० ॥

यस्तु सुक्षुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां सूधिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत् । प्रविश्यो-
पयोः पार्श्वयोरादीपयेत् । आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत् । ज्वलितां सूर्मिं परिध्वरा(ण्य)
स्त्राप्नुयादित्यत्रैव कियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकत्वनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् ॥ ५० ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ५१ ॥

हारीतस्तु मर्यते । अनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्य-
मिति ॥ ५१ ॥

कुत इत्याह—

सोऽन्तःप्रवेशं परं वाऽभिमन्यतेऽभिज्ञस्त एव भवति ॥ ५२ ॥

हिसाब्दो हेतौ । यस्माद्य आत्मानं परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभिज्ञस्त एव
भवति ब्रह्महैव भवति । नच महापातकस्य ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवतीति
हेत्यभिधानादभिज्ञस्त एवेति वचनाच्चान्वेषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये
श्रुतिः ॥ ५२ ॥

किं ब्रह्म तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिद्धौके

प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ५३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येत्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं ग-
तम् ॥ ५३ ॥

दारव्यतिक्रमे खराजिनं बहिर्लोमं परिधाय

दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि च-

रेत् ॥ ५४ ॥

दारव्यतिक्रमौ खराजिनं खरस्य गर्दभस्याजिनं बहिर्लोमं परिधाय बसित्वा दार-
व्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । कौमारदारपरित्याग्निने भिक्षां
दत्तेति च ॥ ५४ ॥

चरवृत्तिराषण्मासात् ॥ ५५ ॥

आषण्मासं चरवृत्तिर्भवेत् । अमश्रेय तिष्ठेदित्यर्थः । ततः सिद्धिः ॥ ५५ ॥

स्त्रियाश्च भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास-
स्तावन्तं कालम् ॥ ५६ ॥

भर्तुर्व्यतिक्रम इति पाठे छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । वा स्त्री भर्तारं
परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तं तावन्तं काल-
माषण्मासमिति ॥ ५६ ॥

अथ भ्रूणहा स्वाजिनं [स्वराजिनं] वा बहिर्लोम
परिधाय (स्व. २६) । स्वद्वाङ्गं दण्डमादाय पुरुष-
शिरःप्रतीपानार्थं कर्मनामधेयं प्रज्ज्वाणश्चक्रम्येत
को भ्रूणघ्ने भिक्षाभिति प्राणवृत्तिं प्रातिलभ्योपनि-
ष्क्रम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपश्रयेन्नाहि म
आर्यैः संप्रयोगो विद्यत एतेनैव विधिनोत्तपादु-
च्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिद्धौके प्रत्यापत्तिर्विद्यते क-
ल्पयं तु निर्हण्यते ॥ ५७ ॥

पटङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थस्य प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानस्यार्थवित्कर्मणामनु-
ष्ठाताऽनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च मौधायनः—वेदानां च किञ्चिदधीत्य
ब्राह्मणः । एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्यायी ऋषि-
कल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति । तं हतवान्भ्रूणहा । स शुनः स्वरस्य वाऽजिनं
बहिर्लोम परिधाय पुरुषस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरःप्रतीपानार्थं प्रतिघातवर्धवादी । उप-
सर्गस्य शून्यमनुष्ये बहुलमिति बहुलग्रहणाद्दीर्घः । पानमेव प्रतिपानम् । पानग्रहणमु-
पलक्षणम् । भोजनमपि तेनैव । स्वद्वाङ्गं दण्डं दण्डार्थं स्वद्वाया अङ्गं स्वद्वाङ्गमीषादि,
तद्धस्तेकृत्याऽऽदाय भ्रूणहाऽस्मीत्येवं कर्मस्मि(नि)बन्धनं वान्प्र(स्व)नामधेयं प्रज्ज्वा-
णश्चक्रम्येतेतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य स्वद्वाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षा-
चरणकाले को भ्रूणघ्ने भिक्षा ददातीति चरेत् । चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रां
प्रतिष्ठम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपश्रयेत् । नहि म आर्यैः संप्रयोगो विद्यत
इत्येवं मन्यमानः । किञ्चन्तं कालं चरितव्यमित्याह—एतेनैवेत्यादि । गतम् । श्रोत्रियं
वा कर्मसमाप्तमित्यत्र यो ग्रन्थधार्यर्थज्ञो न भवत्यनुष्ठापयिता च न भवति तस्य
ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ ५८ ॥

साधियं हत्वेत्येवमादिकेऽनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनावुद्धिपूर्वं हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव न तु प्रमादादकृतमिति दोषाभावः ॥ ५८ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ५९ ॥

संकल्पेन सह यथे कृते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वं गृह्णति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं नेति तत्प्रायश्चित्ते विशेषाभावादुक्तम् ॥ ५९ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ६० ॥

अन्येष्वपि ह्यनन्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मस्त्वेवमेव द्रष्टव्यम् । अनुद्धिपूर्वेऽल्पदोषो बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ६० ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ६१ ॥

पुण्यक्रियास्वधेवमेव न्यायः । अनुद्धिपूर्वेऽल्पं फलं बुद्धिपूर्वं महदिति । तथा ब्राह्मणत्वान्यपहृत्य चोरेषु धावत्सु यदृच्छया कश्चिच्छूर आगतस्तान्हन्यात्स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहृताऽन्युत्सृज्य पलायेरंस्तदा शूरस्याल्पं पुण्यफलम् । यदा बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं भियाऽ-बुद्ध्या परदारगमनेऽल्पमन्यत्र महदिति ॥ ६१ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥ ६२ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तयार्थः प्रयोजनं यस्यैवंभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत । किं पुनर्हिसार्थमित्यपिशब्दार्थः ॥ ६२ ॥

अस्य प्रतिप्रसवः—

यो हिसार्थमभिकातः हन्ति स मन्धुरेव मन्धुः स्पृशति

न तस्मिन्दोष इति पुराणे ॥ ६३ ॥

श्रुते दोषाभावे हेतुर्थस्मान्मन्धुरेव मन्धुः स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् ॥ ६३ ॥

अत्र वसिष्ठवैष्णवाद्यादयोऽप्युदाहरन्तीत्याह—

अथाऽप्युदाहरन्त्यध्यापकं कुले जातं यो हन्यादा-
ततायिनम् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्धुस्तन्मन्धु-
मुच्छतीति ॥ ६४ ॥

मनुस्तु—शास्त्र द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च विप्राणां विष्णवे कालकारितम् ॥

आत्मनश्च परिघ्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रिविग्राम्यवपत्तौ च स्तन्धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ।

गौतमस्तु—प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । वसिष्ठः—

अग्निदो गरदक्षैव शास्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरक्षैव षडेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयाज्ज तेन ब्रूणहा भवेत् । इति ॥ ६४ ॥

पतितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्व-
पक्षमाह—

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धर्म्यमिति सांशित्येतेरेतर-

याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ६५ ॥

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः । समवसाय । अवसानं
गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्बहिरेकस्मिन्पदेऽग्रे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धर्म्य
धर्म्यं वक्ष्यमाणवृत्तमिति सांशित्यं संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः ।
इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसंबन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्वैतेर-
जिति ॥ ६५ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्धर्म्यमजतैवं ह्यस्मत्स्वार्थाः

संप्रतिपत्स्यन्ते(न्त इ)ति ॥ ६६ ॥

अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण
'च स्नेहमुत्सृज्याऽऽर्घ्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मात्स्वार्था अभीष्टाः संप्रति-
पत्स्यन्ते । आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति लट् । सकारात्परो यकारश्छान्दसः ।
अथपाठो वा । संप्रतिपत्तिं कारिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति । अस्मा-
भिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितैरूपादितस्य पातित्यम् । अन्य-
त्वात् ॥ ६६ ॥

एतदेवोपपादयति—

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ ६७ ॥

न पतितो भवन्निन्द्रियेण सह पतति । पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति ।
अप्यशब्दोऽपिचेत्यस्यार्थे ॥ ६७ ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ६८ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थभातमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनो हि
साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि
कारणत्वात् । अस्याश्च दोषाभावात् ॥ ६८ ॥

एतदेव दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ६९ ॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्याऽयुक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ ६९ ॥

कुत इत्याह—

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ ७० ॥

दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्थायी । तया सधर्मा सदशी स्त्री
भवति ॥ ७० ॥

ततः किम्—

यो हि दधिधान्यामप्रथतं पय आतश्च (च्य) म-

न्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचियुक्तं य

निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥ ७१ ॥

यो हि पुरुषो दधिधान्यां स्थाव्यामप्रथतं पय आतश्च (च्य)
तकाद्यातश्चनेन संस्कृत्य मन्यते, न तदुत्पत्तेन घृतदिना धर्मकृत्यं यागादिकं क्रियते ।
एवं पतितसंबन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेन क्रियां (विकृतं) निर्वर्तते
येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिक्षानाम् । अत्र चाशुचि शुक्र-
मित्येतत् । अथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य [न] दूषणम् । नहि वाचनिकेऽर्थे
युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुरिता । यथाऽऽह
वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी ताम-
तिरिक्तामुपेयादिति ॥ ७१ ॥

अभिचारानुव्याहारावशुचिकरावपत्तनीयो ॥ ७२ ॥

अभिचार एवमभिचारः । उपसर्गस्य षष्ठीति दीर्घः । अभिचारः इयेना-
दिः । अनुव्याहारः श्रापः । तौ गोब्राह्मणविषये कियमाणावशुचिकरावेव न पत्त-
नीयो ॥ ७२ ॥

पत्तनीयाविति हारीतः ॥ ७३ ॥

हारीतस्तु तावपि पत्तनीयाविति मन्यते ॥ ७३ ॥

पत्तनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वाद-
शार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश
उग्रहान्द्वादश द्वाग्रहान्द्वादशाह* सप्ताहं उग्रहं
द्वाग्रहमेकाहम् ॥ ७४ ॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां वेषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पत्तनीयेषु कर्मसु
वा वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालम्—द्वादशमासाद्येकाहा-
न्तम् ॥ ७४ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाशुचिकरेष्वेतेषु कालविकल्पः, नेत्याह—

इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुबन्धेऽ-
भ्यासे च भूयांसं कालम् । विपरीते विपर्यय इति ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायामु-
ज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

न समावृत्ता वपेरन्त्यातेषु काल इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नातस्य कालमाह—

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तया संपन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वाऽपि समासतः ।

अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ इति ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन ॥ २ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं गृह्योक्ताष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि चतुर्विंशतिरित्यादेरुपलक्षणम् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यादिपरिमाणेन व्रतेन वा संपन्नः स्नायात् । असंपन्नोऽपि
विधया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन च ॥ ३ ॥

विद्येति सुषां सुलुगित्यादिना तृतीयान्तम् । विद्यया व्रतेन चोभाभ्यां संपन्नः
स्नायादिति च मध्यन्ते । एवमधीत्य वेदं स्नानं तद्व्याख्यास्याम इत्यत्र वेदमित्यु-
पलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा क्षुभयमेष वा ।

अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणयां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

अत्र व्रतशब्देनाऽऽचार्यकुलवाक्यं ज्ञाते स्म लक्षणमित्यादयो ब्रह्मचारिधर्मा
उच्यन्ते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात्पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु
व्रतशब्दः । यथा—व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु सावित्र्यादीनि वेद-
व्रतानि । तेषां तत्प्रदेशाव्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्देवं व्रतानि वेति विकल्पानु-
पपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं पारं नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु
स्नातकवत् । तदर्थमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा 'यत्रास्यापचितिम्' इत्या-
दिका कार्या । ननु व्रतस्नातक उभयस्नातकेऽधिका ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह—

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित्सा-
धारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामाभिष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

यदा ग्रामाभिष्क्रामति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा निष्क्रमण-
प्रवेशने कुर्यान्न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवे-
शयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतस्य ॥ ८ ॥

अहोरात्रयोः संधानं संधिः । तौ द्वौ सज्योतिषौ । ज्योतिरन्तरदर्शनात् । तयोः
संध्योग्रामाद्बहिरासीत वाग्यतश्च भवेत् । मनुरप्याह—

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत सम्यग्ग्रहविमादनात् ॥ इति ।

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातक आसनस्य वाग्यतस्याप्यत्र विधानात् । अन्ये स्वासनग्र-
हणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतस्येति लौकिकया वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति
वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

आहिताग्निविषयेऽस्यापवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र
श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मृतिप्राप्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प(ल्प)मूलत्वादि-
तरस्य बलमूलत्वादिति ॥ ९ ॥

सर्वाङ्गरागाश्वाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुमादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्तं वासो बिभृया-
दिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत ॥ ११ ॥

अनूद्भासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

उद्भासमशीलमुद्भासि । तदन्यदनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीताऽऽ-
च्छादयेत् ॥ १२ ॥

अमकुष्ठं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रकृष्टं निष्कृष्टं जीर्णं मलयत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत
शक्तौ सत्याम् ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः
कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

अकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा च शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् ।
किमपिशेषेण । न । मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां वर्ज-
यित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किंचिद-
न्तर्धाय ॥ १५ ॥

दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन्शिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किंचित्पूजादिकमन्त-
र्धाय न साक्षाद्भूमावेव । इह कामचारे प्राप्ते दिवा शिरःप्रावरणं वर्जयेदित्युक्तम् ।
तस्य पर्युदासः कृतः मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्येति । ततश्च मूत्रपुरीषयोः काले स एव
कामचारः स्थितः । अत आरम्भते शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तर्हीदमेवास्तु, न
पूर्वपर्युदासः । सोऽप्यवश्यं वक्तव्यः । अन्वया तु शिरः प्रावृत्येत्यस्य रात्रौ अरितार्थ-
त्वादिवा प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह—न प्रावृत्याहनि
शिरः पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारं चेति ॥ १५ ॥

छायायां च मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

न चोपजीव्य च्छायास्त्विति स्मृत्यन्तरे दर्शनादस्या पापिकादयो विश्राम्यन्ति सां
गृह्यते । तेन च्छत्रच्छायाप्रतिषेधः । मेधादिच्छायादेशप्रतिषेधोऽवर्जनीयत्वात् ।
अत्राऽऽपस्तम्बे विशेषः—स्वां तु छायां च मेहेत् ॥ छान्दसः सू(सस्तु)गभावः । द्विती-
याश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अत्रमेहन मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वाज्जायं पूर्वप्रतिषेधस्य
विषय इति प्रतिशब्दोऽयं न भवति । तेन सति संभवे स्वामेव च्छायां प्रत्यवमेदव्यम् ।
अन्धच्च—न सोपाः मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च । तथा शौचनभेद्युनयोः कर्मा-
प्सु वर्जयेदग्निषादित्यमप्यो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
येत् ॥ निष्ठीवनमास्याच्छेदमादीनामुत्सर्गः । देवताः प्रतिमाः । अन्यानि स्पृशानि ।
अश्मानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीन्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥
फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पदयः । आर्द्राभिति वचना-
च्छब्देषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । तैरश्मादिभि-
र्मूत्रपुरीषयोः शुन्धनं न कुर्यादिति ॥ १६ ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणान्देवताद्वारं प्रतिवातं च
शक्तिविषये नाभिप्रसारयेत् ॥ १७ ॥

अन्या हीन्यति पादौ न प्रसारयेत् । शक्तिविषये सति ॥ १७ ॥

अथाण्डाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

इवमण्डाहरणं शास्त्रान्तर उदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

तदेवोदाहरति—

भारुमुखोऽभ्यानि भुङ्क्षीतोच्चारे दक्षिणामुख उदङ्-
मुखो मूर्धं कुर्यात्प्रत्यक्षपादावनेजनमिति ॥ १९ ॥

उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो निय-
म्यन्ते । मनस्तु—

अयुक्तं भारुमुखो भुङ्क्ते यशस्वं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं मुक्त उदङ्मुखः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

दिवा संध्यासु कर्णस्पन्धसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ इति ॥ १९ ॥

आराध्याऽऽवसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिक्षं

दक्षिणापरां वा ब्रामादावसथाद्वा ॥ २० ॥

आवसथं गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । दक्षिणां दिक्षमिति द्वितीयानिर्देशा-
दुपनिषत्येति गम्यते । दक्षिणापरा निर्दिष्टा । दक्षिणापरां वेत्युक्तम् । अत्रावधिर्मा-
मादावसथाद्धेति यथासंभवम् ॥ २० ॥

अस्तमिते च बहिर्गामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अस्तमि । आदित्ये बहिर्गामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म न कुर्यात् । आपस्तम्बे तु विशेषः—
अस्तमिते च बहिर्गामादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् [इति] । अन्तर्गामेऽपि
गृहस्य दूरतो न कुर्यादिति दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोर्व्याघ्रादिशङ्कया निर्भये देशे
भास्ति दोषः ॥ २१ ॥

अश्मानं लोष्टमाद्गर्निषधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य

मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अश्मानं लोष्टं चोत्साद्य ताभ्यां गुदं वा लिङ्गं वा न परिमार्जयेत् ।

तथाऽऽर्द्धैरुर्ध्वस्वितैरेषधिवनस्पतिभिश्चोत्पाटितैः । स्वयं पतितैरार्द्धैरपि परिशोधने न दोषः । तथोर्ध्वस्वितैरपि शुष्कैः शोधने न दोषः ॥ २२ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ २३ ॥

अप्रयतः सन्देवतानामग्न्यादीनां नामाभिधानं वर्जयेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनम् वर्जयेत् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणं गा च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । विद्यावथोक्तानामब्राह्मणा-
नामपि वर्जयेत् ॥ २४ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ २५ ॥

कारणमग्न्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् । पूर्वोक्तानां-
मेव ॥ २५ ॥

देवानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
वादान्वर्जयेत् ॥ २६ ॥

अग्न्यादिदेवतानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानामदक्षिणानामपि हिरण्यानां कुमार्याश्च कन्या-
याश्च दोषान्सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे योगकृतया परीवादः प्रतिषिद्धः ।
अनन्तरं च वक्ष्यति—कोषादींश्च भूतदाह्नीयान्दोषान्वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु
प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ २६ ॥

वत्ससती(न्ती) च नोपरि गच्छेत् ॥ २७ ॥

वत्सवन्धनरज्जुं नोल्लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥ २७ ॥

स्तृहतीं गां नाऽऽचक्षीत ॥ २८ ॥

स्तृहतीं सत्यधान्यादिकं वक्ष्यन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥ २८ ॥

संस्पृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

यथा च गोर्वत्सेन संस्पृज्यते तामपि न ब्रूयात् । इयं ते गोर्वत्सेन पीयत इति ।
अनिमित्तमिति वचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धेयुरित्यादिके निमित्ते सति नास्ति
दोषः ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

नाधेनुरिति ब्रूयाद्धेनुर्भन्येत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥

या च गौः पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् । किं तर्हि धेनुर्भन्ये-
त्येव ब्रूयात् । मन्त्रिष्यद्धेनुर्धेनुर्भन्या । ' धेनोर्भन्यायाम् ' मुन्धक्तव्य इति मुञ्च पवति ।
वक्ष्यत(व्या)त्प्रेमाव्यय(वक्ष)त्वात् । वक्तव्यत्वे च सति [*नियमेयं] पुनरधे(धे)नुदर्शन-
मेव वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

यद्भूतं सद्भूतमिति न ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

किंतु—

पूर्णं (पुण्यं) पशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

पूर्णं (पुण्यं) पशस्तमित्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति
ब्रूयाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ ३३ ॥

असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात्सदासि । किं कारणम् । यद्यसौ सपत्न
इति ब्रूयाद्द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं जनयेत् । एवं लुक्तो गम्य-
तेऽकस्मादसायेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततस्तत्प्रीतिकारणार्थं यतमानः
सपत्न एव जायत इति ॥ ३३ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३४ ॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन्परस्मै तेन शब्दं च न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिध-
नुरिति ब्रूयात् । गौतमीये तथा दर्शनात् ॥ ३४ ॥

न पततः संचक्षीत ॥ ३५ ॥

पततः पक्षिणः संघाय भूमिस्थिताञ्च संचक्षीत न गणयेत् । इयन्त एत इति ।
अपर आह—पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । उद्योतीषि
पतन्ति न कथयेदिति ॥ ३५ ॥

मेढ्रस्वावन्तरेण नातिक्लामेत् ॥ ३६ ॥

प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ । तयोर्द्वयोर्मध्येन न गच्छेत् । तोरणस्तम्भयोरित्यपरे ॥ ३६ ॥

अद्यन्तमस्तं यन्वमादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ ३७ ॥

उदयसमयेऽस्तसमये चाऽऽदित्यं न पश्येत् । मनुस्तु—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥ इति ॥ ३७ ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं च चन्द्र-
मास्तस्मादभावस्यायाई रात्र्याः स्वाधीय
आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यं कालचर्य-
येति ॥ ३८ ॥

दिवाऽह्न्यादित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रसत्यालोक्तदानेन । नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां रात्रौः स्वाधीनो वकारश्छान्दसः । ' अन्तिकवादयोर्नेद-
साधौ ' बाढतरं भूशतरमात्मनो गुप्ति रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मच-
र्याभ्यां काले चर्यया च । अर्थं तु तावदर्पानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादतश्छान्दसो
वा । प्रयतस्य मावः प्रायत्यम् । नित्यात्प्रायस्यादधिकेन प्रायस्येन स्नानादिकेन ब्रह्मच-
र्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया चर्यया देवार्चनेन । इतिशब्देनान्यसत्क्रियया जपा-
दिकया ॥ ३८ ॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपयतीत्याह—

सह स्वेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ ३९ ॥

एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वामेव सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न
सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ ३९ ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेद्यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय
वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्था वा
रौद्रीम् ॥ ४० ॥

कुसृतिः कुमार्गः । तथा ग्रामं न प्रविशेत् । यदि गत्यन्तरामावात्प्रविशेन्नमो
रुद्रायेत्यादिकामृचं जपेत् । अन्या वा रौद्रीमिमां रुद्राय तवस इत्यादिकाम् । अत्र
वाजसनेधिनां गृह्ये—वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ।
पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति । अपः प्रवेक्ष्य-
न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रायाम्पुषदे स्वस्ति मा संपारयेति । तस्माद्यत्किञ्चन कुर्वन्स्यान्नमो
रुद्रायेत्येव कुर्यात् । सर्वो ह्येष रुद्र इति श्रुतेरिति । भरद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्नेव विषये
क्रियाभेदः ॥ ४० ॥

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेद्यदि प्रयच्छेदन्ता-
न्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति यासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । इत्यनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविष-
यम् । दन्तान्त्रेण स्कुप्त्वा विधिरूपं तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् ।
स्कुप्त्वेति स्कुम्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं मकारस्य बत्वम् । स्कुम्नोतेर्वा क्त्वा ।
मकार उपजनः ॥ ४१ ॥

क्रोधादीन् भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययो-
गिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्युभयार्थमस्तु योग्य-
मयोग्यं च । एवं सिद्धे क्रोधादिवचनमस्य योगाङ्गस्य (स्व) प्रतिपादनार्थम् ।
तेन क्रोधाद्यनुष्ठानेन योगसिद्धिरेव न भवति, न पुनः स्नातकतत्त्वोपप्रायश्चित्तमिति
॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं च मैथुनं न चरेत् ॥ ४३ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरादि च मैथुनं वर्जयेत् ॥ ४३ ॥

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥ ४४ ॥

मैथुनं कृत्वा तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत ॥ ४४ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु चरणार्थमधीयानस्य न दोषः
॥ ४५ ॥

न तस्यां शय्यायामध्यापयेत् ॥ ४६ ॥

यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोऽपि नाध्याप-
येत् ॥ ४६ ॥

अनाविःस्नगनुलेपनः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनाविर्भूनेऽप्रकाशिते स्नगनुलेपने यस्य स एवंभूतो न स्यात् ॥ ४७ ॥

निशार्था दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥ ४८ ॥

दारं प्रतीतिं वचनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोपगमनायो-
ग्यत्वे नायं नियमः ॥ ४८ ॥

सस्त्रिरामज्जनं चाप्सु वर्जयेत् ॥ ४९ ॥

मज्जनमवमज्जनं सहशिरा वर्जयेत्सहशिरा स्नानं न कुर्यात् । इत्यवगाहनवि-
षयः । सर्वे स्नातकव्यतिरेके नैमित्तिकाच्च स्नातकस्य नित्यमवगाहनरूपं न भवति
इत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ४९ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ५० ॥

अस्तमिते चाऽऽदित्ये सर्वप्रकारं (स्नानं) वर्जयेत् ॥ ५० ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तमस्त्रालनमिति [च] वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पालाशमासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारः [रे] ।
तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातम् ॥ ५२ ॥

सुस्नातमित्यादिकां स्तुतिं गुरुसंनिधौ वर्जयेत् ॥ ५२ ॥

आ निशार्या जागरणम् ॥ ५३ ॥

निशा रात्रेर्मेध्यमो भागः । आ तस्माज्जागृत्याज स्वप्यात् ॥ ५३ ॥

अनध्यायो निशायापन्यश्च धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

निशायापनध्यायोऽध्ययनमध्यापनं च न कुर्याच्छिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञा-
यते ॥ ५४ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ ५५ ॥

निशायापनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वं मध्यरात्रादध्यापनम् ॥ ५६ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशि निशायाः षोडशशतिका आरभ्याध्ययनं न भवति
॥ ५६ ॥

नापररात्रमुपोत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ ५७ ॥

रात्रेस्तृतीयोऽपररात्रम् । ऊर्ध्वं मध्यरात्रादुपोत्थायोत्थायाध्यापयेन्नापररात्रं संवि-
शेन्न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति किं पुनः स्वाध्यायः ।
तथा च मनुः—न निशान्तं (न्ते) परिश्रान्तो ब्रह्मशीत्य पुनः स्वपेत् । इति ॥ ५७ ॥

काममधः शयीत ॥ ५८ ॥

अनेन स्तम्भाद्याश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपह्वान्दसः ।
तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ ५८ ॥

मनसा वाऽधीयीत ॥ ५९ ॥

अयमप्यूर्ध्वरात्रादुत्थायाध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवमुच्यते । मनसा वा प्राप्तप्रदेश-
मधीयीत । स्वयं चिन्तयेत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति ॥ ५९ ॥

क्षुद्रान्क्षुद्राचरितांश्च देशान् सेवेत ॥ ६० ॥

क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान् सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशान् सेवेत ॥ ६० ॥

सभाः समाजाश्च ॥ ६१ ॥

सभाः समाजा व्याख्यातास्ताञ्च सेवेत ॥ ६१ ॥

समार्जं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेक्षात् ॥ ६२ ॥

यद्यर्थात्समाजान्गच्छेत्ततः प्रदक्षिणीकृत्यापेयाद्गच्छेत् ॥ ६२ ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्यो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदा कदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥ ६३ ॥

प्रश्नं च न विद्मूयात् ॥ ६४ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्ठमर्थे न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति दुर्निरूपार्थमिदं विषयमिति ॥ ६४ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मूलं कूलं बृंहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हितस्ति । धर्मप्रह्लादनाय कुमालनाय रुदन्हन्त(ह)।
मृत्युर्गुवाचः(च) प्रश्नमिति ॥ ६५ ॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णय(णीय) यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
देव दुर्विवचनं मूलं कूलं च बृंहति । मूलं पित्रादयः । कूलमागामिनी संपत् । तदुभय-
मपि स बृंहत्युत्पाठयति । दन्त्योष्ठचोर्वि(ष्ठचो व)कारः । किमेतावदेते(व)न । प्रजां पुत्रादि
पशूनावादिकानायतनं गृहं च हितस्ति । अतो दुर्विवचनं (न) संभवात्प्रश्नमाश्रमेव न
ब्रूयादिति । अत्रेतिहासः— कस्यचिद्वेषधर्मप्रह्लादनं कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावा-
स्ताम् । तौ कदाचिद्वर्णयात्समागतौ समिद्धारावाहृत्य प्रमादद्वष्टिपूत एवाचार्यगृहे
प्र(प्रा)क्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽचार्यस्य पुत्रः शिशुराश्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः
प्रपच्छ केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युच्यतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदु-
ष्टस्य च परित्रा(प्र)हं कर्तुमशक्नुवन्नविमृश्युमाहूय प्रपच्छ केनायं व्यापादित इति ।
ततो धर्मसंकटपतितो मृत्यु(रूप) रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । प्रह्लादनं
कुमालनाय वष्ट्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य मेदं पतनीयमिति । प्रह्लादनं स्वमेदं कृतमिति
व्युवाच । दूरतरस्य नास्तीत्युक्तम् । तथाऽपि तर्षा(पीतरस्थार्था)द्वन्द्व्यते । इति
रुदन्मृत्युरुवाचेति । हन्त(ह)शब्द ए(दे)तिह्यद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो
रेकः ॥ ६५ ॥

गार्दभं यान(मा)रीहणे विषमारोहणावरो-

हणानि च वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

गार्दभयुक्तं यानं शकटाद्यारोहणे वर्जयेन्नाऽऽरोहेत् । तथा विष[मेधु] निक्षोन्नते-
ज्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेऽप्यारोहणं निक्षेपवरोहणम् ॥ ६६ ॥

व(वा)हुभ्यां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । नाहुभ्यामिति वचनान्धवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च सांशयिकीम् ॥ ६८ ॥

मिच्छते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी । तां अर्णीं वर्जयेत् । नावामिति पष्ठचन्त-
पाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठविभर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेत् कुर्यात् । निष्ठीवनस्य कारणं प्रतिशयायादिः । इतरत्र
सूत्रम् ॥ ६९ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिऋतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यच्चान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यलकीडादि वर्जयेत् । द्विलक्षिः प्रश्नसमा-
सिकृता ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायाम्-

उज्ज्वलार्था वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वास्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयान्तारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसमूय इत्यन्तेन वर्णवतुष्टय-
धर्मानुक्तवोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः ।
उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्त-
व्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादधि ग्रहमेधिर्नोद्वेत्तम् ॥ १ ॥

पाणिर्यास्मिन्कर्माणि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्यर्थः ।
तदादिपूर्वोऽवधिर्धर्म्या क्रियायां सा तथा । क्रियाविशेषणत्वाच्चतुर्थसकम् । तत्रात्मन्ति
तदुपलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिर्नोद्वेत्तम् अश्रमवतोर्येनियतं
कर्तव्यम् । आतावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरिष्टमौपासनमित्याचक्षते ।

तस्मिन्गृहाणि कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तत्वात्तत्प्रभृति गृहकर्म गृहमेवशब्दवाच्यमिति दर्शनेनार्थं प्रथमं पदमनुवादे द्वितीयं संज्ञान्तरविधानायेति । भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा ' इति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति च प्रयोजनमुक्तम् । गृहमेधिनोरिति द्विवचनमेकाधिकारात्क्षणवत् [याजवल्] द्वित्वमात्रमाह न तु न्यक्तिद्वित्वम् । तेन बहुभार्यस्यापि कर्तुर्लोषणं विवक्षितम् । विधेयत्वात् । एकात्ययेऽन्यतरेण मा भूदिति । अनेकभार्यस्यैकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वात् । शास्त्रान्तराच्च ' हुत्वा शाकलकैर्मन्त्रैः ' इत्यादेः । वैश्वदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च मान्तरा । परिसंख्येयम् । रागपापस्थात् । मानवे च स्पष्टमेतत्—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिषोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसप्तो विधिः ॥ इति ।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । कालयोर्विहितस्य च प्राणाग्निहोत्रस्य लोपे प्रायश्चित्तदर्शनात् । बोधायनः—

गृहस्थो मन्त्रचारी वा योऽनशंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोम(त्र)लोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥ इति ।

तेन भोजनाशक्तावजाभावे चोदकदिना छेदेन वा प्राणाग्निहोत्रं नातिशयोक्तम् । तदिदमाचार्यो गृहस्थमात्रे नियच्छति मन्त्रचारिणि न ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चाश्वस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे वक्ष्ये । पूरणगुणसुहितार्थेति सूत्रात् । अश्वेन तृप्तिं न भच्छेत् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यमिति ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

पक्षसंविः पर्व । इह तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसुभयोर्दम्पत्योरुपवासः कार्यः । उपवासो नोन्नलोपः । उभयोरिति यजमानमात्रेण कृतेवैश्वदेवादिष्वपि भवति । किंतु ' यावदुक्तं पत्न्या ' इति परिभाषोक्तत्वात्पृथगुपवास एवेत्यर्थः । अनेनोभयोरपि कालयोर्भोजनमित्यप्युक्तम् । अथवा कालयोरित्यारम्भकं सूत्रम् ॥ ४ ॥

अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यस्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निष्ठासूत्रस्य[धा]रणं च च्छान्दसम् । तदपि दिवा न रात्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । 'नैतां रात्रिमश्नाति' इति । एवं च 'तस्योपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पार्ष्णेन चरुणा दर्शपूर्णमासयाजित्वं च' इति गृह्ये यदुक्तं तत्रोपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चाक्षरम् ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुज्जानो(नौ) यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् । [ते]न श्रौतेऽमावास्यायामेव तृप्तिः, रत्र तृप्तयोरपि पर्वणोः ॥ ६ ॥

यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीया-
ताम् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नहनीति दिवा कालान्तर इत्यत्राविशेषाभिधानादिवः मोक्तव्यं रात्रौ नैत्यर्थः ॥ ७ ॥

अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥

रात्रौ खट्वादा(दौ) प्राप्तं संचष्टे स्थाण्डिलशायिनीं भवतः ॥ ८ ॥

मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

मैथुनवर्जनमप्येतास्मिन्नहनि कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

स्थालीपाकश्चोक्त इत्यविशेषः । उक्तं गृह्ये 'नित्यमतं कर्त्तव्यं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते' 'पत्न्यवहन्ति' 'अपयित्वा' इत्यादिना । अपरेद्युः कर्त्तव्यः ॥ १० ॥

तस्योपचारः ॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य । उपचारः प्रयोगः प्रकारश्च ॥ ११ ॥

नित्यं लोका उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

नित्यं सार्वत्रिकमिति शिष्टा उपदिशन्ति । नित्यग्रहणं पर्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्देक्षेऽग्निमुपसमाधास्यत्स्या(न्त्या)त्तत्र प्रा-
चीरुदीचीस्तिस्तिस्तिस्ती लेखा लिखित्वाऽवोक्ष्यो-

त्सिच्यैतदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपनिद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र कुत्र गार्ह्यसामय्यचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये
वाऽग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन्स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्नास्तिस्रो लेखा लिखेदुद-
उदगपवर्गाः । उदगप्रास्तिस्रः प्रागपवर्गा लेखा लिखित्वाऽद्भिरवोक्षेत । अवोक्ष्य ।
एतद्वोक्ष्णोदकमग्नेरायतनस्य स्थण्डिलस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिञ्चेत् । उत्सिञ्चा(च्या)-
न्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात् । ॥ १३ ॥

रिक्तपात्रेऽन्यदुदकं निदध्यादित्यस्य प्रसङ्गेनाऽऽह—

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १४ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्युदकपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिररिक्तानि स्युः ।
एतदपि गृहमेधिनोर्ब्रतम् । पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषये
वानप्रस्थविषये च । पात्रे तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विष-
यित्वात् । 'आर्याः प्रयताः' इत्यत्र तु भवति ॥ १४ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १५ ॥

संवेशनं निद्रा । तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

ऋतौ तु संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १६ ॥

रजोदर्शनादारम्य षोडशहोरात्रपरिमित ऋतुः । तत्र संनिपातप्रयोगो दारेण कर्तव्यः ।
छान्दसमेकवचनम् । बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । शास्त्रतो नियमो अतः तदनुरोधेन ।

तत्र मनुः—ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्वमहोमिः सद्विगर्हितैः ॥

तासामाद्याक्षतस्तसु निन्द्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रज्ञस्ता दश रात्रयः ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ॥

आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—'चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवन्नामलंकृतां ब्राह्मण-
संभाषामाचम्योपहृत्यते' इति । आपस्तम्बोऽपि—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरा[मुत्तरां]
शुभां प्रजानिःश्रेयसमुत्तुगमनमित्युपदिशतीति । तदेह षोडशरात्रिष्वादितः सर्वथा
तिस्रो वर्जा(ज्या)श्चतुर्थ्येकादशी त्रयोदश्याचार्येणानुज्ञाताः । मनुना निषिद्धाः । इतरा
दश तासु शुभासु ऽत्रा जायन्ते । स्त्रियोऽशुभासु रात्रिषु । तत्र चोत्तरा[मुत्तरा]मिति

वचनात्षोडश्यां रात्रौ यथादियोगमाधे गच्छतः सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । चतु-
र्थ्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये
कल्प्यम् । षोडशस्येव गमनं गर्भहेतुः । तथापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं
योग्यत्वे सत्युताववश्यं संनिपतेत् । असंनिपतन्पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति ।
तथा च दोषस्मृतिः— ऋब्रुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोषगच्छति ।

तस्या रजसि तन्मासं पितरस्तत्र शेरते ॥ इति ।

पुत्रगुणार्थितो वा (तथा) पूर्वाः पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु पारिसंख्य-
मन्यन्ते । ऋतौ संनिपतेन्नान्यथेति । तेषामृतावनियमनादगमनेऽपि दोषाभावः । दोष-
स्मरणमनुपपन्नं स्यात्सर्वथा विधिर्न भवति रागप्राप्तत्वात्संनिपातस्य ॥ १६ ॥

*अन्तराले वि(ऽपि)दार एव ॥ १७ ॥

अन्तराले मध्ये । ऋत्वन्तरालेऽपि संनिपातस्य विदार एव सकामे सति ।
यथाऽऽत्मनो जितेन्द्रियं तथा(वतया) न तादृशपारवा(व)श्यम् । तथाऽपि भार्यायामेव
च्छन्त्यां तद्वक्षणार्थमवश्यं संनिपतेदिति वक्ष्यति । अप्रमत्ता रक्षर्व(ध) तत्तुने(न्नु मे)त-
मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेऽप्येतेषु न भवति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १८ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं प्रमाणम् । 'काममाविज्जनितोः संभवाम' इति ॥ १८ ॥

स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ १९ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । स्त्रियो(या) भोगार्थं वासः तेन संनिपात एव स्यात् । तेन न
सुप्रसालितेनापि ब्रह्मयज्ञादिकमिति ॥ १९ ॥

यावत्संनिपातं चैव सहचर्या ॥ २० ॥

यावत्संनिपातमेव दम्पत्योः सहाऽऽसनम् ॥ २० ॥

ततो नाम्ना ॥ २१ ॥

ततश्च पृथक् शयीयाताम् ॥ २१ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २२ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृत्तुकाले ॥ २२ ॥

* अत्र 'अन्तरालेऽपि दार एव' इत्यकारेण सूत्रेण भाव्यमिति भाति । 'ऋत्वन्तरालेऽपि
संनिपातर एव सकामे सति' इत्यर्थस्य चारुतया संभाव्यमानत्वात् । दार इति बहुवचना-
भावस्तु पठान्दसः ।

अपि वा लेपान्महास्य पादौ चाऽऽचम्य मोक्ष-
णमङ्गानाम् ॥ २३ ॥

यदि वा रेतसो रश्मस्य ये लेपास्तान्निर्मृदा च प्रक्षाल्य तथा पादौ च प्रक्ष-
ल्याऽऽचम्याङ्गानां शिरःप्रवृत्तीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । अनृतौ व्यवस्था । यावता प्रथमो
मन्यते ॥ २३ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने सति परमपरिमितं सुखं परमुत्कृष्टमपरिमित-
मक्षयं स्वर्गारूपं तु सुखं भवति ॥ २४ ॥

न केवलमेतावत् । किं तर्हि—

ततः परिवृत्तौ कर्मशेषेण जातिः रूपं बलं मेधां
प्रज्ञां द्रव्याणि स्वधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्च-
क्रवदुभयोलोकयोः सुख एव वर्तते ॥ २५ ॥

ततः सुखानुभवादनन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च कर्मणो यः
फलशेषोऽननुभूतांशस्तेन जाति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे च कुले जन्म भजति । रूपं रूपताम् ।
बलं प्राणाधिक्यं प्रतिपक्षनिग्रहसमम् । मेधां ग्रन्थग्रहणशक्तिम् । प्रज्ञामर्थग्रहणशक्तिम् । द्र-
व्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाद्यस्त्वन्यदप्येवं युक्तं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो
हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते । ऐहिकस्थ शरीरग्रहणादेरपि
कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमिति
प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिति प्रसिद्धम् । तत्तस्माच्चक्रवदुभयोलोकयोरिह
चामुष्मिश्च सुख एव वर्तते । न जातु दुःखे दुःखानुबन्धे नैवानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अप्यवस्थापेता इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे
फलवृद्धिरेवम् ॥ २६ ॥

चलोपो द्रष्टव्यः । यथा औषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चाऽऽद्यादीनां बीजस्य
[च] क्षेत्रविशेषाच्च कर्मविशेषाच्च संस्कारविशेषाच्च कृष्यादेश्च विशेषे फलवृद्धिर्भवति ।
एवं व्रीहियवा ऊषर उद्या न प्ररोहन्ति । कृष्यादिपरिनिर्मितसुखेन उद्याः स्तम्भकरो
भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्भाधानादिसंस्कारसंपन्ने द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एतेन दोषफलवृद्धिर्निरुक्ता ॥ २७ ॥

एतेनैव म्यायेन दुष्कर्मफलवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोहेन पठनीयम्—सर्ववर्णानां स्वधर्माननुष्ठाने परमपरिमितं दुःखम् । ततः परिवृत्तौ कर्मफलदोषेण दुष्टां जात्यादि-
कामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । यथौषविघ्नस्पर्शानां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेष-
णामात्रे फलहानिरेवमिति ॥ २७ ॥

दोषपरिवृद्धावुदाहरणमाह—

स्तेनोऽभिषक्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा पर-
स्मिंल्लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो
ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ २८ ॥

स्तेनः स्वर्णचोरः । अभिषक्तो ब्राह्महा स्तेनोऽभिषक्तो ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोकेऽपरि-
मिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिशीणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । राजन्यः-
पौलकसः । पुरकस एव पौलकसः । प्रज्ञादित्वाद्गण । वैश्यो वैणो जायते । वेणुर्तर्नकः । स
एव वैणः ॥ २८ ॥

एवमेतेन वर्णपरिध्वंसा दोषफलैः कर्मभिर्दोषफ-
लासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ २९ ॥

यथा वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणादय-
श्चाण्डाला जायन्ते एतेन प्रकारेण स्तेनाभिषक्ताभ्यामन्येऽपि दोषफलकर्मभिर्दोषफलासु
सूकरादिषु योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । तत्तथाऽव-
गन्तव्या इति ॥ २९ ॥

चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा संभाषायां दर्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डा-
लग्रहणमभिसंबध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ ३० ॥

अवगाहनमपासुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा
दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ३१ ॥ (ख० १) ।

उपस्पर्शने सत्यवगाहनं प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे । अपकरणे प्रायश्चित्ताभिधान-
स्वकर्मप्रच्युतानां निन्दार्थम् । निन्दितश्चाण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स वा एव
जायते स्वकर्मप्रच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ३१ ॥ (ख० १) ।

आर्याः मयता वैश्वदेवेऽभ्यः सःस्कर्तारः स्युः ॥ ३२ ॥

अलं मह्यं भोज्यं पेयादिकं संस्कर्तुः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ ३२ ॥

भार्या कासं क्षत्रधुमित्यभिमुखोऽर्जं वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

भार्या शक्रोच्चारणम् । कासः कण्ठे घृधुराशब्दः । क्षत्रधुः क्षुत् । एतच्चित्त-
यमलाभिमुखो न कुर्यात् । संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं
प्रत्येकमुपदेष्टव्यम् (शार्धम्) ॥ ३३ ॥

केशानर्जं वासश्चाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३४ ॥

केशादीनात्मदीवानन्यदीवान्वाऽऽलभ्य स्पृष्ट्वाऽपि उपस्पृशेत् । नेदं ज्ञानं किं तर्हि
स्पर्शनम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् । इदं तु वचनं तत्रोक्तवैकल्पिकं
शक्रदाद्युपस्पर्शने मा भूदिति ॥ ३४ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः सःस्कर्तारः स्युः ॥ ३५ ॥

त्रैवर्णिकैरधिष्ठिताः शूद्राः संस्कर्तारः स्युः । प्रकृतत्वादज्ञस्येति गम्यते ॥ ३५ ॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ३६ ॥

तेषां शूद्राणामक्षसंस्कारेऽधिकृतानां स एवाऽऽचमनकल्पो वेदितव्यो यस्याज्ञं पचति ।
यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्भिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्भिः, यदि वैश्यस्य
तालुगताभिरद्भिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ३६ ॥

अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ३७ ॥

शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वपेयुः । इदमेवामधिकमर्थेभ्यः ॥ ३७ ॥

उदकोस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ३८ ॥

सहैव च वाससा ज्ञानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निषाय कौपीनाच्छाद-
ममात्रेणापि ज्ञानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—'सवासोऽपि सहानखं
विज्ञायते जलाशये' इति ॥ ३८ ॥

अपि वाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ३९ ॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपेरन्केशादीन्पर्वस्नेह वा प्रत्यहं वा वपेरन् । अन्तर्भावितपचर्थे
वावमे(पये)युरित्यर्थः । तथा च लोमनखवापनमिति पूर्ववर्णच(णिच्)प्रयुक्तः
(क्तम्) ॥ ३९ ॥

परोक्षमन्त्रं संस्कृतमन्त्रावधिश्चित्वाद्भिरवो (जिः
प्रो)क्षेत्तदे(दे)व पवित्रमित्याचसते ॥ ४० ॥

यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युरर्थैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतमाहृतं स्वयं
मन्त्रावधिश्चेत् । अविश्रित्वाद्भिः प्रोक्षेत् । प्रोक्षितमन्त्रं भूतं देवपवित्रमित्याचसते ।
देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्ननुष्याणामिति ॥ ४० ॥

सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ ४१ ॥

सिद्धे पक्षेऽन्ने तिष्ठन्वा (पा)चकोऽधिष्ठितो भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै । यस्य
तदन्नं तस्मै स्वामिने भूतमिति । निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्सुभूतमिति प्रतिवचनः ॥ ४२ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् ॥ ४२ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्ग-
पुष्टिसंयुक्ताः ॥ ४३ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्ष्मपक्षं वोपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः
कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ ४३ ॥

तेषामुपयोगे द्वादशाहं ब्रह्मचर्यमधःशय्या क्षार-
लवणमधुमांसवर्जनं च ॥ ४४ ॥

तेषां होमानां च बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वके ग्रहणे द्वादशाहं
ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जमधःशय्या स्थाण्डिलशादित्वं क्षारलवणादिवर्जनं च भवति । उपयो-
क्तरेष व्रतम् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगः । तत्र च
पत्न्या अपि सहाधिकार इति वदन्तः ॥ ४४ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ ४५ ॥

उत्तमस्य ' उत्तमेन वैहासस्य ' इति वक्ष्यमाणस्य ' ये भूताः प्रचरान्ते ' इत्यस्यै-
करात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ ४५ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशसंस्कारो हस्तेन परि-
शुद्ध्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिवेचनम् ॥ ४६ ॥

बलीनां तस्य तस्य बलै(ले)देशसंस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्ज-
नमवोक्षणं च । तत्कृत्वा बलीनां निषपनं न्युप्य पश्चात्परिवेचनं कर्तव्यम् । उपवेश-
ग्रहणत्वेन सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमाख्यादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वचनं

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोऽब्जचलान्याख्यासमेतम् ।

१३७

सत्यपि समवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूदेकस्मिन्देहे समवेतानामपि पृथक्पृथक् यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

औपासने पचने वा षडभिराद्यैः प्रतिमन्त्रः हस्ते-

नैता आहुतीर्बुध्यात् ॥ ४७ ॥

यत्र पच्यते स पचनाग्निः । औपासनवतामौपासने विष्णुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विस्तरः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । यदैकपाकिनामपि आत्रादीनां पृथक्पृथक् देवादिकं तदा पचन एव षडभिराद्यैः ' अग्नये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतैः । एते मन्त्रा उपनिषद्भागे पठिताः । यद्यपि सोमाय स्वाहेति पाठे न पठितं तथाऽप्योषधिष्वेकेषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः सोमाय स्वाहेति द्वितीयां जुहति । [स्विष्टकृत्त्वात्तमपि सप्तमं जुहति, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । आचार्यस्तु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यादि स्विष्टकृदन्ताः षडाहुतीर्भिन्यते । हस्तग्रहणं दर्व्यादिभिवृत्त्यर्थम् । केचित्तु ' सूर्याय स्वाहा, प्रनापतये स्वाहा ' इति द्वे आहुती जुहति । ' औपासनदेवताभ्यश्च ' इत्याश्रयायनस्मरणत् । उभयतः परिषेचनं यथापुरस्तात् । ' अन्वमस्थः प्रासावीः ' इति मन्त्रान्तान्सप्तमतीति गृह्योक्तविधिनाऽप्राणुक्त्वात् ॥ ४७ ॥

एवं बलीनां देहे देहे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते

परिषेचनम् ॥ ४८ ॥

यथा षण्णमाहुतीनां परिषेचनतन्त्रं विभवात् । एवं बल्योऽप्येकदेशसमवेताः ' उत्तरेर्ज्ज्जसदने ' इत्यादयस्तेषां वदन्ते परिषेचनं प्राप्तं पश्चात्परिषेचनं यथा षण्णमित्यनेन निहितं सकृत्सर्वान्ते सकृत्सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्सूत्रे पूर्वस्य तस्य तस्मेति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथग्व्रति तथा परिषेचनमपि स्यात् । अत्र वोपदेशवशादेव ये एकदेशबल्यन्तेषामेव सकृदन्ते परिषेचनं न यादृच्छिकसमवाये । तेन यद्यप्यगारभ्योत्प्रेदेशः दृष्टपादेशस्तथाऽपि कामलिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥ ४८ ॥

सति सूत्रे सप्तसूत्रेन कार्याः ॥ ४९ ॥

सति सूत्रे तत्तत्सूत्रेण (यथा) वक्ष्यः कार्यः । अन्ये त्वन्तेऽपि व्यङ्ग्यैः संसर्गविष्णुः

न्ति । तथा बोधावनः—‘काममिरेष्वायतनेषु’ इति । एष एवव्यञ्जनसंस्कारः सूपस्वापि ।
व्यञ्जनेन संसृष्टेनाज्ञेन बलयः कार्यः सति संभव इत्यमिति ॥ ४९ ॥

अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ ५० ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमः प्रमाभ्यां ‘वर्माय स्वाहा, अवर्माय स्वाहा’ इत्ये-
ताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥ ५० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ ५१ ॥

उदकं यत्र धीयते तदुदधानं गणिकारुयम् । तस्य संनिधौ नवमेन ‘अद्भ्यः
स्वाहा’ इत्यनेन ॥ ५१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ ५२ ॥

‘ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्तोदेषयजनेभ्यः स्वाहा’ इत्येताभ्याम् ॥ ५२ ॥

उत्तरपूर्वार्धेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ ५३ ॥

‘गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः
स्वाहा’ इत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ ५३ ॥

अध्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ ५४ ॥

‘कामाय स्वाहा’ इति ॥ ५४ ॥

देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ ५५ ॥

देहली द्वारस्याधस्तात् । तद्देशधोवेदिकेत्येके । अन्ये त्वन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्र
‘अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥ ५५ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ५६ ॥

येनापिधीयते द्वारं साऽपिधानी कषाटम् । तदगलमित्यन्ये । तत्र ‘यदेजति
जगति [यच्च वेष्टति नास्त्रो अ गो यक्षास्त्रे] स्वाहा’ इति ॥ ५६ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ५७ ॥

अगारस्यो(स्ये)त्यनुवृत्तेः(वत्ते) । तस्य यो ब्रह्मसदनारूपो देशो वास्तुविद्याप्रसिद्धो
मध्येऽगारस्य तत्रोत्तरैर्दशभिः ‘पृथिव्यै स्वा०, अन्तरिक्षाय०, दिवे०, सूर्याय०,
चन्द्रमसे०, नक्षत्रेभ्य०, इन्द्र०, वृ० स्पतये०, प्रजापतये०, ब्रह्मणे स्वाहा’ इत्येतैः
प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह—मध्ये गारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वाद्ब्रह्म(ह्मा) यच्च
स्वीदति गार्हो[वृ] कर्मसु, आ ईक्षिणः स ब्रह्ममदनस्तत्रेति । ५७ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गेः प्राचीनावीत्यधार्चीनपाणिर्वधात् ॥ ५८ ॥

अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः ' स्वधा तितृभ्य ' इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राची-
नावीन्यवाचीनपाणिभ्य भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाऽकुष्ठतर्जनीयोरन्तरालेन । ५८ ॥

रौद्र उत्तरो यथादेवतम् ॥ ५९ ॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिर्यथादेवतम् । प्राचीनावीन्यवाचीनपाणिभिरिति नानुवर्तव्य
इत्यर्थः । ' नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ' इति । तत्र यद्यपि पशुपतिस्त्रिङ्गमप्यस्ति
तथाऽपि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति न्यपदेश्य त्रेनोपपन्नं देवतास्मरणमपि रुद्राये-
स्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतये इत्येके । केचित्तुत्तरो मन्त्रो रौद्रः । स[न] पशुपति-
देवस्य इति व्याचक्षते । तेषां देयः(शः) प्राप्नोदग्वा विभ्यात् ॥ ५९ ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ६० ॥

तयोरनन्तरयोरन्ययोरेकोस्मिन्देशे समवेतयोरपि नाना पृथक्परिषेचनं कर्तव्यम् ।
भूतः । धर्मभेदात् । ' विभ्यस्याप्रदक्षिणं परिषेचनम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमि-
ति ॥ ६० ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसः ॥ ६१ ॥

उत्तमेन

' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो विभुदस्य प्रेभ्याः ।

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा '

इत्यनेन नक्तम् । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिति दिवा । एवं पदस्या-
गेन मन्त्रपाठः । आश्वलायनोऽपि—दिवाचारिभ्यो नक्तचारिभ्य इति नक्तमेव वैहा-
यसो रात्रावेव वैहायसः कर्तव्यः । रात्रा अकाश एव देयः । दिवा भूमौ । तथा च
वीधायनः—अथाऽऽकाश उल्लिखति ' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तम् ' इति ।
अपर आह—एवकारो भिन्नक्रमः नक्तमुत्तमेन बलिरेति । तत्तदस्यत(न वस्यन्त)रात्रां
रात्रौनिवृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

एतानन्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ६२ ॥

य एताननन्तरोक्ताहोमान्बलीभ्याम्यग्रः समहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानति-
क्रमेण कुरुते तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । ' स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ' इति वत्पूर्व-
मुक्तं तत्सार्थवादता सा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवतः । न प्रबले-
रपि कर्मान्तरैर्बाधनमिति ॥ ६२ ॥

अग्नं च देयम् ॥ ६३ ॥

अग्निहरणानन्तरमग्नं च देयं देवं (व) पितृभूतमनुष्येभ्यः । अकारादेते मन्त्राः—
‘देवेभ्यः स्वाहा, पितृभ्यः स्वधाऽस्तु, भूतेभ्यो नमः, मनुष्येभ्यो हन्त’ इति ॥ ६३ ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥ ६४ ॥

अतिथीन्क्षयति । तानेवाग्रे भोजयेत् । न स्वयं सहसा भुञ्जीत प्रागेव । एवमति-
थिभ्यतिरिक्तानन्यामपि भोजयितव्यान्पश्चाद्भोजयेत् ॥ ६४ ॥

कुमारान्रोगसंयुक्तांश्चान्तर्बन्तीः ॥ ६५ ॥

ये च गृहपतिनः कुमारोदयस्तानप्यग्रे भोजयेत् । आपस्तम्बस्तु—‘मासान्बु-
द्धान्रोगसंयुक्तांश्चान्तर्बन्तीः’ अन्तर्बन्तीग्रहणादेव सिद्धे क्रीग्रहणं स्वस्नादीना-
मपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्बन्तीग्रहणं स(र्वत्र) च पूर्वा(ज्जा)र्थम् ॥ ६५ ॥

काळे स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ ६६ ॥

काळे वैश्वदेवान्तेऽन्नार्थिनमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् ।
अवश्यं किञ्चित्तस्मै देयमिति ॥ ६६ ॥

अभावे किं कर्तव्य(व्यभि)तामित्याह—

अभावे तृणानि भूमिरुदकं कल्याणी वागिस्थेतानि
वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ ६७ ॥

वैशब्दः प्रसिद्धी । अत एव उपचाराः कर्तव्याः । इतिशब्दप्रयोगादेवं वर्षज्ञा
उपदिशन्तीति ॥ ६७ ॥

एवंवृक्षावनन्तलोको यवतः ॥ ६८ ॥

यौ गृहमेधिनावेवं तदेवंवृत्तौ यवस्तयोरनन्ता लोका यवन्ति । ज्योतिष्टोमादि-
भ्योऽपि हि कतिपयदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेवेतद्भूतम् ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणायानधीयानायाऽऽसनमुदकं भोजनमिति
देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ ६९ ॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिरागच्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थार्य न
कर्तव्यम् । अस्मादेव ज्ञायतेऽधीयानाय प्रत्युत्थेयमिति ॥ ६९ ॥

अभिषादनायैवोत्तिष्ठेदि(द)त्यभिवाद्यश्चेत् ॥ ७० ॥

न प्रत्युत्थानायोत्तिष्ठेत् । अभ्यस्त्याभिवाद्यश्चेदातिथिस्तर्ह्यभिषादनार्थमेवोत्तिष्ठेत् ॥ ७० ॥

राजन्यवैश्यौ च ॥ ७१ ॥ (स्त्र० २) .

अधीयानावपि नोत्तिष्ठेत् । अतिथिपूजा कार्येव ॥ ७१ ॥ (स्त्र० २) ।

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यादथास्मै[दद्यात्] ॥ ७२ ॥

यदि शूद्रो द्विजानतिथिरभ्यागच्छति तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुज्जीत । अन्ये-
तस्मिन्कृते तस्मै योजनं दद्यात् ॥ ७२ ॥

दासा वा स्वामिकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं भोज-
येयुः ॥ ७३ ॥

अभ्यागते(अथवा येऽस्य) गृहमेधिनो दासास्ते स्वामिकुलादाहृत्य शूद्रमतिथि
भोजयेयुः । अतिथिवद्भोजयेयुरिति । वत्करणं सादरभोजनमात्रं न पूजा
कार्येति ॥ ७३ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ ७४ ॥

‘उपासने गुरुणाम्’ इत्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितम् । इह तु
प्रकरणाद्गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वाभ्यो धार्यमित्युच्यते । तत्र मनुः—‘कार्पासमुपवीतं स्या-
द्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्’ इति । नौषानस्तु—कौशमर्षं वा त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति ॥ ७४ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ ७५ ॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतार्थं उपवीतकृत्ये भवति । न वाससेवेति नियमः ।
कार्पासमुपवीते स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृदित्यादि मन्त्रं द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

यत्र भुज्यते तत्समू(ष्टु)ञ्च निर्हत्यावोक्ष्य तं देशम-
मन्त्रेभ्यो लेपान्संकुप्याद्भिः संशुज्य शुचौ देशे रु-
द्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ ७६ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत्समू(ष्टु)ञ्च निर्हत्यावोक्ष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्संकुप्य समू-
ह्या तत्रोच्छिष्टादिकं समूहीकृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षेत् । ततोऽम-
न्त्रेभ्यो येषु पाकः कृतस्तान्यमन्त्राणि तेभ्योऽञ्जलेपानञ्जनलेपाञ्च संकुप्य काष्ठादिनाऽ-
पकुप्याद्भिः संशुज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्रायेदमास्त्विति निनयेत् । एवं कृते वास्तु
शिवं समृद्धं भवति ॥ ७६ ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ ७७ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्याणां स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु ।
इहापि वक्ष्यति 'स्वकर्म ब्राह्मणस्य' इति । अनुवाटोऽयम् ॥ ७७ ॥

आपदि राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण जासनादिकं तु देवमिति
कल्पागतरं वक्तुं तदाह—

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनम् ॥ ७८ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहारः । ब्राह्मणस्याध्यापायितुरलम आपत् । तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये
वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यं न त्वनधीयानेन स्थातव्यम् । [ब्राह्मणे ने]ति वचनाद्वाजन्यवै-
श्ययोर्नाशमनुकल्पः ॥ ७८ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ ७९ ॥

पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं छज्जादिना किञ्चित्पि पार्श्वगतिर्मा भूदिति ।
सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः । ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । गौतमः—अनुगमनं
शुश्रूषेति ॥ ७९ ॥

अ(त)त ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रगतौ स्यात् ॥ ८० ॥

ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रतो गच्छेत् ॥ ८० ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदानु(र)पाकृत्यानध्ययनं

तदहः ॥ ८१ ॥

कर्माणि पक्षी । सर्वविद्या अप्युपनिषद् उपाकृत्या येतुमारभ्य तदहरनध्ययनम् ।
तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यं गृह्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता
वसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ ८१ ॥

अधीत्य नाभिक्रमणं मयः ॥ ८२ ॥

अधीत्य 'अधीत्य वेदं स्नानम्' इत्यवसर आचार्यतकाशात्सद्योऽभिक्रमणं न कर्तव्यं
नापगन्तव्यम् । प्रायेण तु मकारात्परमिकारमधीगते । तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु
वृक्षान्दसोऽपपाठो वा उपाकरणात्परमिति ॥ ८२ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य

कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

यदि त्वरा तदाऽऽचार्यस्य समीक्षायां संदर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्रभावयमधीत्य
व्याकामं गच्छेत् । एवं कृत उभयोः क्षिप्वाचार्ययोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्या-
गम्योपसंगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्सा-
न्त्वयित्वा पूजयेत् ॥ ८४ ॥

समावृत्तं चेच्छिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेदतिथिधर्मेण तमभिमुखोऽभ्यागम्य
तमुपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्य ते] तथ'ऽपि न बीभत्समान उदक-
मुपस्पृशेत् स्नायात् उपसंग्रहणे यौ घृलिघूसरौ प्रादौ भृष्टौ न बीभत्समान उदकमुप-
स्पृशेत् । सान्त्वयित्वा पूजयेत् । आपस्तम्बे विशेषः—ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेऽप्ये
कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्येति स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

यथोपदेशम् ॥ ८५ ॥

गृहोक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृहोक्तस्यानुवादः । ॥ ८५ ॥

आसनादिषु विशेषं वक्तुमाह—

आसने भोजने भक्ष्ये क्षय्यार्था वाससि वा संनिहि-

ते हीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥

संनिहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहेऽय(५)वरकादिकं प्रविष्ट आसनादिषु हीनतरवृत्तिः
स्यात् । तरनिर्देशास्तीष आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत् । एवं भोजनादिष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥ ८६ ॥

तिष्ठन्सव्येन पाणिना दक्षिणं बाहुमुपसंगृह्याऽऽचार्यमाचामयेत् ॥ ८७ ॥

तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते । स्थानयोगात् । न हि साक्ष्यतिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति ।
सव्येन पाणिना दक्षिणमालम्ब्य दक्षिणेन करकादि गृह्णित्वाऽऽचार्यमाचामयेत्स्वयमेव
शिष्यः । एवं हि सधर्मता भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिथ्यादन्वया-
प्याचार्यमाचामयेत्(ले)वमाचामयेदिति ॥ ८७ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । चेत्समुदेतः कुलशीलविद्यावृत्ते-
रूपेतो भवति ॥ ८८ ॥

स्थानासनचक्षुःश्रवणभित्तेष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८९ ॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया वरणं लक्ष्यते । स्थानासनादिष्वप्याचा-
र्यस्य पञ्चाङ्गावी स्यात् पूर्वभावी न युगपद्भावी ॥ ८९ ॥

संनिहितोऽथ मूत्रपुरीषवातकर्मोर्भाषाहासष्टीवनद-

न्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रूक्षेपतालनिष्ठ्यानीति ॥ ९० ॥

वातकर्मोपानवायोस्तस्यः । उच्चैर्भाषा महता स्था(स्व)नेन संभाषणं केनापि । हासो हसनम् । धीवर्गं श्लेष्मादिनिःसनम् । दन्तस्कवनं दन्तमलपकर्षणम् । परस्परं घट्टनमि-
स्थग्ये । निःशृङ्खणं स्वन, सिकामलनिःसारणम् । भ्रूक्षेपणं भ्रु(भ्रू)विक्षेपः । तालं
हस्तयोरास्फालनम् । निष्ठयमङ्गुलिस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासना-
दिकं वर्जयेदित्यपेक्षते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यस्य संनिधौ न कुर्यादिति ॥ ९० ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषविस्मभपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ९१ ॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनाद्याणादि । भाषाः संभाषा वादप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनि-
हिते दारे पू(प्र)जाविषयो(ये)ऽपि विस्मभं न कुर्यात् ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥ ९१ ॥

वाक्येन वाक्यस्थ प्रतीघातभाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

समीचीनस्येतरस्य वाऽऽस्मीयेन वाक्येन तादृशेन प्रतीघातं न कुर्यात् ॥ ९२ ॥

श्रेयसां च ॥ ९३ ॥

अन्येषामपि प्रशस्ततराणां [वाक्ये]वाक्येन न प्रतिहन्त्यात् ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणदेवतासर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणदेवताग्रहणमदरार्थम् । अधिकदोषरूपापनाय सर्वेषामेव भूतानामपि तिरश्चां
परीवादान् दोषवादानाक्रोशानशी(ल्ली)लवादाश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनः पुनर्वचन-
मतिशयेन वर्जनार्थम् ॥ ९४ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ ९५ ॥

परीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रगुप्तः । अन्ये श्रवणकटुका इति
परीवादः । तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशाखा । याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतानी-
स्याह्य आक्रोशाः ॥ ९५ ॥

यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्य गत्वा नियमेन साधयेत् ॥ ९६ ॥

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्व्यस्यते तां
विद्यां पुनः साधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धो(द्धा) भवति तथा धुर्धत् । कथम् । आचार्य
तमेवान्यं वा गत्वाऽपूर्वाधिको[गमे] विद्यार्थस्य यो नियम उक्तस्तेन शुश्रूषादिन-
पुनस्तां विद्यां साधयेत् ॥ ९६ ॥

न चास्य समीपे जप्यादिपरिश्रजने कुर्यात् ॥ ९७ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य संनिधौ जप्यमग्निकार्योदिकमग्निशुश्रूषां न कुर्यात् । परिमृजन् शब्देन परिचर्या लक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अस्मिन्विषयेऽभ्यापयितुर्नियममाह—

उपाकरणाशोत्सर्जनादभ्यापयितुर्नियमो न नख-
लोपापाकरणं भावं मांसं मैथुनमिति वर्ज-
येत् ॥ ९८ ॥

लोपोपाकरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अप्यल्पलो-
मानि वापयेत्' इति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बोक्तेः ॥ ९८ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ९९ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । छान्दसत्वाद्यलोप ऋत्व इति रूपासिद्धिः ॥ ९९ ॥

यथागमः शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने वर्तमाने
नियमेषु च युक्तः स्यात्तथा गृहमेध एवं वर्त-
मानः पूर्वपरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनाक्ति
॥ १०० ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रान्तरप्रकारेण च नियमे वर्तमाने सति नियमान् कुर्यात् । तद्व-
देव गृहस्थाश्रमे नियमान्कुर्यात् । एवं युक्तो वर्तमानः पूर्वपरान्पूर्वांश्च पितृपितामहप्र-
पितामहानपरांश्च पुत्रपौत्रान्पुत्रसंबन्धान्संबन्धिनः पुरुषानात्मानं च क्षेमेऽभ्यस्यमाने
नाकस्य पृष्ठे युनाक्ति स्थापयति ॥ १०० ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुस्त्वक्श्रोत्रोदराकं(र)म्भ-
णान्यास्त्राधानपरिमृजानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
॥ १०१ ॥ (ख० ३) ।

यैः पुरुषा(प) आस्त्राक्यते महिराक्यते त आस्त्रावाः शब्दादयो विषयाः । तान्म-
नसा वाचा वागिन्द्रियेण प्राणेन प्रयत्नेन परिमृजानः पारिहरत्तसंपादयन्मोक्षाय कल्पते ।
विषयानासत्त्यैवन्तःकरणैकाग्र्येण ज्ञानरामानुक्तिरित्यर्थः । तेषां विषयाणां महि-
सारणहेतुमाह घक्षुरित्यादिना—चक्षुषि त्वचि शिश्ने उदरे चाऽऽत्मत्वमारोप्य तदर्थः

१ अत्र ऋतुशब्दाद्भवार्थे 'भवे छन्दसि । मा० सू० ४ । ४ । ११०) ।' इत्यनेन यप्रत्यये
'कृत्वंप्रवास्तव्यं वास्तवमास्त्रीहिरण्ययानि चक्षुश्चरि (मा० सू० ६ । ४ । १७५)' इति सूत्रेण
कृत्व्यमिति प्राप्तं परे यकारलोपश्चान्दस इत्यर्थः ।

तयाऽऽरभ्यन्ते । ततस्तानि चक्षरादीन्यारम्भणानि प्रापकानि(णि) येषां तान् । शरीरशि-
श्रोदरार्था न(हि)विषयाकाङ्क्षाः । नाऽऽत्मार्थम् । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तये तत्त्यागः
कार्य इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ (स० १) ।

येन कृतावसयः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेदनु-

(नू)त्तिष्ठेद्वा पुरस्तादभिषादितः ॥ १०२ ॥

येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसयः स्यात्कृतावासो दत्तावासः स्यात्सोऽतिथिस्तस्मि-
न हनि तं गृहस्थं न प्रत्युत्तिष्ठेत् प्रतिपद्येन्नान्यनूत्तिष्ठेत् । तमनुवर्त्तीकृत्य न तिष्ठेत् ।
द्वितीययाऽन्तरिक्ष्यानेति वचनाद्यद्द्वितीयादिवन्द्य(ञ)हःसु च तं (न)प्रत्युत्तिष्ठेच्चा-
प्यासनात् । सोऽतिथिस्तस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिषादितः । अ[न]भिषादिते तु प्रत्य-
भिषादनाय प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेच्च ॥ १०२ ॥

शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ १०३ ॥

अतिथिनेश्वरे भोजयेदित्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यद्वं न दत्तमतिथये तन्न
भुञ्जीतित्येवमर्थम् ॥ १०३ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेष्य(व)मतिथिभ्यः ॥ १०४ ॥

अगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चिद्गृहेऽवशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न
भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥ १०४ ॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ १०५ ॥

आत्मार्थमुद्दिष्टाभिरूपमन्नमूपादि न पाचयेत् ॥ १०५ ॥

विशेषेणापुमान् ॥ १०६ ॥

गृहस्थपुरुषादन्यो न सर्वथा पाचयेत् ॥ १०६ ॥

गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः समुदेतः ॥ १०७ ॥

साङ्ख्यवेदस्याध्येता वेदाध्यायः । समुदेतः कुलशीलसंपन्नः । स मधुपर्कमर्हति । नां
च दक्षिणाम् ॥ १०७ ॥

आचार्यं कृत्ति, क् स्वातकः स्वशुरो राजा वा धर्म-

युक्तः ॥ १०८ ॥

अवेदाध्याय(य) अप्याचार्यादयो मधुपर्काहर्हाः । अत एव ज्ञायत एकदेशाध्यायि-
नावप्युत्तिग्माचार्यो भवत इति । नर्मयुक्त इति राज्ञो विशेषणम् । वाशब्दः
समुच्चये ॥ १०८ ॥

आचार्यायत्विजे स्नातकाय राज्ञ ऽति परिसंवत्स
रादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्धुपर्कश्च ॥ १०९ ॥

आचार्यादिभ्यः कृतमधुपर्कभ्यः संवत्सरादूर्ध्वमागतेभ्यो मधुपर्को गौर्दक्षिणा च ।
पूर्वमागतेभ्यो न तत्र गौर्दक्षिणा विधीयते ॥ १०९ ॥

कोऽसौ मधुपर्क इत्याह—

दधिमधुसंस्पृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसं-
स्पृष्टम् ॥ ११० ॥

गृह्योक्तयोस्त्रिवृत्पाकृतयोरभावोऽत्रापूर्वयोर्विधानम् ॥ ११० ॥

अभाव उदकम् ॥ १११ ॥

दधिपयसोरभाव उदकमपि देयम् । मधुसंस्पृष्टमित्येके । नेत्यभ्ये । पूर्वत्र पुनर्मधु-
संस्पृष्टग्रहणात् ॥ १११ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षट्क्लो वेदः ॥ ११२ ॥

षट्मिरङ्गैर्युक्तो वेदोऽत्र गृह्यते ॥ ११२ ॥

कानि तान्यङ्गानित्याह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचिनिरिति ॥ ११३ ॥

छन्दो वेदस्तं कक्ष्ययती(ति) प्रतिशास्त्रं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन स्वाङ्गकलापे
नोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणं, अर्थ-
विशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षणानां पदपरार्थमतिपादनेन वेदस्थोपकारकं विद्यास्थानम् ।
सूर्यादिज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धयभावे यन्नः कर्तव्यः ।
तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि
व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रथमादिकमध्ययनकाले कर्मणि च
मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च दर्शयति । पृषोदरपदित्वादादिदीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दासि
यया विधीयन्ते विचित्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचिनिरिति । एतान्यङ्गान्यङ्गसंस्तनवाद-
कृतम् ।

‘मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विधितिः पदे ॥

श्रीक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्मचक्षते’ ॥ इति ।

उपकारकत्वाच्च, उक्त उपकरणः ॥ ११३ ॥

अत्र बोधयति—

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणाम् समाज्ञायसमाप्तौ

वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ ११४ ॥

शब्दार्थतया यान्यारम्भन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणयोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्मणि वैदिकान्यभिज्ञोवादीनि । तेषां समाज्ञाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ स यावता अन्त्यजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति । तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दन्त्यनेनेति वा धर्ममिति । न च ब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पक्षैवाज्ञानि ॥ ११४ ॥

अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति—

अङ्गानां च प्रधानैरन्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ ११५ ॥

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि । पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि । श्रुतिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिमिः शब्दैश्चन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्यायवित्सिद्धान्तः । तावमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टं दृष्टव्यौ यत्पूर्वतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्व(र्ण) उपदेश इति । नैव स्थाणोरपराधो यदेनमधो(न्धो) न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । अङ्गं तु(ह्रस्वं) भवानाचष्ट कल्पसूत्राणामिषं प्रयोगकल्पना कृतस्थेति न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाम्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृश्य(शः) स्थामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाम्यामेव पूर्णमे(म)धमो(मो)त्स्यत इति ॥ ११५ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो

विरम्योपोष्य शोभूते यथाभनसं तर्पयित्वा सः

साधयेत् ॥ ११६ ॥

अतिथिमागतं केनचित्कारणेन निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यद्वत्स्थाप्राप्त-भोजनेऽविद्यया योऽसौ निराकृत इति तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहम्युपोष्य परेषुस्त-मन्विष्य यथाभनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ ११६ ॥

आ कुत इत्याह—

यानवन्तमा यानात् ॥ ११७ ॥

स चेदतिथिर्यानवान्भवति न(तं) प्राकृतस्याऽऽरोहणादनुव्रजेत् ॥ ११७ ॥

यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ११८ ॥

इतरो यानराहितः स यावन्नानुजानीयाद्गच्छति तावदनुव्रजेत् ॥ ११८ ॥

अमतीहा(भा)याः सीम्नो निवर्तेत ॥ ११९ ॥

यदि तस्यान्यपरि(र)तयाऽनुज्ञायाप्रतीहा(भा)बुद्धिर्न जायते ततः सीम्नि प्राप्तायां ततो निवर्तेत । प्रतेदर्विच्छान्दसः । संसाधयेदित्यादि सर्वातिथिसाधारणं तं(न) निराकृत्य विषयमात्रम् ॥ ११९ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीताऽऽश्वषाण्डालेभ्यः ॥ १२० ॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान्सर्वान्वैव भागिनः कुर्वीताऽऽश्वषाण्डालेभ्यः । अग्नि-विधावाहू । तेभ्यः किंचिद्वेद्यम् । तथा च मनुः—

‘श्रुतां च यतितानां च क्षपचां पापरोणिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ इति ॥ १२० ॥

नानर्हद्भ्यो ददातीत्येके ॥ १२१ ॥

अनर्हद्भ्यश्चण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युदयः । अदानेऽअ-प्रत्यवायः ॥ १२१ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ १२२ ॥

उपेतः कृतोपनयनः (नोऽ)समावृत्तः । स्त्रीणामनुपनीतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत । एवं सति समावृत्तस्य चोच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्ह्युपेत आऽन्तात्कृत-दारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमभ्युपेतस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं तज्जोवने न दोषः स्यात् । पितृज्येष्ठस्य चोच्छिष्टं मोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं मविष्यति पितुरेवेति भ्रातुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गः । इदं तर्ह्य (हिं) प्रयोजनम् । यथा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनस्तदा संप्रति पितुरनुपेतस्य चोच्छिष्टं प्रतिविध्यते । एवं क्येष्टेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयो-जनम् । उक्तं हि—‘धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम्’—इति । ‘तेषामभ्यागमनं भोजनं विद्या- (वा)हमिति वर्जयेत्’ इति । तथा स्त्रीणामित्येतत्तु मातुरुच्छिष्टस्य प्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः—‘मातरि पितर्यावर्धवच्छ(च्छु)श्रूया’ इति वचनात् । ‘यदुच्छिष्टं प्राप्नोति हविर्दुच्छिष्टमेव तत्’ इत्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टेन संस्तवाच्च । एवमपि ‘पितृज्येष्ठस्य

च' इत्यत्र पितृग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्यया सह भोजनमाचरन्ति
तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिप(पा)द्यते ॥ १२२ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ १२३ ॥

सर्वाणीति वचनाद्विज्ञाऽप्युदकपूर्वैव देया ॥ १२३ ॥

यथाश्रुति विहारे च ॥ १२४ ॥

एव चार्थः । विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि तानि यथाश्रुत्येव
नोदकपूर्वाणि ॥ १२४ ॥

ये च भृत्या नित्यास्तेषामनुपरोधेन संविभागो
विहितः ॥ १२५ ॥

ये नित्या नियता भृत्या दासकर्मका(कै)रादयस्तेषामुपरोधो न यथा भवति तथा
वैधदेवान्त आगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १२५ ॥

कामयात्मानं भार्या पुत्रं नोपरुन्ध्याभस्तेव दासं
कर्मकार(क)रम् ॥ १२६ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मका(क)रः । तमात्मायुपरोधेनापि नोपरु
न्ध्यात् । किं पुनरागता(मा)यै तम(मु)परुन्ध्यादिति ॥ १२६ ॥

तथा चाऽऽत्मन उपरोधं कुर्वति यथा कर्मसु समर्थः
स्यात् ॥ १२७ ॥

कर्मस्वमिहोप्रादिध्वार्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽत्मानमुपरुन्ध्यात्कु-
टुम्बी ॥ १२७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निस्नद्धांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिस्नश्रताम् ॥

इति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढविरच्यकोशिश्रौतसूत्रे(ः) र्यसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति विषये श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः सन्यासिनो मक्ष्या अष्टौ ग्रासाः । अ(आ)स्थाधिकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वात्रिंशत् द्वित्रिंशत्प्रथमार्थे द्वितीया । ग्रहस्थस्य ग्रासा द्वात्रिंशत् । ब्रह्मचारीणो विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेन काष्ठयोर्भोजनमित्ययमपि नियमो नास्तीति पठ्यते । अनहुद्रुहणं दृष्टान्तार्थः(र्थम्) । सिध्यति(न्ति) स्वकार्यसमा भवन्ति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

जात्याचारसंश्लेषे धर्मार्थिमानसमग्निमुपसमाधाय
जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥

अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेदुपासन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनसा मे गृहाण प्रसीद मामध्यापयेति तज्जात्याचारसंश्लेषे सत्यग्निमुप-
समाधाय यत्र कचाग्निमुपसमाधास्यन्त्स्यादन्यदुपनिषद्यादित्यन्तं कृत्वा गृह्योक्तं
न्युप्योपसमादधानीत्यन्तं च कृत्वा तत्संनिधौ जातिमाचारं च पृच्छेत्—किंगोत्रोऽस्मि
सोम्य कमाचारं चरसीति ॥ १ ॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-
ताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते सा-
ध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं
प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

एतस्मात्केवलमनर्थातवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादि कर्मान्तमुक्त्वा शास्तुं शासि-
मुपध्यापयितुं धर्मा(र्मा)श्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

पञ्चयज्ञान्तेऽतिथीनेषाम् भोजयेदित्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं(रथ)
कर्तव्यतामनेनाऽऽह—अतिथिर्गृहानभ्यागच्छत्, अ(ज)ग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्या-
गच्छति । तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गच्छन्गृहं दहे-
दिति ॥ ३ ॥

इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिं श्रोत्रियलक्षणमाह

धर्मेण वेदानामेकां शास्त्रामर्थात्त्य श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥

विद्यार्थस्य यो निवमः स धर्मः । तेन वेदानां यां कांचन शास्त्रमधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेका शास्त्रा भवति । याः (या) पूर्वेः परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशास्त्रा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति ननु(तु) प्रतिवेदमेकैक(का)मधीत्य श्रोत्रिय इति । लोकविरोधात् । लोके हि यां कांचनैकामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥ ४ ॥

आतिथिलक्षणमाह—

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छन्धर्मपुरस्कारो
नात्मप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूर्यं योज्यम् । यः श्रोत्रिवः स्वधर्मयुक्तः स्वधर्मनिरतः कुटुम्बिनं मार्यया सह वसन्तम् । गृहस्थाश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते चक्ष्य(च)माना भवन्ति । भिक्षो हि ते । अभ्यागच्छन्नुद्दिष्टाऽऽगच्छन्धर्मपुरस्क(स्कार)रः । आचार्यस्या(याद्य)र्थं भिक्षो धर्मः । तत्पुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनो नात्मप्रयोजनः । य एवंभूतः सोऽतिथिर्भवतीति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायाः शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामभाव इति । मर्त्ये(प्रेत्य) च स्वर्गभावः ॥ ६ ॥

तत्राभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्योपस्था-
प्याथ तमाहारयेत् ॥ ७ ॥

तमतिथिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथा वयसोऽनुरूपं समेत्य प्रत्युत्थाना-
भिवादाना[दिना] समेयात्सह गच्छेत् । समेत्य च शिष्यान्वोपस्थाप्य तं प्रति तस्मिन्ना-
गते तस्याऽऽसनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । अभावे स्वयमेवाऽऽहरेत् ॥ ७ ॥

न बहुपादपासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

शक्तौ सत्यां बहुपादपासनं न देयम् । बहुपादमेव पीठादिकं न देयं मन्यन्ते स्वयं बहुपादं मन्यते ॥ ८ ॥

अथास्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

अथ गृह्योक्तविधेरनन्तरमस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । शूद्रा(द्वौ) प्रक्षालयेतामि-
त्येके मन्यन्ते । दासवत इदमुक्तम् ॥ ९ ॥

अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यादितरः प्रसादनम् ॥ १० ॥

अथास्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तेजसेव ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

असमावृत्तो ब्रह्मच(र्वा)र्याचार्यमेषितः । स्वयमेव वाऽतिथिरागच्छति तदा नासावुद-
कमाहारयेत् । नासावुदकाहरणस्य प्रयोजके(कोऽ)स्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांत्वत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

अत्रासमावृत्तेऽतिथावध्ययनसंबुत्तिश्चाधिका तस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह नि-
ष्पादनमध्ययनसंबुत्तिः । यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तेन सह कियन्तं चित्काष्ठं
वक्तव्यं इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपादान्तस्य समोऽकारस्य च्छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥

प्रसङ्गादाह—

नास्तमित आदित्य उदकानयनं विद्यते ॥ १४ ॥

नद्यादिभ्योऽहोरात्रपर्याप्तमुदकं दिवैव संमरणीयमित्यर्थोत्तिष्ठति ॥ १४ ॥

सान्त्वयित्वा भोजयेच्छक्तिविषयेणाग्निरवराधयेन ॥ १५ ॥

कतः पादप्रसादनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् ।
सान्त्वयित्वा गण्यादिमी रसैः कृत्वादिभिश्च भक्ष्येस्तस्याशक्ततावन्ततोऽग्निरपि तावन्मो-
जयेत्सृष्टिं कुर्यात् । अवराधयेनेति जवन्यकरुणानां सूचयति । अप्यन्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आवसथं दद्यादुपरिश्रम्यामास्तरणोपधानं सावस्तरण-

मभ्यञ्जनं च ॥ १६ ॥

आवसथो विश्रमस्थानम् । उपरिश्रम्या लट् । आस्तरणं तूलिका । उपधामुपबर्ह-
णम् । अवस्तरणमुपपटः । तत्सहितमुपधानमास्तरणं च । अभ्यञ्जनं पादयोस्तेर्ल घृतं वा ।
एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्पूर्वमर्थं वाऽपेक्षिते काले ॥ १६ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय ब्रीहान् घवान्वा तदर्थाभि-
वेष्टेत् ॥ १७ ॥

यः पठति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिथ्यर्थान्ब्रीहान्घवान्वा निर्वपेत्तृभ्यः
हमुष्मै पठेति । ब्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिपात्रुपस्थिते द्रष्ट-
व्यम् ॥ १७ ॥

भोजनकाले त्या(त्वा)ह—

उद्धृतान्यज्ञान्यवेक्षेतदं भूया(यः३) इदं भूया(यः३)

इति ॥ १८ ॥

यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यज्ञान्युद्धृत्य पृथक्प्राशेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा
तान्यज्ञान्यवेक्षेत किमिदं प्रभूतमिदं वेति । विचारे प्लुतः । पूर्वं तु भाषायामिति
॥ १८ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारणोऽऽतिथ्यभवेक्ष्य भूयः सुप्लुत उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

द्विषन्द्विषतो वा नाशमघ्राशोषेण वा मीमांसमा-

नस्य मीमांससितस्य वा ॥ २० ॥

येः स्वयमतिथे द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दूषेण मीमांस-
मान आत्मनि दोषं संभावयति यो वा दोषेण मीमांसितो यत्र लौकिको दोषं संभाव-
यति तस्य सर्वस्याजं नाश्रियात् ॥ २० ॥

अथ हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

[य] एवंविधस्याजमश्नाति स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति श्रुतिः ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ २२ ॥

स एष भक्षितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टस्तदेवत्यो वा । कुटुम्बिनो
नित्यं प्रततो यज्ञो नाग्निष्टोमादिषत्कादाचित्कः ॥ २२ ॥

तस्याग्नीनापादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स

गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २३ ॥

योऽतिथीनां जाठराग्निः स आहवनीयः । तद्धि (तत्र हि) हूयते । यः कुटुम्बे
गृहेऽग्निरौषसनः स गार्हपत्यः । नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यत एवाग्नौ सोऽन्वाहा-
र्यपचनः दाक्षिणाग्निः । तस्मान्वाहार्यः पच्यते ॥ २३ ॥

ऊर्जं पुष्टिं भृजं पशुनिष्ठापूर्णमिति गृहाणामश्नाति

यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ २४ ॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स गृहाणा कुलस्य संवच्चूर्जादिकमश्नाति भक्षयति विना-
शयति । ऊर्गजम् । इष्टमर्जिहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तकर्म तथा कूपस्नानादि । अन्ये
प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

पयसोपसिक्तमक्षमग्निष्टोमसंमितं मधुनाऽनिरात्रसं
मितं मा०सेन द्वादशाहसमितमुदकेन प्रजावृद्धिरा-
युषश्च ॥ २५ ॥

पयसोपसिक्तं यदक्षमग्निष्टोमसंमितं वृक्ष्यम् । सविषोपसिक्तमक्षमिति प्रकृतमनुवर्तते ।
मा०सेन सह दत्तमुदकेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च । समस्तमपि वृद्धिरिति संब-
ध्यते ॥ २५ ॥

प्रिया अभियाश्वातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति ॥ २६ ॥

अप्रिया उदासीनाः । अद्विषन्तो(द्विषतो) निषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि ॥ २७ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यज्ञान्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि त्रीणि भवन्ति ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ २७ ॥

यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् ॥ २८ ॥

यद्वन्तुमुत्तिष्ठन्तमनुतिष्ठति तदुदवस्यत्येव । उदवसानीया साऽस्य यज्ञस्येति । प्राये-
णोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति तत्राप्ययमर्थः । स एव ॥ २८ ॥

यत्सान्त(न्त्व)यित्वा भोजयति सा दक्षिणा प्रक्षयसा ॥ २९ ॥

यत्सान्त(न्त्व)यित्वा प्रशंसन्ति सा दक्षिणा ॥ २९ ॥

यत्संस्तुयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ३० ॥

संस्तुयन्मनुव्रजनम् ॥ ३० ॥

यदुपावर्तते सोऽवभृथ इति हि ब्राह्मणम् ॥ ३१ ॥

उपावर्तनमनुव्रज्य प्रत्यावर्तनम् । इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥ ३१ ॥

आहिताग्निं वेदनिधिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्यु-

देत्य मूयादव्रात्य कावात्सीरिति ब्राह्मणोदकं

व्रात्य तर्पयन्ति ॥ ३२ ॥

यथाहिताग्निमुद्दिश्यातिधिरागच्छेत्त एनमतिथिं स्वयमेवाभिमुखमुपसर्पेत् । अत्र स्वयं-
मिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न कुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयात् ।
व्रात्य कावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते साधुः व्रत्यः । एष एव व्रात्य इति पूजावि-
धानम् । क पूर्वस्थां रात्रौ स्थितोऽवात्सीरिति । ब्राह्मणोदकमित्युदकदानम् ।
व्रात्य तर्पयन्ति रसादिभिस्तर्पयति । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । किञ्चामेदात्प्र-
तिमन्त्रमितिकारः । एतत्सर्वेषु कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपास्तु जपेद्ब्राह्म्यं यथा ते
मित्रं तथाऽस्त्विति ब्राह्म्यं यथा ते वज्रस्तथाऽ-
स्त्विति ब्राह्म्यं यथा ते कामस्तथाऽस्त्विति ब्राह्म्यं
यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ ३३ ॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत् तदा पुरा होमावुं (द) परेणाग्निं दर्शेण सादयित्वा
ब्राह्म्यं यथा ते प्रियमित्यादिकामन्मन्त्रानुपांशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रियमिति मन्त्रः ।
इतिशब्दप्रयोगादर्थमेदावतुर्णी विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अथ बाधवर्धनमानो वा
यो होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥ ३४ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रेऽतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमे-
नमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्राह्म्यं (स्या) तिसृष्वहोष्या-
मीत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अतिसृष्टमेजुहुयात्
दो (दो) षं ब्राह्मणमाह ॥ ३४ ॥

सायमहुतेऽग्निहोत्रे संति यतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्ब्राह्म्यातिसृष्टिमा-
नुमेनीहि होष्यामीति । ततो ब्राह्म्योऽतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनति-
सृष्टो नानुज्ञातो जुहुयात्तस्य दोषं ब्राह्मणवाक्यमाह । तत्र पठितं प्रत्येतव्यम् । अथ
पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ ३५ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवान्छोकानभिज-
यति द्वितीययाऽन्तरिक्ष्यास्तृतीयया दिव्या-
वतुर्ध्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिता-
ल्लोकानभिजयतीति ब्राह्मणम् ॥ ३५ ॥

[य] एकरात्रमतिथीन्गृहे कामयति स पृथिव्यां यथा(वा)ल्लोकानभिजयति । द्विती-
यया रात्र्याऽन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । वतुर्ध्या परावतः । सुखस्य परा मात्रा
येषु लोकेषु तानभिजयति । अपरिमिताभिः (नी) रात्रीभिरपरिमिताल्लोकानभिजयति ।
स्वयमनीरितत्वाद्ब्राह्मणं भवतीति ॥ ३६ ॥

असमुदेतयेदतिथिरभ्यागच्छेदासनमुदकं भोजनं
ओजियाय ददामीति दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति
॥ ३६ ॥ (ख० ६) ॥

इति सत्यावाहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विधया कुलशीलान्यां चासंपन्नोऽसमुदेतः । स चेदतिथिधर्मेणाऽऽगच्छति तस्यान्नादि-
कमेव देयं न मधुपर्कादिकम् । आसनादिकं तदपि श्रोत्रियाय ददामीति वचात् । एव-
मश्रोत्रियाय दत्तं तदपि समृद्धमधिकगुणं भवति ॥ ३६ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलाया वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां
कर्मभिः संबन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चापूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सभातीया ।
शास्त्रणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वाऽन्यस्मा अदत्ता न विद्यते पूर्वं पतिरस्या इति । शास्त्र-
विहिता या शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता । असगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदित्यादि
शास्त्रानुगुणा वा । पूर्वमूतायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरूपेण गच्छतो ये पुत्रा
जायन्ते तेषां ' स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इत्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवति ।
गच्छतः(य) इति धकारोऽपवादः ॥ १ ॥

दायेन चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । [च इति] चेदर्थे ।
अव्यतिक्रमश्चेद्यदि ते मातरं पित्रं न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ।
अपर आह—उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्योऽवश्यं देवो दाय
इति ॥ २ ॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

पूर्ववती, अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वि(द्व)तीया । असंस्कृता विवाहसंस्कारविरहिता ।
वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य तयोरेव
मैथुनीमवि(व)तोः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषवान्पुत्र एवोत्पादि(दधि)तुः पुत्र एवेति
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

वक्ष्यामस्तस्मिन् । ' इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ' इत्याभ्यामप्युभयभ्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोच्छकौ । ' पत्यौ जीवति कुण्डः स्थान्नुते भर्तरि गोच्छकः । असंकृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किन्तु दुष्टस्वमेव । वर्णान्तरे शु मात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—अनुलोमा(मा अ)नन्तरैकान्तराभ्यन्तरासु जाताः सवर्णाः । न्यस्रोप्रनिषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागवाधोगवक्षत(तृ)वैदेहकचण्डाका इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वमिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामनिरिक्तामुपेयादिति । खीरत्नं दुष्कला दपीति मनुः ॥ ३ ॥

पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य- आर्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितु- राहोस्त्विदुज्जितलोभिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादयितुः पुत्र इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

न केवलं ब्राह्मणमेव ये(वै)दिकीगाथामप्युदाहरन्ति । विचार्यम् ॥ १ ॥

इदानीमेवाहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुत्रा यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमनुवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्माद्भार्या रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः । अममत्ता रक्षथ तन्मुपेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुर्जनयितुः पुत्रो भवति सापराधे मोघं वेत्ता कुरुते तन्तु-मेतमिति ॥ ६ ॥

जनयितुः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रियो(णो) वचनम् । एता- वन्तं कालमहं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि । परपुरुषसंसर्गेण संभवेत् । कदा, इदानीं यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यनुबन्धमज्ञः । मृषा र(स) नार्थः । किञ्चिक्षिषेणोक्त्यन्ते(ते) रेतोधा बीजप्रदः पुत्रं नयति । पुत्रदत्तापिण्डादिकमात्मानं प्रत्येति(प्राप्त्ययति) परेत्य मृत्वा । यमसा- दने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्भार्या रक्षन्ति पररेतसो बिभ्यन्तः । छान्दसोऽनुस्वारः । अतो युष्मदप्यवहिता मृत्वा, एवं(त) तन्तुं प्रजासंतानं रक्षथ । कोऽर्थे छद् । रक्षथ(त) कोऽर्थः । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि [मा] वाप्सुः । न्यत्ययेन कर्मणि कर्तृ- प्रत्ययः । मा वप्सत, उत्तानि मा मूवन् । यस्मात्सापराधे परलोके जनयितुरेव पुत्र-

फलं भवति । वेत्ता तु मार्याया लब्धा क्षेत्री व्यर्थमेव तन्तुमेतं कुरुते, आत्मसात्करोति ।
इतिशब्दो गायकसमाधौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा
तु क्षेत्री वन्द्यो रुग्णो वा मार्ययते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयतेति यदा वा संतानक्षये
विधवां नियुञ्जते यथा विचित्रवर्धस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याब्धासेनोत्पन्नः पुत्र उभयोरपि
पुत्रो भवति मोजिनः क्षेत्रिणश्च । तथा चाऽऽचार्योऽपि गृह्य आह— यदि
द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वौपलक्षयेदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे ति(नि)योगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

नारदोऽपि—व्यामुण्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थ्यादर्धं समादध्याद्द्विजक्षेत्रिययो(भवतो)स्तथा ॥ इति ।

यदि पूर्ववत्यादिषु दोषः कथं तर्हि [उत्तम्य]भारद्वाजौ व्यत्यस्य मार्ये जग्मुः(गम्युः) ।
वसिष्ठश्चाण्डालीमर्त्त(स)मालाम् । [प्रजापतिश्च] स्वां दुहितरम् ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मः । गृह्यमाणा(ण)कार-
णत्वात् ॥ ७ ॥

न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा आमद्वन्द्वेन रामेण पितृवचनाद्विचार-
णे मातुः शिरश्छिन्नमिति किमिदानीं तेषामपि दोषः । नेत्याह—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

सादृशा(शं) तेषां तेजः । सदैवविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथैषीकातू-
मक्षी ग्रहयत एवं ह्येषां पाप्मानः ग्रहयन्ते ॥ ८ ॥

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

तदिति 'नैपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तत्र(च)
साहसमन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानोऽवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवेति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्य-
स्माकमपि तथा शक्तिरिति ॥ ९ ॥

अत्र प्रसङ्गेनाऽऽह—

दानं च क्रयधर्मश्चापत्यस्य च न विद्यते ॥ १० ॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणास्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहकणविक्रया न कर्तव्या इति । द्वादशविधपुत्रविषये दत्तक्रीतयोरपि पुत्रधोर्मन्वादिभिः षड्विंशत्येव सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । उच्येष्टपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा षड्विंशः— न उच्येष्टं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा स हि संतानाय पूर्ववाम् । न स्त्रीं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भयः । पुत्रं प्रतिग्रहीकृत्यन्धूनाहूय राजनि आऽऽवेश निवेश नस्य मध्ये व्याहृत्येव । यज्ञधर्मक्यः—‘मासि(रित)नयं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः’ इति । बह्वृषभाष्टगो(णे)ऽपि क्षुन्नेप्रास्तुमाने दृश्यते—‘स उच्येष्टं पुत्रं निमृण्हीत (हान) उवाच’ इत्यादि । पुत्रप्रकरणेऽपत्यशब्दोपादाने(त्तं) च उच्येष्टपुत्रविषयत्वस्य विक्रमः । न पत्यवनेनेत्यपत्यमिति ।

ग्रहणमस्मिन् नय[त]स्मृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्छेज्जिवितो मुक्तम् ॥ इति ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते
तस्माद्दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दः स संस्तुतिमात्रं धर्मार्थं संबन्धः ॥ ११ ॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रयेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथुया कुर्यात् । मा देवानां मिथुयाकर्मान्वेषामिति हि श्रूयते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः । यथायैव पुनर्दद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं ‘यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति’ इति ऋषितुल्याः पुत्रा यथा स्युरिति । ततश्च धर्माश्च(यै) न क्रमार्थम् । वस्तुतस्तस्यां विवाहाक्रियायां क्रयशब्दः कचिस्मृतौ दृश्यते [स] संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रधानसाम्यात् । न मुख्यक्रयप्रतिपादनार्थम् । कुतः । यस्माद्धर्मार्थं संबन्धः । अत्र शेषः पूरणीयः (दे) पत्योरिति । आर्षेयदुहितृमते मिथुनौ गावौ देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—

यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हेण नव(तत्)कुमारीणामान(नृ)शंस्यं च वैषलम् ॥ इति ।

एतच्च सर्वदानं कवे धर्मस्य विद्यत इत्यत्र म्यमिचारनिवृत्त्यर्थमित्यु-
क्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः—

एकघनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो
दायं विभजेत्समं क्लीबमुत्पत्तं पतितं च परि-
हास्य ॥ १२ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठपुत्रं तोषयित्वा तृप्तिं कृत्वा जीवन्नेव
पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । समं क्लीबमुत्प(न्न)त्तः पतितं च परिहास्य । आत्मना
परस्परं च । तेषां सामान्याभिधानात् । कम(ना)गतं च स्वयमावर्जितं च क्लीनादी-
न्यर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं जात्यन्वादीनामप्युपलक्षणम् । यथाऽऽह मनुः—

अनहौ(नंशौ) क्लीबपतितौ जात्यन्ववचिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये केचन निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

अन्वादीनां पुत्रसंख्याये तैऽशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ । क्लीनादयस्तु वर्तन्त्याः । अत्र
विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्व्याख्याः । तत्र नारदः—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रसासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते बांडपि मर(रम)गात्पितर्युपरतस्तृहे ॥ इति ।

यदा च पुत्राणां पृथक्कर्मानुष्ठाने शक्तिसंबन्धस्ततः सैऽपि कालः । तस्मिन्त्याः
(न्यर्थाः) पृथक् क्रियते(न्त) इति दर्शनात् । जीवन्निति वचनाज्जीवनेवावश्यं पुत्रान्विभजेत् ।
एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु
स्वयमर्जिते पितुरिति(च्छ)या विषयविभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः ।
भार्याया अप्यंशो न प्रदर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या [अ]पेति मन्यते ।
पश्यति च ' जायापत्योर्न विभागो विद्यते ' इति । केचित्तु पितुर्वापेशावित्याहुः—
' द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभज्य आत्मनः पिता ' इति । दद्या(र्शना)त् । अयमप्याचार्यपक्षो
न भवति । यथा पुत्राणामेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांश-
साम्यमात्मनस्त्वधिको न दोषाय । अत्र हारीतः—पिताऽऽग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः,
यथाऽऽग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्र-
भागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति वा विभागः ॥ १२ ॥

मृते कुटुम्बिनि तद्धनस्य [गतिमाह]—

पुत्राभावे सपिण्डो यः मृत्यासन्नः ॥ १३ ॥

पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः—

यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दस्वर्णं पैतृकं च यत् ।

आतृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्वादन्यथा पिता ॥ इति ।

कात्यायनस्तु—

आता(या) पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बायेभ्यो कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्विधिभिः सर्वमेवाहि ॥ इति ।

पितृरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेव वृत्तिरस्था इति । तथा च मनुः—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्याद्विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तुः कुललब्धं स्वयमर्जितं पुत्रा अमत्ताख्येदुहितरः समं गृह्णीयुः ।

स्त्रीधनं तदपत्यं दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूहा तु लभते सा न पैतृकम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः—पितृकुललब्धं च (च)प्रप्ता एव दुहितरः ।

मातुस्तु पैतृकं यत्स्यात्कुमारीमाग एव सः ॥ इति मनुः ।

अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च व्यवहरं(भर्ता)स्तदा ।

जनन्यां संस्थिताया तु समं सर्वे सहोदराः ॥

भनेरन्मातृकं रिक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति च मानवे ।

अत्र व्यासः—असंस्कृतास्तु ये पुत्राः पैतृकादेव ते घनात् ।

संस्कार्या आतृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च तथाविधाः ॥ इति ।

अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—

ब्रह्मक्षत्रिविद्यूदा विप्रोत्पत्तास्त्वनुक्रमात् ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागेन यजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विद्यूदौ द्व्येकभागिनौ ॥ इति ।

मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।
सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन वर्धयित् ॥
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्स्त्रियासुतः ।
वैश्यपुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रसुतो हरेत् ॥
यस्य तु ब्राह्मणी बन्ध्या मृता वा तत्र तु प्रजाः ।
क्षत्रियादिसुतास्त्रीणि क्रमाद्वि(त्रि)द्वे(द्व्ये)कमागतः ॥

यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रः स सर्वं हरेच्छूद्रा पुत्रवती । यथाऽऽह देवलः—

अ(आ)नुलोभ्येकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वमात्मवेत् ।
निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्यैव तृतीयभाक् ॥
द्वौ सकुलपः(स्यः) सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेत् ॥ इति ।

निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥
शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
स्वजातावाप्नुयात्पर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

जातो हि दास्यां शूद्रेण कामर्तोऽशो(श)हरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्ते(तं) आतरस्त्वर्धमाग्निः(कम्) ॥ इति ।

भार्याविषये विष्णुः—

मातरः पुत्रमागानुसारतो भागहारिणः (प्यः) ॥ इति ।
कीरसः पुत्रिकानीजः क्षेत्रजः पुत्रिकासुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः सहोदो रु(गु)ढसंभवः ॥
दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कुश्रिमश्चापि विद्वकः ।
यत्र कचोपा(त्पा)दितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च ॥
अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रयागे(प्रायेण) स्मृतिषु स्थितिः ॥

‘तत्रौरसो धर्मपत्नीजः ‘सवर्णपूर्वशास्त्रविहितायाम्’ इति पूर्वमुक्तः । गौतमः—
पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्ये(त्यो)ऽग्निं प्रजापतिः(ः) वाप्साऽस्मद्वर्धमपत्यमिति संवाचेति ।

बृहस्पतिः—एक एवौरसः पित्र्ये बने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्पुत्र्या पुत्रिका प्रोक्ता यर्तव्यास्वपरः(रे) स्मृताः ॥ इति ।

अत्र मनुः—पुत्रिकायां कृतायां दु यदि पुत्रो न (ऽनु)जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परस्त्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

अयमेक एवोत्पादयितुर्नानिषेपस्तु क्षेत्रजः ।

बृहस्पतिः—पौत्रो यः पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरापुत्रो ।

रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिकीर्तितौ ॥ इति ।

कश्यपः—सप्त पौनर्म्याः कन्या वर्जन्याः कुलधर्माः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूयसवा च या ॥ इति ।

कात्यायनः—स्त्रीं विहाय पतितं वा पुनर्लभते पतिम् ।

तस्यां पौनर्म्यो जातो न्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः—पुत्र(पितृ)वेद्यमानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्गृहः ।

तं कानीनं वदेजाम्ना वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥ इति ।

नारदः—कानीनश्च सहोदश्च गृहायां यश्च जायते ।

तेषां बोद्धा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ॥ इति ।

वसिष्ठः—अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत् तुल्यतः ।

पौत्री मातामहस्तेन नू(द)धात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

अनूदायामेव मृतायां मातामहस्यासौ पुत्रः । अन्यथा वोदुः ।

मनुः—या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाता सती पुनः ।

वोदुः स गर्भे(र्भो) भवति सहोद इति बोच्यते ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यात्तस्य तल्पजः ॥ इति ।

दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहण(णे)
प्रायेण(आर्वयेण) जातास्तेऽसंग(ह)तकुलीना ह्यचामुष्यायणा भवन्तीति ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।
 सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरन्नवाति ॥
 क्रीणीयाद्यस्त्वप्यस्यार्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
 स क्रीतिकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥
 मातापितृविहीनो यस्त्ववतो वा स्यादकारणात् ।
 समान(आत्मानं) स्पर्शयेद्यस्य स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।
 सदृशं तु प्रकुर्यात्तं(घं) गुणदोषविवर्जितम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
 मातृपितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 स(यं) पुत्रं परिगृह्णीदपि(प)र्विद्वः स उच्यते ॥

सर्व एते समातीयाः । ' समातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ' इति याज्ञ-
 वल्क्यवचनात् । विष्णुः—

यत्र कथनोत्पादितस्तद् द्वादश इति ।

पाञ्चवस्त्वयः—पिण्डदोऽश्नहरक्षेपां पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

मनुः—श्रेयसः श्रेयसोऽभावे प्रापीयान् रिक्थमर्हति ॥ इति ।

नारदः—कृमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसोऽज्यायसो भावे जघन्यस्तद्वाप्नुयात् ॥

देवकः—सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा द(दा)यहराः स्मृताः ।

औरसेषु न दुस्त्र्यं ते तेषु ज्येष्ठा (ज्येष्ठ्यं) न तिष्ठति ।

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्राप्ताच्छादनसंभृताः ॥ इति ।

मनुः—षष्ठं तु श्रेष्ठजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्वनात् ।

औरसो विभजन्दावं पित्र्यं षष्ठममेव वा ॥ इति ।

बृहस्पतिः—श्रेष्ठजस्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ॥ इति ।

हारीतः—विभजिष्यमाणः एकविंशं कानीनाय दद्यादन्तिमं(द्विंशं) पौनर्भवा-
 यैकोनविंशं द्व्यामुष्यायमायाष्टादशं श्रेष्ठजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भपुत्रायेतरानौरसायेति ।

यसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्यते
 चतुर्थभागिति । एतेषु स्राजेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं ' तेषां कर्मभिः

संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्च' इति । तद्धर्मपत्नीजेष्विति क्षेत्रज्ञादीनां समांशहरत्वप्र-
तिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविमज्ज्यम् । मनुः—

अनुषन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तस्मै कामो दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनः—न(ना)विद्यानां [तु] वैद्येन देयं विद्याधनात्कथितम् ।

समं विद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

परमक्तप्रदानेन प्रामुख्येन यदाऽन्यतः ।

तथा प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

व्यासः—पितामहपितृभ्यां च दत्तं माता च यद्धवेत् ।

तस्य तज्जापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—कमादम्यागतं द्रव्यं दू(द्व)तमभ्युदरेत् यः ।

दायादेभ्यो [न] तद्व्याद्विथया लब्धमेव च ॥

येभ्यो(पत्नी) जविति यत्स्त्रीभिरलंकारो त्वृ(धृ)तो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा मज्ज(भन)मानाः पतन्ति ते ॥

व्यासः—साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनायुक्तम् ।

शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं आतरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥ इति पुत्रविभागः ।

तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स किं दायं लभेतेति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । “ लेपमागाश्चतुर्धाद्याः पिण्डदस्तेषां साष्टादशं क्षेत्रज्ञाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भ-
पुत्रायेतरानोरसायेति । वसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रकृत्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीति
चौरस उत्पद्यते चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां
कर्माभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति ” ।

लेपमागाश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

सप्तमः पिण्डदस्तेषां सपिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ इति । सपिण्डलक्षणम् ।

तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स स गृह्णीयात् । भार्या तु विवर्धमाहिणः सपिण्डा-
रक्षेयुर्न तु दायाद्या(दा) इत्याचार्यस्य पक्षः । श्रूयते हि तस्मास्त्रियो निरिन्द्रिया
अदायादी(दा) इति । मनुरपि—

निरिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिः ॥ इति ।

अथ सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

अपु(न्य)त्र आह्वयः किंतु राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेश न्या(दा)यविधिः स्मृतः ॥
अज्ञार्थं तण्डुलप्रस्थमपराहे तु साधनम् ।
वसनं द्विपणक्रीतं देयमेतन्निमासतः ॥
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाश(ध)नम् ।
वसनस्याशनस्यैव [तपैव] रभकस्य च ॥
व्ययं व्यपोक्ष्य तच्छिष्टं दायदानं प्रकल्पयेत् ।
धूमावसानिकं श्राद्धं संध्यायां ज्ञानतत्परा ॥
वसनाशनवासांसि विगणस्य(य्य)[धवे] मृते ॥ इति ।

व्यासः—द्विसाहस्रात्परो दायः स्त्रियै दद्याद्धर्मस्य तु ।

यत्तद्भर्ता धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥

पणानां द्वे सहस्रे तु परिमाणाय द्विसाहस्रः । एवं चरो दायः स्त्रिया नाधिक इति ।
एतदग्रभूते ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति ए(शङ्कायां) पत्नी दुहितरश्चेत्यादि यानि पत्न्या
दायप्राप्तिपराणि तान्व्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । अथ पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति
सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके । तथा च शङ्कः—अपुत्रस्य स्वयंतस्य आतृगामी द्रव्यं
तदभावे भ्रातापिरौ छमेयातां पत्नी वा ज्येष्ठा ' इति ।

देवळः—ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्तर्होदराः ।

कुल्या दुहितगे वाऽपि ह्री(भि)यमाणः पिना(ताऽ)पि च ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति त(य)थाक्रमम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—संस्पृष्टिनस्तु संस्पृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेष्वांशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संस्पृष्टौ नान्योदर्यधनं हरेत् ।

संस्पृष्टश्चपि च आदद्यात्सोदर्ये नान्यमातृकः ॥ इति ।

सोदर्येऽपि विशेषवचनात्पत्नीदुहितरश्चेत्यत्र आतृग्रहणमपि भिन्नोदरविषयमपि
प्रत्यासात्तिविषयात्पितृत्वैवेति वक्ष्यम् । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तद-
भावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीव-
नमार्थं छमेराजिति ॥ १३ ॥

तदभाष आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु शोषयोजयेत् ॥ १४ ॥

सपिण्डाभाव आचार्यो धर्मं हरेत् । तस्याभावेऽन्तेवासी हरेत् । हृत्वा च तदर्थेषु
धर्मकृत्येषु तटाकस्ननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दास्त्वयं नोपयुज्यते ॥ १४ ॥

दुहिता वा ॥ १५ ॥

[दुहिता वा] दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषयमित्यन्ये ॥ १५ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ १६ ॥

सर्वग्रहणाद्वन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ १६ ॥

ज्येष्ठो दायं हरेत् इत्येके ॥ १७ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तमुपजीविषुः । सोऽपि तान् विभू-
यात् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः—सर्वा (व) पूर्वजस्येतराः विभूयात् ।
इति ॥ १७ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णं गावः कर्णं भौमं ज्ये-

ष्ठस्य ॥ १८ ॥

कपिशेषो सुवर्णादि ज्येष्ठस्य माग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं गावादि ।
कृष्णायसमित्यन्ये ॥ १८ ॥

स्थः पितुः परिमाणं च गृहे ॥ १९ ॥

स्थः पितुरन्ते (शः) गृहे च यत्परिमाणमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ १९ ॥

अलंकारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ २० ॥

भार्यायास्तु धृतालंकारोऽशो ज्ञातिभ्यः पितृभ्यश्च यल्लब्धं धनं तथेत्येके
मन्यन्ते ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विधातिषिष्यस्य ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

ज्येष्ठो दायं हृत्युक्तं तच्छास्त्रविरुद्धं दर्शयति—

भनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ २२ ॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्विशेषश्रवणं तत्र शोच्यम् ॥ २२ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निर्वसाययन्ती-

त्येकवच्छ्रूयते ॥ २३ ॥

अत्रापीति ननु चेत्पर्यः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययति पृथक्पुत्रं]तीत्ये-
कवच्छ्रयते यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ २३ ॥

परिहरति—

तथाऽपि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा
तस्मादजावयः पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्तस्मा-
तकस्य मुखं रेफायतीव तस्माज्ज्येष्ठ[श्च]
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ २४ ॥

तथेति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येऽजाश्चानयश्च जातिभेदेऽपि सह चरन्ति । रेफा
शोभा । इह तु तद्वत्ये(मे)वोपचारः । तत्पण्डं स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते ।
इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्व[माचा]र्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारि-
त्वासात् । यथेतानि वाक्यानि दृष्टभावनमुत्तिष्ठन्ति न किञ्चिद्विदधति । तथा तस्माज्ज्ये-
ष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद् आहुः । न च केवलमथमेवानुवादः किं तर्हि ' मनुः
पुत्रेभ्यः ' इत्यप्यनुवाद एव ॥ २४ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ २५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतावनुवादो न कस्यचिद्विधायकौ तस्मात्ते धर्मयुक्ताः
पुत्राः सर्वे एव ते भागिनः ॥ २५ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयेज्ज्येष्ठोऽपि तव-
भारं कुर्यात् ॥ २६ ॥ (स्त० ७) ।

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण प्रतिपादयति द्रव्याणि विनियुक्ते तावद्विभागेऽपि न दद्यात् ।
ऊर्ध्वं विभागे तु भ्रातरः । अपिशब्दार्त्तिकं तु नान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं रूपा-
प्यते ॥ २६ ॥ (स्त० ७) ।

' जीवत्यु(न्यु)ज्येष्ठो दावं विभजेत् ' इत्यत्र मार्याया भागो न प्रदर्शितस्तत्र
कारणमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणाद्धि सहस्रं कर्मसु ॥ २७ ॥

कर्मार्यं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि । सहभावेन । ' य-
स्त्वर्वा धर्मश्च[रित]ज्यः सोऽनवा सह ' इति वचनात् । तर्त्तिकं पृथग्द्रव्येणेति
॥ २७ ॥

तथा पुण्यक्रियासु(फलेषु) ॥ २८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहस्त्वमेव । ' दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ' इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गमेव ॥ २८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ २९ ॥

द्रव्यार्जनेष्वपि सहस्त्वमेव । तत्पतिरार्जयति जात्या गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुमावा । च(भयाय)त्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहस्त्वम् ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि भर्तृविधवासे स्त्रियो(स्त्रिया) नैमित्तिके
दाने स्तेयमित्युपदिशन्ति ॥ ३० ॥

हि यस्माद्भर्तृविधवासे सति छिन्द्यमाणि दद्यादित्यादिकदाने कृते भार्याया न स्तेयमित्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिके दान इति वचनाद्द्रव्यान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्ये साधारणेऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत्पत्निर्यथेष्टं विनियुक्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः स्त(स्व)द्रव्यस्य विनियोगः(गे) जायाया अनुग(म)त्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रोऽप्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्याया न स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ ३० ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

उच्येष्टो दाया[दः ' इत्या]दिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणकमित्युक्तम् । एतेन देशकुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—देशकुलधर्माश्चाऽऽद्यैरेव(मांः शास्त्रैरपि)रुद्धाः प्रमाणमिति ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषा-
द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोप-
स्पर्शनं गर्भान्वर्जयित्वा परिसंवत्सरान् ॥ ३२ ॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः । पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः । यावता वा सपिण्ड्यान्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते तज्जन्म(ना) नाम्ना चामुष्मायसस्मा(स्म) । स्कूटस्थस्य वंश्यः । एवमेवंनामेति । तथा च मनुः—

सपिण्डता तु (तु) पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकमावस्तु जन्मनाज्ञोरवेदत (ने) ॥ इति ।

तेषां प्रेतेषु मृतेषुदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान्नालान्परिसं-
स्मरान्बर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ ३२ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकोपस्पर्शनं कुर्याताम् । ३३ ॥

इतिरथ ॥ ३४ ॥

ये च तान्नालान्मृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ॥ ३४ ॥

भार्यायां परमशुरुसंस्थायां चाऽऽकालमभोजनम् ॥ ३५ ॥

भार्या पत्नी । परमशुरुव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थि-
तायां परमशुरुणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं किं तर्ह्यपरेद्युरा तस्मा-
त्काळादभोजनम् ॥ ३५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥ ३६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि कुर्वीरन्भार्यादिमरणे ॥ ३६ ॥

कानि पुरस्तानि—

केशान्प्रकीर्य पांसूनाप्यैकवाससः सकृदवगाढ

तत्संस्थमुदकमूर्ध्वमुत्तिच्योत्तीर्योपविशन्ति ॥ ३७ ॥

केशान्प्रकीर्य पांसूनावपन्ति । ओष्यैकवाससोऽनुत्तरीयाः । सकृदवगम्य (ज्य)
प्रेतदिवसंस्थमुदकमूर्ध्वमुत्तिच्यामुक्तोत्रायामुष्मै प्रेताय तिष्ठोदकमुपातिष्ठन्वित्युत्तिष्ठेयु-
राचारात् । उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ३७ ॥

एवं त्रिः ॥ ३८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरवमज्यो (ज्यो) उपविशेयुः ॥ ३८ ॥

अप्रतीक्षा ग्राममुपचन्ति यत्तत्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममुपचन्ति । अनेन बहिरिदं कर्मेत्यन्वगम्यते ।
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुस्तत्कुर्वन्ति । अग्न्युपस्पर्शनं गवालम्भनादि । स्त्रियः
[इति] स्मृतीनां ग्रहणमिति ग्रामाणिका व्याचक्षते ॥ ३९ ॥

इतरेषु चैक एतदेवोपदिशन्ति ॥ ४० ॥

आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु
कर्तव्यमित्येक आचार्या उपदिशन्ति ॥ ४० ॥

एतस्मिन्कालेऽमात्याः केशश्मश्रूणि वापयन्ते ॥ ४१ ॥

अमात्याः सपिण्डाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

न समावृत्ता वापयेरन् ॥ ४२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वपि गुरुकुलात्समावृत्ताः स्नातका न केशादि
वापयेरन् ॥ ४२ ॥

न विहारिण इत्येके ॥ ४३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ ४३ ॥

अनश्नानध्ययनोदयःश्रयोदकस्पर्शनान्पाकाल-
मनुचानेषु द्वयहं त्रयहं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्व-
म(न)शनं(न)वर्जं संवत्सरं मातापितर्याचार्य इत्ये-
के ॥ ४४ ॥

अत्र व्याख्यानं नृपितं माति ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाञ्जुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ४५ ॥

एकान्ते विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतोऽधीतवेदान् । श्रोतेषु गार्हो-
स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु भोजयेत् । ‘ अन्ते ततो ब्राह्मणभोजनम् ’ इति
स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ४५ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिगृ(ग्र)हीतुम्
इति दानानि प्रतिपादयेत् ॥ ४६ ॥

सप्तम्यर्थे तसिद्धिः । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं कृच्छ्रादिसमा-
प्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता ‘ तुल्यगुणेषु [७]योवृद्धः श्रेयान् ’ इत्यादिः । एतेषु
दानानि देयानि प्रतिपादयेद्दद्यादिति ॥ ४६ ॥

यस्याग्नौ न हूयते यस्य चाग्नं न दीयते न
तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

यस्याजस्यैकदेशोऽग्नौ न हूयते यस्य चोद्धृतस्याग्नं न दीयते न तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

न सारलवणहोमो विद्यते ॥ ४८ ॥

यद्भक्ष्यमाणमक्षं पश्यतो लालोत्पद्यते तत्सारं सूच(घा)त्तिकुचादि । सारलवण-
संस्मृतं न तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

तथाऽयङ्संसृष्टस्य ॥ ४९ ॥

प(अव)रात्रमित्यापस्तम्बः । अयङ्गं कुलत्याजम् । तस्संसृष्टस्यास्य होमो न विद्यते ॥ ४९ ॥

अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं भोजनं तत्राऽऽह—

अहविष्यस्य होम उदीचीनं [उष्णं] मरमापोह्य तस्मि-

जुहुयाद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ ५० ॥

औपासनात्पचनाद्वाऽग्रेरुदीचीनं मरमापोह्योष्णं तस्मिन्भस्मनि जुहुयाद्वैश्वदेवहोमोक्त-
मन्त्रक्रम इति ॥ ५० ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे—

न स्त्री जुहुयात् ॥ ५१ ॥

नामुपेतः ॥ ५२ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आऽअप्राशनाद्गर्भा नामप्रयता भवन्ति ॥ ५३ ॥

अन्नप्राशनात्प्राक् गर्भा बाला अप्रयता न भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शेऽपि । गौतम-
स्त्वपां मार्जनमिच्छति । यथाऽऽह—अपां मार्जनं(न)प्रभावनावोक्षणेश्च इति ॥ ५३ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ ५४ ॥

यावत्संवत्सरो न पूर्येत तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्वन्ते ॥ ५४ ॥

यावत्ता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ ५५ ॥

यावद्दिग्भागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ॥ ५५ ॥

ओपनयनादित्येके ॥ ५६ ॥

उपनयनादर्वाक् नाप्रयता इत्यपरे मन्वन्ते ॥ ५६ ॥

तत्रोपपत्तिः—

अथ अधिकारः शास्त्रैर्भवतीति ॥ ५७ ॥

यस्मादत्रोपनयने विधिनिषेधशास्त्रैरधिकारो भवति । इतिकरणं हेतौ ॥ ५७ ॥

सा निष्ठा ॥ ५८ ॥

उपनयनमपि परामृशतः स्वशब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । सा
निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥ ५८ ॥

स्मृतिश्च ॥ ५९ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्त्वावाहविरचयके श्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशमश्वे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति—प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षइति ॥ ५९ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्त्वावाहविरचयके श्रौतसूत्रव्याख्यायां मह्यदेवदीप्तिविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशमश्वे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठ्यर्थः पटलः ।

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता
पित्रोर्बुभूषा(र्वा)त्मभे(र्षै)षड्यभिच्छतश्चार्हतश्च
नियमाविच्छेपे ॥ १ ॥

भिक्षणं योजनम् । तत्राऽऽचार्यो निमित्तम् । बुभूषा(र्वा) पोषणेच्छा । स्वस्य व्याख्या
दिप्रतीकारमिच्छतः । अर्हतो विद्यावतोऽग्निहोत्रादौ नियमे योग्यस्यार्थाभाव-
स्तच्छेषः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचमानानां श्रुतविज्ञादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्यनुरूपमवश्यं
देयम् । अदानेन प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—‘गुर्वर्थनिवेशौषधाय
घृतं क्षीणं यक्ष्यमाणाय नाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो षड्विंशदिभिक्षमाणेषु कृता-
न्वमितरेषु’ इति । वैश्वजितो विश्वजिद्यगास्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तं न तदा-
दियेत ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वाराऽऽत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षेत स्ववचन्दनादि
तन्मूल्यं वा । तस्य तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति । तस्मात् तदाद्वि-
येत । अन्नदानेऽपि न प्रत्यवायः । अन्नप्राप्त्यभावात् । विवाहो द्वि[ती]ये न निमि-
त्तम् । तस्यां प्रथमायां धर्मप्र[जा]रु(से)पचायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं
दानं प्रतिग्रहणं दायार्थं शिलोच्छ्रयः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मांशुछानं (न) इत्युक्तम् । ते स्वधर्मा उच्यन्ते । पुषादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायादः । तस्य भावो दायाद्यं दायस्वीकारः । सेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततश्च्युतानि वा घ(घा)न्यानि श्लिषाब्दार्थः । तेषामुच्छन्नमङ्गुलीभिर्नक्षैर्वाऽऽदानं शिलोच्छः । एतान्यप्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेषु यज्ञदानाध्ययनानि त्रिणि द्विजातिसमानकर्तव्यानि नियम्यन्ते । इतरा-
ण्या(प्य)र्थितया द्रव्यार्जनं (ने) प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्बुधदिश्यन्ते । अध्या-
यनादिमिरेव द्रव्यभार्जयेत्त चौर्यादिभिरिति ॥ ५ ॥

अन्यत्रापारिगृहीतम् ॥ ५ ॥

यच्चाप्यन्यस्केनाप्यपरिगृहीतमारण्यं मूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्व्यस्यते ।
एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानी-
ति परिहाप्य दण्डशुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्य स्वकर्म, अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दण्डलब्धयुद्धं
याधिकम् ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डशुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष(क्ष्य)-
वणिजयाधिकम् ॥ ७ ॥

गवां रक्ष्यं गोरक्ष्यम् । भावे ण्यत् । वणिजो भावो वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः ।
कुसीदं [च] । 'वृत्तवणिग्भ्यां च' इति गः ॥ ७ ॥

ना[न]नूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता चानूचानः । ए(अ)तादृशमृत्विजं न वृणीते । नाप्ये-
तावद्देयमिति परिभाषा भाष(रिभाष)माणम् ॥ ८ ॥

अथाज्योऽनधीयानः ॥ ९ ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् ॥ ९ ॥

क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मैत्युक्तं तत्कथं कर्तव्यमित्याह—

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा मति
पत्तव्यम् ॥ १० ॥

युद्धविषये तथा तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा इत्युपायमुपदिशन्ति । तस्मिन् युद्धक-
र्मणि युद्धशास्त्रे येषां येषामभियोगाः ॥ १० ॥

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराश्र(ज)वृत्तानामार्या
वर्षं परिचक्षते ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधस्त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि नियन्तुमक्षमः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः ।
पराश्रकृतः पराश्रमुक्तः । सर्व एते हीनाः । एतेषां युद्धे वधमार्याः स(सं)गृह्यते(न्ते) ।
परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवे’ इति ।
न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश इति केचित्पठन्ति सोऽपपाठः ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां
शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

यथाशास्त्रं गर्भोधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृतास्तेषामिन्द्रि-
यदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां
शास्ता शासिताऽऽचार्यादिनिर्वेषं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं
धर्मशास्त्रेषु ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रं शासनमतिप्रवर्तेरक्षनि(ति)वर्तेरन्(त्) तत्र तिष्ठेयुः । स राजानं गम-
येत् । एवमसौ करोतीति ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेषु चार्थशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनीयतामसा-
विति ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणमभियच्छेत् ॥ १५ ॥

स पुरोहितो ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमकारिणस्ताम्रियच्छेत् । अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियु-
ञ्ज्यात् ॥ १५ ॥

अथ यदि तत्र ते न तिष्ठेयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १६ ॥

नियमेतत्तस्तान्वन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्य-
वर्जम् । वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यद्वन्धनादिकं बलानुरूपं
कारयेत् । यावत्से मन्धेरंश्चरेम प्रायश्चित्तम् ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणविषयमुक्तमितरेष्वह

इतरेषां वर्णानामाभावावियोगात् समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां राजा पुरोहितेनोक्तं दण्डं स्वयमेव प्रतिपद्येत । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमाप्राणविद्योगात् । अभिविधावाकारः ॥ १७ ॥

न संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपराधसंदेहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

किं—

सुविचितं कृत्वा दण्डं देवमश्रेभ्यो दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १९ ॥

आ देवमश्रेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचार्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥ १९ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह—

एवं वर्तमानो राजोऽथ लोकावभिजयति ॥ २० ॥

एवं पूर्वोक्तेन घर्मेण वर्तमानः । अत्र मनुः—

अदण्डचान्दण्डयन् राजा दण्डचाश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथशो महदाप्नोति प्रेत्य स्वर्गात्प्रहीयते ॥ इति ॥ २० ॥

गच्छतां प्रतिगच्छतां भूदि(१) पथि च समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्याह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ २१ ॥

राजा चाभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था दातव्यः । राज्ञ्यैरप्यनाभिषिक्तैः । एतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्णव्यावसो वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ २१ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ २२ ॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणाविषयमिदम् । शिष्यभूतेन ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञः पन्था देय इति ॥ २२ ॥

यानस्यान्धस्य भाराभिनिहितस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया

इति सर्वैर्दातव्यः ॥ २३ ॥

इतिशब्दात्स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥ २३ ॥

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानां [मात्म] स्वस्त्ययनार्थेन

दातव्यः ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वेषु जातीयेस्तृष्टैरपक्वैर्वर्णैश्च दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मप्राणम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थं न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः । अत्र कौण्डिन्येन देशस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘ पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणाम् ’ इति ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते
जातिपरिवृत्तौ ॥ २५ ॥

धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वं पूर्वं वैश्यादिमापद्यते प्राप्नोति । अन्तर्परिवर्त्तनेन शूद्रो वैश्यो जायते । तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २६ ॥

पूर्वेण गतम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महापातकेषु ‘ स्तेनोऽभिशस्तः ’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

धर्मप्रज्ञासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ २७ ॥

श्रौतेषु गार्होषु स्मार्तेषु कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः । प्रज्ञासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्याम् । दार इति प्रकृतम् । अन्यामिति स्त्रीलिङ्गो निर्देशः । तत्रार्थाद्मार्यामिति गम्यते । नान्यां मार्यां कुर्वीत नोद्धेत् ॥ २७ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ २८ ॥

धर्मप्रज्ञयोरन्यतराभावे कार्योद्वाहा । तत्रापि प्रागग्न्याधेयान्नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसंपत्तौ [न] कार्येत्युक्तेऽन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्यतराभावेऽपि कार्या तदा का शङ्कोभयाभावे ॥ २८ ॥

कार्या प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतद-
ङ्गम् ॥ २९ ॥

आधाने सती विद्यमानकर्मभिः संपद्यतेऽधिक्रियते । कैः । येषामशिहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । आधानेऽत्र ‘ दारे सति ’ इति वचनात् । श्रुते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाऽऽधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा च मनुः—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीन-स्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नीध्रिवाविष्टम्वयन् ॥ इति ।

वाचनिकेनैव [च] कारार्थेन युक्तः क्रमः । तेनैव तं न(तत्र) चोदनीयम् । यजमानः पूर्वमेवान्वारम्भणीय[ध]यासंस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादायितुं शक्यः । भार्या च पूर्वमेव संस्कृता न तस्या(स्या) दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तथा तैर्यष्टुमर्हतीत्यन्वारम्भणीय-जन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठस्तदा भार्या-विनाशे नश्यतीति पुरुषस्यापि पुनः संस्कारो न लोपपरः । यान(न्य)न्वारम्भणीयाना-
(म)पेक्षते(न्ते) स्य(स्मा)र्तानि गाक्षीणि तैरधिकारस्तस्या अप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागप्यन्याधानात्कर्मभिः संबध्यते गाक्षीस्तस्मा (क्षीः स्मा)तैश्च तत्कि-
मुच्यते, आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यत इति । सत्यम् । तस्मादेव हेतुनिर्देशा-
दवसीयते प्रागाधानात्सत्त्वामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च रागान्वस्य केंदाचिद्द्वार-
ग्रहणे नातीव दोष इति । अथ यस्याऽऽहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मसु ब्रह्मधाना शक्ता
वा न भवति पुत्राश्च मृतः अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । परेषां युक्तो धर्मप्रजासंपन्न इति
कर्मभिः संबध्यत इति च तदा कर्तव्यो विवाहः । भारद्वाजसूत्रस्याप्ययमेव विषयः ।
अथ यथाहिताग्निरक्रियां कुर्वति यदग्नीजो त्यजेयुर्लौकिकाः संपद्येरन्तस्य पुनरन्याधेयं
कुर्वीतेत्याश्मरश्चः । पुनराधेयमित्याछेत्तमः । पुनराधानमेव कुर्यादित्यौद्बुद्धोमिरि-
ति ॥ २९ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ ३० ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रमस्य तस्मै कन्या न देया । [यथा] हारीताय हारीती वात्स्या-
थनाय वात्स्यायनीत्यादि ॥ ३० ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धा ये कन्याया मातुलादयः । चकारात्परेऽप्येवं (पितुरप्येवम्) ।
तेभ्यो न देया कन्या । अत्र मनुः—

असपिण्डा च या मातुःसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

स्नात्वा समुद्रहेस्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

यवीयसीं भ्रातृमतींसगोत्रां प्रयत्नतः ॥

मातुः सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनास्योरविज्ञाने उद्वेहदविशङ्कितः ॥

मातुः सपिण्डा यस्मिन् वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौतमः—असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमाप्तिवन्धुभ्यः ' । वसिष्ठः—
ग्रहस्थो विनीतकोचहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः क्वात्वाऽसमानार्थेयामसूष्टमैधुनामव[र]वयसीं
सदृशीं भार्यां विन्देत् पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुभ्यः इति । हारीतः—
षि(क्षि)त्री कुल्ल(स्यु)दरी यस्मामह्य (यान्य)रुपायुरनार्षेयब्रह्मसमानार्थेयामित्येतानि,
अपतितान्यपि कुल्लानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुल्लानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितः
षं(ष)डमज्ञा(याही)यस्त्वादनार्षेयमवेदत्वाद्ब्राह्ममेककुलत्वात्समानार्थेयमिति । तस्मात्सप्त
पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नम्रिकामश्रेष्ठं आतृमतीं भार्यां विन्देत् । पैठीनसिः—
असमानार्थेयां [कन्यां वरयेत्] । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृत इति । त्रीन्मातृतः पञ्च
पितृतो वा । याज्ञवल्क्यः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसमानार्थगोत्रजाम् ॥

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

विष्णुः—असगोत्रायमसमानवप्ररां विन्देत् मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।

नारदः—स(आ)सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥

छातातपः—परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरामथ ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मातुलस्य सुतामूढा(द्वा) मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुः—पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव तु ।

मातुश्च आतृसंबन्धा(दुस्तनयां) गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्त्रिय(स्त्रिस्त)स्तु भार्योर्धे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

द्वितीये(ज्ञातिस्त्वे)नानुपेयास्ताः पतन्ति(तिं) स्वयंधन(ब्रुपयज्ञधः) ॥

सगोत्रां वेदुपयच्छेदमस्या मातृवदेतां विभृयात् । सगोत्रां च गत्वा चान्द्रायण-
मुपदिशेत् । अत्र परिनिष्ठिते(ते) चाब्राह्मणीं त्यजेत् । मातृवद्भगिनीवद्धर्मं न दुष्यति
काश्यप (१) इति विज्ञायते । अथ संपातेऽविवाहः । तस्यायं (१) वर्जयेत् । नौषा-
धनस्य तु प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रचुतान्यर्बुदानि च ।

एतेन ५ (ऊनपञ्चाश)देवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यथाङ्गिरसां भृगोः ॥ इति ।

सुमन्तुः— ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तन्भुता मातुलसुताः ।

तस्मात्ता नोपगन्तव्या इति ॥ ३१ ॥

कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहभेदमाह—

बन्धुशीलभृतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहस्वक-

र्मभ्यः प्रतिपादयेद्ब्राह्मो विवाहे शक्तिविषयेणालं-

कृत्य दद्यात् ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणः सृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन्विवाहे वरस्य बन्ध्वादीन्बुद्ध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहस्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण विभक्तिविषयेण । विभक्तिप्ररूपकोऽयं निपातः । यथाशक्ति तस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः । प्रजासहस्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहस्वकर्मार्थं चेति ॥ ३२ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावो देयौ ॥ ३३ ॥

ऋषिर्दृष्टविवाहे मिथुनौ गावो देयौ । स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितृमते मिथुनौ देयौ । एष आर्षो विवाहः ॥ ३३ ॥

देवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ ३४ ॥

देवेर्दृष्टविवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्मकुर्वते कन्यां दद्यात् । एष देवो विवाहः ॥ ३४ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ ३५ ॥

यत्र कन्यापरौ मिथो रहसि कामाद्वागत्परस्परं सांवर्तेते मिथुनी भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । पुं अ संयोगादुत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्त आसुरः ॥ ३६ ॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्यरूपेण दत्त्वा बहेरन्तकन्यां स आसुरो विवाहः ।

‘ वित्तेनाऽऽनतिः [स्त्री] मना (ता) मासुरः ’ इति गौतमः । कन्यायै गृहक्षेत्रादिदामेन विवाहो नाऽऽसुरः ॥ ३६ ॥

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्त राक्षसः ॥ ३७ ॥

प्रमथ्य यत्र वहेरन्त राक्षसो विवाहः । ‘ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदती रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ’ इत्याश्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः । द्वौ चापरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ । तत्राऽऽध्वनायनः— सह धर्मं चरत इ (भि)ति प्राजापत्यः । सुप्तानां सुप्तां प्रमथानां (प्रमत्तां) वाऽऽहरेत्स पैशाचः ’ इति । ताविह पृथक्नोक्तौ । ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावात् ॥ ३७ ॥

तेषां अथ आद्याः प्रशस्ताः ॥ ३८ ॥

तेषां विवाहानां मध्य आद्यास्त्रयो ब्रह्मर्षदेवाः प्रशस्ताः । तत्रापि विशेषमाह्वऽप-
स्तम्बः—पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३८ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ ३९ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाताः प्रजाः प्रशस्ता भवन्ति । निन्दिते निन्दिताः । अत्र मनुः—

अ (वा) स्त्रादिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तमोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः ।

तनया दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मजुगुप्सिताः ॥ इति ।

प्राजापत्येन सह ब्राह्मणाश्चत्वारः [ब्राह्मणस्य] । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य ।
आसुरस्तु वैश्यशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिदिति ॥ ३९ ॥

उत्पादयितुरपि कलमाह—

पुत्रेण लोकाञ्जयाति पौत्रेणामृतं सूतेऽयं पुत्रस्य

पौत्रेण प्राप्नोति ब्रध्नस्य विष्टपं दौहित्रस्तत्पति

मुञ्चति यत्प्राप्तं महद्भयम् ॥ ४० ॥

लोकान्पूरादीक्षीन् । अमृतं महर्षेकः । ब्रध्नस्य विष्टपं जनलोकादि । सांसारिकं
महद्भयं यत्तद्वद्धितृपुत्रो नाशयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

ब्राह्मदेवास्त्वधिकारिणः पाणिमूर्द्धं ब्राह्मणेन नामोक्षि-
तमभितिष्ठते ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य पाणि[ना स]मूर्द्धं, मुषलिष्ठं संमूर्द्धं वा प्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् ।
मोक्षयैवाभितिष्ठते(ष्ठेत्) ॥ ४१ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ४२ ॥

अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेत् ॥ ४२ ॥

अनुज्ञाप्य वाऽतिक्रामेत् ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणांश्च न ॥ ४४ ॥

अग्निमध्ये नातिक्रामेत् । अग्नेर्ब्राह्मणस्य मध्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अग्निमप्यत्र न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्निमुदकं च न युगपद्धारयेत् ॥ ४६ ॥

अग्नीनां संनिवापं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥

पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं न कुर्यात् । अग्नावग्निं न क्षिपेदि-
त्यस्ये ॥ ४६ ॥

अवचनात् ॥ ४७ ॥

विना वचनम् । वचने सति तु कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प्रतिमुखमग्निमाह्वयमाणं नाप्रतिष्ठितं मूढो मद-
क्षिणी कुर्वीत ॥ ४८ ॥

यदास्व(ऽस्य) गच्छतः प्रतिमुखमग्निराह्वयते तदा न ते मदक्षिणी कुर्यात् ।
स चेद्भूमी प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वज्ञौ मदक्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽस्थनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ ४९ ॥

स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेत् । न नक्षीयात्स्वयम् ॥ ४९ ॥

सूर्याभ्युदितोऽहनि नाश्रीयाद्वाज्यतोऽह-
स्तिष्ठेत् ॥ ५० ॥

सूर्योदयकाले सुप्तस्तत्र दिक् नाश्रीयात् । वाचंयमो दिवा च स्यात् । राजावेवा-
श्रीवादित्यर्थः ।

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् । इत्यमरः ॥ ५० ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाभ्रन्वाग्यत आसीत् श्वोभूत

उदकमुपस्पृश्य वाचं विमृजेत् ॥ ५१ ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाभ्रन्, अभुञ्जानस्तूष्णीमूतो रात्रिं सर्वाभासीत् । अथापरेणुः
प्रातः स्नात्वा वाचं विमृजेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥ ५१ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ ५२ ॥

यावद्भूतानां स्थानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत्प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं
कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्यप(कस्यपे)क्षो विकल्पः । अथ मनुः—

संवाङ्मृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदावतप्राणः [प्राणायामः] स उच्यते ॥ इति ।

एवमावर्तयेद्ग्राहदूलानिः ॥ ५२ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

पापकः स्वप्नो दुःस्वप्नः । मर्कटास्कन्कादिः । तं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

अर्थं वा सिसावयिष्यन् ॥ ५४ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तं दृष्ट्वा दृष्टं च वा साधयितुमिच्छन् ॥ ५४ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ ५५ ॥

नियमानामुदङ्मुखो मुखं कुर्यादित्येवमादीनां व्यतिक्रमे चाऽऽ तमितोः प्राणमायच्छे-
दिति सर्वशेषः ॥ ५५ ॥

दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥

यस्मिन्कर्मणि कृते पक्षे दोषफलं संगृह्यते न तत्कुर्यात् । यथाऽसहाये देश एका-
किनो गमनमिति ॥ ५६ ॥

एवमध्यायानध्यायसंशये ॥ ५७ ॥

इत्युपसमस्तमध्यपेक्षने । अध्यायोऽनध्याय इति संशये न तत्कर्तव्यमिति । संवा-
धन(नु)स्तनितमित्याद्युदाहरणम् । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ ५७ ॥

न सञ्शये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

संशये(यि)तमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवक्षितवन्न ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

अभिनिम्नुक्ताभ्युदितकुनखी(खि)या(इया)वदग्र(ग्रे)दि-
विषुदिविषुपतिपर्याहितपरष्टिपरिवेत्तुपरिवित्तु(त्ति)परि-
विविदानेषु चोत्तरोच्चरास्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरी-
यान् ॥ ५९ ॥

आदितौ(तो) द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । इयावा दन्ता यस्य इयावदन् विवर्णदन्तः ।
'विभाषा इयावारोकाम्याम्' इति दत्रादेशः । तस्यान्तलोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायाम-
रू(नू)ढायां पूर्वं [कर्नीय]स्या चोढा, अग्र(ग्रे)दिविषुः । पश्चादितरस्या चोढा दिविषु-
पतिः । ज्येष्ठेऽकृताधाने कृतः धानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेऽकृतसो-
मयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः पर्याष्टा(ष्टा) । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः
कनिष्ठः परिवेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तिः । ज्येष्ठभार्यायामुपग(य)च्छमानः
परिवित्तरः । यस्मिन्नगृहीतमागे वा कनिष्ठे(ष्ठो) भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविविदा न
षकारो विदानपर्याधातुप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिम्नुक्तादिषु योऽयमु(उ)त्तरस्तस्मि-
न्स्तस्मिन् द्वादशमासादिमास्यादि(सादि)शुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तस्तत्र गरीयान्गरी-
यान्भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयान् अभिनिम्नुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि
विकल्पेन भवति ॥ ५९ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्चैतसूत्रे (धर्मसूत्रपरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कौनस्यादिके लिङ्गे यस्माद्यश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत्कौनस्यादिकं लिङ्गमुद्धरे-
दित्येके मन्वन्ते । अन्यत्र दाराशिम्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पक्षमः पठलः ।

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके प(पु)रा बभूवुरथ
देवाः कर्मभिर्दिवं जंगमुरहीयन्त मनुष्यास्तेषां
कर्माणि तथाऽऽरभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मि-
ल्लोके भवन्त्यथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

तत्र श्राद्धविधित्समानस्य प्ररोचनार्थमयमर्थवादः—पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चामु-
ष्मिन्नेव लोके परा (सह) बभूवुः । अथ तत्(तं)सह सा(मा)[व]मसहमाना देवाः कर्मभिः
श्रौतैर्गाह्यैः स्मार्तैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त
हीना अभवन् । इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनु-
ष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथाऽऽरभन्ते(त) देवास्तै(ते) देवैर्ब्रह्मणा च
सहामुष्मिल्लोके भवन्ति । अथैवं हीनान्मनुष्यान्हृष्टा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्ध-
मिति शब्दजात(वद)्यमान(मेतत्)कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

किमर्थम्—

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तादर्थ्य एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेति छान्दसो यकारस्य
षकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजा निःश्रेयसा चास्य स्वकर्मणः
फलति ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे ॥ ३ ॥

तत्र श्राद्धशब्दे कर्मणि पितरः पितृ[पितामहप्र]पितामहा देवताः । ब्राह्मणस्तु मुञ्जान
आहवनीयकृत्ये वेदितव्यः । ग्रीणि श्राद्धे करणानि । होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं
चेति । तत्र भोजने प्रधानत्वव्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ ३ ॥

मासि श्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेऽहनि ॥ ४ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणाश्रित्यम् । उत्तमेऽहन्यमावास्यायाम् ।
स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—‘मासि मासि कार्यम्’ । तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् ।
वीप्सावचनाद्यावज्जीवकोऽभ्यास इति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अपराह्णः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अपरपक्षस्येत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्तः ॥ ५ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

तथै(स्यै)व पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु कृष्णपक्षस्य क्रियमाणे पितृन्मीणाति
कर्तुस्तु कालाभिनिधमात्फलविशेषः ॥ ७ ॥

गृह्योऽपरपक्षस्य वाऽयुक्त्वहस्त्वि(स्त्व)ति विहितस्य नार्थवाद इति कृत्वाऽयुजानि
विधमाणीति व्याचक्षते केचित् । नैतानि फलानि प्रयोगान्तरत्वात् ॥ ७ ॥

कोऽसामित्याह—

प्रथमेऽहनि स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं जायते ।
प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽस्तेनाः ॥ ९ ॥

अचोराः पुत्रा जायन्ते ॥ ९ ॥

तृतीये क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥

क्षुद्राः पशवोऽनादयस्तद्वान्कर्ता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ११ ॥

पुत्रा ब्रह्मवर्चसिनः । प्रताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु विपरीतं फल-
माह—तृतीये ब्रह्मवर्चसिनश्चतुर्थे क्षुद्रपशुमानिति । उत्तरत्राय्येकवचनेषु कर्तुर्वा(दो)
द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो भव्यापत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

पुमांस एव भवन्ति बह्वश्च । भव्या रूपविद्या भवति । न चानपत्यः
प्रमीयते । जीवत्स्वेव पुत्रेषु स(संनि)हितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु नापि
देशान्तरगतेषु नापि स्वयं देशान्तरगत इति ॥ १२ ॥

षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १३ ॥

अध्वशीलः पान्थः । किततः(कितवः) अक्षशीलः ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १४ ॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

नवमे ॥ १५ ॥

नवम एकसुराः ॥ १६ ॥

अथादयः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १७ ॥

व्यवहारो वाणिज्यं व्यवहारशास्त्रपरिज्ञानम् ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं अपुसीसम् ॥ १८ ॥

कृष्णायसं कृष्णमयः । अपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदशे पुमांसो बह्वपत्यो[बहुमित्रो] दर्शनीया-

पत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव भ्रियन्ते । अयुवमार(रि)ण इत्यन्ये । युक्तं चेत्तत् ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुषे राद्धिः ॥ २१ ॥

संग्रामे जयः ॥ २१ ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाष(षा) त्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र आद्धे तिलादिद्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि तेषु फलविशेषे(षो) बाह्ये नाऽऽह—

एतानि मास* प्रीणन्ति पितृलोके विज्ञायते स्नेहवति

त्वेवाग्ने तीव्रतरा पितृणां तृप्तिर्द्राघीया*सं च कालम् ।

यद्वा तद्वाऽऽहं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपासितं(क्ते) पितृणां तीव्रतरा प्रीतिर्भवति । स(सा) च द्राघीयांसं कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥

तथा धर्माहूतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

धर्माहितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि पूर्वोक्ता प्रीतिः ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन मा*सेन प्रीतिः ॥ २५ ॥

गव्येन मासेन पितृणां संवत्सरं प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूया*समितो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मांसेन, इतः संवत्सराद्भूयांसं बहुतरं कालं प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्याणां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण गव्येन च मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामनादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ २८ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेना(ष्वा)सनेषूपविष्टेभ्यो दत्तेन खड्गमांसेनानन्तं कालं पितृणां तृप्तिर्भवति । स्वार्थे ष्यञ् ॥ २८ ॥

तथा शतबलेर्मत्स्यस्य मांसेन ॥ २९ ॥

शतबलिर्बहुशकलो(स्को) रोहिताख्यः ॥ २९ ॥

तथा वार्ध्वाणसस्य ॥ ३० ॥

व्याख्यातो वार्ध्वाणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिः ॥ ३० ॥

एतेनाऽऽरण्यानां पशूनां (ख० ११) मेध्यं

मांसं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

गतमेतत् ॥ ३१ ॥ (ख० ११) ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्म-

विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेषास्यसंबन्धान् ॥ ३२ ॥

प्रयतः स्तानादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुलचित्तः । सृष्ट उत्साहवान् । सृष्ट-
ब्रह्मब्रह्मणवधेऽहत्वा प्रीतिदर्शनात् । ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ' इत्यत्र सर्ग उत्साहः ।
एवंभूतो ब्राह्मणान्भोजयेत् । कीदृशः । ब्रह्मविदो योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिसंबन्धा
मातुलादयः । गोत्रसंबन्धाः सगोत्रादयः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्वाज्याध्वर्यादयो
द्विजन्मात्र्याश्च । अन्तेवास्य(सि)संबन्धाः शिष्याश्चाऽऽचार्याश्च ॥ ३२ ॥

नार्थापेक्षो भोजयेत् ॥ ३३ ॥

द्रव्याद्यपेक्षया न भोजनीयः ॥ ३३ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ३४ ॥

यदि परेऽगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एवं लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्भुक्तः
सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमन्ये मातुलादय इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ३५ ॥

एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशाद्योन्यादिसंबन्धो(धा) व्याख्यातः(ताः) ।
अन्येषामलभे समुदेता भोजयितव्या इति । अत्र मनुः—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकल्पयोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्त्रियं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विदुषति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संवन्धिनो न मोक्ष्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा न च नमुदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संभोजनी नाम पित्राचभिक्षा यैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।

इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ३७ ॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पित्राचभि-
क्षायाः । सा न पितृन् गच्छति । नापि देवान् गच्छति । किं तु क्षीणपुण्या परलोकप्रयो-
जनरहिता सती, इहैव लोके चरति । मृतवत्सा गौरुग्राम्यन्तर एव चरति न
बहिर्गच्छति ॥ ३७ ॥

तद्व्याचष्टे—

इहैव संभुञ्जती दक्षिणा कुलाकुले(लं) विनश्यतीति ॥ ३८ ॥

संभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद्गृहं गत्वेहैव
लोके नश्यतीत्यर्थ इति ॥ ३८ ॥

बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परिग्राह्यः—

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेत्सन् ॥ ३९ ॥

यो वयोवृद्धः स तावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्यकृश ईप्सल्लिप्समानश्च भवति स
ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो ग्राह्योऽद्रव्यकृशोऽपि द्रव्यकृशोऽप्यवृद्धोऽपीति । द्वयोस्तु
समवाये यथारुचीति ॥ ३९ ॥

पूर्वेष्टुनिवेदनम् ॥ ४० ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेष्टुरेव त्राक्षणेभ्यो निवेदितव्यं श्वः श्राद्धं भविता । तत्र भवताऽऽहवनी-
यार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥ ४० ॥

अपरेष्टुर्द्वितीयमामन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

अपरेष्टुः श्राद्धदिने द्वितीयमामन्त्रणं निवेदनं कर्तव्यम् । यदा (अथ) श्राद्धमिति ।
ततस्तृतीयमामन्त्रणमिति गम्यते । अन्यथाऽपरेष्टुरामन्त्रणमित्येव ब्रूयात् । स्पष्टमाहे-
दमापस्तम्बः—‘अपरेष्टुर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम्’ इति । आमन्त्रणमाह्वानम् । भोज-
नकाले सिद्धमागम्यतामिति तृतीयं भवति ॥ ४१ ॥

त्रिः प्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ ४२ ॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिर्वति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वं त्रिरा-
वृत्तमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे भोजनानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराहे ॥ ४२ ॥

यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धमेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः शेषं समवदायाश्नीयात् ॥ ४४ ॥

सर्वेषु धाद्वेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाधेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां च ओदनशेषस्ततः
समवदाय प्राश्नीयात् । सकृत्प्रयोगे तु श्राद्ध एकस्मिन्वृत्ते प्राश्नीयात् । अत्र प्रयोगः—
पूर्वेद्युर्निवेदनम् । तद्वदपरेद्युः प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणम् । ततो होमादिपिण्डनिधा-
नान्तमेकैकमप्यव्य ततः समवदाय प्राशनमिति ॥ ४४ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनमत्तमां हस्तेषु तिलमिश्रोद-

पाश्रानयनं तिलानुप्रकिरणं च ॥ ४५ ॥

प्रागुदञ्चौ विमज्जते हंसः क्षीरोदकं यदा(पा) ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥ इति । वैयाकरणाः ।

तस्याः शरावत्या उदकतीरवर्तिनः उदीच्यास्तेषां वृत्तिरचारः । आसनेषूपविष्टानां
ब्राह्मणानां हस्तेषुदपाश्रानयनमुदपाश्रादर्थपात्रादप आदायार्थदानमिति । अमुष्मै स्वभा-
नम इति बृहोक्तेन प्रकारेणार्थं दद्यात् । ततस्तिलः श्राद्धभूमौ विकिरेत् । यद्यप्युदी-
च्यवृत्तिरित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥ ४५ ॥

उद्धरेष्वाम्यग्नौ च करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

होमकालेऽनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

काममुद्घ्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट

उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ ४७ ॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्घ्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट
उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्षादन्यदक्षं कृत्वा तदन्यस्मिन्पात्रे पृथ-
करोति । पृथगन्नकरणं ज्ञापितं सूत्रकारेणाष्टकाश्राद्धे ॥ ४७ ॥

अभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्प(द)र्शनं परिचक्षते ॥ ४८ ॥

अभिरिति बहुवचनाद्भामसूकरवराहादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अपपात्राः पतिता-

दयः प्रतिलोमाश्च । तैश्च आद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रिते[न] कर्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी[य] पुत्रः श्वित्री कुष्ठी
वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्यः प्रह्लातोत्पन्नो
ब्राह्मण्यामित्येते आद्धे भुञ्जानाः पक्क्तिदूषणा
भवन्ति ॥ ४९ ॥

शिपिविष्टः सलतिः । विगतरे(सेफ) इत्यग्रे । परतल्पगामी परतल्पं गत्वाऽकृत-
प्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधी(य)पुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति
ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । श्वित्री चित्रकुष्ठी । कुष्ठी प्रसिद्धः । वृषली शूद्रकन्या,
अदत्ता रजस्वला वा । तस्याः पतिः । निषिद्धद्रव्यविक्रयी तिलकम्बलरसादिद्रव्यं न
विक्रेतव्यं तस्य सर्वस्य विक्रेता । राजभृत्यो राज्ञः सकाशाद्भूतिं वेतनं गृह्णाति स
राजभृत्यः । ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नः सत्यस्यात्पादविसंदिग्धेः सततादुत्पन्न एवेति(?) ॥
एते शिपिविष्टादयः आद्धे भुञ्जानाः पक्क्तिं दूषयन्ति । अतस्ते न मोज्या
इति ॥ ४९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णो
ज्येष्ठसामिको ब्राह्मदेयानुसंतानी पश्चैते पक्क्ति-
पावनाः ॥ ५० ॥

वेदस्याध्ययनपरो वेदाध्यायी । पञ्चगार्हपत्याद्यग्नयोऽस्येति पञ्चाग्निः । त्रिसुपर्णश्चतु-
ष्कपदी इत्यादिकस्तृचः । अन्ये तु ति(तै)तिरीयके ब्रह्ममेव मामित्यादयस्त्रयोऽनुवाका
इत्याहुः । तत्र हि य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते पुरुषे वृत्तिः ।
ब्राह्मदेयानुसंतानी ब्राह्मो विवाहविशेषः 'ब्राह्मे विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता'
इत्युक्तस्तदेया या विप्रा तस्याः संतानं यस्य सः । आपस्तम्बस्तु 'त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिना-
(णा)चिकेतश्चतुर्मेघः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते आद्धे
भुञ्जानाः पक्क्तिपावना भवन्ति' । मधुवाता इति त्रयं त्रिमधुः । त्रिना(णा)चिकेतोऽग्नि-
स्तैत्तिरीयककठवल्लीशतपथेषु पठ्यते । तज्जित[त]यमतब्राह्मणमन्त्रान्यो वेद सः । तथा चतुर्मे-
घोऽश्वमेघपुरुषमेघसर्वमेघः (घ)पितृमेघान्वेद स तथा । गतमन्यत् । अनूचानपुत्रस्यैविद्य-
पुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते आद्धे भुञ्जानाः पक्क्तिं
शोषयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याध्ययनन्तरं यशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यवि-
मक्तिपाठो व्याख्यातः । इति पक्क्तिपावनाः । तदविरोधाद्ब्राह्मम् ॥ ५० ॥

न च नक्तः श्राद्धं कुर्वीत ॥ ५१ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यद्यादित्योऽस्तमियात्तदा श्राद्धशेषं न नक्तं कुर्वीत । अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीत ॥ ५१ ॥

आरब्धे चाभोजनमासपापनाद् ॥ ५२ ॥ (स्व० १२) ।

पूर्वेद्युर्निवेदनप्रभृत्यातिल्लज्जं लेदानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः । श्राद्धशेषं परेद्युः समा-
पयेत् ॥ ५२ ॥ (स्व० १२) ।

तथा—

विलयनं मयितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

विलयनं नवनितम्बलम् । यस्य दम्भो हस्तादिना मयनमात्रो न जलेन मिश्रणं तन्म-
यितम् । तथा च नैषण्डिकाः—‘तत्रं ह्यदभिनमयितं पादान्बर्चाभु निर्जलम्’ इति ॥
अन्वपीडितानां तिलानां क्लृप्तः पिण्याकम् । मधुमांसं प्रसिद्धे । मांसमप्रतिषिद्धमपि ।
एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

कृष्णधान्यं शूद्रार्थं च ये चान्येऽनाश्यसंमतः ॥ ५४ ॥

कृष्णधान्यं कृष्णकुलत्थादि न कृष्णा ग्रीहयः । शूद्रार्थं शूद्रदत्तमन्नं एकपक्वं च । ये
चान्येऽनाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन संमतस्तांश्च वर्जयेत् ॥ ५४ ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ५५ ॥

अहविष्यं क्रोद्धवादि । अनृतं मिथ्यावादः(दः) । क्रोधः क्रोपः । येन च क्रुतेन क्रोधये-
त्तद्वर्जयेत् ॥ ५५ ॥

स्मृतिमिच्छन्त्यशो मेधाः स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि

वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

स्मृतिरविदितस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेधा प्रज्ञा । स्वर्गं पुष्टिं प्रसिद्धे ।
स्मृत्यादिकमिच्छन्पूर्वोक्तानि द्वादश वर्जयेत् । स्मृत्यादिकमिच्छन्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ-
नुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानीति वचनं विलनादेरपि ग्रहणार्थम् ।
केवलमहविष्यादिकमेवानन्तरं मा भूदिति ॥ ५६ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाय त्रिषवणमुदकमुप-

स्पृशन्नभिरपकवृत्तिरुच्छायोपगतः स्थानासनिकः

संवत्सरं व्रतं चरेदेव(द)ष्टाचत्वारिंशत्संमित-

मित्याचक्षते ॥ ५७ ॥

अधोनाभ्युपरिनाम्नाच्छाद्येति व्याख्यातम् । त्रिवर्षणं त्रिषु कालेषु प्रातर्मध्यंदिने साधमिति । उदकमुपस्पृशन्स्नानं कुर्वन् । अनाग्निपक्ववृत्तिः, [वृत्तिः] शरीरयात्रा साऽग्नौ पक्वेन न कार्या । अग्निग्रहणात्कालपक्वस्याऽऽग्निदेरदोषः । अच्छाद्योपगतच्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । तत एतद्विलयनं मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं व्रतं संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् । एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसामान्यं ब्रह्मचारिकृतेन संमितं सदृशं यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह—विलयनं मथितं पिण्याकमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति । एतद्ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च बौधायनः—‘अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचते । तस्य तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरव्रतं व्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेन प्रतिपद्येत् । अथ यद्यब्रह्मचारी स्थात्केशश्मश्रुलोमनखानि यापयित्वा तीर्थे गत्वा स्नात्वा ’ इत्यादि ॥ ५७ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५८ ॥

अहरहः श्राद्धं वक्ष्यते तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ५८ ॥

बहिर्प्राप्ताच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ५९ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्प्राप्तात्कर्तव्यम् । यस्याजसंस्कर्तारः शुचौ देशेऽजं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचननाधिक्यार्थम् । ‘आर्याः प्रयताः’ इति पूर्वमेव प्राक्वत्स्थ विहितत्वात् ॥ ५९ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

कानि पुनस्तानि—

यैरञ्जं संस्क्रियते येषु च भोज्यते ॥ ६१ ॥

यैर्पाण्डुरजसंस्कारः क्रियते येषु च कांस्यादिषु भोज्यते तानि नवानिति ॥ ६१ ॥

तानि च भुक्तवज्रयो दद्यात् ॥ ६२ ॥

तानि पाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवज्रयो दद्यात् । एवं प्रत्यहम् ॥ ६२ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ६३ ॥

समुदेतग्रहणं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ६३ ॥

न चातद्गुणायोच्छिष्टं मथच्छेत् ॥ ६४ ॥

भाण्डेषु यद्धुक्तशिष्टं तद(दि)होच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय मुक्तवतां च गुणास्तद्र-
हिताय न दद्यात् । तद्गुणायैव दद्यात् ॥ ६४ ॥

तद्वचन आह—

तानि भुक्तषड्वचो ददाति ॥ ६५ ॥

उच्छिष्टानि आदौ भुक्तषड्वच एव दद्यात् ॥ ६५ ॥

एव९ संवत्सरम् ॥ ६६ ॥

एवमेतन्नित्यश्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ ६६ ॥

तेषामुत्तमं लौहेनाजेन कार्यम् ॥ ६७ ॥

तेषां संवत्सरस्य श्राद्धमुत्तममहः समाधिदिनं लौहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कर्त-
व्यम् । दृश्यते चात्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । 'लोहस्तूपरो भवति । अथ तूपरः कृष्ण-
सानं(रङ्ग)गो लोहितसारङ्गो वा ' इति ; च[म]केषु चिद्ध(च म)वति—' इयामं च मे
लोहं च मे ' इति ॥ ६७ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ ६८ ॥

मानं धिष्ण्य वैदिका । दृश्यं(इयते) हि मिनोतेरयमस्मिन्नर्थे प्रयोगः—अग्नेणाग्निं
चतुरस्रो वेदिं विमितं विमिन्यन्ति । पुरस्तादुक्तं पश्चात्तिष्ठन्मिति । तस्यैवायमुपसर्ग-
रहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं तद्वदति तिरस्करण्यादिना ।
इदमपि ग्रामाद्वाहिरेव ॥ ६८ ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ६९ ॥

तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ ६९ ॥

उभयान्पश्यति ब्राह्मणाश्च भुञ्जानान्माने च पितृ-

नित्युपादिशन्ति ॥ ७० ॥

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना, उभयान्पश्यति । कांश्च कांश्च ब्राह्मणांश्च
भुञ्जानान् तत्तस्मिन्नेव च माने पितृन्यथा ब्राह्मणान्भुञ्जानान्प्रत्यक्षेण पश्यते(ति) तथा
माने समागतान्पितॄन्पि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपादिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ७० ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ ७१ ॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं कृताकृतम् । कृतवतां वा मा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्य-
वाय इति ॥ ७१ ॥

आद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः ॥ ७२ ॥

हि यस्मादन्त्येऽहनि दर्शनमुपगच्छन्ति तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति ज्ञापयन्ति ।
तस्मात्कृताकृतमिति ॥ ७२ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगः । पुष्टिकाम इत्यादिसमुदेतांश्च भोजयेदित्यन्त एकः—

पुष्टिकामस्तिष्येण गौरसर्वपाणां चूर्णानि कार-

यित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य कर्णौ मुखं प्राश्य

यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं वस्त्रस्य प्रथमः

कल्पो दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण 'नक्षत्रेण च (त्रे च)
लुप्याधिकारेण (वि' इत्यधिकरणे) तृतीया । नक्षत्रेण गौराणां सर्वपाणां संबन्धीनि चूर्णानि
कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ कर्णौ मुखं च प्रक्षा-
लयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्रास्येद् विक्षिरेत् । एतत्प्रतिष्ठित्यर्थः । विशेषकृत्यं प्रत्यहं
कर्तव्यम् । प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः । अ(यद)घो नातीत्य वाति तदासन-
स्तादृगासनः । भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अजिनं वस्त्रस्य प्रथमः कल्पः । तत्र
वस्त्राजिनवासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ ७४ ॥

एवं मुखस्य भोजनं तस्य भोवत्तुर्या माता तस्या अनायुष्यं अनायुष्करमिति
धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृवता नैतद्व्रतं कार्यमिति ॥ ७४ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभो भोजनीयं प्रशस्तः ॥ ७५ ॥

चमु अदने । चम्यते यत्र [स] चमसः । भोजनीयं भोजनाई पात्रम् । स औदुम्बर-
स्ताम्रमयः । सुवर्णनाभः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतः प्रशस्तो भोजने ॥ ७५ ॥

न चान्येनाभिभोक्तव्यः ॥ ७६ ॥

अभि धात्वर्थात् (नु)वादि । × भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ ७६ ॥

यावद्वास* संनयन्नस्कन्दयन्नं(आ)भिजिहि(ही)ताभि-

जिहीत वा कृत्स्नं प्रासं प्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥ ७७ ॥

१ (पा० सू० २ । ३ । ४५) × 'अत्र उक्तादन्त्येन पात्रेण नाभिभोक्तव्यम्' इति ग्रन्थसु-
हितः । तथा च सूत्रे ' भोक्तव्यम् ' इति नपुंसकलिङ्गपाठेन भाव्यमिति भाति । अत एव
पुं लिङ्गपाठ इति साधु संगच्छते । २ क पुनरुक्ते ' अस्पर्शदन् ' इत्यधिकं विद्यते ।

यावदग्रासं यावदेवाशिषुं शक्यं तावदेव संनयन्निष्ठीकुर्वन्स्वन्दयन्भूमावसमपात-
यन्कृत्स्नं ग्रासं ग्रासीतेत्यन्वयः । आस्ये ग्रासप्रवेशे तथाऽङ्कुष्ठोऽध्यनुपविशति तथा सर्वा-
नेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रासीतेति । मध्ये कियान्तराविधिः । नाभिजीहीत । भोजन-
पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । आभिजीहीत वा विमुञ्चेद्वा । किपर्यमिदम् । यावता
न प्रकारान्तरं संभवति । सत्यम् । ' प्रक्रमान्तु निषम्यते ' इति न्यायेन [य] एव
प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तो(न्ता) दनुष्टातव्य इति । एवमर्थमिदम् ॥ ७७ ॥

न च पुख्कब्धं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

भोजनदशां यावत् । इदमे(मि)वोत्तरम् ॥ ७८ ॥

पाणिं च नावधुनुयात् ॥ ७९ ॥

पाणिरन्न दक्षिणः ॥ ७९ ॥

आचम्योर्ध्वौ पाणी धारयेदा शोदकीभावात् ॥ ८० ॥

मुक्त्वाऽऽवश्यं पाणी ऊर्ध्वौ धारयेत् । यावत्प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥ ८० ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ८१ ॥

मुक्त्वा चाग्निरुपस्पृश्यः ॥ ८१ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ ८२ ॥

मूत्रानि कन्दाः । फलान्वाग्रादीनि । एतेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणं न
दोषः ॥ ८२ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

तेन आक्षणं विद्यावन्तं परिवेषेष्टि, इत्यादौ न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि पितृभ्यो
देवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि [च] न भुञ्जीत ॥ ८३ ॥

नैयमिकं च श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ ८४ ॥ (स० १३) ।

यज्ञियमेन कर्तव्यं ग्रासि श्राद्धं तत् केहयुक्तमेव दद्यात् शुष्कम् ॥ ८४ ॥
(स० १३) ।

तत्र विशेषः —

सर्विमांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ ८५ ॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

अभावे तैल ५ शाकमिति ॥ ८६ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसामावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चाग्न्यदेवं युक्तम् ॥ ८६ ॥

मघासु चाधिक ५ आदेन कल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

मघासु च पूर्वपक्षेऽपि आद्विविधानेन सर्पिर्मिश्रमश्रं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

तिलानां द्रोणं येनोपायेन श्वन्नुपात्तया दद्यात् ॥ ८८ ॥

येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् । अग्न्यङ्ग उद्धर्तने पक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन आद्वे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् ॥ ८८ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ८९ ॥

न्याख्यातामिदम् ॥ ८९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य(स्यै) वापरः प्रयोगः—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे तिस्येन(ण) स्थालीपाकं
अपयित्वा महाराजमिष्टा ब्राह्मणं भोजयित्वा
पुष्टिकामः सिद्धिं वाचयेत् ॥ ९० ॥

पुष्टिकामः पुरुष उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पूर्वपक्षसंबन्धिनि पुष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं अपयेत् । अपयित्वा महाराजं वैश्रवणं वजेत । अग्निमुत्थान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रचानहोमः । ततः स्विष्टकृदादि । ततः स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयित्वा सिद्धिं वाचयेत् । पुष्टिरिति(स्ति)ति ॥ ९० ॥

एवमहरहरा परस्मात्तिष्ठ्यात् ॥ ९१ ॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादि सिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यम् । अपरस्मात्तिष्ठ्याद्या-
वदपरस्तिष्ठ्य आगच्छति ॥ ९१ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ९२ ॥

द्वितीयतिष्ठ्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमा तृतीयात् ॥ ९२ ॥

त्रीश्रतृतीये ॥ ९३ ॥

तृतीये पुष्ये त्रीन्भोजयेत् । आ चतुर्थात् ॥ ९३ ॥

एवमभ्युक्षयेन संवत्सरम् ॥ ९४ ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्येत तावत्कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनमभ्युचयेन भवति ।
चतुर्थे(र्ये)प्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥ ९४ ॥

एवं कृते फलमाह—

महान्ते पोषं पुण्यति ॥ ९५ ॥

महत्यायुष्ये युक्तो भवति ॥ ९६ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९६ ॥

उपवासस्त्वादित एव पुण्ये भवति न प्रतिपुण्यम् ॥ ९७ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ ९७ ॥

आत्ततेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ ९७ ॥

भस्मतुषाधिष्ठानं च ॥ ९८ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषाश्च नाधितिष्ठेवाऽऽक्रामेत् ॥ ९८ ॥

पदा पादस्य क्षालनं वर्जयेदधिष्ठानं च ॥ ९९ ॥

एकेन पदा पादस्य क्षालनमधिष्ठानं [च] वर्जयेत् ॥ ९९ ॥

पादयोः प्रेङ्खोलनं च ॥ १०० ॥

प्रेङ्खोलनमान्दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १०० ॥

जालुनि वाऽन्त्याधानं च जङ्घायाः ॥ १०१ ॥

एकस्मिन्नानुनीतरस्य(स्या) जङ्घाया अत्याधानमवस्था[प]नं च वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

नखैश्च नखच्छेदनवादनस्फोटनानि ह्रीवनान्य-

कारणात् ॥ १०२ ॥

पर्वाङ्गुलीनां स्फोटनानि वर्जयेदकारणात् । कारणं वातादि । वादनस्फोटनानीति
समासपाठेऽप्येव एवार्थः । ह्रीवनान्यपि च वर्जयेत् । अकारणादित्येव ॥ १०२ ॥

यथान्यदुक्तव्यतिरिक्तं ॥ १०३ ॥

यथान्यदुक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि परिचर्यते गर्हन्ते तदपि वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु ॥ १०४ ॥

धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु योक्तोत्पादादिता स्युः ॥ १०४ ॥

प्रतिपादयिता च तीर्थं यन्ता चातीर्थं यतोऽ
भयं स्यात् ॥ १०५ ॥

तीर्थेषु तीर्थं गुणवत्पात्रं यत्र(ज्ञो) वा । तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ।
यन्ता नियन्ताऽप्रदाता । अतीर्थं यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रतिपादने न भयं स्यात् ।
मयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ १०५ ॥

संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ १०६ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारेण मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥ १०६ ॥

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान्भोगान् ॥ १०७ ॥

धर्माविप्रतिषिद्धा ये भोगाः स्वक्चन्दनस्थानभार्यासेवादयस्तेषां च भोगशीलः
स्यात् ॥ १०७ ॥

एवंवर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठतुभौ लोकावभिजयति । भोगेनेमं लोकं
तीर्थं प्रतिपादनेन चायं लोकम् ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

सर्वाश्रमाणां समयपदानित्युक्तं पुनस्ते क आश्रमा इत्याह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थमिति ॥ १०९ ॥

आश्रमाभ्यन्तरेषु (आभ्यन्त्येषु) पुरुषाः श्रेयोर्थिन इत्यास(त्याश्र)माः । एषा
सामान्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बमरण इति गृहस्थः । तस्य
भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलम् । आचार्यकुले वासोऽप्येकः । मनु
अवबोधने । मनुत इति मनुर्ज्ञानपरस्तस्य भावो मौनं संन्यासः परः । वनं प्रतिष्ठित
इति वा(व)नप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्रज्ञादित्वात् । तस्य भावो वा वानप्रस्थम् ।
इतिशब्दः परित्तमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि चत्वार
इति वचनं, ए(ए)काश्रम्यत्वादाचार्यैः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्येति स्मृत्यन्तरोक्तं मा
ग्रहीरिति ॥ १०९ ॥

तेषु [सर्वेषु] यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ ११० ॥

तेष्वंशेषु सर्वेषु चतुर्वर्षे यथोपदेशं यथाशास्त्रमव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यो
वर्तते स क्षेममयं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविवेको(विकल्पो) बाह्यो(उक्तो)वेदि-

तव्यः । निःश्रेयसार्थिनाऽन्वतरस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च
मौतमः—‘तस्माऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते’ इति ॥ ११० ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले ब्रह्म-
चारिवासः ॥ १११ ॥

उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टाचत्वारिंशदादीनामन्यतमः सर्वेषामाश्रमाणां
समानः ॥ १११ ॥

कस्मादाचार्यकुले वासः समान इति [चेत्]—

बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ११२ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि तानि बुद्ध्वा गृहस्थस्यैवैतानि, एतेषाम[न]नुष्ठानं प्रत्य-
वायः फलं वेदम्, एषामेतानि शक्यान्त्युष्ठातुं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्कर्म फलं
वा कामयेत तदारभेत तस्माश्रमं प्रतिप्रद्येतेति ॥ ११२ ॥

सर्वेषामनु(नू)त्सर्गो विद्यायाः ॥ ११३ ॥

विद्याया अनु(नू)त्सर्गः सर्वेषामाश्रमाणां समान एव । तत्र गृहस्थस्य तत्रैवमेव
प्रपञ्चितत्वात् ॥ ११३ ॥

अध्ययनानन्तरं प्रविशसितस्याऽऽचार्यकुलस्य च रूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनेवाऽऽन्तमनुमयुञ्जा-

नस्य वाऽऽचार्यकुले शरीरन्यासः ॥ ११४ ॥

यथा विद्यार्थस्योपकुर्वाणकस्य ब्रह्मचारिणः ‘अथ ब्रह्मचर्यविधिः’ इत्यादिभ्याम्नो-
ध्वनादिनियम उक्तोऽनेनैव नियमेनाऽऽन्तमा शरीरपातादनुमयुञ्जानस्थोपासीनस्यो-
पसदनं कुर्वत आचार्यकुले शरीरन्यासो देहत्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठि-
कस्य । तत्रैवाऽऽमरणादपितिष्ठेवाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाऽऽश्रममात्मनः क्षेमं
मन्यत इति । अत्र मनुः—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

एवं शरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविच्छ्रुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेद्वाऽऽजायते पुनः ॥ इति ॥ ११४ ॥

इति ब्रह्मचारिवासः ॥ ११५ ॥

एवं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो वास आश्रमः ॥ ११५ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ११६ ॥

अथानन्तरं परिव्राज(जो) धर्मा उच्यन्ते । दृष्टादृष्टार्थान्सर्वानेवाऽऽरम्भान्परित्यज्या-
मलाः (ऽऽत्मलामाय) संन्यासाश्रमं परिव्रजतीति परिव्राट् संन्यासी ॥ ११६ ॥

अथ एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ ११७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्याद्यदि
तत्रैव पक्ककषायो भवति । श्रूयते च ' ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद्धा वनाद्धा ' इति ।
' यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ' इति च । अत एवेति वचनाद्वृहाश्रमं प्रविष्टस्य
तत्परित्यागे नाऽऽश्रमान्तरमाप्तिराचार्यस्याभिमतैव लक्ष्यते । तत्रायमाभिप्रायः—दरिपरिग्रहे
सति 'यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात् ' इति श्रुत्यां विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति । तस्मा-
त्सत्यपि वैराग्ये काम(स्य)स्य कामपरित्यागेन निस्थानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रातिवि-
द्धानि च वर्जयन्गृहस्थो मुच्यत इति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ।

अथ योऽनाहिताग्नेस्तस्य विरक्तस्याऽऽत्मप्रव्रजने को विरोधः । तथाहि—
' जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा आयते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः ' इति । मनुरपि—

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यथः ॥ इति ।

मोक्ष आश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथवा तत्र ' यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ' इति श्रुत्युक्तं प्रव्रजनं गृहस्थस्यापि विरक्तस्य युक्तं भवि-
ष्यति । स्मर्यते च—

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ इति ।

तथा यो गृहस्थो मृतभार्यो वृद्धः पुनर्दारक्रियायामसमर्थस्तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या-
यदहरेव विरजेदिति । एष एव कालः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्याद्विरक्तस्येति युक्तम् । एव-

कारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यत् गृह्णाद्वा वनाद्वेति । वाद्यौ च (ब्रुवाणौ च) श्रुतिः
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह तथेति ॥ ११७ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ११८ ॥

तस्य परिव्रजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ११८ ॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वा-

ध्याय उत्सृज्यमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-

लभ्योपनिष्क्रम्यानीहोऽनमुत्रश्चेत् ॥ ११९ ॥

ब्रह्मचारिणः समिदाधानमग्निकार्यम् । गृहस्थस्योपासनमग्निहोत्रहोमः । वानप्रस्थस्य
'क्रमेणैकेनाग्नीनाधाय' इत्यादिना विहितेऽग्नौ होमादि । तस्य तु नैवविधं किञ्चिदग्निकार्यं
तावदस्तीत्यनग्निः । निकेतो वासरथानं स्वभूतं तदभावादनिकेतः । शर्म सुखं तदस्य
नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणत्वेनाशरणो न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः ।
स्वाध्यायः प्रणवादिप्रविश्राणा जपः । तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनः (व्रतः) स्यात् ।
यावता प्राणा श्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावती भिक्षा ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य
ग्रामे प्रवेशः । अन्यदा बहिर्वासः । इ(ई)हाऽर्थ(योः) कृम्यादयः परलोकाभां नपहो-
मादयो यस्य न सन्ति सोऽनीहोऽनमुत्र इत्युक्तः । स एवंभूतश्चेत् । एकस्मिन्स्थाने
द्वयहमात्रमपि न वसेत् । अत्र गौतमः — 'न द्विती-ं मुनी रात्रिं ग्रामे वसेत्' इति ।
'वर्षासु ग्रामवासशीलः' इति च ॥ ११९ ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ १२० ॥

यत्परिमुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया {तत्} तस्य विहितमाच्छादनम् । तदसावाच्छादये-
न्निबध्नीयात् ॥ १२० ॥

सर्वतः परिमोक्षमित्येके ॥ १२१ ॥

सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभूयाज्ज
एव चरेदिति । अपर आह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके ब्रुवत
इति न किञ्चिदस्य वज्र्यमिति ॥ १२१ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति—

सस्यावृते सुखदुःखे मियाभिषे वेदानिमं लोकममुं

च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १२२ ॥

सत्यमेव वक्तव्यमिति यो नियमस्तं परित्यज्य । तथाऽत्र वक्तव्यमनृतं तद्वि सत्या-
द्विशिष्यत इत्यादिके विषये नानृतं वक्तव्यमिति यो नियमस्तं च परित्यज्य । सुख-
मिष्टभोजनदिजन्यम् । दुःखं शतिवातादिजन्यम् । मित्राप्रिये मित्रशत्रू । वेदान्स्वा-
ध्यायाध्ययनम् । इमं लोकमैहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुं च लोकं पारलौकिकं च काम्यं
कर्म । सर्वमेतत्परित्यज्यऽऽत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति । तदेवं ज्ञानब-
लबलं विनाऽऽकृतविधिविधेया ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धाभितेया मतमुपन्यस्तम् ॥ १२२ ॥

अथैषां स्वैरचारिणां किं तत आह—

बुद्धे क्षेमप्रापणमिति ॥ १२३ ॥

आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमलं प्रक्षार्य क्षेम प्रापयति । स्मर्यते च—

यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १२३ ॥

तदिदं नित्यं(रा)करोति—

तच्छास्त्रेर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १२४ ॥

यानि यतेरवश्यं(श्य)कर्तव्यकर्मप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तेरेतद्विप्रतिषिद्धम् ।

तत्र मनुः— क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टं क्रुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमकृ(तु)तां वदेत् ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविधया ।

नानुशासनवादाभ्यां दिक्षां निक्षेप कर्हिचित् । इति ॥

अतो नियम(यति)मेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च
निषिद्धानि तानि वर्ज्यानि ॥ १२४ ॥

क्रुद्धैः(बुद्धे) क्षेमप्रापणं प्रकृत्य बाह्यकृत्वात्तानि विहितानि(१) । बुद्धे क्षेमप्रापणमि-
त्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह—

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिदं न दुःस्वमुपलभेत ॥ १२५ ॥

आत्मनो बोधमात्रेण चेत् क्षेम प्राप्यते तदा, इहैव शरीरे दुःखं नोपलभ्य(मेत)ते ।
ज्ञानि(वी)ने (न) चैतदस्ति । नहि ज्ञानेषु प्रतिषिद्धेषु कथं नहि त्यगूञ्जानमात्रेण दुःखं
नानुभूयत इत्यस्ति मनुः—अशरीरं नावसंधियाप्रिये न स्पृशत इति ॥ १२५ ॥

[तर्हि] शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिभ्य इहैव विशोकत्वं श्रुतं विरुध्येतेति चेत्तत्राऽऽह—

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १२६ ॥

तत्त्वज्ञाने जातेऽपि दुःखिताया मावाद्दुःखस्थो येन साधनेन भवति तदभ्यस्परं
ज्ञानोत्पात्तिराधनमस्तीति व्याख्यातम् । तत्तथाध्यात्मपटले सूचनम् । मैत्र्यादि चाऽऽसना-
भ्यासेन वासनानाशः । अष्टाङ्गयोगेन मनोनाश इति । तदनुष्ठेयं कदाक्षमनिक्षिपन् ।
अष्टाङ्गयोगनिरतो मुच्यत इति ॥ १२१ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १२७ ॥

अथानन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १२७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ १२८ ॥

प्रकर्षेण व्रजते (ति) । अपुनः प्रवेशाय व्रतं प्रतिष्ठत । इति । तथा च गौतमः—
'श्रामं च न प्रविशेत्' इति ॥ १२८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ १२९ ॥

यतमेतदुत्तरं च ॥ १२९ ॥

एकाभिरनिकेतः स्यादश्रमाऽशरणो मुनिः स्वाध्याय

उत्सृज्यमानो वाचम् ॥ १३० ॥

[ए, कस्यैकोऽग्निः । न तावदौषसनाग्निः । ब्रह्मचर्येवात् । तस्य लौकिकेऽग्नी यथापूर्वं
सायं प्रातः समिधमादध्यादिस्वेवोऽर्थो विवक्षितः । अपर आह—श्राम(व)णकेऽ(ना)ग्नि-
भावायेति । गौतमः—श्राम(व)णकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेणै एकोऽग्नि-
राधेयः । तस्मिन्सायं प्रातर्भित्तमर्थमिति । अन्यद्गुणम् ॥ १३० ॥

तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १३१ ॥

अरण्ये भवभारण्यमग्निवल्कलादि ॥ १३१ ॥

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चरत् ॥ १३२ ॥

ततो मूलफलादिभिर्वर्तयन्वृत्तिः प्राणवात्रा तां कुर्वश्चरणशीलः स्यात् ॥ १३२ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ १३३ ॥

मूलादिभिः स्वयं गृहीतैः किञ्चित्कालं वर्तयित्वाऽन्ततोऽन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव
पतितानि तान्पिभिनिश्चित्य तैर्वर्तयेदिति ॥ १३३ ॥

आपो वायुराकाशः ॥ १३४ ॥

किञ्चिन्तत्कालमप्यस्य ततो वायुपक्षस्तत आकाशं न किञ्चिद्भसयेदिति ॥ १३४ ॥

तेषामुत्तरोत्तरः संयोगः ॥ १३५ ॥ (ख० १५) ।

संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं द्रव्यं फलतो विशिष्टमिति ॥ १३५ ॥ (ख० १५) ।

अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्वमेकं उपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके स्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व(व्यं) कर्माण्युपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्माण्य-

रभेत सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ १३७ ॥

ब्रह्मचर्यस्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थो भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि । सोमावराध्यानि । अवराधयेत्सर्व(अवराधे पश्चादधे तत्र भवोऽवराध्यः) सोमोऽवरा धी (ध्वो) येषां तानि सोमावराध्यानि । हविर्वैज्ञान्यानि चातुर्मास्यादीनि । हविर्वैज्ञान्यसोमं वेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते यानि श्रुतानि विहितानि ॥ १३७ ॥

गृहान्कृत्वा समजः सदारः सहाग्निभिर्वैष्ण्वी-

मादसेत् ॥ १३८ ॥

ग्रामाद्बहिररण्ये गृहान्कृत्वा सकुटुम्बैः सहैव चाग्निभिर्वैष्ण्वी । अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नस्ति ॥ १३८ ॥

एको वा ॥ १३९ ॥

अथवा पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य स्वयमेक एव वने वसेत् । अस्मिन्पक्षे 'प्राजापत्यं निरु(रु)प्येष्टिम्' इति परित्राज उक्तेन न्यायेन श्रौताग्नीनात्मनि समारोप्य श्राम- (व) णकेनाग्निमाधायैकाग्निर्वेत् ॥ १३९ ॥

शिलोच्छेन वर्तयेत् ॥ १४० ॥

व्याख्यातः शिलोच्छः । (ते) न वर्तयेत्प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्ब- स्यैकाग्नेश्च साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १४० ॥

संवत्सरावराध्य न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृहीयात् ॥ १४१ ॥

यदा शिलोच्छवृत्तिगतोऽत ऊर्ध्वं न किंचिदपि प्रतिगृहीयात् ॥ १४१ ॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १४२ ॥

यदा जुहुयात्तदाऽभिषिक्तः स्नातो जुहुयात् । अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधा- द्यम् ॥ १४२ ॥

अनैरपोऽभवेयादभिन्नमभिमुख आदित्यमुदक-
मुपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनैरवेगेन जलशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चामिन्नहस्तेनोदकं ताडयेत् । उदकमुप-
स्पृशेत्स्नायात् ॥ १४३ ॥

सर्वत्रैवोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४४ ॥

क्षारलवणं(ण)मधुर्मांसानि च वर्जयेत् ॥ १४५ ॥

गतमेतत् ॥ १४५ ॥

तस्य द्वंद्वं पात्राणामेक उपदिशन्ति पाकार्य-

भोजनार्थे वाससी परशुदात्रकाञ्जानाम् ॥ १४६ ॥

यानि पाकार्यं ताम्रमाण्डादीनि यमनि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि तेषां सर्वेषां वा
कांस्यादीनां चतुर्णामेकैकस्य विधाय द्वंद्वे द्रव्ये उत्पाद्य(धे) एकमु(क उ)पदि-
शन्ति । काञ्जमपि वास्यादिति, उपकरणविशेषो वारुमयः ॥ १४६ ॥

एकैकमादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवतिष्ठेत् ॥ १४७ ॥

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि च भार्यायै दत्त्वाऽ-
रण्यमवतिष्ठेत्ततोपतिष्ठेत्समाश्रयेदिति ॥ १४७ ॥

तस्यारण्येनैव होमा(मो) वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छा-
दनं विहितम् ॥ १४८ ॥

तस्य वानप्रस्थस्वारण्यप्रदे(त्वे)शादूर्ध्वमारण्येनैव निवासा(नीवार)दिना होमो
वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् । [वृत्तिः] प्राणयात्रा । प्रतीक्षाऽतिथिपूजा । आच्छा-
दनं वस्त्रं वस्त्रकलादिना ॥ १४८ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः ॥ १४९ ॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेजस्य तस्मात्ते चरवः
कार्या न पशुबन्धादि(दौ) ॥ १४९ ॥

सर्वे चोप. श्चु सह स्वाध्यायेन ॥ १५० ॥

सर्वत्र कर्मकाण्डं सार्द्धं प्रधानमुपांशु पठति । पारायणब्रह्मयज्ञोऽध्ययनेन सह तदप्यु-
पांशु कर्तव्यम् ॥ १५० ॥

नारण्यमङ्गुयाश्रावयेत् ॥ १५१ ॥

उपांशुवधनादेव सिद्धे वचनमाभिमुख्यप्रतिवेधार्यम् । तेनाख्यस्या यथा नाभिमु-
ख्येन श्रुणुयुस्तावदुपांश्विति ॥ १९१ ॥

अग्न्यर्थः शरणम् ॥ १९२ ॥

शरणं गृहम् । तदग्न्यर्थमेव कर्तव्यम् ॥ १९२ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ १९३ ॥

स्वयमाकाश एव विशे(वसे)त् ॥ १९३ ॥

अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ १९४ ॥

शयनमासनं आनुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् । न नु(तु) किञ्चिदुपस्तीर्थे ॥ १९४ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ १९५ ॥

नवे धान्ये प्राप्ते दद्यात्माकनीयारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसंचितं सस्यमनुजानी-
यात्परित्यजेत् । अत्र मनुः—

स्यजेदाश्वयुजे मासि उत्पन्नं(मुन्यन्नं) पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥ इति ॥ १९५ ॥

भूयाः सप्तमिच्छन्मस्यहमेव पात्रेण सार्धं प्रातरर्थमा-

हरेत् ॥ १९६ ॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन् सस्यं संचिनुयात् । किं तर्हि ।
प्रत्यहमन्वहमेव पात्रेण येन केचित्सार्धं प्रातरर्थमदनीयमाहरेद्वनस्येभ्य एव ॥ १९६ ॥

एवं कियन्तंचित्कालं वर्जयित्वा—

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्जयः श्वेरदन्ततः

मृत्तान्यापोवायुराकाश इत्युत्तर उत्तरैः संयोगः

फलतो विशिष्टः ॥ १९७ ॥ (ख० १६) ।

सर्वे गतम् । निरूपिता आश्रमाः ॥ १९७ ॥ (ख० १६) ।

अथेक्षाणीं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरन्ति । अष्टाश्रीतिसह-

स्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयो दक्षिणेनार्यम्णः

पन्थानं ते इमशानानि भेजिरे ॥ १९८ ॥

प्रजामीषिरे प्रजानामिष्टान्यभ्यनन्दन् । अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणेन
मार्गस्तं प्राप्य छन्दो(छान्दोग्यो)क्तेन विष्ण्या(धूमा)दिमार्गेण गत्वा पुनरर्ध(वि)सेधुष

इमशानानि भेजिरे मरणं प्रापुः । जायस्व त्रियस्वेत्याजयं(जीव)जयीताचमाशे-
दिह(१)इति गृहस्थानां त्रिन्दा ॥ १९८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेधिर ऋषय उक्त-
रेणार्थेभ्यः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ १९९ ॥

ये तु प्रभातं नृणां नन्दनं(न)उत्तरेण मार्गं प्राप्य शि(ष्याभि)रामार्गेण गत्वाऽमृतत्वं
विभक्तिव्याप्तयः, अमृतत्वं हि भेजिरे । वचनव्यत्ययः । समर्थाः संपद्यन्ते ॥ १९९ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रश्नः साऽथापि संकल्पसिद्धयो
भवन्ति ॥ १६० ॥

अपि च संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ १६० ॥

तेषामूर्ध्वरेतसां तत्रोदाहरणम्—

यथा वर्षं प्रजादातं दूरे दर्शनं मनोजवता यथा-
न्यदेवं युक्तम् ॥ १६१ ॥

यदि महत्यामनावृष्टौ वर्षं देव इति ते कामयेरन्, कामवर्षी पर्जन्यो भवति ।
यदि वा कंचिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति पुत्रवानेव भवति । यदि वा
तेष्ववस्थितास्ते तथैव हिमवन्तं दिदृक्षेरंस्तथैव तद्भवति । मनसो जवो येषां ते
मनोजवाः । तेषां मावो मनोजवता । तं यदि कामयेरन् । नियत्यामेव का(लक)लायां
प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति ।
यथान्वदेवं युक्तं रोगिणामारोग्यादि तदपि संकल्पादेव तथा भवति ॥ १६१ ॥

यस्मादेवं—

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानेतानाश्र-
मानेके भवन्ते ॥ १६२ ॥

श्रुतितः ‘यदहरेव निरञ्जितदहरेव प्रभजेत्’ इत्यादिश्रुत्याऽनुमतत्वादुक्तेन प्रकारेण
प्रत्यक्षफलत्वाच्चेतानूर्ध्वरेतस्समाश्रमान् विशिष्टान्गार्हस्थादुत्कृष्टानेके भवन्त इति ॥ १६२ ॥

तादृवं गार्हस्थ्यस्योत्कर्षप्रतिपादनेन नियोगं(रा) करोति—

त्रैविद्यबुद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा
तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियवपञ्चाव्यपयः-

कपालपत्नीसंख्यान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति मसि-

द्धाचारो न प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १६३ ॥

अथयथा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । ज्ञानेन च (तां ये) पाठतश्चार्थतश्च व(वि)द-
न्ति । ते त्रैविद्याः तेषु पक्षज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदा एव प्रमाणमतीन्द्रियार्था (येऽर्थे)
इति निष्ठा निर्णय इति । यथाऽऽह भगवाँमिति—‘भोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।
‘प्रत्यक्षमनिमित्तम्’ इति च । ततश्च तत्र वेदेषु यानि कर्माणि श्रूयन्ते । किं-
लक्षणानि । ऋग्यादिभिः संख्या(द्धा)नि उच्चैर्ऋषा क्रियन्ते । उपांशु यजुर्वेदेऽथैवमादि(दीनि)
तैर्विद्वद् आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु
शाखास्वर्गहोत्रादीनि विश्वसृजामयन पर्यन्तानि कर्माण्येव तत्सर्वेण विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमास्तद्विरुद्धा [नेच] समाश्रयणीया यदि वेदाः
प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘ए[ए]काश्रम्यं स्वाध्यायैः [याः] प्रत्यक्षविधानाद्गार्ह-
स्थ्यस्येति ॥ १६१ ॥

एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्य ते श्मशानानि भेजिर इति निन्दां परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेवोऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥ १६४ ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एव नानाकर्मणामन्ते पितृमेवाश्रयः पुरुषसं-
स्कारो विधीयते । ननु (तु) पिशाचा मूर्खा श्मशानमेव सेवतु(न्त) इति ॥ १६४ ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यफलमपरिमित(तं) स्वर्गशब्दश्च
श्रूयते ॥ १६५ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरमनन्त(न्त्यं) अपरिमित(तं) स्वर्गशब्दवाच्यं फलं
श्रूयते स एव यज्ञायुधो यजमानोऽञ्जना स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । अनन्तस्वर्गमिति द-
कारश्छान्दसः । उपसर्जनः । अपपाठो वा ॥ १६५ ॥

पुनरेवं गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाज्ञाय आह प्रजाभनुम-
जायसे तद्गु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १६६ ॥

अथापि चास्य गृहस्थस्य प्रजातिं प्रजासंतानममृतमभरणमाज्ञायो वेद आह । हे
मर्त्ये मरणधर्मप्रजां जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे तदेव ते म-
रणधर्मोऽमृतमभरणमिति । न त्वं श्रियसे त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १६६ ॥

उपपन्नं चैतदित्याह—

अथापि च स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते हृदये चापि सारूप्यं देहत्वमेवा-
न्यत् ॥ १६७ ॥

अपि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधा भूत इति
लक्ष्यते । हृदये हि सारूप्यं द्वयोर्देहमात्रं द्युभित्तिदेहत्वमिति । सा(स्वा)र्थिकस्त्व ॥ १६७ ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावदेव नेत्याह—

ते श्लिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण
कीर्तिः(र्ति) स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६८ ॥

ते पुत्राः श्लिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण
परलोकेन संबन्धा(द्वा)नां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवकर्माऽस्यायं पौत्र
इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतो हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥ १६८ ॥

एवमपरोऽपरः परेषाम् ॥ १६९ ॥

एवमेव प्रकारेण । कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६९ ॥

आ भूतसंप्रदाये स्वर्गजिताः ॥ १७० ॥

भूतसंज्ञो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणः स्वर्गजितो भवन्ति ॥ १७० ॥

पुनः सर्गे बीजार्या भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ १७१ ॥

प्रलयानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य बीजार्याः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे
श्रूयते ॥ १७१ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति गार्हस्थ्य[मेव वरिष्ठ]मिति ॥ १७२ ॥

अर्थी विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं अर्द्धां तपो यज्ञ-
मनुप्रदानं च एतानि कुर्वन् तैरु(रि)रसह स्मो
रजो भूत्वा ध्वंस्सतेऽन्यत्प्रशस्तमिति ॥ १७३ ॥

अर्थी विद्यानां(विद्यां) अद्यानां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचर्यकारिः शादित्यादिकम् ।
प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिसोमयागा-
न्तम् । अनुप्रदानमन्तर्धेदि बहिर्वेदि प्रदानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वन् तैरुक्ते(रितै)रेव
सह वयं स्मः । त एवास्माकं सहायाः । अन्यदूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः

पांसुला(भूत्वा) ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्तर्यः ॥ १७३ ॥

यद्येवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानः पुत्राः पूर्वेषां सुकीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । य(त)था प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाः दुर्कीर्तिं नरकं च वर्धयेयुस्तथाऽऽह—

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं
वनस्पतेर्न परान्निश्चसन्ति ॥ १७४ ॥

तत्र प्रमासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति । ध्वंसनेऽपि न परान् मित्रादीन् हिंसन्ति कीटादिदूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखा वा वातव्यति तद्वत् ॥ १७४ ॥

नास्यास्मिन्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा
परस्मिन्कर्मफलैः ॥ १७५ ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य मित्रादेः पूर्वपुरुषस्यास्मिन्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तो यथा—पुत्रकृतेषु कर्मसु मित्रादेः कर्तृता नास्ति तथा परस्मिन्लोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

अथापि प्रजापतेर्ऋषीणामित्यर्थं सर्गः ॥ १७६ ॥

प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामर्थं सर्गो देवो हि नि(वि)सर्गान्तः (देवादितिर्त्यगन्तः) । न (ते) बाध्यस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंसयेयुस्तदेतन्नोपपद्यते । पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति ॥ १७६ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

तेषां प्रकृतयः परा अवलम्ब्य उपलभ्यन्ते ॥ १७७ ॥

तत्र सर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयः प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा अवलम्ब्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च—‘सुकृता वा एतानि ज्योतीर्भूवि यजक्षन्नाणि’ इति । इदमपि प्रमाणं पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषामपि न ध्वंस इति ॥ १७७ ॥

स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वाक्यित्सञ्चरीरोऽन्त-
र्बन्तं लोकं जयेद् “दर्शयन् लोकं जयेद्” भिस्वर्गं
लोकं जयतीति संकल्पसिद्धिः स्यान्न तत्रो जयेद्वा
(ज्येष्ठयमा)श्रमाणाम् ॥ १७८ ॥ [ख० १७] ।

कर्मावयवेन तपसा पूर्वार्जितानां कर्मणां भुक्तशेषेणैकदेशेन तपसा वा तन्निष्ठेण कञ्चि-
दुद्धरेता सह शरीरेणान्तर्धत्तं लोकोऽयदेवमिस्वर्गं लोकं जयतीति यत्तस्यासं-
वेऽपि यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यक-
रणमिति । ' तदेवमे(मै)काश्रम्यं स्वाचार्य ' इत्येव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—
सर्व आश्रमा दूषिता अदूषिताश्च भवन्ति । ततश्च तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्यत्रो वर्तमानः
क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥ १७८ . (ख० १७) ।

न्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका

धर्मा राज्ञस्तु विश्वेषाद्रक्ष्यामः ॥ १७९ ॥

उक्तवत्प्र(क्ष्य)माणसंकीर्तनं श्रोत्र(तु)नुद्धिसमाधानार्थम् । अर्हिसासस्यास्तेषादयः
सर्ववर्णानां साधारणा धर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणां । अध्यय(ध्याप)नादयो ब्राह्म-
णस्य । युद्धादयः सन्नियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शुश्रूषा शूद्रस्य । राजाऽभिविक्तो
विवक्षितः । तस्यैव हि वक्ष्यमाणं धर्मजातं संभवति ॥ १७९ ॥

दक्षिणाद्वारं वेष्टम पुरं च मापयेत् ॥ १८० ॥

वेष्टम गृहम् । पुरं नगरम् । तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् । अ(स्थ)पत्यादिभिः
कारयेत् । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तथोक्तम् ॥ १८० ॥

अन्तरस्यां पुरि वेष्टम ॥ १८१ ॥

सर्वेषामेव पुराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वेष्टम मापयेदात्मनः ॥ १८१ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ १८२ ॥

तस्य वेष्टमनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतथ वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । आस्था-
नमण्डपः । तस्याऽऽमन्त्रणसंज्ञा ॥ १८२ ॥

दक्षिणेन पुरं दक्षिणोद्वारं सभा कार्या यथोभयं

संदृश्येत बहिरन्तरं च ॥ १८३ ॥

दक्षिणेनेत्येवमन्तम् । पुरमिति 'ऐनया द्वितीया' इति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोऽ-
द्वारे सभा कार्या । तथा दक्षिणोद्वारं दक्षिणस्यामुत्तरस्यां दिशि द्वारे यस्याः सा
तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्, बह्विर्द्वारं यस्यामन्तरवृत्तं तदुभयमपि यथा
संदृश्येतेति । किमर्थमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्रैवाजस्त्रा अग्रयः स्युः ॥ १८४ ॥

वेदमभ्यासये सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेवावस्थानेषु लौकिकाम्रयोऽनस्ताम्रयः स्युः
रविच्छेदेन पार्याः ॥ १८४ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ १८५ ॥

तेष्वेवाग्निषु नित्यमाग्निपूजा कार्या । यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः ।
मन्त्रान(व)पि ताने(वे)न द्रव्यमपि तदेव ॥ १८६ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानतिथी-वासयेत् ॥ १८७ ॥

आवसथारूपे स्थानेऽतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानिति । अव-
पर्यायोऽवराध्याशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासये
दिति ॥ १८८ ॥

तेषां पूजा भेषस्यात्मनः कार्या ॥ १८९ ॥

आत्मनो चत्क्रियते ततोऽपि भेषा पूजा कार्याऽतिथीनाम् । तेष्वो या पूजा
साऽऽत्मकार्यादपि भेषाऽऽवश्यकी ॥ १९० ॥

तेभ्यो यथागुणमावसथमपन्नं च विदेयम् ॥ १९१ ॥

तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृक्षाद्यनुगुणमावसथादि विदेयं विशेषेण देयम् ।
आवसथं पाकार्षी (अपव)करकादयः(दि) । अन्नभोदनादि । अन्नं तकादि ॥ १९२ ॥

सर्वाणीतव स्याद्गुरुनमात्प्राप्त्य नातिजीवेत् ॥ १९३ ॥

गुरुः पित्रादयः । अमास्या मन्त्रिणः । तात्कालिजीवेत् । यत्तभोदयाच्छादनादिषु
तात्कालिजीवीत ॥ १९४ ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां
वाऽवसीदेदभावात्कश्चित् ॥ १९५ ॥

अस्य राज्ञो विषये क्षुधाऽऽहाराभावेन नमुसथा । रोगेण व्याधिना । हिमेन नीहारेण ।
वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । एतैः प्रकारैरभावाद्बुद्धिपूर्व
वा नकारेण कश्चिद्(ह्य)अणोऽवसीदेदवसन्नो न स्यात् । राज्ञोऽप्ययमपराधो यथाऽऽ-
हाराभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । आपस्तम्बे विशेषः— ' बुद्धिपूर्व वा कश्चित् ' ।
तस्यार्थः— बुद्धिपूर्व वेत्यशोदाहरणम् । यदा कश्चित्स्वरणं कृणुं वा दाप्यो भवति
तदा नासौ हिमातपयोरुपवेशयितव्यः । भोजनादिवि(ह्य नि)रोगयः(ह्य यः) ।
तथा कुर्वाणो(गं)राजा दण्डयेदिति ॥ १९६ ॥

सभायां मध्येऽधिदेवनमुद्धत्याचोक्ष्यान्निवप

(पे)यथार्थान्युत्पान्नेभीतकान् ॥ १९७ ॥

पूर्वोक्तायां सभायां मध्येऽभिदेवनं यस्योपरि कित्वा जलैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमभिदेवनम् । तत्पूर्वं काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोसति । अवोक्ष्य तत्राशान्यु-
म्मसंख्यान्निर्णीतकवृत्तस्य विकारभूतान्यथार्थान्यामद्भिर्द्युतं निर्वर्तते तावतो निवपति । यः
क[कः, य]स्तत्र नियुक्तः । स हि तजामा ॥ १९१ ॥

आर्या विशुचयः सत्यश्रीला दीवितारः स्युः ॥ १९२ ॥

आर्या द्विजातयः । विशुचयोऽर्थशुद्धाः सत्यश्रीलाः सत्यवादिनः । एवंभूता एव
पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । [ते] एवं तत्र देविषुं कभः (न्ते) इत्यर्थः ।
तत्र (ते च) तत्र देवित्रा (स्था) यथापहिता (भावितं) विहितपणं सनि (मि) काय
दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञो तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिफलं सरं दद्यात् । स एव
स्थानान्तरे दीव्यता (तो) दण्डयेत् । सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

गृहछलिव (गृहे शक्ति) वृद्धेस्तु सभिः क[मिकः] शतम् ।

गृहीयाद्भूर्नाकितवादितराद्दशकं शतम् ॥

स सप्तकपादितो दद्याद्दश (श्ले) वागं यथाकृतम् ।

सि (जि) तमुद्रा (द्वा) हयेजैत्रं (जजेत्रे) दद्यात्सप्त (स्यं) वदा (चः)

सयी (भी) ॥ १९२ ॥

सर्वधर्माणां सर्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च युक्तः

स्यात् ॥ १९३ ॥

सर्वेषां धर्माणां स्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च स्वधर्मानुष्ठानं प्रजापालनादि तत्र ये
अनि (ये मि) यमाः (मां नी) अनौतवस्तेषु च युक्तः सावधानः स्याद्भवेत् । अनौतयो
न कार्या इत्यर्थः ॥ १९१ ॥

आयुधग्रहणं नृसमीक्षणादिभ्यां राजाधीनेभ्योऽन्यत्र

न विधेरन् ॥ १९४ ॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राज्ञ वत्ता ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विधेरन्
नवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि नवत्याचारः ॥ १९४ ॥

क्षेमकृद्वाजा न चास्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा

तस्करभयं विद्यते ॥ १९५ ॥

अस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं न भवति । स एव राजा क्षेमकृत् क्षेम-
करो न स्वभ्यः शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १९५ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाक्षणेभ्यो
यथार्हमनन्ताह्नीकामभिजयाति ॥ १९६ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य पयोपरोधो न भवति तथा द्वाक्षणेभ्यो यथार्हं
विद्यावृत्ताद्यनुगुणं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । ददद्दनन्ताह्नीकामभिजयति ॥ १९६ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा यो हन्यते

समाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

ब्राह्मणस्याग्नि चोरादिभिरपहृतान्यपमिहीर्षमाणे (जो ब्राह्मणेभ्य आदा (दाना)
यावजित्य ग्रहीतुमिच्छन्सौ राजा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ
इत्याहुर्धर्मज्ञाः । समामे युद्धयज्ञे तस्याऽऽत्मा यूपस्यानीयः । आत्मेति शरीरमाह ।
अन्तरा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुः । आत्मा तु पशु-
स्थानीयः । प्रत्याभिनीषितं द्रव्यं इक्षिणा । सूत्रे तं यज्ञमित्याहुरिति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

एतेनान्ये दूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमान्य-

स्तनुत्यजः ॥ १९८ ॥

अन्ये राजभ्यतिरिक्ता अपि यदि दूराः सन्तो ब्राह्मणस्वापहाराभिर्युध्यमानाश्चोरैर्हता-
स्तेषामपि तथैव यज्ञकृतां फलं पूर्वोक्तं भवति । प्रयोजनग्रहणमन्वस्यापि धर्मस्य कार्य-
स्योपलक्षणम् । तदेवमपि युध्यमानास्तथैव फलं लभन्ते ॥ १९८ ॥

ग्रामेषु निगमेषु चाऽऽर्याऽङ्गुचीन्सरप्रशीलान्ध-

र्मार्थकुशलान्प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ १९९ ॥

ग्रामादिषु प्रजासंरक्षणार्थमेतादृशान्पुरुषास्त्रैर्विकान्स्थापयेद्विकारिणः शुचीभिर्व-
छान्तःकरणान्सस्यवादिनो धर्मज्ञानर्षशास्त्रेणैवपि कुशलान् ॥ १९९ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

तेषां निपुक्तानां ये पुरुषास्तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षयम् ॥ २०१ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणयम् ॥ २०१ ॥

क्रौञ्चो ग्रामेभ्यः ॥ २०२ ॥

ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रौञ्चो रक्षयः । ग्रामेभ्यः 'यत्तद्व्याध्वकात्परिमाणं तत्र
पञ्चमी वक्तव्या' इति पञ्चमी ॥ २०२ ॥

तत्र यन्मुच्यते तेस्तत्प्रतिवाप्यम् ॥ २०३ ॥

तत्र योजनमात्रे श्रोत्रमात्रे वा चन्मुष्यते चोर्यते ते न(नि)युक्तास्तत्प्रतिदशुः ।
राजा तैः प्रतिदापयेदिति ॥ २०३ ॥

धर्म्यं शुल्कपवहारयेत् ॥ २०४ ॥

ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—मूलफलपुष्पौषधमकरमिति ॥ २०४ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ २०५ ॥

श्रोत्रियाद्राज्ञा करो न ग्राह्यः ॥ २०६ ॥

सर्ववर्णानां स्त्रियः ॥ २०६ ॥

अकरा इति परिणामः ॥ २०७ ॥

कुमाराश्च प्राण्यञ्जनेभ्यः ॥ २०७ ॥

व्यञ्जनानि श्मश्रादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ २०७ ॥

ये च विश्वार्था वसन्ति ॥ २०८ ॥

विद्यामुद्दिश्य गुरुषु ये वसन्ति तेऽसमाप्तविद्या अप्यकराः ॥ २०८ ॥

तत्परिवनश्च ये धर्मपराः ॥ २०९ ॥

धर्मपरा इति किम् । येऽभिचारकमन्त्रासिद्धये तपस्तप्यन्ते तेऽकरा मा भूवन्ति
॥ २०९ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ २१० ॥

त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिर्यः स शूद्रोऽप्यकरः ॥ २१० ॥

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ २११ ॥

अन्धादयोऽप्यकराः ॥ २११ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ २१२ ॥

ये परित्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः
प्रतिषिद्धस्तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननपथः प्रजनिरो
बालवृद्धतरुणप्रजा(शा)ता(न्ता) इति ॥ २१२ ॥

अनुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुपारी

वा वाचा बाध्यः ॥ २१३ ॥

यस्य परवारा आवस(आस)ते कुमारी(री) वा पतिवरा तत्र युवाऽलंकृतोऽनुद्धिपूर्व-
सज्जानादनुप्रविशन्वाचा बाध्य 'अत्रा(त्रे)पमास्ते मां(मा) प्रतीक्षत(विक्षः)'
इति ॥ २१३ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ २१४ ॥

यस्तु जानन्नैव प्रलोकनार्थं दुष्टभावः प्रविशति स दण्ड्यः । द्रव्यानुसूयमपरा-
धानुरूपं च । दुष्टभावमहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशो दण्डो मा भूदिति ॥ २१४ ॥

संनिपाते वृत्ते शिशच्छेदनः सवृषणस्य ॥ २१५ ॥

संनिपातो मेथुनम् । तस्मिन्वृत्ते शिशच्छेदनदण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्थानि
शिशस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिशस्य च्छेदनमिति ॥ २१५ ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय वास्यः ॥ २१६ ॥

कुमार्यां तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशाभिर्वास्यः ॥ २१६ ॥

अथ राज्ञा भृत्ये ॥ २१७ ॥

अथ संनिपातात्मभृति परदारकुमार्यौ राज्ञा भृत्ये प्राप्ताच्छेदनेन मर्त्ये ॥ २१७ ॥

रक्षये चात ऊर्ध्वं मेथुनात् ॥ २१८ ॥

अतः प्रथमास्तंनिप तादूर्ध्वं मेथुनाच्च रक्षये । यथा पुनर्मेथुनं न चरतस्तथा कार्यं
॥ २१८ ॥

चरितनिर्वेषं स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ २१९ ॥

एवं ते यदि निरुद्धे निर्वेषमुपगच्छतस्तदा स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् । परदारान्मर्त्ये
श्वशुराय वा कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनस्युपगमे तु तस्य प्रायश्चित्तं यावज्जीवं
निरोधः । ॥ २१९ ॥

चरिते यथापुरं धर्मसंबन्धः ॥ २२० ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मेण संबन्धो भवति । यस्मादेवं तस्मादवश्यं
प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । यज्ञविवाहादौ न कक्ष्यन् दोष इति ॥ २२० ॥

परदारप्रसङ्गादिवमुक्त्यते—

न सगोत्रस्थानीयां परेभ्यः समाचक्षीत ॥ २२१ ॥

योऽनपत्य आत्मनः शक्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन्मार्त्यां परत्र
नियुक्ते मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्त द्विष्यमेतत् । कुलान्तरप्र-
विष्टा सगोत्रस्थानीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती मर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः
सा मर्तृपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । मर्त्या तु साक्षात्सगोत्रां तां सगोत्रस्थानीयां न
परेभ्यः (भ्योऽ)पगोत्रेभ्यः समाचक्षीत । इयमनपत्याऽस्यामपत्यमुत्पाद्य[ता]मिति । सगो-
त्रायेव तु समाचक्षीतेति ॥ २२१ ॥

किंच—

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ २२२ ॥

कुलाय स्त्री कन्या कचिदेशेषु दीयते । गोत्रे यैः कैश्च(श्चि)दप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना—

अमर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं नातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥ इति ॥ २२२ ॥

तमिमं नियोगं दूषयति—

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रातिपक्षम् ॥ २२३ ॥

केषुचिद्देशेषु यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रातिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याजेनापि भर्तृव्यातिक्रमेऽतिप्रसङ्गापत्तिः ॥ २२३ ॥

सगोत्रा(त्र)विषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीत्याह—

अविशिष्टं परस्व५ हि पाणोः ॥ २२४ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः तस्याः कन्यायाः पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेव पाणोः परस्वमविशिष्टं समानं तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यपवादः ॥ २२४ ॥

पाणिरन्यो भवति को दोषः—

तद्व्यतिक्रमे पुनरुभयोर्नरकः ॥ २२५ ॥

तस्य पाणेर्यतिक्रमे पुनरुभयोर्दम्पत्योर्नरको भवति । पुनरिति प्रसिद्धद्योतको निपातः ॥ २२५ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भ-
णादपत्त्याद् ॥ २२६ ॥

योऽयं दम्पत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयः स एव वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रक्षरेण यदपत्यमारभते तस्मादेवमारम्भ-
णादपत्त्याद्वर्षीयानिति । अपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥ २२६ ॥

वाच्य आर्यः शूद्रायाम् ॥ २२७ ॥

आर्यश्चैवार्णिकः शूद्रार्था परमार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्राद्धः क्यो निर्वास्यः ॥ २२७ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ २२८ ॥

शूद्रस्त्वार्यायां त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वक्ष्यः । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । शूद्रायां परध्या-
र्यायां प्रसक्ता एतन्न(च)यन्.(योऽन्तः)पुरावि(दि)ष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयमेव
गच्छति तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं शिशुच्छेदनं द्रष्टव्यम् । तथा च
शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यकृपाधिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहारश्च गोप्ता चेद्बधोऽधिकः’
इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोभ्ये(न) गमनमात्रे वध उक्तः । यथाऽन्त्यजातः(?) ।

स्वमातावुत्तमो दण्ड आनुलोभ्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम् ॥ इति ।

सोऽनुवध्याभ्यां सा(बन्धाभ्यामाद्य)पेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘वाइय आर्यः शूद्रायाम्’
इत्याचार्यवचनमनुवध्याभ्यां सापेक्षः(सम्) । ब्राह्मणादेः कमविवाहे वा शूद्रा
तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

दारं चास्य कर्षयेत् ॥ २२९ ॥

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन मुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्षयेत् । तच्च नियमो
पवासैर्या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विनुध्यन्ति प्रायश्चित्ते भवेत्तु या(न मेवरा. ॥ इति ॥ २२९ ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाः सकृत्संनिपाते पादः पतति ॥ २३० ॥

अन्यः पूर्वः पतितस्या अन्यपूर्वा । परभार्या । तस्याः सवर्णायाः सकृद्गमने पादः
पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं
ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च क्षत्रि(श्रोत्रि)यभार्यायामृतुकाले कामतः प्रथमदूष-
कस्य ब्राह्मणस्य । तत्र गौतमः—‘दे परदारे जीणि श्रोत्रियस्य’ इति ॥ २३० ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ २३१ ॥

एवमभ्यासे प्रत्याभ्यासे पादः पादः पतति ॥ २३१ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ २३२ ॥

चतुर्थे संनिपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव
वर्षाणि । द्वितीये षड् वर्षाणि । एतच्च प्रतिप्रयोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्थामेव
त्वभ्यासे कल्प(रूप्य)म् । तत्र ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैतां चो(चा)रयेद्व्रतम्’
इति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतिप्रयोगं पादः पतति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ २३२ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याऽऽर्ये धार्मिकमाक्रोशतः ॥ २३३ ॥

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यमाक्रोशति निन्दति विगर्हते तदा तस्य जिह्वा च्छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाऽऽह—

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तद्वर्णं तस्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

गौतमस्तु—‘ शूद्रो द्विजातीनभिः सं वाया-हित्य च वाग्दण्डपरुष्याम्यामङ्ग-
मोच्यो येनोपहन्यात् ’ इति ॥ २३३ ॥

वाचि पथि श्रय्यायामासने वेति समीभवतो

दण्डताडनम् ॥ २३४ ॥

यस्तु शूद्रो वाग्मादिप्यार्यैः समी भवति न तु तदर्धभूतं तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं
स दण्डेन ताडयितव्य इति वाच्यम् । अयमस्य दण्डः ॥ २३४ ॥

गुरुवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय

वधः (ध्यः) ॥ २३५ ॥

भूम्यादानं परसेवस्य बलात्स्वीकारः । गुरुवधादिषु निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं
कृत्वा पश्चाद्ध्यो मारयितव्यः ॥ २३५ ॥

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ २३६ ॥

एतेषु निमित्तेषु ब्राह्मणस्य चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टमन्त्रादिना चक्षुर्वै निरोद्धव्ये
यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।
‘ असतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ’ इत्यादिस्मरणान् । चक्षुर्निरोध इति कचित्पाठे रेफलोप-
श्रान्दसः ॥ २३६ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहसि बोधयेदा समा-

पत्तेः) ॥ २३७ ॥

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तानि (चि) यमानतिक्र (क्र) मति तं नियमातिक्रामिणमन्यं वा
प्रतिषेधा (विद्धा) नां कर्तारं रहसि बोधयेत् । तं निगदि (डि) तं निरुध्या (न्ध्या) त् ।
आ समापत्तेः यावत्सौ नियमान्प्रतिपत्त्येत ‘ प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्ये ’ इति ब्रूयात् ॥ २३७ ॥

असमापत्तौ वादयः ॥ २३८ ॥

यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापयेत् ततो वादयो निर्वार्यः ॥ २३८ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातकस्तु श्व[कः श्व] शूरी राजेति

प्राण* स्युरन्यत्र वध्यात् ॥ २३९ ॥ (स्व० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशमश्वे
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्ते राजानं, आचार्यो ब्रूयात् 'अहमेनमतः पा[वा]रनि[वि]-
ष्यामि मुच्यताम[य ,मिति ' ततोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डः । अर्धदण्डे प्राप्ते ताडनम् ।
ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विभूजेत् । एवमृत्विगिति । क्रातको विद्या-
प्रताप्याम् । राजा, अनन्तरादिः सर्वः । एते राज्ञः समान्याः । अतस्ते दण्डस्तत्र प्राणं
स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । मान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वक्ष्यात् ।
यस्य वधानुगुणोऽपराधो न तस्याऽऽचार्योदयोऽपि प्राणम् । इन्तव्य एव स इति
॥ ११९ ॥ (ख० १९) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां बृत्तौ सप्तविंशमश्वे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ पशुः पटलः ।

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यः समृद्धः
स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैद्यवृत्तिः परस्मै कृष्यर्थं परिगृह्य बहुत्थानं पतितं कृषिविषयं न कुर्यात्तदभावा-
त्स्वफलं न स्यात्तस्मिन्निमित्ते स कर्षकः समृद्धेरेव तस्मिन्भोगे यज्ज्ञात्रि फलं तदपहार्योऽ-
पहारायितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दातव्यः ॥ १ ॥

अवशिनः क्रीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

क्रीनाशः कर्षकः । तस्यावशिनोऽस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत्कृषिकर्म न्य-
सेद्विच्छिन्नात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावाद्
(प्रा)र्धदण्डः । अपर आह—अवशी, अवश्योऽविषेयो यदि क्षेत्रं परिगृह्यावशिः(शिनः)
क्रीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन स्वयं कुर्यात्तदा स परिगृह्यो दण्डेन ताडयितव्य इति ।
यदि वाऽवशिन इति बहुव्रीहिः यस्य क्रीनाशस्या(स्य) वशी, स्वतन्त्रः क्षेत्रवाक्तास्ति स
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेन कुर्यात्तस्य स्यादण्डताडनं दण्ड इति
राजपुरुषस्य ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुपो गोपालः । तस्यापि कर्मन्यासे पावनस्याकर्णेऽस्य दण्डेन ताडनं दण्डः
॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

ये चास्य(स्मै) पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यम् । अन्यस्मै गोपाय समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा ब्रजम(भा)शिनः कर्षयेत्पशून्नातिवापे-

यात् ॥ ५ ॥

ये पशून्धे(पातयेत्) पशवो गोलंनियंघोः(तुः)तं व्रजं हित्वाऽस्याऽऽविर्भावयितारो भवन्ति तास्तूपकर्षयेद्बलादिना कृशान्कुर्यात् । किञ्चक्षितं तदा राजपुत्रादयो वान-
तिवाष्टपेतं नातिवापवं कुर्यान्न ताडयेत् ॥ ५ ॥

अवरुध्य पशूनां हरणे नाशने वा स्वामिभ्योऽ-

वसृजेत् ॥ ६ ॥

यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भवस्थानेषु विसृज्योपेक्षया मारये-
चाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति स स्वाभिगम्यः पशूनवसृजे-
त्प्रत्यर्पयेत् । पशुमावे मुख्यम् ॥ ६ ॥

प्रमादादरूपे पशून्सृष्टान् ग्राममानीय स्वामि-

भ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥

कः । यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्यत् ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८ ॥

तत ऊर्ध्वं न सृजेत् ॥ ९ ॥

ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सृजेत् । न तस्मिन्वि-
षय उपेक्षेत ॥ ९ ॥

परपरिग्रहपविद्वानाददान एषोदके मूले फले

पुष्पे गन्धे ग्रासे श्लाक इति चा[चा]

वाध्यः ॥ १० ॥

एषश्चोदकं चैषोदकम् । ग्रासो गवाद्यर्थो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यत्प्र-
ति(यः परपरि)ग्रहोऽयमिदंविद्वानजानन्नेवो(धो)ऽकमादत्ते गृह्णाति स तस्मिन्विषये नि-
युक्तेन राजपुरुषेण प्लुतया वाचा वाच्यो निवार्यः ॥ १० ॥

विदुषो वाससः परिपोषणम् ॥ ११ ॥

यस्तु विद्वानादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजन-
माददानः ॥ १२ ॥

तथा शब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायां गन्धोदकादेरादाने
कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १२ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ॥ १३ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन्पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याक्रियायां यदि दण्डार्थ-
भावेन वा प्राप्तं दण्डं न कुर्यात्तद्वत् तदेनो राजानमुपस्पृशति ॥ १३ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रयोजनादिगामि । तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यं स्पृशेत् । बहुविधत्वात्क-
र्तृभावस्येत्याह—

प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्तेति स्वर्गफलेषु कर्मसु
भागिनः ॥ १४ ॥

धर्ममधर्मौ वा क्रियमाणं यः प्रयुङ्क्ते स प्रयोजयिता । स चानेकप्रकारः । आज्ञापकोऽ-
न्यर्थितो(र्थयिताऽ)नुग्राहक इति । भृत्यदेर्निरुद्ध(स्य प्रवर्तनाऽऽज्ञा) । गुणदेशराध्य(स्य
प्रवर्तनाऽन्यर्थमा) । अनुग्राहको(ग्रहे) द्विविधः । उपदेशस्तत्समर्थाचरणं चेति । य
इत्थमुपदिशति त्वं शत्रुमिमं व्यापादय धर्मार्त्तनेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः
पुनः पुनः के(न)चिजिजया(यां)सितं पलायमानं निरुद्धंति(जाद्वि) निरुद्धः सम्बन्धते तत्र
निरोद्धा, अनुग्राहकः । यं नामस्य(यस्या)नुषार(मति)मन्तरेण कार्याकार्यं न निर्वर्तते
स राजा धर्माधर्मयोरनुमन्ता । साक्षात्क्रियानिर्वर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नर-
कफलेषु च धर्मेऽधर्मेषु भागिनः फलस्यांशमाजो भवन्ति । सर्वेषां च कथञ्चित्कर्तृ-
त्वम् ॥ १४ ॥

यद्यप्येवम्—

यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः ॥ १५ ॥

तस्मि(तेषु)प्रयोजकादिषु यो भूया(योऽ)न्यस्य व्यापाराधिक(व्य)मर्थे निवृत्ता
उपशुच्यते तस्मिन्फलविशेषो भवति ॥ १५ ॥

कुटुम्बिनो धनस्त्वेषाते ॥ १६ ॥

कुटुम्बिनो दम्पती घनस्य परिग्रहे विनियोगे च वै(र्हशा)ते । यद्यप्येवं तथाऽपि
मर्तुरनुज्ञया विना सा(स्त्री) न विद्योक्तमर्हति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न
हि मर्तुः प्रवासे नैमित्तिके संदाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ ११ ॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ १७ ॥

तयोर्दम्पत्योरनुमतेऽ(नु)मतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयस्तद्धि तयोरैहिकामुष्मिकेषु
वर्तेरन् । दिव्यविनियोगेनावि ॥ १७ ॥

विवादे विद्याभिजनसंपन्ना प्रेषाविनो धर्मेष्व-
विनिपातिनः ॥ १८ ॥

अर्थिमत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र वृद्धाः परिणतवयसो प्रेषाविन
रुहापोहकुशला धर्मेषु वर्णाश्रमयुक्तेषु तेषाऽविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादस्त-
द्रहिताः ॥ १८ ॥

संदेहे छिन्नतो देवेनेति विचिन्त्य ॥ १९ ॥

ते वा निर्णयन्तः संदेहस्थलेषु छिन्नतोऽनुमानेन देवेन' तत्प्रमाणादिना । इतिशब्दः
प्रकारे । यच्चान्यदेवं युक्तवचनव्यापादितेन विचिन्त्यार्थिस्थितिमन्विष्य निर्णेतारः स्युरि-
त्याहूत्रेण वाक्यसमाप्तिः ॥ १९ ॥

अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे वातराजाविद्धेऽपामन्ते राजवत्पुमन्तः समारूढा-
न्सर्वानुपते मुख्यः सत्त्वं भर्त्रं ब्रूयात् ॥ २० ॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् । प्रातर्मध्यदिनादिषु प्रापयोर्दिद्धेऽशावग्निभिर्दध्वा तत्स-
'र्धपेऽपामन्त' उदकुम्भमपि विधाय तत्समपि ईक्ष्य वा मयति । राजाधिष्ठिते सदसि,
उभयत उभयोरपि पक्षयोः सत्यवचनेन साक्षिणो यद्वा वि फलं तत्सत्त्वं ब्रूयात् । अनृतं
त्यक्त्वा स्वर्गमेव्यति । उक्त्वा ततो महघोरं नरकं प्रतिपद्यते । इत्यादिना प्रकारेण
समारूढा(न्) प्राङ्निवाकादिति वृष्ट इति शेषः । अर्थिमत्यर्थिनोः सत्यान
चानुमतौ सत्यां साक्षिणि उ(बुधैरु)तो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रशस्तं स्पष्टमर्थसत्त्वं
यथाऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ २० ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ २१ ॥

साक्षिणाऽनृतमुक्त्विति प्रतिपन्ने राजा दण्डं प्रणयेत् । अत्र मनुः—

यस्य दृश्येत सप्ताहात्कूटवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाभ्याव(प्यो दमश्च) सः ॥ इति ॥२१॥

न केवलमसत्यवचने राज्ञा दण्ड्यः किं तर्हि—

नरकश्चात्रापिकः सांपराये ॥ २२ ॥

सांपरायः परलोकः । तत्र नरको भवति । तेन—

राज्ञा निभृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

अस्याऽऽपत्तिव्यक्तत्वम् ॥ २२ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतमश्नसा च ॥ २३ ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येनं प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥२३॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूत्रेषु च ॥ २४ ॥

स्त्रीषु शूत्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाधिः । न तस्यामप्यधिगतायां कर्म परितिष्ठित इति ॥ २४ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति । अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेषोऽयं या विद्या स्त्रीषु शूत्रेषु उपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सप्तविंशः प्रश्नः समाप्तः ।

=====

इति कृच्छ्रा धर्मसमाधिः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— — — — —

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(पितृमेधापरपर्यायमष्टाविंशैकोनविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवशास्त्रिकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

अषाष्टाविंशप्रश्नारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

वदनकुञ्जरमभ्रदलस्युतिं प्रिनयनं च चतुर्भुजवादनम् ।
कनकरत्नसुशोभितशेखरं गणपतिं प्रथमं प्रणमाम्यहम् ॥
कुमुदकुन्दसिताम्बरधारिणीं विमलमौक्तिकहारसुशोमिताम् ।
सकलसिद्धगणैरपि सेवितां शरिणमामि मञ्जामि च शारदाम् ॥
सत्याषाढमृषिं वन्दे यत्प्रसादादमी वयम् ।
स्वर्गादिमोक्षपर्यन्तां वैदिकीं सिद्धिमाप्नुमः ॥
ग्रन्थानालोच्य माण्ड्यादीन्महादेवेन धीमता ।
भरद्वाजनिबद्धस्तु पितृमेधोऽनुवर्ष्यते ॥

इह तावत्सूत्रकारेण भगवता व्याख्यातानि वैतानिकानि गार्ह्याणि च कर्माणि ।
अथेदानीं पितृमेधारूपः पुरुषसंस्कारो व्याख्यायते—

अथातः पितृमेधिकम् ॥ १ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । पूर्वोक्तानि कर्माणि जीवतां पुरुषाणां जातकर्मप्रभृतीनि
नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तानि जातकर्माद्युपनयनान्तान्यभयं साधयन्तीति । पुरुष-
संस्कारश्च नित्यानि ब्रह्मचर्यं च नित्यं ऋणापाकरणत्वसंस्कृतेस्तथा सोमान्तानि च
प्रजोत्पत्तिश्च । प्रायश्चित्तं च द्विविधं पुरुषापराधे कर्मापराधे च ते सर्वे
जीवताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं मृतस्य कर्मोच्यते—

पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमेति विज्ञायते ॥ २ ॥

पुरुषस्य मृतस्याऽऽहुतिर्दहनम् । तस्योभयं प्रयोजनं पारलौकिकफलानुभवयोग्यतापत्तिः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्तिश्चेति वदिव्यत्याचार्यः । पठितानि च सूत्रकारेण यच्छ्रमशानमुच्यते, नानाकर्मणामेषामन्ते पुरुषसंस्कारौ विधीयते । अतः परमनन्तफलं स्वर्गशब्दं श्रूयत इति तत्रैवं विवेको द्रष्टव्यः ।

स्नानं दहनं त्याग इति या त्रिविधोच्यते ।

शरीरसंस्क्रिया ह्यस्य परलोकमयावहा ॥

विधिः ह्यज्ञानसंयुक्तो योऽन्यःसंचयनादिकः ।

कर्मोपयुक्तदेहस्य प्रतिपत्त्यर्थ एव सः ॥ इति ।

एवमवस्थानिशेषसंयुक्तो मरणसमनन्तरानुष्ठेयः संस्कारो विधीयते । स्नानं दहनं त्याग इति तावन्मृतस्य परलोकार्थं इष्यते । तेन हि पारलौकिकसुखानुभवयोग्यता भवति । स एव यज्ञायुधी यजमानो ह वै सुवर्गं लोकेति, इति श्रुतेः । 'मृतस्यापि संस्कारः श्रौत इष्यते । प्रत्येकं पुरुषस्य पावनः', इति च स्मृतिः । अतः परमनन्तफलः स्वर्गशब्दः श्रूयत इति सूत्रकारवचनाऽमृतसंस्कारेणामुं लोके' (यौ० वि० १-१-३) इति बोधायनवचनाच्च । तत्र संस्कारतारतम्यात्पारलौकिकसुखानुभवतारतम्यमनुसंधेयम् । अत एव ब्रह्ममेवे—कतूनामुत्तमः कतूः (य० वि० २-१-१) इति वक्ष्यति । ततश्च ब्रह्ममेवे स्वनुष्ठिते कृत्स्नसुकृतानुभवयोग्यताऽन्यत्र तत्तदनुगुणानुष्ठानानां ह्रासः । न चैवं सतीतरसुकृतवैयर्थ्यम् । जन्मान्तरेषु तत्फलानुभवसंभवात् ।

ननु मृतसंस्कारेणामुं लोकमित्यत्र मृतसंस्कारशब्दः स्नानादिरूपसमनन्तरसंस्कारमात्रवचनो न पुनः सर्वपितृमेधिककर्मवचन इति कुतोऽवसीयते । संचयनादेः पितृमेधिकस्य कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थावगमात् । तानि कर्माणि तत्तद्वर्मान्वितानामेव विधीयन्ते न पुनः शास्त्राधिकाररहितानामपि । नानुपेतानां कन्यानां वा पितृमेधः । दहनकल्पे न कल्पे(क्षपे)रक्षनुपेतान्कन्याश्चेति शास्त्राधिकाररहितानामन्ते निषेधात् । अप्रैतेषां कुम्भाश्रमिति चानुष्ठितकर्मतारतम्यानुसारेणानुसंचयनादिसंस्कारतारतम्यविधानाच्च । तस्मात्स्नाननादेः समनन्तरसंस्कारस्य परलोकजन्यार्थताऽतः परस्य संचयनादेः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थतेति विवेक उपपन्नः ॥ २ ॥

आहिताग्नेर्मरणसंश्रये प्राचीनाविती दहनदेशं
जोषयते ॥ ३ ॥

आहिताग्नेर्यदा रेगादिभिर्हेतुविमर्षणसंशयः मरणं संभवतदा[तस्य] तद्देशं दहनार्थमवकाशं जोषयते सेवतेऽध्वर्युः ॥ ३ ॥

दक्षिणामत्यक्प्रवणमनिरिणममुषिरमनूषरमभङ्ग-
रमनूषहतमविस्रग्धार्यमनुपच्छन्नं प्रवणम् ॥ ४ ॥

कीदृशगुणविशिष्टं—दक्षिणामत्यक्प्रवणं दक्षिणापरस्यां दिशि निम्नजातिशययुक्तम् । अनिरिणं यत्र तूणानि नोत्पद्यन्ते तदिरिणम् । ततोऽन्यदनिरिणम् । यत्र मूषककुली-
राखुकीटादिकृतसुषिरं न विद्यते तदसुषिरम् । ऊषा(सारमुत्तिक) । नानाकीटकमृद्धि-
शेषास्ते यत्र न विद्यन्ते तदनूषरम् । यत्र शैथिल्यं न विद्यते न च नदीप्रवाहादिर्भवि-
ष्यतीति संभाव्यते तदभङ्गुरम् । यत्पुरुषान्तरदहनचण्डालनिवासादिभिरुपहतं न भवति
तदनूपहतम् । यत्र विविधं दारणं प्रदरादिकं न विद्यते विदारणं तदविस्रग्धार्यम् । एवं
लक्षणं देशं दहनाय परिगृह्णीयात् । 'कः पु(नर)त्र परिग्रहीता । यो दहनादिसंस्कार-
कर्ता भूयते स इत्यनुसंधेयः । तत्राऽऽह बौधायनः—अथावशिष्टप्रयोगे मरणसंशये
ब्रह्म सप्तमृत्यु दश दानानि कृत्योत्क्रान्तिमां दद्यात् ।

अत्युत्क्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिविमुक्तये ।

तुभ्यं संप्रदाम्येनां गायन्थोत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥ इति ॥

अथ पुत्रः पौत्रो दत्तको वा पत्नी दौहित्रो भ्राता तत्पुत्रः पिता स्वर्क्षीयः सपिण्डो
जामाता वा यथाक्रमं संस्कर्ता पितृमेधेन वा होतृमेधेन वा ब्रह्ममेधेन वा यथाप्राप्तं
संस्कुर्व्यात् (बौ० श्रे० वि० १-३) इति । एतेन मात्रादीनां पुत्रादयः पुत्रसंबन्धिनः
संस्कर्तार इति सिद्धं भवति ॥ ४ ॥

यस्माद्दक्षिणामतीच्या अपो निःसृत्योदीच्य षट्य

महानदीमुपेत्य प्राच्यः संपद्यन्ते ॥ ५ ॥

एतल्लक्षणं पूर्वोक्तेन समुच्चीयते । यस्माद्देशादापो दक्षिणाप्रतीच्यो निःसरन्ति, दक्षि-
णाप्रत्यक्प्रवणत्वाद्देशस्य । तास्तथा निःसृत्योदभास्यामहानदीमनुप्रविश्य तदुदकेन सह
प्राग्गामिन्या(न्यो) भवन्ति, तथाभूतं जोषयते देशम् । महानदीग्रहणं प्राचीनप्रवाहतरि-
प्रदर्शनार्थम् । तथा बौधायनः—ताः प्रदक्षिणामभिपर्यावृत्य महानदीमुपेत्य प्राच्यः
संपथेरन्निति ॥ ५ ॥

समं वा स(सु)भूमिं बहुलौषधिं वनस्यावनं क्षेत्र-

स्य(स्या) क्षेत्रीमीरणस्यानिरिणमित्येके ॥ ६ ॥

‘समं वा देशं जोषयते’ इति ‘दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणम्’ इत्यनेन विकल्प्यते ।
शोभना भूमिर्वस्य सुभूमिः । एतेन पूर्वोक्तानिरिणत्वादिनाऽप्ये(वी)ह समुच्चय उच्यते ।

अत्र यस्माद्दक्षिणाप्रतीक्य आपो निःसृत्यौदीक्ष्य एत्येत्यश्रितमयं(यमे)शोऽसंभव(वाद्)-
व्युदस्तः । शेषस्तु संभवात्समुच्चैतव्यः । प्रदक्षिणोदकमिति कल्पान्तरे दर्शनात् । एकदेश-
विरोधश्चेतरस्यापि न समुच्चय इत्यपरम् । समं वेति पक्षे बहुलौषधिकमित्यपरं लक्षणम-
धिकम् । बहुलौला ओषधयो यस्मात्स बहुलौषधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

यस्मादारात्क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनश्च ॥ ७ ॥

य(या) औषध्य एव(एतल्ल)क्षणं पूर्वस्मिन्नपि पक्षे समुच्चयते । आरादिति दूरापे
स्पष्टयम् । यतो देशाद्दूरे क्षीरिणो यटोदुम्बरादयः, कण्टकिनः खदिरादयः । चशब्दा-
स्पष्टाशादयो गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदौषधिः (ययः) ॥ ८ ॥

तदौषधयश्च क्षीरण्यः कण्टकिन(न्य)श्चेति शेषः । यस्माद्वा(दा)रासधामूते दहन-
देशं औषयते । एवंभूता औषधिवनस्पतयः समीपे न सन्ति तं परिगृह्णीयादिति ।
आश्वलायनस्तु तद्विहितदेशाक्षामे तेषां समूखोद्गारेण दहनदेशकल्लसिमाह—‘कण्टकि-
क्षीरिणास्त्विति यथोक्तं पुरस्तात्’ (आश्व० सू० ४-१-१३) इति ॥ ८ ॥

तस्मिन्निधोल्लिख्योद्भू(त्)स्याचोक्ष्य गार्हपत्यं

मधित्वाऽऽहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति ॥ ९ ॥

तस्मिन्निधोल्लिख्य स्फयादिना । यद्वा—अत्र यममानस्य च मरणसंभाषनाया
सत्या इमशाने ग्रामे वा सर्वाग्नीनामनस्यधारणं वक्ष्यते । तत्र यदि इमशाने तत्कि-
यते तदा दहनदेशमस्तिष्ठापनपर्याप्तमुद्गृह्णावोक्ष्य तत्रास्यवस्त्रावत्स्थापनीयाः । तत्र
गार्हपत्यं मधित्वेति धार्याणां श्रौताग्नीनामरणासमारोपणप्रदर्शनम् । तत्र
यजमानास्समारोपणकल्पासंभवात् । व्यवस्थितमेव तत्र गार्हपत्यस्य तदरण्योः
समारोपणमुक्तवद्वेदितव्यम् । तथा दक्षिणाग्नेर्मधित्वाऽऽहितस्याऽऽहार्यत्वे त्वाहरणमेव ।
आहवनीयो यो गतश्रियः समारोप्यो नेतरस्य । सम्यावसद्यथोर्नाऽऽहार्यत्व
आरोहणं मधित्वाऽऽहितयोस्त्वरणीमाप्नयनं न समारोपणम् । अ-
धार्यत्वात् । औपासनस्य तु समारोप्य न प्रत्यक्षनयनमेव । औपासनानेकत्वे सर्वेषा-
मौपासनानामेवं हरणम् । यस्य त्वौपासनो न विद्यते सम्यावसद्यो वा, त्रयोऽप्येते
वौपासनस्य तदनुपयोगस्यार्थसिद्धत्वात्तत्कर्माभावोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ततो दहनदेशं गत्वा गार्हपत्यं तावदुपावरोहणम् । तेन मन्यनविधिना मन्येत् ।
आहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरतीति वचनमसिद्धरूपाणामग्नीनामाधानक्रमेण मन्यनादुद्धर-

णाद्वा स्वरूपनिष्पादनप्रदर्शनार्थम् । ततश्च मथिते गार्हपत्ये दक्षिणाभ्याहवनीययोः
समारूढयोर्मथनोपापरोहणौ भवतः । आहवनीयस्य तूद्धार्यत्वे नि(न)दक्षिणाग्निनिष्प
त्यनन्तरं गार्हपत्यादुद्धरणम् । ततः सभ्यावसत्ययोररणी(णि)प्रतोर्मथनम् । उद्धा-
र्ययोराहवनीयादुद्धरणमिति ॥ ९ ॥

एवं सर्वाग्निषु सिद्धरूपेषु सप्तसु तत्स्थापनार्थं वेदिनियमं क्रमनियमं चाऽऽह—

अन्तरा दारुचितेरवकाशश्च शिष्ट्वाऽग्नीन्नुपवपति

पुरस्तादाहवनीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वा-

हार्यपचनं पुरस्तात्सभ्यावसथपादौपासनं च ॥१०॥

अन्तरा मध्ये किमपेक्षं(क्षं) मध्यमग्न्यपेक्षमिति ब्रूमः । केषामग्नीनां मध्ये त्रेताऽ-
ग्नीनाम् । कुतः । तथैवोत्तरप्राचगमात् । दारुचितिर्देहनार्थकाष्ठसंघातः । तस्यावकाशमवशि-
ष्ट्वाऽग्नीन्निवपेत् । तद्यथा—दारुचित्यवकाशस्य पुरस्तादाहवनीयं स्थापयित्वा तस्य
पश्चाद्गार्हपत्यम् । एवं दारुचित्यवकाशस्यैवाऽञ्जसा दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनमुपव-
पति । तदा चैषां त्रयाणामग्नीनां मध्यतश्चितेरवकाशः शेष्यत इति गम्यते । पुरस्ता-
त्सभ्यावसथपादौपासनां तेषां पुरस्तादिति वेदितव्यं । न तु दारुचित्यवका-
शस्य मात्रस्य । कुतः । तेष्वजलेषु जुह्वद्वसति, इत्यस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठान-
वचनात्तदनुष्ठानस्याग्न्याधेयकविहारमात्रगोचरत्वात्तन्नाम्नेनाऽऽहवनीयम् । तं पूर्वणातिदे-
शनियमादेतेन गार्हपत्याहवनीययोर्गार्हपत्यदक्षिणाभ्याश्च तन्वायेनैव अन्तरालकल्हसिरिति
व्याख्यातम् । ततश्चाऽऽहवनीयस्य पुरस्तात्सभ्यः । ततः पुरस्तात्पादौपासः । ततः पुर-
स्तादौपासः । सभाण्ड इति सिद्धं भवति । एतेषु देशेष्वनेनैवोपदेशक्रमेणाग्नीनां
स्थापनमिष्यते न तु नित्येन क्रमेण । तथा सत्येतत्क्रमवैयर्थ्यप्रसङ्गादाहवनीयं ज्वल-
न्तमुद्धरतीत्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । दारुचितेरवकाशश्च शिष्ट्वेत्यनेन मरणपक्ष एव
स्थापिता एवाग्नयो देहनार्था भविष्यन्तीति ज्ञायते । ततश्चेते मृतेऽस्मिन् प्रत्याहृत्य
पुनः सह नेतव्या इति सिद्धं भवति ॥ १० ॥

तेष्वजलेषु जुह्वद्वसति ॥ ११ ॥

अजस्रवचनं धार्याणामधार्यानिवृत्तिनिष्पत्त्यर्थम् । जुह्वदित्यग्निंसंघान्(साध्या)नां सर्वेषां
नित्यनैमित्तिककाम्यानां दर्विहोमेष्टिपशूनां प्रदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

प्राणा वा एतदाहिताग्नेर्यदभयस्त एनश्च सुसमिद्धाः

पात्यन्त्यगदो ह भवतीति विज्ञायते ॥ १२ ॥

एते प्राणसंस्तुता अग्नयः समिद्धा अजस्रतया धार्यमाणा एनमाहिताग्निं रोगात्पा-
(क)यन्तु, उत्थापयन्तु । ततश्चागदो नि(नी)रोगी(गो) भवतीति श्रूयते ।
तस्मादेतदारोग्यार्थं कृतमजस्रधारणं प्रबलरोगप्रतिघाता(र्थम्) । मृतेऽस्मिन्प्रसङ्गाद्-
हनार्थमपि मविष्यन्तीत्यनुसंधेयम् । आश्वशायनस्त्वग्मीनां ग्रामाद्दहिः स्थापनमहो-
रोग्यार्थमित्याह—ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्त्याशंसन्त एनं ग्राममाग्निमिषन्तोऽगदं
कुर्युरिति ह विज्ञायते (आश्व० मृ० ४-१-२।१) इति । ततश्चैवं दहनदेशोऽजस्र-
धारणाद्गुणाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

तस्येतदग्निहोत्रोच्छेषणं निदधाति ॥ १३ ॥

तस्य यजमानस्य कृत इत्यर्थः । एतदिति संनिहितसंभक्त्यादनन्तरपूर्वकालिकपारि-
ग्रहः । पारिगृहीतस्य अवनपक्षे मरणपक्षे चोपवीधौ वक्ष्यते । तत्र यदा द्वितीयमग्नि-
होत्रोच्छेषणमुत्पद्यते तदा पूर्वस्य त्यागोऽर्थसिद्धः । अनन्तरकालिकस्यैवोपवीधयः
स्यात् ॥ १३ ॥

ग्रामे वाऽस्येतेन कल्पेन जुहुयात् ॥ १४ ॥

ग्राममिति पूर्वस्थानाभिधेयम् । एतेन कल्पेनेत्यध्यायाणां यथापूर्वमुत्पत्तिरजस्रधार-
णम् । औपासनस्याप्यध्यागारे पुरस्ताद्विशेषोऽनन्तरकालिकाग्निहोत्रोच्छेषणं च कथ्यते ।
अत्रापि जुहुयादिति सर्वनित्यनैमित्तिककाम्यप्रदर्शनम् । अग्निपक्षे नेशानीं दहनदेश-
स्योद्धननादि क्रियते । प्रयोजनाभावात् । न च मरणपक्षे मृतेन सह इमंशानं नेष्यमा-
णानामग्नीनां प्रतिष्ठापनार्थम् । इदानीं तत्कर्त्तव्यं इमंशाननयनोत्तरकालमेव । तदर्थं वक्ष्य-
माणत्वात् । तत्र सूत्रकारस्तु दिवानयनं पूर्वपक्षानयनं च वक्ष्यते—‘ यदि पूर्वपक्षरात्रौ
मरणं शङ्केत सायमाहुतिं हुत्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् । यथापरपक्षे सायंप्रातराहुति
भिरेनं पूर्वपक्षं नयेत् । दर्शं च कुर्यात् ’ (म० पि० २-९) इति । तत्रापरपक्षशेषे माविनीः
सायमाहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्वश्चतुरुजयनमावर्तयन्सायमाग्निहोत्रकल्पेन ताः
सायमाहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । एवं माविनीः प्रातराहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्व-
श्चतुरुजयनमावर्तयन्प्रातरग्निहोत्रकल्पेन ताः प्रातराहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । ततो दर्शोद्धि-
कुर्यात् । तदिति भवेत्तत्प्रधानदेवताम्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तथा चोक्तं नौषा-
धनेन—अथेतदग्निहोत्रं सायमुपकर्म प्रातरपवर्गमित्याचार्या ब्रुवते । तत्रोदाहरन्ति—स
यदि सायं हुतेऽग्निहोत्रे प्रेयात्प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । अथ यदि प्रातरग्निहोत्रे
हुते कुशलम् । अथेमी दर्शपूर्णमासी पौर्णमास्युपक्रमावमावास्यासंस्थानित्याचार्या ब्रुवते ।
तत्रोदाहरन्ति—स यदि पौर्णमास्यां वृतायां प्रेयात्प्रतिकृष्यमावास्यां यजेत । अथ

यद्यमावास्यायां वृत्तायां कुशलम्' (बौ० पि० १-१-९) इति । तत्र प्रेयादिति
संभावनायां छिद् प्रत्ययः । तेन मरणशङ्का स्वादित्यर्थो प्रत्येत्ययः । कुन एवेति
चेत्तेनैव स्थलान्तरे—यथैतदाहिताग्नेरनुगच्छन्तः प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।
प्रतिकृष्यामावस्यां यजेतेति । तथैते कर्मणी अभिसंस्वरेद्यया जीवकृते स्यातामिति ।
तमर्थमनुभाष्य व्याख्यानात्तथाग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च प्रवृत्तप्रयोगसमाप्तेः प्रयोगा-
न्तरस्य चावृत्तत्वाद्धैकर्याभावलक्षणं कुशलमनुसंधेयम् । न चात्र प्रवृत्तप्रयोगसमापन-
वादात्स्थलान्तरोक्तस्य पूर्वपक्षनयनस्य वैकल्पिकत्वं शङ्कनीयम् । अस्य विधेः प्रवृत्तप्र-
योगसमापनव्यावृत्तार्थतया तन्निवृत्तपरत्वाभावेन विरोधाभावादेवमेव चातुर्मास्यमध्ये मर-
णशङ्कायां कर्मक्षेपस्य तत्तत्प्रज्ञानाहुतिमात्रस्य वा प्राक्मरणादनुष्ठानेन प्रवृत्तप्रयोगसमा-
पनीयं वेदितव्यम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—स चेद्दहुते प्रातरग्निहोत्रे निष्ठायाममावास्यायां
प्रेयात्तदानीमेवास्य तूष्णीं प्रातरग्निहोत्रं यादक्कीदृक्च होतव्यम् । तदानीमेवास्य तूष्णीं-
ममावास्यां यादृशीं कीदृशीं च यजेत्, इति । मरणाद्धर्षमापि प्रवृत्तप्रयोगशेषभूत(योः)
प्रातरग्निहोत्रहोमावास्त्येषचारेनुष्ठेयत्वम् । तदस्माभिस्माह्वयम् । कुतः । यदि पूर्वस्यामा-
हुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत । यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत, इति विप्र-
क्रान्तस्यापि तन्त्रस्य यथाकथंचित्समानवचनेनाप्रक्रान्ततन्त्रादनुष्ठानस्य कैमुतिकन्यायेन
निरस्तत्वात्तथा मरणान्ता यज्ञा भवन्तीति सूत्रकारेण सर्वयज्ञानां मरणान्ततावचनाच्च ।
तेन व्यवस्थितमेतत्प्रवृत्तशेषदर्शेऽपि प्रातर्होमादिविधत्पूर्वपक्षनयनं चैते प्रागेव मरगान्मत-
इति न्यायात् ॥ १४ ॥

यदि जीवेत्पिबेदग्निहोत्रोच्छेषणम् ॥ १५ ॥

यद्येवं कृते यजमानस्य जीवनं सुनिश्चितं स्याद् व्य(क्ता)यमनेन रोगेण मरिष्यतीति
तदा यजमान एवैतदनन्तरपूर्वकालिकमग्निहोत्रोच्छेषणं पिबेत् । अत्र पिबेदिति पयोहोमा-
भिप्रायं द्रव्यान्तरमपि तत्तत्प्राश्ननप्रदर्शनार्थम् । तथा इमंश्चानविहरणपक्षेऽपि (तत्र) तेष्व-
ग्निषु धार्वीणां समारोपणमित्यादिना पूर्वोक्तविधिना प्रत्यानयनमन्त्रोत्सर्गः प्रतिकृष्य-
कृतानां भाविकर्मणां स्वे स्वे काले पुनरनुष्ठानमिति । गृहविहारपक्षेऽप्यन्त्रोत्सर्गादि-
समानतन्त्रप्रतिकृष्टानां पुनरनुष्ठानमाह बौधायनः—य उ चेत्पुनरागतस्य पुनरेवास्य प्रात-
रग्निहोत्रं कार्त्तव्यं व्यापन्नं होतव्यम् । पुनरेकमावास्यां कार्त्तव्यामव्यापन्नां यजेतेति ।
एतेन पूर्वपक्षनयनाय(न) प्रतिकृष्टानां सायं प्रातराहुतीनां चातुर्मास्यसंदेशोपाणां च स्वे
स्वे काले पुनः पुनः कर्णं व्याख्यातम् ।

अत्र च सूत्रकारस्तत्रैव वक्ष्यते—असंशयेऽनलौर्विरम्याग्रय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-

कपालं निर्वेष्टतकृष्णलां पञ्च हविषां वा । यो ज्योगामयावीत्युक्तम् (म० पि० २-९)
इति ॥ १९ ॥

अथ मरणपक्षे कर्तव्यमाह—

यदि मरणसंशये ब्रह्मविदामोति परं भृगुर्वै-
वारुणिरित्येतावनुवाकौ ब्रह्मविदो दक्षिणे कर्णे
जपति ॥ इतरस्या आयुषः प्राणश्च संतन्वति ॥ १६ ॥
यदि प्रेति मेतेऽमात्याः प्राचीनावीतिनो केशान्
प्रकीर्य पांसूनावपन्ते ॥ १७ ॥

अत्र मातरि पितर्याचार्य इत्येक इत्यापस्तम्बः । प्रेते मृते सत्याहिताग्नौ तस्यामात्या
ज्ञातयः प्राचीनावीतिनः प्राचीनाधीततया विन्यस्तोत्तरीयाः केशान्प्रकीर्य विमुक्तवन्वा-
न्कृत्वा प्रसार्य पांसूनावपेरन् । अस्याग्निदस्य (स्यात्) सपिण्डत्वेऽप्येतत्कर्मणा समुच्चयः ।
अग्निदम्यतिरिक्तेषु तु सपिण्डेषु, अप्रभं प्राचीनावीतिनं (त्वं) विधीयते । तथा साम-
याचारिकेष्वानुरव्यञ्जनानि कुर्निरभित्यादिनाऽन्वहं स्नानात्पूर्वं केशप्रसारणादि विधी-
यते । इह तु मरणप्रभृति प्राक्स्नानसमयात्तदप्राप्तं विधीयत इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदम-
नुसंधेयम्—

मृताग्निहोत्रं स्याद्यद्य(वेद)प्रोषोषणात्पुरा

तस्याभिवान्यवस्ताया इति होमविधिः समः ॥

यदि मरणोपोषणयोर्बन्धेऽग्निहोत्रकाल आगच्छेत्तदा जने प्रमीतस्यैव गृहे
प्रमीतस्याऽपि तस्या अन्यवत्साधे पयसाऽग्निहोत्रमित्यादिविधिनाऽग्निहोत्रहोमः कार्यः ।
शुल्यन्यायत्वात् । यस्य तु प्रागुत्तरादाग्निहोत्रकालादुपोषणं भवति । न तस्ये-
दानीमग्निहोत्रमस्ति । ननु— तस्यापि संस्थानार्थं कर्तव्यमेवैतत् । तथा हि— अग्निहो-
त्रस्थाल्यां तृणमङ्गत्वाऽनुप्रहरति । सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिरित्युक्तम् । न चैतत्तृणा-
नुप्रहरणं प्रति(प्र)योगं कार्यम् । न बर्हिर्नुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो
यदग्निहोत्रम् । अपि प्रेडाग्निरिति स्थाल्यां तृणमङ्गत्वाऽऽहवनीयेऽनुप्रहरति नवा (स०
श्रौ० १-७-१९) इत्युक्त्वात् । तस्मात्तस्याऽऽहिताग्नेर्यच्चरमाग्निहोत्रं तत्रैवेदं
तृणप्रहरणेन सह संस्थानं युज्यते कर्तुम् । ततो मरणात्पूर्वस्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
चरमत्वाग्निश्चयामरणोत्तरकालं च जने प्रमीतस्याग्निहोत्रस्यानुष्ठानात् । गृहे प्रमी-
तस्य कालेऽप्यनेनैव विधिना तृणानुप्रहरणसंयुक्तमाग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति केचित् ।

तदेतदाकाशलताप्रदानमुख्यं तृणानुग्रहरणस्य विहितप्रतिषिद्धतया षोडशीग्रहणा-
ग्रहणन्यायेन प्रतिप्रयोगविकल्पश्चरमप्रयोगश्चरमत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च संस्थिति-
वचनमेव तत्र प्रमाणम् । प्रतियोगं संस्थासद्भावेनाभ्यथोपपत्तेः । विपर्यये दार्शपूर्णमासि-
कस्यापि कपालोद्भासनस्य तयात्वप्रसङ्गादिति ॥ १९ ॥ १७ ॥

सं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणाशिरसं दर्भेषु संवेश-
यन्ति सर्वस्य प्रतिशीवरीति ॥ १८ ॥

तं प्रेतमाहिताग्निं गार्हपत्यस्य पश्चाद्दर्भेषु ' सर्वस्य प्रतिशीवरी० सप्रथाः ' इत्ये-
तत्तर्चा दक्षिणाशिरसं शाययति । स्थोनास्या इति मन्त्र उहः स्त्रिया इत्युपदेशः ।
दर्भाश्च दक्षिणाग्राः स्तीर्यन्ते । अत्रेदमनुसंधेयम् । पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा (भ० पि०
१-१-२) इति श्रवणात्प्रेतस्य दहनं होमसंस्तुतम् । ततो हविरात्मकस्य पुरुषस्या-
परेण गार्हपत्यसंवेशनं निर्वापणीयस्थानीय अन्तराऽग्निनिपातनं च हविरासादनस्थान-
नीयमिति । तदाऽऽह बौधायनः—अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करौ प्रपा(सा)श्च जघनेन
गार्हपत्यमुपसादयन्त्यत्र हविर्निरुप्यत इति । अथैनमादायान्तर्बेदि प्राक्शिरसमासादयन्त्यश्च
हविरासद्यते (बौ० पि० १-१४) इति ॥ १८ ॥

सर्वेषु संवेशनेषु दक्षिणाशिराः ॥ १९ ॥

यत्र यत्रास्य संवेशनं च व्याचसते तत्र तत्रायं दक्षिणाशिराः शाययितव्यः ।
नान्यतश्चान्ततश्च । दक्षिणाशिरस्त्वमात्रातिदेशात्तेष्वयं मन्त्रो भवति ॥ १९ ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्यान्तराऽग्नीं निपात्यान्वारब्धे
मृत आहवनीये सुवाहुति जुहोति परे युवा२५-
मित्येवं गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने सभ्यावसथ्ययो-
रोपासने च ॥ २० ॥

होमार्थं गार्हपत्यागारस्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्यान्तराऽग्नीं निपात्य शाययित्वा दक्षि-
णाशिरसं, अर्ध्वर्युर्न्वारब्धे मृत आहवनीये सुवाहुति जुहोति परेयुवा२५मित्येतया दुव-
स्यते(त इ)त्यन्तः । अविकारेण पत्न्या अपि श्वपरत्वान्मन्त्रस्य शब्दान्तरमिति
नामधेयम् । औत्पत्तिकत्वात्तदेव सुब्रह्मण्यवत् । एवं गार्हपत्ये संवेशनादि होमान्तम् ।
तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा (बौ० पि० १-२-२) इति । होमाभाववचनात्
सभ्यावसथ्ययोरौपासने च केचित्कुर्वन्तीति । अपरे त्वन्वाहार्यपचनादिग्रहणात्समन्त्र-
कहोम औपासनान्तेष्विति व्याचसते ॥ २० ॥

अथास्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते प्रेतस्य
केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा स्नापयित्वा
ग्राभ्येणालंकृत्य शुक्लसूत्रेणाकुण्ठौ बद्धा नलदमा-
छामाबध्य ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

अथ होमानन्तरमस्य मृतस्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते कटादिभिः परिवृत्ते शुचौ
देशे वैवेन मानुषेण वा वपनकल्पेन केशादि वापयित्वा न वपनादि कार्यम् । अत्राऽऽप-
स्तम्बस्तु—आच्छाद्येति । तत्राप्याच्छादनमर्थसिद्धं भवत्येष । नलदो नाम तृणविशेषः ।
नलान्यतीति व्युत्पत्तिः । परं यो विशेषस्तथा शिरस्तो नलदमाच्छा प्रतिमुच्य (बौ०
पि० १-२-८) इति बोधायनः ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

औदुम्बर्यामासन्द्यां कृष्णाजिम्बं दक्षिणाग्रीवमधर-
लोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेवमुत्तानं निपात्य पक्षो-
दशेनाहनेन वाससा मोर्णोतीदं त्वा वस्त्र-
मिति ॥ २२ ॥

औदुम्बरीमुदुम्बरदारुमया(यी) आसन्दी, आसनार्था खट्वा । तस्या अशेषाण्यन्-
त्वानि फलकानि । पादाक्षौदुम्बरमया इत्यर्थः । सा तु रज्जुभिर्युता भवति । न
फलकास्तीर्णा । रज्जुरपकृष्येत्युत्तरत्रानुवादात् । मौञ्जीमिरेव रज्जुभिरित्यभ्ये । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । सा त्वनसा बाहनपत्तेऽपि भवत्येवानस्याधपनेयत्वात् । कृष्णाजिन-
मन्यत्रानैष्टिर(म)मिप्रेतमैषिकस्यावधाताद्वावुपयोऽयत्वात् । तस्मिन्नेनं प्रेतं दक्षिणाशिर-
समुत्तानं शाययेत् । पक्षः पादप्रदेशे दशावसनसमप्तिदेशो यस्य वाससः तत्पादतो(स्पक्षो)-
दशम् । अहतमपीडितम् । पीडा तु नि(वि)वसनेन का(र्य)रुक्मणा वा भवति । तदुभयं यस्य
नास्ति तदहतम् । इदं त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वाग्नित्थेतावानिह मोर्णो(व)मन्त्रः । उत्तर-
स्यादिनैतिन्यायात् । अत्राऽऽह बोधायनः—औदुम्बरं तत्त्वं समारोप्याकुण्ठवन्धनं
करोति (बौ० पि० १-४-५) इति ॥ २२ ॥

अथास्यै(स्ये)तरदपादत्तेऽपैतदूहेति ॥ २३ ॥

अस्य मृतस्येतरत्पूर्वाच्छादितं वस्त्रमध्वर्युरपैतदूह यदिहेत्यादिना विबन्धुष्वि-
त्यन्तः ॥ २३ ॥

तत्पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः ॥ २४ ॥

तदपातं वासः प्रेतस्य पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा ब्राह्मण इति । पूर्वभावे परः पर
इति न्यायो प्रत्येतव्यः ॥ २४ ॥

प्रतीतः परिधायजरसोवसीतायाप उपस्पृश्य ॥ २५ ॥

स तु प्रतीतः सन्नदूरेणामिगम्य परिदधीत । यदा जीर्णतत्परिधानमोक्षं स्यादा त-
स्माकालाद्वसीतैव । न ततः पुरा निरसने न च तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयं प्रतीचींस्तिष्ठ जलपराजी १(जी)-

स्तीर्त्वा परांपूयावहनानां ब्रीहीणामन्वाहार्यपचने

तूष्णीमुपचरितं चरुं श्रपयति ॥ २६ ॥

आहवनीयात्प्रक्रम्य संततास्तिष्ठ जलपराजीरा गार्हपत्यात् तूष्णीयात् । जलप-
राब्दने परिणता शुष्का दर्मा उच्यन्ते । दर्शपूर्णमासवन्मध्यमा प्रथमं स्तीर्यते । तत
उत्तरा । ततो दक्षिणेति तु विशेषः । दक्षिणापवर्गवचनात्परापावपरापूयपराहेति वचनं
विवेचननिवृत्त्यर्थम् । तस्मादवघातसौकर्यार्थं तुषापनयनमेवमुपचरितेन तुषवितुषविवेक
एवावघातस्तावत् । ऐष्टिके कृष्णाग्निन उत्सृज्य स्थाप्य विदुषी क्रियते तूष्णीम् ।
दर्शपूर्णमासवदित्य(ति) वचनात्तथा तूष्णीमुपचरितं चरुं श्रपयतीति चरुस्पात्युपद-
ध्यात् । अथ श्रपणधर्मादेव तूष्णीका विधीयन्ते । अतो नास्य पात्रे संसृदनादि
क्रियते ॥ २६ ॥

गार्हपत्ये च मित्रावरुणीमामिक्षाम् ॥ २७ ॥

आमिक्षायाश्च तूष्णीमेव श्रपणधर्मः । न च शास्ताहरणादि । तत्र तूष्णीं शास्त्रो-
पवेशादि कृत्वा तूष्णीं निष्ठपनादिविधिना पयःश्रपणं कृत्वा लौकिकेन धर्मे[न], आ-
मिक्षाकर्म स्यात्तस्य मित्रावरुणदेवत्वत्वं तु संकल्पमात्राद्देदितव्यम् । अत्राप्यामिक्षार्थं
एवोपवेशश्च चरुश्रपणेऽप्युपयुज्यते ॥ २७ ॥

यदि सोमयाजी भवति ॥ २८ ॥

गार्हपत्य आमिक्षां श्रपयति यदि बहुयाजी स्यात् (नौ० पि० १-३-६)
इति । नौधायनीयेऽप्यसंनयतां त्वामिक्षानिवृत्तिर्दृश्यते ॥ २८ ॥

पालाशं काष्ठमग्न्यागारतृणैर्गार्हपत्य आदीप्य
तेनोल्बुकेन प्रथमा गच्छन्त्यजमनुनयन्ति ॥ २९ ॥

गच्छन्तीति बहुवचनद्वयात्प्रकृत्यमेवैतद्वेदितव्यम् । उत्सुकमेतदन्वनुस्तरणीमांसप-
चनार्थमेव । अतस्तदुत्सर्गपक्षे तूष्मुकनिवृत्तिर्दृश्यते । न च रसोहानार्थमुत्सुकं नेतव्यम् ।

अग्निभिरेव तन्तिद्धेः । न च इमं शानविहरणपक्षे त्वग्निनयनामावायुमुकात्तत्र गार्ह
पत्यामावेनोल्मुकनिवृत्त्यनुपपत्तेः । इमं शानविहृतैरेवाग्निभिः (मीः) रक्षोहननसिद्धेः
॥ २९ ॥

राजगवीः सव्ये यदि बद्धामग्नीनग्निभाण्डमग्नि-
होत्रोच्छेषणमिति ॥ ३० ॥

अजमनुनयति राजगवीम् । सव्ये यदि बद्धामग्नीनग्नी वाऽग्निभाण्डमिति । राजगवी
गोश्रेष्ठा मांसलत्वादिगुणयुक्ता गौरित्यर्थः । तस्य(स्या) जरत्वाजरत्वादिलक्षणं चान्तरं
च बध्यते । सव्ये यदीति पूर्वपादयोः सव्योऽभिप्रेतः । अग्नीनिति वैतानिकास्त्रयः
पक्षः वा । अग्निभाण्डमित्यौपासनभाण्डः(ण्डम्) । अनुमयन्त्यमापि बहुवचनारसविण्ढा-
दिहृत्यमेतत् ॥ ३० ॥

येन चान्येनार्थी भवति ॥ ३१ ॥

अर्थी उपयोगवान् भवत्यग्निदस्तदन्यं सर्वमनुनयति । तच्चरुमामिक्षापात्राणीत्येव-
माद्युपयोगि द्रव्यजातम् ॥ ३१ ॥

न हिनमन्वाहरेयुः ॥ ३२ ॥

तत्र यदि विस्मरणादिना नाशाद्विहरेणात्पूर्वमनन्तरं द्रव्यं तदिहाहीनमुच्यते ।
तद्यु शानविहरेणात्परं नाऽऽहरेयुः इमं शानं न प्रापयेयुः । प्रतिपात्रादिद्रव्यविषयमे-
तदिच्छन्ति । इतरेषां चर्वादीनामन्वाहरणमेव कार्यम् । अन्यथा तदर्थोप-
पत्तक्यात् ॥ ३२ ॥

अथैतमाददते ॥ ३३ ॥

एतं भेतमासन्धां स्थितं ज्ञातय आददीरन् । अत्राऽऽह बीधायनः—अथैनमेत-
याऽऽसन्धा तस्येन कटेन वा संवेष्ट्य दास्ताः प्रवयसो वा बहेयुः, (मौ० पि०
१-४-५) इति ॥ ३३ ॥

अनसा बहन्तीत्येके ॥ ३४ ॥

अनः स्रकटं तेन बहन्ति बहन्तः प्रेरणादि कुर्वन्तः ॥ ३४ ॥

* ख. पुस्तके 'येन चान्येनार्थी भवन्ति' इति नास्ति । ख. ग. पुस्तयोश्च 'इत्येतान्य-
नुहरन्ति' इत्यधिकम् ।

तत्रानया सहऽऽसन्धा शकटमारोप्य तत्र शासान्तरीयं विधिविशेषमाह —

कृष्णमव२ स्यादिति शाट्यायनकम् ॥ ३५ ॥

सदनः कृष्णमव२ कृष्णाभ्यामनहुदभ्यां बाह्यामिति शाट्यायनिजालक्षणं भवति ।
अतो विकल्पो वर्णनीय इति । पूर्वः कल्पः ॥ ३५ ॥

पुनरप्यनुवहनपक्षे विशेषमाह—

इमौ युनज्मीत्येष योजन आम्नातः ॥ ३६ ॥

गच्छतादिति मन्त्रान्तः । इमौ युनज्मीत्यनुष्टुपात्मक एष मन्त्रो बाहनयोजनकर-
णतयाऽऽम्नातः । तेन सकृदुक्तेन युगपदुभौ बाहौ युग[मु]पस्थेष्टव्य यथायोगं(यं) युज-
तीत्यर्थः । अत्राऽऽह नौधावनः—अनश्चेद्युज्जा(ब्ज्या)त् (नौ० पि० १-४-७) इति ।
अतः पुरुषबाह्वेऽस्यानुपयोगः ॥ ३६ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषा त्वेतश्चावयात्विति ॥ ३७ ॥

सुविद्वेभ्य इत्यन्तः । आदीयमानवचनमनसा वहनस्याप्रदर्शनम् । ततश्च पुरुषैरादी-
यमानमनसा वा प्रोह्यमाणम्—पूषा त्वेतश्चा(श्च्या)वयत्वेतयर्षाऽग्निदोऽनुमन्त्रयते । तत्र-
ग्निदस्य सपिण्डत्वेऽप्यनुमन्त्रयितृत्वमेव न त्वन्यनेतृत्वमपीति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय दक्षिणतो लोष्टानव-
रुज्य तेषु चरुं प्रतिष्ठाप्यैकवाससो दक्षिणान्के-
शपक्षानिद्वयं सध्यान्विस्त्रस्य दक्षिणानूरुनाग्नाना
सिग्भिरवधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं परियन्त्यप नः श्रो-
शुचदधमिति ॥ ३८ ॥

सकुल्यानां कृत्यमेतत् । तुरीयमध्वन इत्यतिप्र(गृ)हादिश्मशानपर्यन्तस्याध्वनश्चतुर्थांश
उच्यते । शकटपक्षे तस्मिन् स्थापनं द्रष्टव्यम् । लोष्टा मृत्कण्डाः । अवरुज्योस्ताय ।
एकवासस इति । अपवेष्टितारुस्य कटिधार्यस्य द्वितीयवाससः प्रोहणमुच्यते । नोत्त-
रीयस्यापि । तस्य नित्यधार्यत्वनियमात् । सध्यान्वेतस्येति सिद्धमभाषणं प्रथम-
निवृत्तिप्राकट्यार्थम् । आग्नाना दक्षिणैः पाणिभिस्ताव(व)यमानाः सिद्धाः परिधानी-
यप्रान्तैः प्रेतमधिधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं प्रेतं परियन्ति । सपिण्डा अपनः श्रोशुचदधमित्यनु-
कारिभूताया ग्रहणमहोमार्थत्वादत्रात्यन्तप्रदेशतया वक्ष्यमाणः कनिष्ठप्रथमा अनुपूर्वा इतरे
त्रियोऽग्न इति नियमः प्रतिषेधात्तव्यम्(व्यः) ॥ ३८ ॥

सध्यानुद्वय दक्षिणान्विस्त्रस्य सध्यानूरुनाग्नाना

अनभिधून्वन्तास्त्रिः प्रतिपर्यन्त्यप नः शोशुचदध-
मिति ॥ ३९ ॥

सव्यामुद्ग्रथ्य दक्षिणानिति पूर्ववत्केशपक्षविशेषणं सव्यैः पाणिभिः बाह्वनमधून्वना-
मावात्तु नात्र कनिष्ठपथमत्वादिनियमः । प्रतिपर्यन्ति प्रदक्षिणम् । पारियन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मेसणेन लोष्ठेषु चरोस्त्रिः प्रयौति ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

चरोरिति पञ्चमी षष्ठी वा । तत्रापि दुरोढाशस्य चावद्यतीतिषदेकदेशापकर्षः
प्रत्येतद्वयः । प्रयौति प्रयुज्य पातयतीत्यर्थः । लोष्ठेष्विति वचनसामर्थ्यात् । अग्निदकृत्यं
स्वेतदेकवचनात् ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

परीस्य परीस्य प्रयौतीत्येके ॥ ४१ ॥

एकैकस्मिन्पारिगमनेऽमात्यैः कृतोऽग्निद एव सकृत्सकृत्प्रयौति । तत्र प्रसव्यपारिगम-
नस्यैवायं वादः । प्रतिपरीत्येति समानकर्तृकत्वमविषक्षितम् । पूर्वस्मिन्कल्पे भिलकर्तृ-
कस्य स्पष्टत्वात्तस्मिन्काले वैयर्थ्याभावाच्च । अथवा सपिण्डा भूतापरतया समानकर्तृक-
त्वोत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ४१ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषे मा आशा इति ॥ ४२ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ४२ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वाऽऽदीय-
मानमनुमन्त्रयत आयुर्विंशायुरिति ॥ ४३ ॥

पूर्ववदिति दक्षिणतो लोष्ठानवरुण्यमात्रकृत्यं प्रवाणात्मकमग्निदकृत्यं च यथापूर्वं
कृत्वा (अय) ततोऽग्निदमादीयमानमेतयोर्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वा तृतीयेन
सह चक्रं भिक्षुणुयात् ॥ ४४ ॥

तृतीयेन प्रयवणेन सह तृतीयप्रयवणे चरुस्थालीमवाचीनमिलां प्रास्थानिर्भिन्ध्यात् ।
चरुस्थालीप्रास्थानेनैव तृतीयं चरुप्रयवणं कुर्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिन्नानि संभिनन्ति यथै
षूदकं न तिष्ठेत् ॥ ४५ ॥

अस्य चरोश्चरुस्थाल्या इत्यर्थः । यथैषूदकं न तिष्ठेत्तथा कपालानि सुसंभिन्नानि
संभिनन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय गत्वा जघनेन दहनदेशं
निषापोदञ्चः समुत्क्रामन्तीत्येषा वै देवमनु-
ष्याणां शान्ता दिक्कामवैनाननूत्क्रामयन्तीति
विज्ञायते ॥ ४६ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय जघनेन दहनदेशं गत्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः । परिक्रमणामाव-
प्राकट्यार्थमग्निदसहिताः सर्वेऽमास्थाः परिक्रमन्ति युगपदुत्तरतो गच्छन्ति । एषा वा
इत्यर्थवादः प्रशंसार्थः ॥ ४६ ॥

प्रत्येत्य हरिण्या पञ्चाशशास्त्रया शमीशास्त्रया
वां श्मशानायतनं समावृत्त्यैव वीतेति ॥ ४७ ॥

अस्मा इति मन्त्रान्तः । प्रत्येत्य पुनरेत्याग्निदः संमार्ष्टि । हरिणी अनुष्ठा । अपेत
वीतेति पित्रुमेवपाठतः । श्मशानायतनं दारुचितिपर्याप्ते दहनदेशः । तत्र श्मशान-
विहरणपक्षे दारुचित्यवकाशस्थल एवायं संमार्ग इति द्रष्टव्यम् । यथानुक्रमतस्तु
प्रयोग इह विहरणान्वयी । अतः पदान्तरे विशेषान्त्रुमः—तत्र निर्वापणदेश आसाद-
नदेशे च प्रेतस्य संवेशनम् । सुबाहुतिषु तदन्वारम्भश्चासंभवान्निवर्तते । उलपराजिका-
लेऽप्यर्थः श्मशानायतनं गत्वेत्युपरिख्यायामिहान्तं कृत्वा चरं प्रस्थाहरेत् । ततोऽप्युत्सु-
कवार्जितं सर्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

दक्षिणतः शास्त्राग्रादासिः^१त्वाऽप उपस्पृश्योद्धृत्या-
वोक्ष्य मध्ये हरिण्यश्चकलं निधाय तस्मिन्दक्षि-
णमग्रान्दर्भान्संस्तरीर्य^२ तेषु दक्षिणत्रैर्वाहिकैः
काष्ठैर्दक्षिणं चित्वाऽग्नीनुपवपाति पुरस्तादाहव-
नीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनं पुर-
स्तात्सभ्यावसभ्यावोपासनं च दक्षिणाप्रागग्नेर्द-
र्भैर्वा^३ दारुचितिं च परिस्तीर्य^४ दक्षिणतः पश्चाद्वा
दर्भान्संस्तरीर्य^५ चित्तेर्दक्षिणतो दक्षिणापञ्च्ये-
कैकशः पात्राणि मयुनक्ति ॥ ४८ ॥

शास्त्राग्रादस्याप उपस्पृश्योद्धृत्यावोक्ष्येति महाविहरणपक्षार्थवचनम् । इतरत्र प्रागेव कृत-

× अत्राऽऽर्थो एवमावः ।

१ ग "दक्षो निष्ठा" । २ क वा सवारः । ३ ख. "रभीन्प्रेतं दा" । ४ ख. ग. "ये दाह-
वितेः प" । ५ ख. "यं तेष्वेकैकशः पा" । ग "यं तेषु द क्षणापा" ।

त्वात् । मध्य इति दक्षिणाग्निस्थानस्योत्तरत इत्यभिप्रायः । यज्ञियानि यज्ञियवृक्षावयव-
भूतानि शुष्कदारुणि । तैर्दहनपर्याप्तं चितिं चित्वा पूर्ववदग्नीन्स्थापयति । दक्षिणाग्रा-
ग्नेश्च प्रसव्यं परिस्तृणीयात् । सर्वानग्नीन्परिस्तीर्य दारुचितिं परिस्तृणाति दक्षिणतो
विहारस्य पश्चाद्वा दर्भेषु दक्षिणाग्नेषु पात्राण्येकैकशो न्यक्षि प्रयुज्यात् । अत्र विधि-
निर्दिष्टानामेव पात्राणां प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

रज्जूरपकुप्याऽऽसन्दीमपविध्यन्ति ॥ ४९ ॥

रज्जुरित्थाऽसन्दीमन्धनार्था रज्जव उच्यन्ते । ता अपकुप्य फलकसमीपे व्यप-
च्छिद्याऽऽसन्दीमपविध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रज्जुषु चैव कुष्णाग्निने चोत्तानः श्येते ॥ ५० ॥

इह रज्जूनां भूतलसंयोग एव विशेष इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपाविधेन प्रोक्षणीः संस्कृत्य मृतं पात्राणि
दारुचितिं च प्रोक्षयाथाऽऽज्यानि गृह्णाति दर्श-
पूर्णमासवत्तूणीम् ॥ ५१ ॥

एकपावित्रा(त्रं) पुरस्तात्कृतः(तं) तदभाप इदानीं (पुनः) कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्कृत्य पात्राणि पर्यावृत्त्य सकृत्प्रोक्षयाथाऽऽज्यग्रहणं दर्शपूर्णमासवत्तूणीमिति वच-
नाच्चतुरधत्तिनः पश्चादत्तिनस्तेषां ग्रहणानेयमोऽप्यति ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषणमन्येन दद्यात् संसृज्य पात्राणि
पूरयति यान्यासेचनवन्त्यभ्युक्ष्यतीक्षराण्यारिक्ततां
इति विज्ञापते ॥ ५२ ॥ (ख० ३) ॥

इति संस्थाषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(पितृमेवापरपर्याये)ऽष्टाविंशमश्वे
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषणं विहितं पात्रपूरणा[र्थम्] । अभ्युक्षणपर्याप्तेन दद्यात् संसृज्य तेनाऽऽसे-
चनवन्ति मिश्रवन्ति च पात्राणि पूरयति । अथेतराणि विलरहितान्यभ्युक्षति । तदु-
चयमरिक्तताऽर्थवादः । अतएव लिङ्गात्तिसृणामरिक्तानां न दद्यात् पूरणाभ्युक्षणे कार्ये ।

य(दा)या पदार्थनाशे केवलेनाऽऽज्येनाक्षणोरक्षणं कुर्यात् ॥ १२ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्याबाधहिरण्यकेशिपितृमेघन्याय्यां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामष्टाविंशत्यंशे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

अथैनमुदरे विदार्थ निरान्त्रं निष्पुरीषं कृत्वाऽवटे
पुरीषमवधोयान्त्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यवधाय सर्पिषा
पूरयसीति श्राटयायनि(न)कम् ॥ १ ॥

एवमेनमुदरे विदार्थं बहिस्तस्यान्त्राणि पुरीषं च निगृह्य पुरीषमवटेऽवधाय सर्पि-
षाऽन्त्राण्यभिपूर्य पुनः सीन्येत् । त(त्रा)याऽऽह बौधायनः—‘निष्पुरीषं कृत्वाऽद्भिः
प्रक्षाल्य सर्पिषाऽन्त्राणि पूरयित्वा दर्भेषु संसो(से)ज्यम्’ इति ॥ १ ॥

अपि वा निष्पुरीषं कुर्यात् । यदि कुर्यात्प्रजा
हास्य शोषुका भवन्तीति विज्ञायते ॥ २ ॥

शाट्यायनोक्तप्रकारेण निष्पुरीष्ये कृते तस्य प्रजाः शोषुकाः । न निन्दा निन्दितु-
मिति न्यायवदिति निन्दार्थवादसहितस्तत्प्रतिषेधः शास्त्रान्तरे श्रूयते । तस्माद्विदारणं न
कर्तव्यम् । तथा च निहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः ॥ २ ॥

अत्र राजगवि(वी)मुषाकरोति भुवनस्य पत इति ।
जरतीं मूर्त्तीं तज्जघन्यां कृष्णां कृष्णासीं कृष्ण-
बाहिं(लां) कृष्णसुराण् ॥ ३ ॥

भुवनस्य पत इदं हविरित्येतावान्मन्त्रः । अग्नये रयिमत इत्युत्तरत्र विनियोगात् ।
जरतीं जीर्णां मूर्त्तीं तज्जघन्यां जातां जरत्यां मूर्त्तीयां जातेति वावत्कृष्णमिति सिद्धे
पुनः कृष्णासीमित्यादि वधनमक्षिबालसुरेषु वर्णान्तरयागनिवृत्त्यर्थम् । ततश्च प्रदेशा-
न्तरे वर्णान्तरविहितगौरे दोषायेति । तस्माद्रोमात्रमिति सिद्धं भवति ॥ ३ ॥

अपि वाऽक्षिबालसुरापेव कृष्णाः स्यात् ॥ ४ ॥

अक्षिणि(णी) बालाः सुराक्षाक्षिबालसुरम् । तदेव कृष्णां स्यादित्यनेन कृष्णमि-
त्यस्य व्यपोहः । भरत्वादिकं तु समानम् ॥ ४ ॥

तां ज्ञातयोऽन्वारम्भन्ते ॥ ५ ॥

ज्ञातयः सकृद्व्यास्तामनुस्तरणीमन्वारम्भन्ते ॥ ५ ॥

अथारिंस्तामन्वारम्भणे नियमविशेषं वदजन्यत्रापि तस्यानुवृत्तिमाह—

अथात्यन्तप्रदेशो धून्वनेऽन्वारम्भणे संग्राहने स०
सर्पणं उदकोपस्पर्शेन आरोहण इति सर्वत्र कनि-
ष्ठप्रथमा अनुपूर्वा इतरे स्त्रियोऽग्रे ॥ ६ ॥

अत्यन्तो यः प्रदेशो विधिरस्यन्तप्रदेशः । नास्ति धून्वनमात्रविषयमनन्तरोक्ते विष-
येऽन्यत्रापि भवतीत्यर्थः । अन्वारम्भण विषये स्वनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वेति
न्यायः प्रवर्तते । धून्वनादि राजगव्यनहुहसंग्राहनकर्षणां संसर्पिणां शिखाद्वय-
मध्ये मोदकोपस्पर्शनम् । घाता पुनात्विति वक्ष्यमाणत्वासेषु कर्मसु कनिष्ठप्रथमाः स्युः ।
कनिष्ठः सर्वेभ्योऽपरवयसः प्रथमोऽप्येषां ते तपोक्ता इतरे तस्मादन्वयेन
कुर्यादनुपूर्वस्तदाऽऽनुपूर्ववन्तः स्युः । प्रथमापेक्षया वृद्धः वृद्धतरवृद्धतमा आनुपूर्व्येण
स्युरित्यर्थः । त(त्र)पाः संग्राहनमधिकृत्योक्तं बौधायनेन—वीयान्यवीयान्पूर्वः
संघा(गा)ह्यत इति स्त्रियोऽग्र इति मृतस्य च कुहपानां च भार्या वदन्ते । तासामपि
यथाक्तं कनिष्ठप्रथमं वेदितव्यम् । बौधायनस्त्वाह—अतोऽस्य भार्याः कनिष्ठप्रथमा
इति ॥ ६ ॥

ता प्रन्त्युत्सृजन्ति वा ॥ ७ ॥

राजगर्भा संक्षपयन्ति सकृद्व्या उत्सृजन्ति वा , अयं विकल्पः पशुबन्धनाभिषिषयः ।
अन्यत्रोत्सर्गनियमस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥

तत्रोत्सर्गे कर्तव्ये विशेषमाह—

यद्युत्सृजन्त्यपश्याम युवतिमाचरन्ती[मि]त्येता-
भिस्तिष्ठभिस्त्रिः प्रसव्यं राजगर्भाभिर्नि दारुचितिं
च स्पर्शणीय ये जीवा इत्यभिमन्वय माता रुद्रा-
णामिति द्वाभ्यामुत्सृजन्ति ॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

अमात्या इति शेषः । दारुचितिं चेति विस्पष्टार्थम् । प्रमादपतितो वा । अ-
थाऽऽह बौधायन—उत्तरतः प्रतिष्ठमानामनुमन्त्रयते ये जीवा ये मृता इति ।
माता रुद्राणामित्युचोत्तरेणोत्सृजन्ति चैतेन यजुषा चेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्सृजेयुः
॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

यदि ह्यन्ति तत्संप्रेष्यत्यपिवाच मुखं दक्षिणार्पदीं
प्रत्यक्चिरसीं ग्रीहीति ॥ ९ ॥

संज्ञापनपक्षेऽभिद एवामात्यात्संज्ञं प्रेष्यति । ते तथा कुर्युः । तत्र प्रत्यक्चिर-
रसीमिति च्छन्दस ईकारः । नान्यत्रैव शास्त्रात् ॥ ९ ॥

निहन्यमानायाः सव्यानि जानून्यनुनिघ्नन्तः पा-
सूनवमृजन्ति पुरुषस्य सयावरीति ॥ १० ॥

तस्याः संज्ञाप(मा)नाया अमात्याः स्वकीयानि सव्यानि जानूनि भूम्यामनुनिघ्नन्तः
पासूनवमृजन्ति । पूर्ववर्चा पाणिमिरपध्वंसयेरन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

अथाऽऽह विस्रंसय(ते)ति ॥ ११ ॥

अथामिदो विस्रंसयते(ति) अमात्यान्संप्रेष्यति । विस्रंसनमिह प्राणविशेषोऽ-
(भोगो)प्रेषेतः । तदभिमतन्त्रणे प्राणमासि स्रसमिति लिङ्गात् ॥ ११ ॥

विस्रंस्यमानामनुपन्थयते पुरुषस्य सयावरी वि ते
प्राणमसि स्रसमिति ॥ १२ ॥

विस्रंस्यमानां प्राणैर्वियुज्यमानामित्यर्थः । अत्र वि ते प्राणमिति पादस्य पादो
विस्र(स्र)ष्टार्थः । प्रामादिको वा । अत्रैके आयतनवचानुमन्त्रणं द्वाभ्यामित्यतिवचना-
द्वौघावनीये तथ दर्शनाच्च । द्वाभ्यामृग्यामित्यपरमुत्तरस्माद्दिनेति न्यायाच्छङ्खित्वा-
लोमयोर्बौधायनीयप्रकारेणैवमित्यस्याभ्यासोपयोगात् ॥ १२ ॥

[ततः] संप्रेष्यत्यङ्गादङ्गादनस्थिकानि पिशिता-
न्युत्तिष्ठामकाशयन्तोऽप्रचयावयन्त चल्मुकैः श्व-
यतात्प्रज्ञातहृदयं निधत्तात्प्रज्ञातौ वृक्वा(क्यौ)
प्रज्ञातमेव प्रज्ञातां क्पां प्रज्ञातश्च सपादवालक्षीर्ष-
चमेति ॥ १३ ॥

अमात्यान्प्रति संप्रेषत्येवं विश्रंसनार्थम् । तत्र पादपुच्छशिरोन्वतिषिकानि सर्वाण्य-
ङ्गाप्युद्धियन्ते । पादादीनां चर्मानुषङ्गनियम उद्धत्येषु बाह्वेषु, अवस्थितमांसांश्चमु-
त्तिष्ठ्य श्रपयितव्यः । अस्थ्यं तस्याज्यम् । हृदयादीनि पञ्च प्रज्ञातानि श्रप्यन्ते । इत-
राणि मांसास्तूपमृतीनि न प्रज्ञातानि स्युः । चर्म तु न श्रपणम् । तत्संयोगान्मांसदी-
नामपि न श्रपणम् । वषाहृदययोः पशुबन्धवच्छ्रपणमिति केचित् ॥ १३ ॥

अथ पत्नीमुपनिषातयतीयं नारीति ॥ १४ ॥

वेहीत्यन्तः । एतस्मिन्काळेऽग्निद्वयं नारी पतिकोक्तमित्युच्यते तस्य पत्नी (स्त्री) तत्समीपे शययेत् । तत्र तस्यै प्रजामिति जन्मान्तरे प्रजासंपत्त्याशासमम् । अत्रो नारिमज्जन्मनि पुत्राय देवरादिभ्यो पुत्रोत्पादनार्थमिति कल्पनावकाशः । न च जाया-मुपनिषातननिष्पत्तिः । न चायं पूर्वसिद्धपजान्वयवादः । अत्रायमपुत्रायामपि भवति । पत्न्यभावे तूपवेशनादि सहस्रवरदानान्तं प्रतिषिद्धः (ऋम्) ॥ १४ ॥

तामविद्ध एकधनेनोत्थापयत्यन्यो वा ब्राह्मण उदीर्ष्व नारीति ॥ १५ ॥

तामुपसंविष्टा पत्नीमविद्धः पत्नीसहस्रवतीत तज्जात्या, एकधनेन हेतुनाऽपि कथितं गृहीत्वा—उदीर्ष्व नारीत्युचोत्थापयेत् । संभूयेति मन्त्रातः । तां प्रतिहितः सव्ये (बी० वि० १-८-९) इति बोधायनः । तदकामेऽन्यो वा ब्राह्मण एतेन कल्पेनोत्थापयेत् ॥ १५ ॥

अथ पत्नी सहस्रं वरं ददाति ॥ १६ ॥

अत्रोत्थापनानन्तरं सहस्रमूख्यं वरं ददाति । सहस्राशक्ती शक्यपरिमाणं वरं दद्यात् । गौर्वे वर इत्युक्तम् । न तु तज्जोषः । अध्वर्यवे दद्यादित्यनेन सूचितं भवति । पत्न्यनेकत्वे ज्येष्ठक्रमेण सर्वासामुपनिषातनादि क्रमेण क्रियते ॥ १६ ॥

* प्रेतस्य हस्तौ संमार्ष्टि ॥ १७ ॥

प्रेतस्य पाण्य(भी अ)ध्वर्युः संमृज्याद्वक्ष्यमाणकर्मार्थम् ॥ १७ ॥

सुवर्णेन ब्राह्मणस्य सुवर्णं हस्तादिति ॥ १८ ॥

अभिमातीर्जयेत्यन्तः । सहस्रेव मन्त्रः । अत्रैव त्वमिति मृताभिधानात् । हस्तादि-त्येकवचनान्तं आत्यारूपायाम् ॥ १८ ॥

धनुषा राजन्यस्य धनुर्हस्तादिति ॥ १९ ॥

अभिमातीर्जयेत्यन्तः । स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

गणिना वैश्यस्य गणिं हस्तादिति ॥ २० ॥

सौक्तिकमदिसुषिरं सूक्ष्मभूषणं गणिरित्युच्यते ॥ २० ॥

अथैनं चित्तावुपर्यध्युहति ॥ २१ ॥

एनं मृतममात्मा दारुचितौ रज्ज्वादिरहितमभिनिदध्युः । तत्राऽऽह बोधायनः—

अथैनमेतयाऽऽसन्ध्या सह चित्तायामवदधाति । अपकृष्य रज्जुमासन्दामपिबध्योन्त
(बौ० पि० १-८-८) इति । चित्तायामवदधातीति ध्वनद्वयमपि दक्षिणाशिरस्त्वं
प्रत्येतद्व्यम् ॥ २१ ॥

अत्र वा पत्न्या संवेशनादि क्रियते ॥ २२ ॥

अत्रास्मिन्काले वरद्वयान्तं क्रियते तथा सति संशेषानन्तरं हस्तसंमार्जनादि
क्रियते ॥ २२ ॥

अथास्य प्राणायतनेषु हिरण्यश्लक्ष्णान्मत्स्यस्यति ॥ २३ ॥

अत्रापि पुरुषशीर्षमुपधानवदयं विधिः । शल्काः शकल्यस्तान् । अत्रापि तदेवाऽऽ-
स्येऽक्ष(क्षि)कृद्योः कर्णनाक्षि(सि)कयोरिति सत्यहिरण्यश्लक्ष्णः ॥ २३ ॥

आज्यविन्दून्वा ॥ २४ ॥

प्रत्यस्यतीत्यनुकर्षः । तदभावे आज्यविन्दून्वनयेदिति वैलानसः ॥ २४ ॥

पात्राणि चिनोति ॥ २५ ॥

पात्राणि हविर्धक्षेपयुक्तानि स्फ्यकपालादीनि यजमानस्योपरि चिनुयात् । तेषां
प्रत्यवयवेषु सादननियमोऽस्ति । अतो नात्र नष्टदुष्टादेरुत्पादनमिष्यते ॥ २५ ॥

सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जम् ॥ २६ ॥

ध्रुवान्वातिरिक्तानि सर्वाणि पात्राण्यनुलोमान्युदगप्राणि चिनुयात् । ध्रुवाया दक्षिणा-
ग्रमित्यर्थः । एतच्च मूलाग्रविभागरहितेष्वर्तमवाच प्रकर्तते ॥ २६ ॥

तस्य दक्षिणहस्ते स्फ्यं जुहुं(हुं) च निदधाति ॥ २७ ॥

बहुसमाख्यारूपाभाद्) वसाहोमहवण्यत्रैव विधेया ॥ २७ ॥

सव्यमुपभृतम् ॥ २८ ॥

निदधातीत्यनुवर्तते । सव्यहस्त उपभृतं निदधाति । उपदास्यवान्यप्यवनिधेया ।
उपभृतत्वात् ॥ २८ ॥

अरसि ध्रुवाग्रणी च ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

तन्नाग्रण्योरुदगग्रत्वं ध्रुवाया दक्षिणाग्रत्वं च वेदितव्यम् ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ३० ॥

तत्र पुनर्दहनं करिष्यन्त(त्त)र्दयामग्निहोत्रहवणी(णीं) चिनुयादिति गम्यते ॥ ३० ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ३१ ॥

सुवावैष्टिकाग्निहोत्रिकौ । यदि (पत्नीसमहनार्थमानावपि) सुवौ क्लृप्तौ भवतस्तदा
तयोरप्यत्रैव निदधातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अक्षोर्हिरण्यस्रकलावाज्यस्थालीं पृषदा—

ज्यस्थालीं सुषो वा कर्णयोः प्राशिप्रहरणे भित्त्वा ॥ ३२ ॥

प्राशिप्रहरणस्यैकत्वाद्वित्त्वा निधानमुच्यते । बोधायनस्यैवमेव पाठः । तस्मादत्र प्राशिप्रहरणे [इति] द्विवचनपाठः प्रामादिकः ॥ ३२ ॥

इन्धोरुलूखलमुसले ॥ ३३ ॥

इनो(न्) मुखस्योपान्तदेशे । तयोर्दक्षिणस्यामुलूखलं निदधाति । सध्यायामुसलम् । तदने-
कत्वेऽप्यत्रैव निधानम् ॥ ३३ ॥

दत्सु ब्राह्मणः ॥ ३४ ॥

दत्सु दन्तेषु ब्राह्मणः ॥ ३४ ॥

यदि ब्राह्मणो भवन्ति ॥ ३५ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थं सोमाभिषेकार्थं तथा कच्छं निदधाति । तदभावे न आपवचनम् ।
उपयुक्तपदार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

शिरसि कपालानि ॥ ३६ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३६ ॥

कच्छाद एककपालम् ॥ ३७ ॥

एकं च तत्कपालं वैककपालम् । यदेकमेकप्रयणादौ आकृष्टिभ्यश्चिप्रयणार्थं तं
नि(तमि)दधाति ॥ ३७ ॥

उदरे पिष्टसंयमनीं पात्रीम् ॥ ३८ ॥

उदरे नाभिदेशे निदधातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नाभ्यामाज्यस्थालीं पृषदाज्यस्थालीं च ॥ ३९ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३९ ॥

पार्श्वयोः शूर्पे छित्त्वा वैकम् ॥ ४० ॥

शूर्पे इति द्विवचनात्प्रकृतित्थं चातुर्मास्यादिष्वैकीकृत्यं च गृह्यते ॥ ४० ॥

अक्षण(वक्ष्ण)योः सांनायपकुम्भयो ॥ ४१ ॥

व्यक्तार्थमेतत् ॥ ४१ ॥

अण्डयोर्द्वेषदुपले ॥ ४२ ॥

अण्डयोर्मुष्कयोर्द्वेषदुपले निदधातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शिश्रेऽश्मान् च ॥ ४३ ॥

अश्मानः (श्मा स) समाहननार्थो गन्धते ॥ ४३ ॥

पष्टुमितिष्ठयोः] अग्निहोत्रस्यास्त्रीमन्वाहार्यस्थालीं च ॥ ४४ ॥

प्रतिष्ठे पादतले । अग्निहोत्रस्थालीं दक्षिणतः ॥ ४४ ॥

पक्ष उपामहरणीयं कूर्चं वेदम् ॥ ४५ ॥

उपामहरणीयं द्वियमाणस्याग्निहोत्रस्योपयमनार्थम् ॥ ४५ ॥

शिखायां शिरस्त उपसादनीयम् ॥ ४६ ॥

कूर्चं वेदं निदधातीति शेषः । यत्राग्निहोत्रस्योपसादनमुक्तम्—‘अवरेणाऽऽहवनीये
वर्मेण सादयति’ इति संगृह्यते ॥ ४६ ॥

इडापात्रं च ॥ ४७ ॥

शिरसि निदधातीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

इममग्रे चमसमिति मध्ये चमसम् ॥ ४८ ॥

मादयन्तामित्यन्तः । चमसोऽत्र प्रणीताप्रणयनं मध्य एतयर्चा निदधातीत्यर्थः ।
शिरस्तः प्रणीताप्रणयनं चमसं निदधाति (बौ० पि० १-८-११) इति बौधायनः ।
कंसादिभिः प्रणयनेऽप्यत्रैव निधानं तत्पूर्णा निधानवचनात् । मन्त्रस्तु निवर्तते चमस-
छिन्नाच्च ॥ ४८ ॥

अवशिष्टान्यन्तरा सक्थीनि ॥ ४९ ॥

अवशिष्टानि पात्राणि सक्थी(क्थनो)र्मध्ये निदध्यात् ॥ ४९ ॥

एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेतेति

विज्ञायते ॥ ५० ॥

यज्ञायुधानि यज्ञपात्राणि तद्वान् । एवं चितयज्ञपात्रनिधयोऽञ्जसा ऋजुना पथा च ।
सेयं पात्रचयनप्रशंसा तदाद्वार्या न तु फलोपबन्धः । ततश्च निधानकाले न विस्मर्तव्या-
नीतिमात्रः ॥ ५० ॥

अस्मृकैर्वर्धुष्टान्य(के विधूक्काण्य)वदानानि अपयि-

त्वा हृदयेऽस्य हृदयं निदधाति ॥ ५१ ॥

उक्तानां मांसानामुत्पुलके श्रपणम् । तस्येदानीं विशेषज्ञापनार्थोऽयं वा । पादमयपशु-
रसः । तद्वहितानि विधूक्काण्यरूप(व)दानान्यपमृ(ष्ट)तमांसानि । अवदानग्रहणं पादादिसहि-

तस्य चर्चश्रपणनिवृत्त्यर्थं वियुष्कश्रपणं पशुरसशोषणान्तमुच्यते । हृदयं प्रेतस्य हृदय-
देशे निदधातीति भावः ॥ ५१ ॥

दक्षिणहस्ते दक्षिणं वृक्षं सव्यं सव्यं इषामश्व-
बलाभ्यां त्विति ॥ ५२ ॥

निदधातीत्यन्वयः । तत्र सकृदुक्तेन मन्त्रेणोमौ वृक्षौ हस्ताभ्यां युगपन्निदधाति ।
प्रेताभिधानात् । वृक्ष्याभिधानादावृत्तिरित्यपरम् ॥ ५२ ॥

हस्तयोरेव मैत्रावरुणीभामिस्रां मित्रावरुणाभ्यां
त्वेति ॥ ५३ ॥

अत्राभिधानात्पूर्वकलष्टि आवृत्तिर्वाऽऽमिस्राभिधानात् ॥ ५३ ॥

वपसाऽस्य मुखं शोणोति मेदसा शिरसं शोणोति
(गुण्ण) मेदस पीवसा चेति (सं० ६) । अथेन
सपादवाल्मीकीर्षधर्मशोत्तरलोम्ना शोणोत्यथेवमेति
॥ ५४ ॥

व्यक्तम् । मेदसा शिरः—संपोर्णं मेदसा पीवसा चेति शोणोतीति शेषः ।
मन्त्रस्त्वेतावानेवात्र भवति । लिङ्गात् । ततः कृत्स्नधर्मा शोणोति । तथा बोधावन-
पाठात् । तत्र शिरसा शिरःशोणयनं पूर्वपादाभ्यां हस्तयोरपरपादाभ्यां पादयोरिति
द्वष्टव्यम् । दधद्विषद्व्यन्यर्थस्त्वयातैरेति मन्त्रान्तः ॥ ५४ ॥ (सं० ६) ।

अथेनमुपोषति मैत्रमश्वे विदह हति पुरस्तादाहव-
नीयेन ॥ ५५ ॥

प्रहिणुतात्पितृभ्य इति मन्त्रान्तः । उपोषणं दहनम् । दारुचिरेरेवात्र साक्षादग्नि-
संयोगः कार्यः ॥ ५५ ॥

भृतं यदेति पश्चाद्गार्हपत्येन ॥ ५६ ॥

उपोषतीति शेषः । वशिनीर्भवातीति मन्त्रान्तः ॥ ५६ ॥

तूष्णीं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनेन ॥ ५७ ॥

उपोषतीत्यमुर्कः ॥ ५७ ॥

पुरस्तात्सभ्याषसध्याभ्यामपोषासनेन च ॥ ५८ ॥

यत्र भवनीयः प्रसिधस्ततो दक्षिणतः क्रमेणैषां प्रक्षेपः ॥ ५८ ॥

अथैनमुपतिष्ठते सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैस्त्वन्तः । क्रमप्राप्ताया ऋच एव ग्रहणम् ॥ ५९ ॥

विज्ञानमुपैति यदूर्ध्वं धूम उदा(दि)याद्द्युल्लोको
भवतीति विज्ञायते । यद्यन्तारिक्षमन्तरिक्षलोकः ।
यदि पृथिवीं पृथिवीलोकः ॥ ६० ॥

विज्ञानं परीक्षणं तदुपैति, अनुतिष्ठेत् । धूमगतिवशात्तत्र यद्यन्तारिक्षमिति तिर्य-
गातिर्धूमस्योद्भाष्यते ॥ ६० ॥

अथनेन चितिमजमबलेन कुलयेन संवध्नाति ॥ ६१ ॥

यत्स्पर्शमात्राच्छिद्यते तद्विह बलमेकसरा रज्जुः ॥ ६१ ॥

अजोभागमित्युद्र(दृद्र)वन्तमनुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

यत्र लोका इति मन्त्रान्तः । उद्र(दृद्र)वन्तं दाहयद्याहु(दृहु)त्वं विच्छिद्य
पलायमानमजम्—अजो भाग इत्यनुवाकशेषेणानुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

अग्रेषु तद्विषयसेन जुहोति—अग्नये रयिमते
स्वाहेति ॥ ६३ ॥

तत्र चात्राग्नौ तद्विषयमग्नयेवाग्नीष्टमांसं च आतं यमसेन सप्तदेवानेन मन्त्रेण जुहु-
यात् । यमसोऽग्नैवान्यमु(उ)त्पाद्यत इति मातः ॥ ६४ ॥

नच च सुवाहुतीर्य एतस्य पथो गोप्ता इति ॥ ६४ ॥

यमत्र नाधीमस्तस्मै स्वाहेत्यन्तः । पर्णमयेन ह्रुवेण (बी० वि० १-११-१)
इति बीचायनः । तेन स्वाहान्तैर्यजुर्भिर्जुहुयात् ॥ ६४ ॥

अजोभयं प्रहरति । येन जुहोति ॥ ६५ ॥

येन होमकृतक्षमसेन ह्रुवेण (जुहोति) तदुभयं चात्राग्नौ प्रहेत् ॥ ६५ ॥

अपरेणाग्निं प्राक्मुख्य उपविश्याथैनं याम्येन सूक्तेन
नवर्चेन परावाऽनुश्रुति मकेतुनेति ॥ ६६ ॥

परावेति वचनात्प्रथमोत्तमयोर्नाम्यासः । अनुशासनवचनादूर्ध्वर्चसंतानेऽप्येकश्रुत्यमि-
त्यादिधर्मसिद्धिः । महताऽग्निदेवापि गच्छतादित्यन्तः ॥ ६६ ॥

जघनेन दहनदेहमुदीचीस्तिस्रः कर्षूः स्वात्वाऽ-
श्मभिः सिकताभिश्चावकीर्यापुग्मिरुदुक्कुम्भैरपः
परिष्ठाप्य तासु ज्ञातयः संग्राहन्तेऽश्मन्वतीरेवती-
रिति ॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

वाभानुत्तरेमेति मन्त्रान्तः । उदीचीरुदगायताः । कर्षूः (र्षू) शब्दो दीर्घगर्तवाची ।
ताता पूर्वलोस्त्रिन्य (स्वा) न्ते ततो मध्यमा ततः पश्चिमादि (इ) ति क्रमः । सर्वास्ता
दक्षिणापवर्गजघन्यन्ते पित्र्यत्वात् । तथा चाऽऽह बौधावनः—जघनेन दहनं तिस्रो
दक्षिणाप्राचीः कर्षूः कुर्वन्ति (बौ० पि० १-११-१३) इति । परिष्ठापनमु-
दकनिनयनेन सूत(द)कीकरणम् । तासु ज्ञातयः कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमात्
॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

जघनेन कर्षूः पलाञ्जशास्त्रे शमीशास्त्रे वा निघ्नन्ति ॥ ६८ ॥

दक्षिणोत्तरयोः स्थापयन्ति । तोरणवत्तस्योरुतरा प्रथमे स्थाप्यते ॥ ६८ ॥

अथैनं(ने) दर्भमयेन शुल्बेन संबध्यन्ते(ते)ऽन्तरेण
प्रसर्पन्ति यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रमिति ॥ ६९ ॥

सर्वतनुं पुनार्मात्यन्तः । अत्रापि कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमः प्रत्येतन्यः ॥ ६९ ॥

अघ्न्यः शास्त्रे व्युदस्यति या राष्ट्रात्पञ्चादिति ॥ ७० ॥

संसृजापेत्यन्तः । अघ्न्यः सर्व(र्वेषां) पश्चाद्गन्ता । वृद्धामा(त्या) अनयर्चा शास्त्रे
उत्तिष्ठथापात्यन्ति ॥ ७० ॥

चद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थापानवेक्षमाणा
आ(अ) षोऽवगाहन्ते—घाता पुनातु सविता
पुनात्विति ॥ ७१ ॥

आदित्योपस्थानं(नादिकं) सर्वे कुर्वन्ति । न केवलं जघ्न्यः । अनवेक्षमाणाः
पृष्ठतोऽवीक्षमाणा अवगाहन्त इति । सशिरोवमज्जानात्मकं श्वाभ्युच्यते न जलप्रवेश-
मात्रम् । समानमास्तानादित्युत्तरत्वानुवादात् । घाता पुनातु सविता पुनात्वित्यनुवाक-
शेषः । सूर्यस्य वर्षसेत्यन्तः ॥ ७१ ॥

केक्षाग्रकीर्य पाश्मूनोप्येकवाससो दक्षिणामुखाः
सकृदुन्मज्ज्योत्तीर्य सव्यं जान्वाप्य वासः पीड-

यित्वोपविष्टन्त्येवं त्रिस्तम्भस्यह (य) ५ गोमन्ना-
मधेयं तिलमिषमुदकं त्रिस्तम्भस्याहरहरस्त्रिभि-
कोत्तरहृद्भिरेकादशाहात् । अमतीक्षा ग्राममेत्य-
यत्प्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७२ ॥

अत्र शास्त्रान्तरोक्तविधिः—यस्मिन्दिने ध्रियते तत्रैव दहनं कार्यम् । तत्राऽऽह
बृहस्पतिः—प्राप्ते सद्यस्तु पञ्चत्वे हविर्देयं हुवाशन इति । यस्य तु राज्ञो मरणं तस्य
श्वभूते दहनं कार्यम् । राज्ञो न कुर्यात्प्रमो(ह्वृ)वृत्तोऽपीति निषेधात् । अत एव दाहा-
द्याहितवह्निषु मरणा[द]प्यन्येष्वित्यादिविधिभिः शेषाः प्रवर्तन्ते । यत्र तु दिवा दहनान्तं कर्म
समापयितुमशक्यं स्यात्तत्र दिवा कर्मारम्भं कृत्वा राज्ञो समापयेत् । 'यदि स्याद्विवाऽऽर-
म्भः शेषं संपादयेन्मिथी' इति वचनम् । तद्विषयमेव कात्यायनवचनम्—

राज्ञो वृध्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्वपनवर्जितम् ।
श्वभूते वपनं तत्र केशमार्गं विधीयते ॥ इति ।

दिवा दहने तु दहनस्नानान्ते तदङ्गभूतं केशश्मश्रुमात्रवपनमग्निदो यवति । तथाऽ-
ग्निदः कर्ता दाहाङ्गभूते वपने काळान्तराणि च स्मर्यन्ते(न्ते)—

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽप्रमादतः । इति मरद्धानोक्तेः ।

अत्र(त्रा)प्रमादतइत्यनेनाग्निदाननिमित्तत्वमुच्यते । एवमुक्तेषु पञ्चसु कालेषु पूर्वपूर्वस्व
भद्राग्निपादनसप्रादियोगदुष्टत्वं उत्तरोत्तरकालः परिग्राह्यः । न त्वगुहे पूर्वाग्निमेव ।
अत्रापवादः—

स्त्रीपुत्रानुजशिष्याणां संस्कर्ता नैव वापयेत् ॥ इति ।

स्त्रीशब्देनात्र भार्यैव गृह्यते । स्त्रीतीनां त्वपरवयसामेव वपनमिष्यते । अनुमाविनां
च परिवापनमिति वचनात् । तेषां तु शान्तिकर्मास्त एव वपनम् । इह सूत्रकारेणानुपदे-
ष्टात् । एवमिह वपनं द्विविधम् । दहनान्तं शुद्ध्यर्थं चेति । तत्र दहनान्तमग्निदस्य वैश्वे-
धिकम् । तस्यैव बाहकानां शुद्ध्यर्थं तु सर्वसाधारणस्नानाच्छान्तिकर्मान्त एव शुद्ध्यर्थं वपनं
कार्यमिति माण्यकाराभिप्रायः । ततः उदकं पिण्डं च दत्त्वा नम्रप्रच्छादनं विधेयम् ।
तदाह नारदः—

+ 'गोमन्नामधेयम्' इति ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नोस्ति ।

आत्वा दग्ध्वा पुनः आत्वा तोषं दद्याद्यथोचितम् ।

नम्रप्रच्छादनं दद्याद्भोजनेन सह द्विनः ॥ इति ।

तत्र तोषदानार्थं ग्रामाद्वाहिस्तृकान्ते कुण्डे पाषाणस्यापनं कार्यम् । उपकपात्रं द्विवि-
धम् । यद्यन्ते वासोदकं तिलोदकं चेति । तद्दानप्रकारो वक्ष्यते—केशान्प्रकीर्येत्यादि ।
उपवेशनान्तं त्रिः कृत्वा तत्प्रत्ययमुदकमुत्सेवनीयं तत्प्रत्ययमिति । मृतस्य गोत्रनामनिर्देश-
जन्यं प्राकट्यमुच्यते । तथा गोत्रनाम गृहीत्वा इत्याश्रयः । तद्यथा—वात्स्यायनाय
विष्णुरातय इति । अत्र परिधानीयस्यान्तं त्रिगुणं (संभुज्य) प्रसज्यमुपवेष्टव्योदये पित्रर्धे-
न तदुदकं त्रिरुत्तिष्ठति । अमुष्यायणायामुष्मे प्रथमेऽहनि तद्वासोदकं ददातीति
सकृत् गोत्रनामनिर्देशः । अथ(श्र) तिलमिध्नाऽन् त्रीनुदकाञ्जलीन् ददाति । अमुष्या-
यणायामुष्मे प्रथमेऽह्न्येततिलोदकं ददाति । शातीनां तु विधिवत्साम्याचारिकेषु च
वक्ष्यते ॥ ७२ ॥

अन्ननामध्ययनाथः कथ्योदकोपस्पर्शनान्यकालम-
नूचीनेषु द्वयहं उपह२ षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्वन्न-
नवर्ज२ संवत्सरं मातरि पितर्याचार्य इत्येके
॥ ७३ ॥ अनन्ननामध्ययनवर्जं यावज्जीवं प्रेतव-
त्कृतो(पत्यु)देकापस्पर्शनमेके ॥ ७४ ॥ भुक्त-
मद्यः शय्याः अन्नचर्चं सारलक्षणमधुमा२सवर्जनं
च ॥ ७५ ॥ (स० ८) ॥

इति सत्यापाढविरच्यकोशिश्रौतसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-
शप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ(श्र) भार्यायां परमगुरुषु च मृतेषु तत्प्रति(सं)वन्धिनामकालमेजनमित्यादि-
विधिर्भवति । तत्र परमगुरुष आचार्याः । आचार्यः पिता । तदग्रजः पितामहः । तद्भाता-
ग्रपितामहस्तद्भाता । तेषां भार्याश्च विज्ञेयाः । तन्मरणकालात्प्रभृति षष्टिषाट्काकालः
पर्यन्तमनशनमातुरभ्यञ्जनानि मन्त्रपुष्पताम्बूलवर्जनानि । ततोऽन्वहं तु केशान्प्रकीर्ये-
त्यादिविधिना वासोदकस्य तिलोदकस्य च । ततोऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्थिय आहुस्त-
त्कुर्वन्ति (म० पि० १-२-७२) इत्येतत्तेषामग्निदस्य च समानम् । इतरे(षां)पु
चैतदेवैक उपदेशास्तस्मिन्पक्षेऽन्येषामपि सपिण्डानां मरणेऽयं विधिर्भवति । वक्षान्तरेष्व-
न्वहं ज्ञानमेव । तथा समन्तोदकेष्वपि पक्षद्वयं यावता हि संवन्धो ज्ञायत इति तेषां
मध्युपादानात् । तेषां तु ब्राम्हणसामर्थ्यादुदकोपस्पर्शनमपि पक्षे न भवतीत्यपरम् । असं-

सृष्टेषु बालेषु सृष्टेषु तन्मातापितृणां वैवोदकस्पर्शनं भवति । ज्ञातीनां चात्र मरण-
निमित्त(क)मुदकोपस्पर्शनं न विद्यते । किंत्वाशौचनिवृत्त्यर्थमेव तद्व्यति ।
अपाशिदस्य (देव) वासोदकं तिलोदकं चान्वहमेकोत्तरवृद्धिः कार्यः । तावद्वृद्धिश्च
कर्तव्या चावत्पिण्डः समाप्यत इति स्मरणात् । दहनदिवसं तु गृहप्रवेशसमये कर्तव्य-
माह नौधायनः—अथाप्रतीक्षाः कनिष्ठप्रथमा ग्राममायान्ति । गृहद्वारे निम्नपत्रं प्राश्याप
आचम्य गोशकृत्सुवर्णापोऽग्निगौरसर्षपान्संस्पृश्यादमनि तिष्ठन्तीत्येके । यत्र च प्रेतस्य
प्राणा उत्क्रान्ता भवन्ति तत्रोदकमिश्राश्चित्ततप्लुलान्संग्रहिरन्ति—स्वस्थस्य वा
गृहाणामशेषे शिवं वास्त्वास्ताम् । इति षोडशोक्त्याऽगारं प्रविशन्ति । एकरात्रमु-
पोष्य तेषामक्षारलवणभोजनमधःशयनं ब्रह्मचर्यं चाऽऽदशरात्रं (प्रातः) सायंप्रातः
स्तूणीमुपलेषु पिण्डं निपृणुयात् । सायंप्रातः सकृदुदकक्रिया । अप्येषा पत्नी नाश्री-
यात्पकाचस्य । दशमेऽहनि त्रिरुदकमुत्सिञ्चन्ति सर्वेऽवाद्याः । अप्येकादश्यामेकोद्दिष्टं
कुर्वन्ति (बौ० पि० १-४—१९ । २४) इति ।

अथातो सृत्वालिं व्याख्यास्यामः—प्राग्दक्षिणायतनं चतुरश्रं गोमयेनोपलिप्य
प्राचीनावधीती दक्षिणामुखः सत्यं जानुं निपात्य सकृदुद्धिरुयाद्विरम्युक्ष्य दक्षिणामान्दर्भा-
न्संस्तीर्याद्विर्मार्जयेत्स्थोपस्तरणाभिचारितं सकृत्तिलमिश्रं अरुमवयति मुष्टिप्रमाणं कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा हस्तेन—‘अमुकमोत्रायैतत्ते ओदनः स्वधा नमः इति । अथाङ्गुष्ठे-
नाभिमृश्यावाज्जनान्मयज्जने मधु वासो दशोर्णा वा गन्धपुष्पधूपदीपैर्हस्ताद्विपरीतात्सायं-
प्रातर्दशरात्रं कृत्वा स्वस्ति (कामं) ग्रामं भोजयेत्वा दशम्यां विष्णुताहारं सायं
बलिं दत्त्वाऽप्येकादश्यामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

न जानु इयेनकाकादीन् पक्षिणः प्रसिषेधयेत् ।

तद्व्यास्तस्य पितरः समायान्तीति वैदिकाः ॥

इति विज्ञायते (बौ० गृ० शो० सू० ४-१-१ । ३) इति ।

अथ नग्नप्रच्छादनम् । तत्र वैलानसः—

वासोऽद्यं च जलं कुम्भे प्रदीपं कांस्यभाजनम् ।

नग्नप्रच्छादने श्राद्धे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ इति ।

भूमिः—तिलोदकं तथा पिंडान्नग्नप्रच्छादनादिकम् ।

राशौ न कुर्यात्संध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम् ॥ इति ।

नारदोऽपि—नग्नप्रच्छादनं कर्तव्यं भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—सुवर्षं च सप्तमं च सहस्रं वेदपारगे ।

तथैव वेद्यं तद्विधाय द्वितीयेऽह्नि वा कारयेत् ॥

अथ दिवैव पिण्डदानान्तं कृत्वा नम्रप्रच्छादनमपि कर्तुं शक्यते । तत्र तथैव
देयम् । यत्र तु रात्रौ दहनं पिण्डान्ते वा सूर्यास्तमवस्तम द्वितीयेऽहन्येतदेयमिति
[वि]वेकः । न च 'नक्तं आह्नं कुरीत' इत्यादिनिषेधात् । एवमेकोत्तरवृ-
द्धिनवश्राद्धयोरपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—

रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्वपनवर्जितम् ॥ इति ।

अथैकोत्तरवृद्धिश्राद्धमुच्यते । तत्र नैरिदेः—

आह्नयेकोत्तरं वृद्ध्या कर्तव्यं तु दिने दिने ।

अवसानाद्धलीनां तु द्विगुणं प्रत्यहं परम् ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—

एकोत्तरं यथाशक्ति मुक्तिं दद्याद्विजन्मने ।

दशकं वा शतं वाऽपि सहस्रं वा सहेमकम् ॥

देयं विधं च तस्मिन्स्तेर्यथा पुङ्गं यथा सुसम् ॥ इति ।

अथ नवश्राद्धमुच्यते । तत्र नौघायनः—'मरणाद्विधयेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं
कुर्यादा नवमात् । यदि नवमं विच्छिद्येदेकादशे तत्कुर्यात्' इति । तथा च प्रथमे
तृतीये पञ्चमे सप्तमे नवमे चेति पञ्चैतानि नवश्राद्धानि भवन्ति । ततश्च नवं च
तच्छ्राद्धं च नवश्राद्धमिति प्रत्यग्रपरो नवशब्दः । प्रत्यग्रता तु शावाशौचे वर्तमान
एव क्रियमाणत्वात् । यद्यपि नम्रप्रच्छादनदेरप्यास्ति प्रत्यग्रता तथाऽपि पङ्कजशब्दवधो-
गरूढ्या नवश्राद्धशब्दोऽपि कश्चिदेव वर्तते इति द्रष्टव्यम् । यथा यथेकादशेऽह्नि कर्तव्यं
प्रथममासिकश्राद्धं तस्यापि नवश्राद्धसमरूपा भवति । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

सप्तमेऽह्नि तृतीये च प्रथमे न मे तथा ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥ इति ।

अथैकादशेऽह्नि क्रियमाणस्य प्रथममासिकश्राद्धस्याऽऽशौचापगमोत्तरकालिकत्वा-
त्कथं नवश्राद्धत्वम् । अत्रोच्यते । सत्यं दशाहपर्यन्तमाशौचं सामान्यतः । श्राद्धकर्ता(र्तुः)
तु प्रथममासिकश्राद्धस्यापि पर्यन्तमाशौचमस्त्येव ।

एकादशेऽह्नि संप्राप्त एकोद्दिष्टे कृते यदि ।

पिण्डमेकं प्रदातव्यमाशौचं त्वा प्रदानतः ॥ इति स्मृतेः ।

तस्मात्तस्याप्यशुचिना क्रियमाणत्वाद्युक्तं नवश्राद्धत्वम् ।

अथ यत्र दशाहमध्ये दर्शागमः स्यात्तत्र दर्शो पिण्डोदकदानं समापनीयम् । उत्तर-
दिनदेयमप्युदकपिण्डदानमपकृष्य देयमिति यावत् । तदाह वसिष्ठः—

अमावास्यामतिक्रम्य मर्यादा तत्र चेद्भवेत् ।

द्विचन्द्रदर्शने दोषो महानित्यवधार्यताम् ॥ इति ।

भगिष्यपुराणेऽप्युक्तम्—प्रवृत्ताशौचं तन्मस्तु यदि दर्शो प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान्दानमात्रं समाचरेत् ॥ इति ।

ब्रह्मशूक्तः—आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।

समाधिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥ इति ।

पैठीमासिः—आद्येन्दावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरेन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समदनुते ॥ इति ।

मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः—अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डाञ्जलाञ्जलीन् ॥ इति ।

इदमपि व्यहमध्वे दर्शपाते । तद्धर्षं दर्शो तु पित्रोरपि तन्त्रं समाप्यमेव ।

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्ववस्येत् व्यहात्परम् ॥ इति गार्ग्योक्तेः ।

अन्येषां तु व्यहमध्वेऽपि समाधिरिति ग्रन्थान्तरोक्तम् । बौधायनेऽपि—

दर्शो दशाहमध्ये स्याद्धर्षं तन्त्रं समापयेत् ।

त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृताविति निनिश्चयः ॥ इति ।

मदनपारिजाते तु गार्ग्यवीयमापदनैरसप्तप्रादिविषयम् । व्यहोर्ध्वमपि पित्रोर्न तन्त्रं
समाधिरित्युक्तम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्पावाढहिरण्यकेशिपितुमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां

प्रयोगवैजयन्त्या वृत्तावष्टाविंशप्रश्ने द्वितीय पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

अथ संचयनकालो निरूप्यते—

अपरेद्युस्तृतीयस्यां पञ्चम्याः सप्तम्यां वाऽस्थी-
नि संचिन्वन्ति ॥ १ ॥

अपरेद्युर्दहन् नदिवसात्परस्मिन्दिवस इत्यर्थः । तृतीयस्यामित्यादि तु रात्र्यभिधानमुखे-
नाहोरात्रलक्षणात्तृतीयस्यादिवाक्यान्तरोक्तद्वितीयादिवसापेक्षयाऽत्र वेदितव्यम् । न तु दह-
नदिवसापेक्षया । अत आह बोधायनः—अथातः संचयनम्—एकस्यां ध्युष्टायां तिसृषु
वा पञ्चसु वा सप्तसु नवसु वैकादशसु वाऽयुग्मा रात्रीरर्धमासान्मासानृतून्संवत्सरं वा
संप(पा)द्य संचिनुयुः (बौ० पि० १-१४-१) इति । अन्ये तु तृतीयस्यामित्या-
दिषु ध्युष्टायामित्यध्याहारेण तमर्थं साधयन्ति । संचिन्वन्तीति संनिवपन्ति वक्ष्यमाणा-
अग्निचिदादय इत्यर्थः । अत्राऽऽश्रयणेन च कृष्णपक्ष एकदशीत्रयोदशीदर्शोष्णाषाढीफा-
ल्गुनीशोधपक्षीभिन्नर्क्ष उक्तम् । तदाऽऽशौचमध्येऽसंभवे तद्धर्षं च प्रागब्दात्करणे
ज्ञेयम् । आशौचमध्ये तु संवर्त—

प्रथमेऽहि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु—अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेत् । इति ।

द्वितीयेऽप्युक्तम् । वैज्ञानसस्तु संचयनं चतुर्थ्यामिति । यमोऽपि—

भौमार्कपन्द्वारेषु तिथिषुमे विवर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादत्वे द्विपादत्वेऽस्थिसंचयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादत्वे विशेषतः ॥ इति ।

शौनकः—पालाशेष्ववस्थिदाहे च सद्यः संचयनं भवेत् । इति ।

काम्यकरणे तु तस्य विरात्रमाशौचम् । द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् ॥ १ ॥

शरीरोत्सिकेनोदकेनौदुम्बरशास्त्रया प्रका-

ययच्छरीराण्यबोक्ष्य यं ते अग्निममन्था-

मेति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अवशयितव्यमिति मन्त्रान्तः । शरीरमुत्सि(सि)च्यते यस्मिन्तदिदं शरीरोत्सिकतम् ।
तेनोदकेनौदुम्बरशास्त्रया प्रकाययजनतिदहन् । केचिदप्रकाययन्नविकलं कुर्वन् इति ।
शरीराण्यबोक्षति—यं ते अग्निममन्थामेति । पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम् । अथवा सर्वान्तेऽबोक्षणं,
यचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति न्यायः अचेदानीं कृत्स्नशवाग्निरनुगमयितव्यः । होमाद्यर्थ-
मस्य पुनर्दहनपर्यन्तं वा वार्यत्वात् । पुनर्दहनाग्नेर्य(र)भावेऽपि वक्ष्यमाणाहुतिपर्यन्तं वा
धार्यत्वाच्च ॥ २ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रः

सुवाहुतीर्जुहोत्यवसृजेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

आक्षणमाविशेत्यन्तः । अत एव शवाग्नेरङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य मिष्कृष्य तस्मिन्-
वसृजेति तिसृभिः प्रतिमन्त्रं सुवाहुतीर्जुहोति चोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानमिति न्यायः ।
सुवस्त्वत्र यज्ञियदारुणा कार्यः । तत्र सोमयाजिनस्तु निवपनान्ते पक्षेऽत ऊर्ध्वं शवाग्निं
निधाय मान्युषयोगात् ॥ ३ ॥

अपुग्भिर्दक्षुर्भैरवोक्षितमवोक्ष्यायुजः स्त्रियः संचिन्वन्ति ॥४॥

स्त्रियोऽत्र पञ्चाभिप्रेताः । तयोत्तरत्र वचनात् । तत्रायुज इति का(काः) पुनस्ताः ।
यजमानस्य भार्ये(र्या इ)ति वैखानसः । ता यदि पञ्च न विद्यन्ते तत्रान्वा योजयि-
तव्याः । स्ववोक्षितमर्था(स्थी)न्यवोक्ष्य चिन्वन्त्यादायाऽऽदाय वक्ष्यमाणविधिना संचि-
न्वेरन्निति ॥ ४ ॥

यस्याः पुनः प्रजननं न स्यात्सा सव्ये हस्ते
नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां वृद्धतीफल-
माश्रय्य सव्येन पदाऽऽदमानमास्थाप्य सव्येन
पाणिना प्रथमानन्वीक्षमाणाऽस्थीन्धादत्त उत्ति-
ष्ठत इति ददभ्यः शिरसो वा ॥ ५ ॥

प्रजननं प्रसूतिः । तत ऊर्ध्वं यस्यां न संभाव्यते या न गर्भिणीति न्याय(या)त् ।
नन्वेवं सति या न गर्भिण्येव ब्रूयात् । यदि मृतस्यैव स्त्रियो(स्त्री) इष्यन्ते(ते) न
त्वन्या [इति] नियमोऽस्ति संभाव्यते चान्यासु । तत्रायुज इति बौधायनोक्तं 'याऽस्य
स्त्रीणां मुख्या (बौ० पि० १-१४-६) इति च संख्यानिधुरस्यर्थं न तु त्रित्वादिते-
रुयानुज्ञानार्थम् । पतिपत्ति(स्त्री)षु पश्चादपि गर्भाधानं तस्मात्तदर्थवादेन वा यत्नः ।
अन्वीक्षमाण उत्तिष्ठत० देवः सविता दधास्त्विति मन्त्रान्तः । इत्यत्राऽऽददीत ददभ्यः
शिरसो वेति विकल्पः ॥ ५ ॥

तद्वाससि कुम्भे वा निदध्याति ॥ ६ ॥

तदास्थि सैव निदध्यात् ॥ ६ ॥

इदं त एकमिति द्वितया(तीयाऽ)स्ताभ्यां बाहुभ्यां वा ॥ ७ ॥

द्वितीयेष्वपि यस्याः पुनरित्यादि समानम् । मन्त्रस्त्विदं त एकमित्येतावान् । द्विती-

याया अत्रांसाभ्यां बाहुभ्यां वेति प्रवेश(प्रदान)प्रदर्शनम् । तेन कान्तश्च द्वितीयायाः प्रवेशो वेदितव्यः ॥ ७ ॥

पर उ त एकमिति तृतीया पाश्वाभ्यां
श्रोणीभ्यां वा ॥ ८ ॥

पर उ त एकमित्येतावान्मन्त्रः । कटिकण्ठयोर्मध्यमस्य प्रदेश इति ॥ ८ ॥

तृतीयेन ज्योतिषेति चतुर्थ्यूर्ध्व्यां जरूपाभ्यां
वा ॥ ९ ॥

तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेत्येतावान्मन्त्रः । कटिगुरुयोर्मध्यदेशः ॥ ९ ॥

संवेशन इति पञ्चमी पद्भ्याम् ॥ १० ॥

संवेशन इत्यर्धर्चग्रहणम् । पद्भ्यां चरणाभ्याम् ॥ १० ॥

एवमेवायुजाकारं सु[सं]चितं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

एवमेवैतेनैव कल्पेन स्वेन स्वेन मन्त्रेण स्वस्वप्रदेशान् । आयुजाकारं त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिरित्येवमयुग्मपराया [जा]वृत्त्या सुसंचितं निरवशेषं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

भस्माभिसमूर्धं संहृत्य शरीराकृतिं कृत्वा शरी-
राण्यादायोचित्प्रवेहीति ॥ १२ ॥

नाकमधिरोगेहममित्यन्तः । भस्माभिसमूर्धं (मु)का संकलनं कृत्वा सकलमेकीकर-
णमिति यावत् । अथ तत्संहृत्य संस्मृष्टं कृत्वा (ततो) दक्षिणाशिरसं शरीराकृतिं
कृत्वेति । तथाऽऽह नौषाधनः—अथैनं सुसंचितं संचित्य भस्मपिण्डं करोति । तं
तथा करोति । यथाऽस्य कपोतश्चायायां नोपविशेदिति । अथैनमपरिमितैः शुद्र-
मिश्रै रक्षिभिः परिचिनोति न तेन परिचिनुयात् । यथाऽस्य कपोतश्चायायामुपवि-
शेदिति । अथैतान्वरूपीन्याद्भिः प्रक्षाल्य कुम्भे वा सते वा कृत्वाऽऽदायोपोत्तिष्ठति
(नौ० पि० १-१४-९) इति । निधानदेशं गच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

शम्भ्यां पलाशमूले वा कुम्भं निधाय जघनेन

कुम्भं कर्षादि समानमा स्नानात् ॥ १३ ॥

शमीवृक्षमूले पलाशवृक्षमूले वा तूष्णीं कुम्भं निधायेत्यग्निदः । ततोऽमात्याः
कुम्भस्य पश्चात्कर्षणस्नानादि तदवगाहनस्नानान्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

मृदा स्नातीत्येके ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

मृदा मात्राण्यमिलिष्य स्नातव्यमित्येके शास्त्रिनः समामनन्ति । अप्रापि विधिः
समानः ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

अथातो हविर्याजिनो(यज्ञियं)निवपनम् । यं काम-
येतानन्तलोकः स्यादिति ॥ १५ ॥

यं मृतं मनसाऽपेक्षितं(तो) लोकः स्यादित्यग्निदः कामयेत तस्येदानीं हविर्यज्ञियनि-
वपनमुच्यते इति शेषः । यथा हविर्यज्ञेषु संस्कृतशूर्पादौ यो ह(यद्ध)विनिरूप्यते,
एवं संस्कृतदेशेऽस्थीनि न्युप्यन्त इति हविर्यज्ञियवादः ॥ १५ ॥

समस्या उद्धतेऽवोक्षिते सिकतोपोम्ने परिश्रिते
वाग्यतोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निवपति-
पृथिव्यास्त्वा अक्षित्या अपाभोषधीनां रसेन
स्पर्शे लोके निवपाम्यसाविति ॥ १६ ॥

समस्या इति छान्दसः सुहागमः । समाया भूसंवन्धिनि प्रदेश उद्धतेऽवोक्षत
इत्यादीनि तद्विशेषणं(गानि) । तत्र दक्षिणाग्रान्दर्भान्सम्यक्परिस्तीर्य वाग्यतोऽन-
न्वीक्षमाणोऽग्निदोऽनेन मन्त्रेणास्थि निवपेत् । मन्त्रान्ते संनुच्या मृतस्य नाम गृह्णाति ।
तत्क्रियमाणं कुम्भनिधानं कर्षूजननयोर्मध्ये क्रियते । निवपनदेशमपरेण तु कर्वादि-
कुम्भं निधाय । अथातो हविर्यज्ञियनिवपनम् (आप० पि० १-३-१०) इत्याप-
स्तम्बीये तथैवानुक्रान्तत्वात् ॥ १६ ॥

अनन्तलोको ह भवतीति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिसत्रन्यायेन(न्यायाज्ञा) र्थवादफलमिह प्रकृतमित्यामिप्रायः ॥ १७ ॥

अथ यदि पुनर्दहनन्तः स्युः (हृदयं निदधाति) ।

अग्निहोत्रहवर्णी कृष्णाजिनः श्रम्यां दृषदुपले च

नानुप्रहरेयुः ॥ १८ ॥

नन्वत्र यद्युपबन्धः किमर्थमपैकेषां कुम्भान्तं निधानमिति परमते पुनर्दहनस्य सोम-
याजिमात्रविषयतया काचित्कत्वादयं कुतो विधीयत इति न तु कस्मैचित्प्रयोजनायेति
केचित् । तदसारम् । परमतविषयतयायोगात् । स्वमतमेव ह्यनुक्रम्यते । तत्र यद्यनुक्र-
म्यमाणमपि परमतं(मात्रविषयं) स्यात् । न तु स्वमतोपदेशमध्ये कस्यचित्परमतमात्र-
विषयमुच्यते । अपि चात्र परमते निवपनलोष्टचित्योरपि काचित्कत्वा तत्रापि

यद्यनुबन्धः कर्तव्यः स्यात् । न च दृश्यते तस्मादनुकम्ब्यते । तस्मादनुकम्बमाणे स्वमते
 एवास्य वक्तव्योपपत्तिः । अत्र ब्रूमः— इयं तावत्पुनर्दहनलोष्टचयने कामनिमित्तरहिते
 वक्ष्यते । अतो न तयोः कामनिमित्तताव(च) पृथक् संभवतीति न समुच्चयः प्राप्तः । तत्र
 लोष्टचित्ते तूर्ध्वं पुनर्दहननिमित्ते चैवं समुच्चयो न घटते । अशक्यत्वादिष्टकामिरभ्युप-
 हितानामस्त्वानुद्धरणयोगाच्च । न तु पुनर्दहनादूर्ध्वं शक्यते लोष्टचित्तिः । अस्थिस्थाने
 कथं चिद्भस्मोपयोगमावादास्थिनिवपनमात्रलोपाच्च । सत्यं शक्यते । प्रतिषिध्यते त्वय-
 मर्थः । न चात ऊर्ध्वं श्मशानं कर्तुमाद्रियते (इति) । तस्मान्नोभयता(पाऽ)पि समुच्चयः ।
 अतः प्रतिषेधन्यायप्राप्तः पुनर्दहनलोष्टचित्तयोः स्वमते मिथो विकल्पः । तस्य सूच-
 नार्थोऽयं यद्युपबन्धः सति ह्यास्मिन् यद्युपबन्धे स्वमते न तथा मिथो विकल्पः स्पष्टो
 भवति । तस्मात्सर्वाहिताग्नीनां सूत्रकारमते विधिः पुनर्दहनान्त एव स्यात् । लोष्टचि-
 त्वन्त एव वा । तेनायमर्थः । यदि पुनर्दहनं करिष्यन्तः स्युर्न तु लोष्टचित्तिं तदा
 पात्रचयनकालेऽग्निहोत्रहवण्यादीनि पञ्च पात्राणि न चिनुयुः । तत्र पात्रचयनेऽनुग्रहरण-
 म्यपदेश उपयुक्तसंप्रत्ययार्थो भवति (इति) हि पात्रचयनं कर्मसूपयुक्तानां पात्राणामनु-
 ग्रहरणानुक्रान्तेरेव पुनर्दहनस्य कार्यत्वादिति भावः । अत एवाग्निहोत्रहवण्यादिभिरेव
 पुनर्दहनम् । अत एवानाहिताग्नेः पुनर्दहनाभावोऽप्यनुसंधेयः ॥ १८ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रो रात्री-
 रिद्ध्वा दहनवदवकाशं जोषयित्वाऽग्निमुपसमा-
 वाय संपरिस्तीर्यापरेणार्घिं दक्षिणाग्रान्दर्भान्स-
 स्तीर्य तेषु कृष्णाजिने शम्यार्थां हृषदुपलाभ्यां
 मवाञ्जनं शरीराणि सुसंषिष्टानि पेपयित्वाऽऽ-
 व्यकुम्भे समुदायित्वाऽग्निहोत्रहवण्या जुहोत्य-
 स्मात्त्वमधि जातोऽसीति ॥ १९ ॥

अत एव शवाग्नेरेव महान्तमङ्गारं दक्षिणतो निष्कृष्य तत्रैवेनं तिस्रो रात्री-
 लीनहोरात्रम(त्रान)जसं प्रज्वालयेत् । निर्वर्तिते त्वस्मिन्लव्याग्निरनुगमयितव्यः । एवमत्र
 त्रिरात्रमिन्धनपूर्वकत्वनियमाद्दशमेऽहनि श्रान्तिकर्मनियमाच्च । अष्टमेऽहनि संचयनम-
 संभवेऽप्युपस्तम्भयति । तस्मात्पुनर्दहनविषये द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानामेषामन्यतम-
 स्मिन्नहनि संचयनं कृत्वा तत्रैव पुनर्दहनप्रयोगारम्भः कार्यः । पुनर्दहनाभावे त्वष्टमेऽहनि

संनयनमवकर्ष्यते । दहनवद्दहनस्यैव तल्लक्षणमतमवकाशं परिगृह्येत्यर्थः । अत्रापि
यावदर्थमुद्धननावोत्तणे द्रष्टव्ये । तत्र निर्मथिताग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमिद्धञ्च परिस्तीर्य दर्भ-
संस्तरणादि कुर्यात् । दक्षिणाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमघरलो-
माऽऽस्तीर्य तस्मिन्प्राचीनां कुम्भाः शम्भां निधाय तस्यां (हृषदुपलमत्याधाय) हृषदम-
स्याधाय तस्यामुपलमत्याधायति । अथोक्तान्यस्मीनि विनष्टि । अवाञ्जनमवाच्यावाच्य
पेषणानुगुणमाज्येन पुनः पुनः पेषयतीत्यर्थः । एवं सुसंविष्टानि विष्टाऽऽज्यकुम्भेऽवधाय
समुदायुत्य द्रवीकृत्य तस्मादाज्यादाग्निहोत्रहवर्णां पूरयित्वा मन्त्रक्रमप्राप्तयाऽस्मात्स्वमधि-
मुषर्गाय लोकाय स्वाहा, इत्येतयर्चा जुहुयात् । एतमेवान्तं न केवलमेता-
वदेव क्रियते, किन्तु यावत्कुम्भ आज्यमिश्रमस्य नास्तीति ज्ञायते तावत्पुनः पुनः
पूरयित्वा, एतयर्चा पुनः पुनरभ्यस्यमानया जुहुयात् ॥ १२ ॥

एतयैषान्तमग्निहोत्रहवर्णां कृष्णाजिनं शम्भां

हृषदुपले चानुमहरेयुः ॥ २० ॥

अत्रैव पुनर्दहनाशेषेण ॥ २० ॥

न चात ऊर्ध्वं शमभौनकर्म कर्तुमाद्विद्येत ॥ २१ ॥

पुनर्दहनात्परं लोष्टचित्तिर्न कर्तव्या । यद्यपि सा कर्तव्या निमित्तरहिता । न चात
ऊर्ध्वमित्येवं क्रियमाणा लोष्टचिदग्निचितोऽपि प्रतिषिध्यते । सा च लोष्टचित्ते
इति विषयामावः । पुनर्दहनस्य पाक्षिकत्वम् । अथ यदि पुनर्ध्वक्ष्यन्त
यद्युपमन्वते (न्यात्) । न च पुनर्दहनात्परं लोष्टचित्तेरसंभव इति प्रतिषेधानर्थस्या (कथा)
दस्मिन्स्थाने । तद्भस्मोपयोगेनास्थिनिवपनमात्रलोपेन वा तस्याः शक्यत्वादित्युक्तम् ॥ २१ ॥
एवं पुनर्दहनादूर्ध्वं लोष्टचित्तिं प्रतिषिध्यत एव तावत्तु कर्तव्यमित्यत आह—

कृत्ति(ती)र्वाऽस्य दहने वपेच्छर्कराभिर्वा परिचि-

जुयात् ॥ २२ ॥

अस्य पुनर्दहनस्य सम्बन्धिनो दहने कृते कृष्णमृत्तिका निवपेत् । शर्कराभिर्वा परि-
मण्डलमत्र चिनुयात् । उभयोरन्यतरतश्चेतव्यमित्यर्थः । यावदभ्यायतनं प्रच्छाद्यते-
तावत्कार्यम् । तत्र शर्कराचयनपक्षे मध्यत आरभ्य प्रसव्यं परिवयनं वेदितव्यमिति ।
इहोत्तरतः कर्मानुपदेशात् ॥ २२ ॥

अथ पटलशेषेण पुनर्दहनप्रशंसोक्त्यते—

तमभ्येवाऽऽदित्यस्तपाति तमाभि वातो वाति तमाप-

स्पृशन्ते ॥

एवं श्रुतिरनुक्रान्ता ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

अथेतां श्रुतिं व्याचष्टे—

स नैवाऽऽदित्यस्य सकाशाविद्यते न वायोर्नापाश्-
सःसर्जनात् ॥ २४ ॥

स इति पुनर्दहनसंस्कृतः सशरीरो यजमान आदित्यस्य वायोश्च सकाशात् छि-
द्यते । वातेन च वृतात्मिकानामपां संसर्जनाद्दूरे भवतीति यावत् ॥ २४ ॥

अथास्मिन्निषये ब्राह्मणोक्तं पुराकल्पमनुवर्तते—

एव१ इि कौषीतकिर्विदांचकार त२ हेवं चक्रिरे ।

एवमुहाहेवमाश्मरथ्यं चक्रुः ॥ २५ ॥

एवं कौषीतिकिर्वदित्वा स्वशिष्येभ्यः पुनर्दहनं प्रोवाच । तमेतेन कल्पेन चक्रुः ।
पुनराहुः—आश्मरथ्यं चैव चक्रुः । इति । संस्कारश्च पूर्वर्षिभिरनुष्ठितत्वात्प्रशस्तमेत-
त्पुनर्दहनम् ॥ २५ ॥

तस्यो हेवै[ति] (अ) हीना(हायना व्युच्छन्ती)

व्युच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्युच्छति प्रजा

हास्य अेषसी भवति यमेवं निदधातीति विज्ञा-

यते ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-

श्वपञ्चे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

व्युच्छन्तीति पुनः पुनः प्रभावा भवन्तीति । रात्रिरित्यहोरात्रलक्षणा । सर्वेऽहोरात्रा
इत्यर्थः । वस्यसी श्रेयसीत्यत्रापि अहोरात्रश्रेयस्करा लक्षणा भवन्ति । प्रजा हास्य
श्रेयसी भवतीति प्रशंसा ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृतायां

प्रयोगवैजयन्त्यां वृत्तावशाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथेदानीं प्रेतस्यामास्यानां तत्संस्कारादिकर्मान्वयानिमित्ताशौचादिनिवृत्त्यर्थं शान्ति-
कुर्याच्च्यते—

नवम्या व्युष्टाया यज्ञोपवीत्यन्तरा ग्रामं स्पृशानं
 चाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्षापरिणामिं लोहितं
 चर्माऽऽनहुहं माचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्थं तद्रे-
 तसमालिनो ज्ञातीनारोपयत्पारोदतेति ॥ १ ॥

नवम्याभिरयादिना पद्यभेदः (१) तदनुष्ठानक्रममात्रं समाप्तानक्रममात्रं लोष्टचितेः
 पश्चाद्वक्तव्यं भवति । तथोपरिलोष्टचितेः पालिकत्वात्परमते काचित्कत्वाच्च तदभाषविष-
 याभिप्रायः प्रागुक्तः । अथ शान्तिकर्मोच्यते । तस्माल्लेतावता शान्तिकर्मोत्तरकालमेव
 लोष्टचितिः कस्याप्यित्यत्र पाठक्रमस्यानुष्ठानक्रमव्यभिचरितत्वात् । नवम्यां रात्र्यां गतायां
 प्रभाते दशमेऽह्नयेतत्कर्म । तत्र संभारानुपकल्पयते—वारणं सुक् सुखं च वारणाभ्यपरिधीन्
 कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्मं लोहितं चर्माऽऽनहुहं नवं च संपरिस्तीर्णं चाश्मानं चान-
 द्वाहं च शमीशालां च कुशातरुणकानि च दर्भस्तम्भं चाज्जम् च यथाभेति । (बौ०
 पि० १-२१-१) यज्ञोपवीतवस्त्रमस्य कर्मणः प्रेतापत्वाभावख्यापनार्थम् । तेनेदम-
 मात्यसंस्कारार्थं प्रतिवेदितव्यम् । ततश्चाग्निमुपसमाधयेति न शान्नाग्नेर्वा न स्वीयास-
 नादेः । न चानन्यसाधारणतया सर्वामात्यसंस्कारकर्मण्यनुपयोऽयत्तस्मात्स्मृत्यौक्तिक
 एवात्राग्निः । तदाऽऽह बौधायनः—अथान्तरेण ग्रामं च इमंशानं च तद्वृक्षाग्निमुपस-
 माधाय कुशमयं बर्हिस्तीर्त्वा वारणाभ्यपरिधीन्परिधाय पर्णमयमिध्ममभ्यज्य स्वाहाकारे-
 णाभ्याधायापेतद्रोहितं चर्माऽऽनहुहं नवनेनाग्निं माचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ।
 तदारोहति पावन्तोऽस्य ह्यस्तथो भवन्ति—आरोहताऽऽयुर्भरसं गृणाना० जीवसे च
 इत्यन्तः । अन्धर्धुरिस्तिनुवादात्तमन्त्रार्थं त्वमिदंस्तथाप्यनुचितत्वेन शोचनीयत्वावि-
 शेषात् ॥ १ ॥

अथेताननुपूर्वाङ् [म] कल्पयति—यथाहानिति ॥ २ ॥

कल्पयेवाभित्यन्तः । एताञ्छातीनानुपूर्वत्वेनानुपूर्वमाणः, कुर्यान्मन्त्रवर्णान् यथाऽ-
 ह्नमित्येतथाऽमात्यानां बद्धकमेण मरणं याचमानस्तन्मुखेनेताननुपूर्वमारणः कल्पयेदि-
 त्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिलोमकृताया वारुण्या क्षुवा द्वे चतुर्गृहीतेन
 जुहोति—न हि ते अर्घं इति ॥ ३ ॥

वारुणी वरुणवृक्षोत्पन्ना । तथा प्रतिलोमकृता मूलतोविलाऽप्रतोदण्डेत्येवं कृता ।

तया चतुर्गृहीताभ्यामेता आहुतीर्जुहुयात् । सुवग्रहणं सुवक्ष्य वारुणः प्रतिलोमकृत
इष्यते । न हि ते अग्ने० गौरिव स्वाहा अप नः शोशुचदध० मृत्यवे स्वाहा इति द्वे
आहुती जुहोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दश च सुवाहुतीरप नः शोशुचदधमिति ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिलोमकृतयेत्युभयं लिङ्गं विपरिणामेन योजयितव्यम् । तेन सुवक्ष्य-
मुक्तं भवति । अपनः शोशुचदधमि (तै० आ० ४-१०) त्यनुवाकोऽपि ग्रहणम् (ग्राह्यः) ।
द्वादश सुवाहुतीः (नौ० पि० १-२१-६) इति नौघायनः ॥ ४ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातमवनयति ॥ ५ ॥

संपातशब्देन हुतद्रव्यशेष उच्यते । स त्विह सर्वास्वाहुतिषु ग्राह्यः ॥ ५ ॥

तत्रोभयं प्रहरति येन जुहोति ॥ ६ ॥

उभयं सुवं चेत्यर्थः । तदुभयमत्राज्ञौ प्रहरेत् ॥ ६ ॥

चत्तरेणाग्निं लोहितोऽनङ्गान्प्राङ्मुखोऽवस्थितो
भवति ॥ ७ ॥

नवः स्थापनीय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं ज्ञातयोऽन्वारभन्तेऽनङ्गाहमन्वारभासह इति ॥ ८ ॥

संपारणो भवेत्यन्तः । नात्र क्रमनियमोऽपि न च ध्रुवनेऽन्वारम्भण इति नियमोऽत्र
प्रवर्तते । तस्य राजगठयन्वारम्भणमाश्रयित्वा च ध्रुवनादिसमाभिन्नाहारसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

प्राञ्चो गच्छन्तीमे जीवा इति ॥ ९ ॥

प्रतरां दधाना इति मन्त्रान्तः । ज्ञातय इति विशेषः । अत्रापि न क्रमनियमः ।

अघ्नयो वेतसज्ञास्वर्या चावकाभिश्च पदानि सं-
लोमयन्नेति मृत्योः पदमिति ॥ १० ॥

यज्ञियास इति मन्त्रान्तः । अघ्नयः सर्व(वेधां)पश्चाद्गतोऽमात्यः । मृत्योः पदयो-
पयन्त(ः) इत्यनया स्वस्य परेषां च अघ्नानां नि संलोमयन्समूहननवरासना(ना)रो-
ह्यन्नाच्छेत् ॥ १० ॥

अथैभ्योऽध्वर्युर्दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधामीति
जवेभ्यः परिधिं दधामीति ॥ ११ ॥

पर्वतेनेति मन्त्रान्तः । एभ्योऽमात्येभ्यः एषा जीवनाय दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठित-
मग्निमानं परिधितया निदध्यात् । व्यवधानतया स्थापयेत् । स तु मृत्पुमाननिरोधार्थ-
त्वात्परिधिर्भवति ॥ ११ ॥

स्त्रीणामञ्जलिषु संपातानवनयतीमा नारीरिति ॥ १२ ॥

योनिमग्न इति मन्त्रान्तः । स्त्रीणामित्यत्रामात्मानां भार्या गृह्णन्ते । प्रतिपत्त्यः, न
तु विधवा । मन्त्रलिङ्गात् ॥ १२ ॥

तैर्मृत्त्वानि विमृज्यन्ते ॥ १३ ॥

ता नार्य इति शेषः ॥ १३ ॥

यदाञ्जनं त्रैककुदमिति त्रैककुदेनाञ्जनेनाञ्जते ॥ १४ ॥

त्रिककुत्रिः कूटपर्वतस्तत्र मधमाञ्जनं त्रैककुदं तेन सर्वेऽमात्याः स्वे म्वे चक्षुषी
अञ्जीरन् ॥ १४ ॥

यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेना-
ञ्जीरन् (ख० ११) ॥ १५ ॥

नाधिगच्छेन्न लमेरजितेत्यर्थः (ख० ११) ॥ १५ ॥

पृथिव्याओषधीस्तम्भं प्रतिष्ठापयति यथा त्वमिति ॥ १६ ॥

द्वेषाःसीत्यन्तः । स ओषधितम्भ उत्सृजति प्रतिलोमो य वर्धते, अवधार्यते
तमेतयर्चा वर्धनानुगुणं प्रतिरोपयेदित्यर्थः । अध्वर्युकृत्यं चैतदेकवचननिर्देशादेवमिमं
अग्निन्दन्तु (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १६ ॥

* प्रत्येत्य ग्रहानुत्तरपूर्वदेशेऽगारस्याग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्यानुलोमकृतया वारु (र) ण्या
सुचा द्वे चतुर्गृहीते जुहोत्यानन्दाय प्रमोदा-
येति ॥ १७ ॥

द्वादशाऽऽहुतीरिति वैखानसः । अत्रापि लौकिक एवाग्निः पूर्ववत् । सुवश्चानुलोम-
कृतो वारुण इष्यते । ग्रहणार्थमत्रोभयं प्रहरणमाह—

* यथास्वमित्यस्यामे च प्रत्येत्येत्यस्य प्राक् 'उदभिनत्तयोषधे' इति ग्रन्थः कलसंस्कृतो
पुस्तकयोर्वर्तते ।

अत्रोभयं प्रहरति येन जुहोति ॥ १८ ॥

अत्रोभयं प्रहरतीति । येन जुहोति खवस्यापि परम्परया होमसाधनत्वाद्येन जुहोतीति करणतोपपत्तिः ॥ १८ ॥

अजमेतदहः पचति यवौदनं च ॥ १९ ॥

एतदहः श्रान्तिकर्मदिवसे मांसभोजनार्थं ततश्चाभात्यानां प्रातराश्वार्धमेव । कलौ मांसाशनप्रतिषेधाद्यवौदनमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अजोऽसीतित्यजस्य प्राशन्ति ॥ २० ॥

द्वेषाऽसीत्यन्तः ॥ २० ॥

यवोऽसीति यवौदनं च ॥ २१ ॥

प्राशन्तीति शेषः । द्वेषाऽसीत्यन्तः । यवौदनस्थ दानेन प्रातराशनियम उच्यते । किं तु प्रातराश्वार्धमेव यपञ्चितः सूत्रकारेण ॥ २१ ॥

अत्राऽऽसन्दीस्तस्यानित्यधिरुहयन्ति ॥ २२ ॥

अत्रैतदस्मिन्काले दशाहकर्मसमाप्तमित्यर्थः । आसन्दी, आसनार्था सदा । तस्याः शयनार्था एतेनावुरव्यस्तानानां सर्वेषां निवृत्तिः प्रदर्शिता ॥ २२ ॥

नापितकर्माणि च कारयन्ते ॥ २३ ॥

नापितकर्माणीति बहुवचनं केशश्मश्रुलोमनस्त्रात्मकविषयात्मकबहुत्वकर्मत्वाद्बोध्यम् । यथाऽऽह बौधायनः—

दशमेऽहनिं संप्राप्ते स्नानं प्रामादहर्षिवेत् ।

तत्र त्यज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनस्तानि च इति ॥ २२ ॥

एष प्रथमोऽलंकारः ॥ २३ ॥

एषोऽनन्तरोक्तोऽस्ननादिवपनान्तोऽलंकारः प्रेतकार्यविनिमुक्त्युत्तरकालिकानां मण्डनानां प्रथमो वेदितव्यः । ततश्चास्मिन्नहनि कर्तव्यं केशान्प्रकीर्य पांसून्प्येत्यादि कर्म प्रागेव श्रान्तिकर्मणः कार्यम् । न तूर्ध्वमिति स्यापितो भवति ॥ २३ ॥

सोऽयमेव विहितमे(ए) शानाहिताग्नेः पात्रचये-

वृकावर्ज्यम् ॥ २४ ॥

सोऽयं पितृमेव एवं विहित एव भवति । अनाहिताग्नेर्नान्यथा । किंतु पात्रचय इष्टकाभ्यानाहिताग्नेर्न भवति । न तु नुद्धादिपात्रमाश्रयेन पात्रचयोऽस्य भवति । न च पात्राणामेतदर्थमुत्पत्तिः । प्रसक्तित्वात्प्रतिषेधो निवार्यत इत्यर्थवान्भवति । प्रतिषेधो-

पयुक्तसंस्कारत्वात् । पात्रचयनस्य न चानाहिताग्निविषयेऽनुपयुक्तानां जुहावनिमस्तीति प्रतिपत्तिः, तस्माज्जुहादित्यानीयद्रव्यान्तस्यापने सति चयनमसक्तं निवर्तयितुमयं पात्रचयनप्रतिषेध उच्यते(इति) द्रष्टव्यम् । तथाऽग्निहोत्रहवण्याद्यपाचात्पुनर्दहनाभाव इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

औपासनेनानाहिताग्निं दहन्ति ॥ २५ ॥

इह

लुप्तानां कर्मणां कुर्यात्प्रायश्चित्तमृते पुरा ।
भाविप्रवृत्तशेषं च पूर्वपक्षनयं तथा ॥
कर्ममध्ये मृते तस्मिन्दर्विहोमादि लुप्ये ।
ग्रामान्तरमृतौ तत्र समारोप्य मृतो यदि ॥
विच्छिन्नाग्नेश्च विधुराग्नेश्चोत्पाद्य स्वयोनितः ।
अप्रजाते दहेत्कक्षं पुरुषाकृतिमेव वा ॥ इति ।

प्रेतोमात्येत्यादि समानम् । गार्हपत्यादीनां सर्वेषामग्नीन(नां)सम्भावः प्रवक्ष्यते विधिः विधुराग्निनिष्पन्नाद्येति तमङ्गाराद्वाहिर्निधाय तस्य पश्चात्प्रेतमग्नेन संवेश्य पुनस्तत्रैव तूष्णीं संवेश्य सकृदेव परेषुवायसमिति स्तुवाहुतिं जुहोति अभ्यनेकाभावात् । यस्य त्वनेकभार्येतथौपासनानेकत्वं तस्य प्रत्याग्निं भवत्येव होमः । तत्र मुख्याग्नीं मन्त्रवतो स्तुवाहुतीरन्यत्र तूष्णीमिति विवेकः । दक्षिणतोऽग्नेः परिश्रिते केशश्मश्रुवपनादिसमानताऽशौपासनवताम् ॥ २५ ॥

निर्मन्थे(न्ध्ये)न पत्नीम् ॥ २६ ॥

निर्मथिते[ना]ग्नि[ना] दहन्तीति विशेषः । स तु लौकिककारिणीभ्यां निर्मेथ्यते । पत्नी पाणिग्रहणसंस्कृता स्त्री कथ्यते । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति श्रुतेः । पाणिग्रहणसंस्कारानन्तरं पत्न्यावहन्तीति व्यपदेशाच्च । तैनायं विधिराहिताग्नेरनाहिताग्नेरपि मार्यायां समानः । तत्र जीवत्यौ(न्यौ) विशेषो वक्ष्यते । यथा पत्युश्चाक्ये(१)विवाह आहवनीयादिभिर्दहनमनाहिताग्निपत्न्यास्तथौपासनेन विवाहासंभवे निर्मेन्ध्येनेति । ग्रामान्तरे मृतायाः पत्न्याः प्रायश्चो न हि संभवेत् । यन्नाशयस्ततोऽन्यस्मिन्ग्रामे तस्याः, इति निर्मेन्ध्येन दाहः प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

उत्तपनेनेतरान् ॥ २७ ॥

दहतीति शेषः । उत्तपनो नामावस्तात्समिध्यमानाग्नेरर्चिषा नितप्यमाने पात्रे तुषादिप्रक्षेपाद्योऽग्निः । इतरशब्देनात्र कन्या[म्]अनुपनीतानां प्रेतवद्दहनं स्मर्यते-उत्तपनीय-येके समामनन्ति (२-४-११) इति ॥ २७ ॥

यथा शास्त्रान्तरोक्ता कर्मतारतम्यानुकूपा पैतृमेधिकर्मतारतम्यव्यवस्थामाह—

अथैकेषां कुम्भान्तं निधानमनाहिताग्नेस्त्रियाश्च
निवपनान्तं हविर्याजिनः पुनर्दहनान्तं सोमया-
जिनश्चयनान्तमग्निचित इति ॥ २८ ॥

अथैकेषामिति वाजसनेयिब्राह्मणमतानुवादप्रदर्शनार्थः । अनाहिताग्नेर्गृहमेधिनस्ता-
वत्कुम्भान्तनिधानमेव पैतृमेधिकं भवति । अस्थिकुम्भनिधानान्तमिति यावत् । एवम-
नाहिताग्नेराहिताग्नेश्च पत्नीभूतायाश्च स्त्रियाश्च । न तु तस्या विकारमेव निवपनं कार्य-
मिति, निवपनकार्यादित्यर्थः । निवपनान्तं हविर्यज्ञयाजिन इति । सोमयाज्याहिताग्ने-
र्गृह्यते तस्य निवपनान्तं कार्यमिति कर्माभावेऽपि निवपनान्तं नियम्यते पुनर्दहनलो-
ष्टचयने च निवर्तते । न तु सर्वेषामाहिताग्नीनामविशेषण । पुनर्दहनान्तं लोष्टचित्यन्तं वा
पैतृमेधिकं भवति । तत्र निवपनान्तं सति कामे समुच्चीयते, असति च न भवतीति
दर्शितः । सोमयाजिन इति चानग्निचिद्वृत्त्यने । अवशेषात्तस्य लोष्टचित्यन्तमिति पक्षा-
न्तरव्यावृत्त्यर्थः । वचनं तत्र निवपनस्य काममावाभावानुविधायानुभवौ अग्निचिच्छब्देन
महाग्निचयनं काठकचयनं वा गृह्यतेऽविशेषात् । तस्य लोष्टचित्यन्तमेव भवति । न तु
पुनर्दहनान्तमिति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थमेवेदं गृह्यते । अत्र वचनमपि निवपनान्तमनियतं
कामानुसारात् ॥ २८ ॥

अथान्यान्विशेषानाह—

नासंनयतामामिक्षाम् ॥ २९ ॥

यामार्थं सांनय्यमुत्पादयन्त्यजमानो यदि सोमयाजी संनयत इति । तद्व्यतिरि-
क्तोऽसंनयतः । बहुवचनमनाहिताग्नादीनामुपसंग्रहार्थम् । इतरथाऽऽहिताग्निमन्त्रवा-
च्यतामावात्तजश्च संनय्य(य)थ्यजमानव्यतिरिक्तानां पैतृमेधमाजां यथोक्ता मैत्रा-
वरुण्यामिक्षोत्पाद्यत एवासंनयत्यामिक्षा न विद्यते तस्य संनयद्व्यपदेशायोग्यत्वाद्यनमा-
नस्यैव हि संनयद्व्यपदेशो दृश्यते । न तु पत्न्या अपि ॥ २९ ॥

उत्सर्गो राजगव्या अपशुबन्धयाजिनः ॥ ३० ॥

पशुबन्धेन येन केनचिदिष्टवान्स पशुबन्धयाजी तद्व्यतिरिक्तोऽपशुबन्धयाजि(जी)
[तस्य] । अप्रापि पशुबन्धेज्याराहिततया नाहिताग्नीनामप्युपसंग्रहः । तेषां राज-
गव्या उत्सर्गपक्ष एव कार्यः । न तु संज्ञानपक्ष इति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थं वच-
नमत्र ॥ ३० ॥

स्त्रियाश्च ॥ ३१ ॥

केचिस्त्रियाश्चापीति पठन्ति । तत्तु विस्पष्टार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

दहनकल्पेन कल्पेराशुपेतान्कन्याश्च ॥ ३२ ॥

दहनकल्पः प्रेतोऽमास्याद्युक्तः पितृमेधिकः कल्पेराशित्यन्तर्भावितव्यर्थः । अनुकृतो-
पनयनसंस्काराः पुमांसः । कन्यास्त्वकृतपाणिग्रहणाः, तानुपयान् पितृमेधेन विधि-
नाऽनुकल्पयेयुः । तं जघ्नेन गार्हपत्यमेध्यादि हविर्यज्ञनिवपनान्तं पितृमेधिकं कर्म न
भवति । न तु तच्छरीरमपि जातकर्मादिषूपयुक्तमतस्तत्रापि निवपनान्तं कार्यम् ।
नैतदेवम् । न हि जातकर्मादिषु शरीरस्योपयोगः । शरीरस्य कर्माङ्गत्वाभावात् ।
कथं तर्हि शरीरे जातकर्मादीनामुपयोगः । शरीरसंस्कारत्वात्तेषां शरीराङ्ग-
त्वमेव ।

नन्वेवं विवाहोपनयनयोरपि शरीरसंस्कारत्वात्कथं तत ऊर्ध्वं पितृमेधिकप्रवृत्तिरिति
चेत्— सत्यम् । प्रवेशहोमतादिष्वनुवचनादेस्तु न शरीरसंस्कारता । अतस्तत्र शरी-
रस्य कर्माङ्गताऽस्त्येव । अत एव विवाहोपनयनादिकर्मणा स्वाधिकारता । जातकर्मा-
दीनां तु पराधिकारतेति वल्लभेति । तस्मादुक्तमनुपेतानां कन्यानां च न पितृमेध
इति ॥ ३२ ॥

अन्वयमनुपेतानां कन्यानां च न भवतीति कः पुनरनुपेतानां कन्यानां च कर्तृत्व-
विधिरित्येत आह—

पुनर्दहनमन्त्रेणैव दहेयुः ॥ ३३ ॥

तस्मात्स्वमभिजातोऽस्ययं सुवर्गाय लोकाय स्वाहा (तै० आ० ४-४)
इत्यनेन पुनर्दहनमन्त्रेण दहनमात्रं कार्यमित्यर्थः । तत्र चाऽऽह नौषादनः—यथो
एतज्ज प्राक्चौलात्प्रमीतानां दहनं विद्यते नानुपनीतानां कन्यानां वा पितृमेध इत्युक्तम् ।
कथमु खल्वेषामुक्तः संस्कारो विद्यत इति । अतमाप्तशरीराणां मर्माणां स्ववर्णमित्येके ।
गर्भस्तवणे—इयं वा अग्निवैश्वानरोऽस्यामेवैनं जुहोति, इति ब्राह्मणम् । भूमौ निहतस्य
सषेलोऽवगाहेत सद्यः शौचम् । अदन्तजातानां निखननं प्रणवेन वा दन्तजातानां
व्याकृतिविधानेन वा । तस्य कः कर्मण उपक्रमो भवति । निर्मन्थ्यं कुर्यात्निर्मन्थ्येन
स्त्रीकुमाराणां दहेयुरित्युक्तत्वात् । अथ ग्राम्येणालंकारेणालंकृत्य स्मशानं निर्हृत्य प्रेतं
तत्रैव निषादाख्यातं चितायामुपकल्पनम् । अपरेण चितामग्निमुपसमाधाय संपरिस्ती-
र्याऽऽज्यं विलाप्योत्पूय सुकुलुषं निष्टप्य समृज्य पर्जमयेन लुपेण मध्येन पलाशपर्णेन
वा ' तत्सवितुर्वरेणम् ' इत्यनुष्ठुत्यैकादशकृत्वो गृह्णाति—' प्रजापतये स्वाहा ' इति

प्रथमामाहुतिं जुहोति प्रेहायाऽमुष्मे यमाय वैवस्वताय स्वाहा ' इति द्वितीयाय । दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तत्सर्वं जुहोति ' इति ब्राह्मणम् । पर्णमय-
स्रुवं प्रेतस्योपरिष्ठाग्निधाय भूरिति मनसा ध्यायन्नुपोषेत् । भुव इत्युपस्थानं सुवरित्यवगा-
ह्याप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याऽऽचम्यैकमुदकाज्जलिं ददाति । न चास्यात ऊर्ध्वश्मशानं
कर्तुमाद्विषेत् नोदकक्रिया वा अयुष्मदिवसे त्रीन् पञ्च सप्त ब्राह्मणान्भोजयेदेकमपि वा ।
भवत्यामेर्वा मूलफलैः प्रदानमाश्रं हिरण्येन वा प्रदानमाश्रं सर्वेषु होतृपरेषु स्ववास्थानेषु
कुर्यात्—अमुष्मा उपतिष्ठा त्विति (बौ० पि० ३-६-९) इति ॥ ३३ ॥

क्षियाश्चैवम् ॥ ३४ ॥

क्षिया इति पितृमेधयोग्या गृहमेधिनी(धी)या गृह्यते । एवमिति संनिहितोऽग्निकल्प
इहातिदिश्यते । तस्यास्तु केशवपनं नेष्यते । अभ्याधेयादावपि प्रतिषेधात् । आह
चात्र बौधायनः—'न स्त्रीणां केशवपनं विद्यते' इति । तथा पत्युपनिषतनादिवरासन्नान्तम-
संभवव्युदस्तम् । समानमन्यत् । जीवपत्या अपि मरणे स्तुवाहुत्यर्थं स्तुवश्चोत्पाद्य ।
आहवनीयादग्निभिर्दाह्यासांवेशनादिस्तुत्वाऽऽ(वा) हुत्यादिभिश्च स्युरुत्पराजीश्च भवन्त्येव
चरुश्रपणं दक्षिणाग्नौ । आहिताग्निवत्तथा दारुचिति कल्पनमुपोषणं चाहिताग्निवदन्यत्सर्व-
मनाहिताग्निवदिति द्रष्टव्यम् ।

यत्तौपासनेन दह्यते निर्धन्व्येन वा न तत्र केशवपनपत्युपतापनिषतनादिवर्जितं सर्व-
मनाहिताग्निवत् ॥ ३४ ॥

पुंलिङ्गवपनवर्जमित्येक इत्येके ॥ १२ ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे(पितृमेधापरपर्याये)

ऽष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मन्यन्ते । तत्र पुंलिङ्गमन्त्राः—सुवर्णःहस्तादित्यादयः पञ्च । अजो भाग इति षडा-
धोऽनुवाके । तृतीये तु, इदं त एकं यौ तेऽश्वानौ इति मन्त्रौ । चतुर्थे यत्ते कृष्णः शकुन
इति संवेशनस्तनुव उत्तिष्ठ प्रेहीति त्रयो मन्त्राः । षष्ठ्य अपेत वीतेति स्मशानमार्जनमन्त्रः ।
इत्येते द्वादशमन्त्रा वर्जनीयाः । अनुक्रान्तास्त्वेते बौधायनेन तन्मन्त्रसंयुक्तास्तु क्रिया-
स्तुष्णीं क्रियन्ते । अस्मिन्सूत्रे शवाभिधानात्पुंलिङ्गोपपत्तिरिति भावः ।

वपनवर्जनवचनाल्लोमनस्त्वपनमप्यस्मिन्पक्षे न भवति । अत्रैक इत्यभ्यासः प्रश्न-
समाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामहाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ३ ॥

सपाप्तोऽष्टाविंशः प्रश्नः ॥

अथैकोनविंशः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अथ छोटचिन्तितुष्यते । सा तु स्वमते पुनर्दहनेन विकल्प्यते तथैवाहिताग्निषु ।
परमते स्वप्तिचित्तु व्यपतिष्ठेतेत्युक्तम् । तत्र विधिमाह—
दिष्टगमनादयुक्ष्वहःस्वहोरात्रार्धमास[मास]र्तुषु सं-
वत्सरे वा निदधाति ॥ १ ॥

दिष्टशब्देन परलोक उच्यते । तं गच्छत्यस्मिन्निति दिष्टगमनं मरणदिवसः ।
एतच्च दहनदिवसाभिप्रायम् । प्रायशो मरणदिवस एव दहनस्य निवृत्तौ(वृ)तेरेवं निवेष्टाः ।
यस्य तु मरणदिवसादन्धमिन्दिवसे दहनं तस्य दहनदिवसादारभ्य दिवससंख्यानमित्यर्थः ।
अन्ये तु दशमहो दिष्टगमनमित्याचक्षते । तन्मन्त्रम् । वृद्धन्यवहारे तद्वाचित्वप्रसि-
द्धमायात् । यथोक्तार्थे प्रसिद्धत्वाच्च । न चाऽऽशौचाशुवृष्ट्यावजादि वा न विरोधः(१) ।
दातुर्दोषाभावात् । प्रतिग्रहीतुस्तु सर्वत्र(दा) दोषात् । नम्रप्रच्छादनमवश्यादिवदुपपत्तेश्च ।
तस्माद्दहमदिवस एवात्रापूर्वो विधिः । तस्मादयुक्ष्वहःस्विति तृतीयादिनवमानान्
चतुर्णामयुग्मदिवसानामन्यतमेऽहनीत्यर्थः । अर्धमासादिकक्षेपेषु तु न दशमेऽहनि शान्ति-
कर्म किंतु छोटचित्त्यस्त एवेत्युक्तम् । निदधानीत्यस्मिन्संख्यनस्थले निधानमुच्यते ।
तत्र निवपनाभावपक्षे यस्मिन्नह्न्युपक्रमस्ततोऽपरेशुरस्मिन्निधानपूर्विका छोटचित्ति-
समाप्तिः । दहनसम्प्राप्ते तु यस्मिन्नहनि दहनसमाप्तिस्ततस्तृतीयेऽहनि अथनसमाधिरिति
विवेकः । एवं अथनात्तद्वितीयेऽहनि संख्यनं अथनाभावश्च । तत्र पञ्चमेऽस्थनां निधानम् ।
सप्तमदिवसादिषु तु कर्मक्षेपे अथनसम्प्राप्तेऽपि संभवत्यस्थनां निधानमित्यनुसंधेयम् ॥ १ ॥

अप्रज्ञाते याथाकामी या याच्याः पौर्णमास्याः

फाल्गुन्याश्चैत्र्या वैशाख्या नैदाच्या चोपरिष्टाद्-

मावास्या तस्याम् ॥ २ ॥

तस्यां निदधानीत्यन्वयः । अप्रज्ञाते दिष्टगमने मावादीनां षण्मासानामन्यतमस्यान्तर्द-
शाहं संख्यनोक्तकालिकं स्यात्तत्रास्थनां निधानं, न तु दहनदिवसादयुक्ष्वहःस्वित्यादिका
क्षेपः । तत्र नैदाच्या इति अर्धमासमवधेर्ज्येष्ठाप.द्वयोः पौर्णमास्योः सावान्धार्येणैताः । तेव

तयोरुभयोरत्र परिग्रहः । याऽमावास्या तस्यां निधधातीत्यनेन तस्मात्मावास्यासंवाच्य-
यजनार्थमहर्निवसितम् , यद्योपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं इति तथा चयनदि- आत्पूर्वेषुः कर्तव्यं
संभारनिधानं प्रति परि(हरि)व्यस्यत्प्रायः—तदहरमावास्यायां निधधाति [इति]
नौधायनः । चयनदिषसात्पूर्वेषुः कर्तव्यां श्मशानयात्रां प्रत्याह—ते तथा प्रययुर्यदहः
पुरस्ताच्च पश्चाच्चन्द्रमसं पश्येर्युति । तस्मादप्रज्ञातमरणदिवसस्य यथोक्तानां
षण्णाममावास्यानामन्यतमस्यां यजनीं ऽह्न्यस्थनां निधानं चयनं चेति सिद्धम् । तत्
ऊर्ध्वं शान्तिकर्मेति च ॥ २ ॥

अयुजो युजो वाऽऽतीरादायोत्तरतो लोष्ठानवरुध्य
दक्षिणा निर्हरन्ति स्थलार्थानिष्टकार्थान्वा ॥ ३ ॥

अग्निशब्दे दारुमयस्त्रिजवाची उत्तरतो दहनदेशस्याग्निमूर्तेऽनुत्स्थायामास्य
जननदेशात् । दक्षिणा निर्हरन्ति । किं प्रयोजनमेषां लोष्ठानामित्यत्राऽऽह—स्थला-
र्थानिति । स्थलार्थं दहनस्थलस्य चानानुगुणमात्रा [प्र]क्षिप्त्यर्थम् । यथा वक्ष्यति—
श्मशानस्य मात्रा व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यलमित्यादि । ते तदेतल्लोष्ठस्त्रिजवादी वा । चयनमेव स्थलं
पक्ष उपयोगः । तत्रेष्टकार्थं लोष्ठान्तरं पारिग्राह्यम् । इष्टकार्थपक्षे तु स्थलार्थं लोष्ठान्तर-
पारिग्रहः । पक्षद्वयेऽपि स्त्रिजवादेशस्य च मध्येऽपि लोष्टा स्थाप्येव सा पूर्वसुरेव क्रियते ।
तत्र चयनपक्षे तत्समाप्तिस्तत्परस्मिन्निति, इति वेदितव्यम् । अपि [ते] दितोऽनुक्रमणं
तु चयनाभावपक्षाभिप्रायम् । एतदुक्तं च प्रदर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

पुरस्तादेव श्मशाना यतनादोषधीरुद्धारयन्ति पाठः
पृश्निपर्णीकर्णिकारराजवृक्षकण्टकतिर्यकविभीत-
कार्कश्वरश्चदंष्ट्राध्यष्टा अन्यथा क्षीरिणीरनुत्स्थ-
याः ॥ ४ ॥

पुरस्तादेव लोष्ठस्त्रिजवान्पूर्वमेव दहनदेशात् पाठाद्योषधीरुद्धारेऽस्मात्प्रायः । ओष-
धिश्चब्दस्य लक्षणाव्यायेन लक्षणवृत्तिर्द्रष्टव्या । आदितश्च बहुकाव्यवधानाद्दहनदेशे
पाठादिप्ररोहणे सति तदुद्धरणं वेदितव्यम् । आसन्नकालिके तु चयने पाठादिप्ररोहणा-
भावेऽर्थलोपान्न क्रियते ॥ ४ ॥

अथराह्णे श्मशाना तत्तनं [वि]विमिती पञ्च पञ्च
मक्रमान्सर्वतः ॥ १ ॥

परितो विमितीते । तथा च पञ्चक्रमसंमितं समचतुरश्रं लोष्ठचिन्तयित्तनं भवति ।

प्रक्रमो द्विपदविपदो वेत्युक्तं गुल्फेषु । तत्रैककासंख्यासु च तारतम्यं वक्ष्यते ।
तत्र यथाहै संबन्धः प्रत्येतव्यः ॥ १ ॥

पद पुरस्तादित्येके ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्विस्ताः इत्यन्ये समामनन्ति । अस्मिन्पक्षे पञ्च प्रक्रमाः पश्चाद्विस्तरः ।
पार्श्वमार्गं चाऽऽर्धेन तावदेवाक्षयार्थात्तिलोदकं संयते ॥ ६ ॥

माने परीतान इष्टकोपधान इति । इवसंयोगः ॥ ७ ॥

मानं मानं नोक्तम् । परीतानो रज्ज्वा परिवेष्टनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
परिश्रयणादिरप्येतदेव परिवृणोति ॥ ७ ॥

सर्वत्र पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः (म० पि० परि० १-१) इति । सर्वत्र मानादिषु दिक्-
संयोग एतेषु कर्माणि पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः । त्रिषु ॥ मौञ्ज्या । बाल-
व्या वा रज्ज्वा प्रसव्यावृत्त्या त्रिः प्रसव्यं
परितत्यायुग्मिरुदकुम्भैः । स्वोक्षितमवोक्षेद्यथा
प्राणादुत्सर्पेत् ॥ ९ ॥

मौञ्जीवचनमुपरिकल्पयानुवादः । तत्र दक्षिणमावेष्ट्य प्रसव्यं समस्येत्तदा
त्रिवृता ज्या वाऽरूपज्या वा भवति । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिश्वारभ्य त्रिः प्रसव्यं
परिचिनोति । ततो यथा तत्र त्याजं ततः सर्वे पसर्पेयुः । एवमयुग्मिरुदकुम्भैः स्वो-
क्षितमवोक्षेत् दहन्देशम् ॥ ९ ॥

अथ अन्तुत्तरणं हरक्षिवेषात्तद्विधिमाह—

न प्राणान(द)धि निवपेद्यदि प्राणान(द)धि निवपे-

न्जीघतां ह तत्प्राणानधि निवपेत् ॥ १० ॥

न कस्यचित्प्रणिन उपर्युपनिवपनादिकुर्याज्जि वन्तोऽपि मृतस्य पुत्रादयो ज्ञियेरन् ।
तस्मात्सर्वेषामेव अन्तुनामुत्तरणं कार्यम् ॥ १० ॥

सार्थां तल्पे वा संभारानोप्य ॥ ११ ॥ (ख० १) ।

स्वाति(री) घन्यमानार्था । आर्था परिशेषः । तल्पं वेत्रादिमयम् । संभाराश्चरुद्रव्य-
ति(ती)न्युपयोक्ष्य णद्रव्याणि यानि श्मशानपन्तं कर्तव्यानि स्वरूपेणोपयोक्तव्यानि
॥ ११ ॥ (ल० १) ।

आभूते पशुना तदर्थमन्तुः । अस्त्युत्थ तदमावा-
स्यायां निदधाति ॥ १२ ॥

तथा श्रोत्रे करिष्यमाणमाक्षणमोजनायैतस्मिन्नहनि पशुना सहानं संस्कर्तव्यम् । पशोर्विशसनादिकं ग्रीहीणामवघातादिकं वाऽऽयं कर्तव्यम् । पाकस्तूत्रेणैव । इतरथाऽ-
भ्युषितस्वप्रसङ्गात्तदहरिति वचनम् । श्रोत्र इति । श्रवणदिनसंप्रतिपादकत्वप्रक-
टमार्थम् । अमावास्यायामित्यप्रज्ञातविषयविहितकालानुवाद इति पूर्वोक्तसर्वकालानपेक्ष-
याऽनन्तरपूर्वदिनप्रदर्शनार्थम् । एवममावास्यायां संभारनिधानायनगीयेऽहनि वयनं
निवेदितव्यम् । न च विपर्ययः शक्यकरूपनः । संभारनिधानपूर्वकत्वनियमावयनस्य ।
एतदग्निदेनापराहे क्रियते । अमास्यास्त्वेतस्मिन्काले वक्ष्यमाणमन्त्रानुसारेण वयनस्थल
इष्टकाश्च करूपयेयुः ॥ १२ ॥

एवं धवनाभावपक्षे प्रयोग उक्तः । अथ धवनपक्षे प्रयोगमाह—

अथ यदि पुनर्धविष्यन्तः स्युस्तदङ्गारं तत्त्वं वा
मिन्वन्ति ॥ १३ ॥

यद्युपबन्धाद्वैकल्पिकं धवनं तत्रैतस्मिन्पक्षेऽगारात्तत्त्वं वा ग्रामाद्गृहिः कल्पयन्त्य-
मास्याः । तत्त्वशाब्देनाप्र[न] शयनादिक्रिया किंतु धिष्णिय उच्यते । अथान्तरेण ग्रामं
च इमं स्थानं चागारं वा विनिर्मितं कारितं भवति (बौ० पि० १-१७-३) इति
बोधायनः । ततश्च धवनपक्षे प्रारम्भदिवस एतदादीनि कर्माणि कृत्वा समाप्ते धवनेऽ-
परेयुः पूर्वोक्तानि कर्माणि कार्याणि । प्रारम्भदिवसश्च धवनदिनमंख्यानुसारेण वयन-
दिवसादर्वाकरूपः (इत्यः) । ययैकाहधवनपक्षे वयनदिवसादर्वाक्चितेः पञ्चमेऽहन्युपक्रम-
न्तस्मात्परतस्तृतीयेऽहनि धवनसमाप्तिः । ततः परे लोहहननादि । ततः परे वयन-
मिति व्यक्तानुक्रान्त एव कर्मक्रमो बोधायनेनेत्यनुसंधेयम् ॥ १३ ॥

तस्य पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा पाठाधी मेथी
निध्नन्ति त्रिविष्टकाम् ॥ १४ ॥

मेथी गवादिबन्धनार्था स्यूता । त्रिविष्टका त्रिशूला । तां निष्ठातमूर्त्तां स्थापयन्त्य-
मास्याः ॥ १४ ॥

पुरस्तादेव शुद्धोत्पन्नो ब्रह्मबन्धुर्वा संवादितो-
पविशति ॥ १५ ॥

शुद्धोत्पन्न इत्युत्पन्नग्रहणं जात्यन्तरपसंग्रहणार्थम् । ततश्चाशुद्धोत्पन्नस्य ग्रहणं
भवति । ब्रह्मबन्धुर्य[दि] विद्वांस्रैवर्णिक उच्यते । तथोरन्यतरो धवनारम्भात्पूर्वमेव
संवादितस्तमिहोपविशेत् । वक्ष्यमाणकर्मसंवादात्मकमवचोदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

या स्त्री मुख्यतया तामाह वसति मर्या सह पृच्छति ॥ १६ ॥

या मृतस्त्रीणां मुख्या महिषी मुख्य्या वा तामनन्तरोक्ता पुरुष एवं ब्रूयात् । वसति मर्या सह पृच्छति । [पृच्छतिः] तत्राऽऽदरार्थः । यथा नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमित्यादौ ॥ १६ ॥

न ददामीतीतरा मर्याह ॥ १७ ॥

इतरा सा स्त्री । न ददामीति तं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

एवं द्वितीये करोति ॥ १८ ॥

द्वितीय इत्युपक्रमदिवसापेक्षया । द्वितीयस्त्वमित्यभिप्रेतम् । तत्राप्येते वयुज्येति वचने कार्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकरात्राय ददामीति तृतीये ॥ १९ ॥

तृतीयेऽहनि तथैव तेन घृष्टेकरात्राय ददामीति प्रतिब्रूयात् । एतच्च वचनमात्रम् । न तु तेन सह वासः कार्य एवमेतेनाऽऽह ॥ १९ ॥

वचनपक्षे प्रतिवचनमुक्तम् । अनेकावचनपक्षेऽप्याह—

यावद्वाचं वा धविष्यन्तः स्युः ॥ २० ॥

यावदन्त्याहनि वा धवनं चिकीर्षयन्ति तां वा संख्यामिह ब्रूयात् । त्रिरात्राय पञ्चरात्रायेति । ताश्च संख्या वक्ष्यन्ते । अपि वा तिस्रो रात्रौ रित्यादिना ॥ २० ॥

एतस्यां वाचि मेध्यामूले क्षरीराणि निदधाति ॥ २१ ॥

एतस्यां प्रतिवचनात्मिकायां वाचि प्रयुज्यमानायामध्वर्युर्मेध्यामूलदेशे तस्यास्थीनि तूष्णीं निदधाति ॥ २१ ॥

शतातृष्णं च कुम्भं त्रिविषूके ॥ २२ ॥

शतातृष्णमधोभागे शतच्छिद्रं कुम्भं त्रिविषूके शृङ्गत्रयान्तु(न्तरा)ले निदधाति ॥ २२ ॥

तस्य चिकं चर्मणा कुशैः परिणद्धं भवति ॥ २३ ॥

तस्य [चिकं] कुम्भस्य चर्मणा कुशैश्च परिवेष्टितं भवति । न तु संनिहितं भवति ॥ २३ ॥

तस्मिन्दाघि वाजिनमिध्रमानयति वैश्वानरे हवि-
रिदं जुहोमीति ॥ २४ ॥

तस्मिन्कुम्भे वाजिनं नाम दधिसंसृष्टस्योष्णस्य पयसो द्रव्यं । तस्मिन् दधि तद-
स्थनामुपरि सेच्यते । विमरस्तिन्वमान इति मन्त्रान्तः ॥ २४ ॥

(अम)प्येवं प्रथममध्यमोत्तमेषु नवमांशेषु क्रियते । तथा चैकरिमजहनि षट्कृत्यः क्रियते । अपि वा तिस्रो रात्रीः संपन्नदन्ति (ध्रुवन्ति) ॥ ३० ॥

पञ्च सप्त नवैकादश चाऽर्धमासं मासं वत्स-
रम् ईके ध्रुवन्त्यर्धं च यथाशक्ति देयं तथा
द्रव्याणि ॥ ३१ ॥

तिस्रो रात्रिरित्यहोरात्रलक्षणा । एवं पञ्चसप्तनवैकादशाः । अर्धमासमिति पञ्चदशा-
होरात्राः । मासमिति त्रिंशतीः (१६) । तिस्रो रात्रिरित्ययं विकल्पो दिष्टममनादयुक्त्वहः
स्वित्यस्यैव द्रष्टव्यः । पञ्चसप्तेत्यादयस्त्वर्धमासादिविकल्पविषयाः प्रत्येतद्व्याः । एवं
कल्पः सामर्थ्यान् संवत्सरनिधानपक्षे द्रष्टव्यः । अप्रज्ञातविषयत्वं संवत्सरध्वनकल्पो
न भवति । असंभवव्युद्भूतत्वात् । अन्नं च यथाशक्ति देयम् । चकाराद्धवनपक्ष एवार्थं
विधिः । धवनदिवसेषु यथाशक्त्यर्धं देयं ब्राह्मणैर्मयः । तथा द्रव्याणि । तथा दृष्ट-
द्रव्याणीत्यापस्तम्बः । तथा दृष्टं हिरण्यादीनि च द्रव्याणि धवनदिवसेषु देयानि
शक्त्यनुसारेण ॥ ३१ ॥

उत्तमेऽहनि द्रव्यत्याग इत्येके ॥ ३२ ॥

उत्तमे धवनदिवस एव द्रव्यत्यागो धवनदिवसेष्वित्यन्ये समामनन्ति । धवनाभाव-
पक्षे तूत्तम एवाहन्यन्वयेव देयमिति प्रदर्शितम् । एवं धवनपक्षे प्रयोगारम्भ
उक्तः ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं पक्षद्वयसाधारणप्रयोग उच्यते—

एतस्मिन्नेवाग्नौ तूष्णीमुपचरितान्यञ्च चरुं अप-
यन्ति ॥ ३३ ॥

एतस्मिन्लवाग्नावेव ॥ ३४ ॥

तेषामभिघारणानि घृतं श्रितं क्षीरं दधि मध्वि-
त्यपूपाभिर्धाना भवन्ति ॥ ३४ ॥

पञ्चचरुणां यथाक्रममेतानि द्रव्याण्यभिघारितानि भवन्तीत्यापस्तम्बः । श्रितं पक्कं
पयः घृतं क्षीरमेतेषामेकैकेन यथाक्रमं ततश्चरुमभिघारयेदित्यर्थः । अपूपाभिर्धाना
भवन्ति सर्वेऽप्येते चरव एकैकेनापूपेन विहिताश्च भवन्ति ॥ ३४ ॥

अपररात्रे गच्छन्त्याग्निः प्रथमोऽर्धो(थो)दकुम्भोऽ-
नद्वाञ्छरीराणि संभारा इति येन चान्येनार्था
भवति ॥ ३५ ॥

अपरैर्युरध्वर्युरमात्यादयश्च दहनदेशं गच्छन्ति । तत्र शवाग्निः श्मशानात् । ग्राम-
मर्यादां प्रत्याह—तास्ततः परमध्वानमग्रतो नीयते । तदजूदकुम्भो यद्गतेनोदकेनोदकार्था-
कारिष्यन्ते । अनद्वाहः कर्षणार्थाः । शरीराण्यस्थीनि । तान्यस्थीनि कुम्भेऽवधायानिधी-
यन्ते । संभाराश्चर्वादयः स्वर्गा(परा)दौ निक्षिप्य नीयन्ते येन चान्येनेति तिललाङ्गुलानि
गृह्णन्ते ॥ ३५ ॥

न हीनमन्वाहरेयुरन्तरा ग्रामं श्मशानं चैतमग्नि-
मिन्धान आस्ते ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

ते सर्वे ग्रामश्मशानयोर्मध्यदेशं गत्वा तत्रैव न हीनमन्वाहरेयुर्निवसेयुः । तत्रा-
ध्वर्युरेतमग्निं प्रज्वालयन्नासीत् ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

व्युष्टायाः हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया
वा श्मशानायतनं समाष्टुर्यपेत वीतेति ॥ ३७ ॥

ददात्ववसानमस्मा इत्यन्तः । व्युष्टायां प्रमातायां रात्रौ सर्वेऽग्निवर्जं श्मशानं ततोऽ-
ध्वर्युरेवं समाष्टुर्यपेत वीतेति । क्रमप्राप्तोऽयं मन्त्रः ॥ ३७ ॥

दक्षिणतः सास्त्रामुदसित्वाऽप उपस्पृश्योद्धृत्या-
बोक्ष्य सचितैतानि शरीराणीति सीरं धुनक्ति
षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥ ३८ ॥

तेभिर्गुण्यन्तामग्निया इति मन्त्रान्तः । सीरं लाङ्गुलादिकर्षणद्रव्यसमुन्नायः । तत्र
द्विपदक्रमपक्षे षड्गवं द्वादशगवं सीरं भवति । त्रिपदक्रमपक्षे तु चतुर्विंशतिगवमिति
यथाह विनिवेशो प्रष्टव्यः ॥ ३८ ॥

यावद्गवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां माना[नि]
भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

यावद्गवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां गोसंख्यावच्छिन्नशतसंख्या भवन्ति ।
तद्यथा—षड्गवे षट्शतानीष्टकानाम् । द्वादशगवे द्विशताधिकं सहस्रम् । चतुर्विंशति-
गवे तु चतुःशताधिकं सहस्रद्वयम् । आमा भवन्तीति श्रवणात्ता अप्यग्निपाको न कार्यः ।
अत एव छोष्टाचितिरित्यारूपा ॥ ३९ ॥

तस्याश्चतुर्विंशेन भागेनेष्टकाः करोति पादेष्ट-
काश्च ॥ ४० ॥

तस्याः शमन्तानभूमेः पञ्चप्रमाणां स्याश्चतुर्विंशतिन न पादषडङ्गुलेन मुरुया इष्टकाः
करोति । तदर्धप्रमाणेन तु साष्टांशङ्गुलेन तासां पादेष्टकाश्च । तत्र पादेष्टकाः
संख्यापूर्णाः स्यास्तस्याश्चतुर्विंशतेनेति । षड्गवद्वादशगवकल्पयोरेवार्थं विधिः । चतुर्विंशति-
गवपक्षे त्रयमसंभवो व्युद्भवः । ततश्च षट्त्रिंशेन भागेन मुरुया इष्टकाः कार्याः ।
तदर्धप्रमाणेन च पादेष्टका इति द्रष्टव्यम् । एवं समचतुरश्रपक्ष इष्टकावच्छिष्टिः । षट्
पुरस्तादित्येक इति पक्षे वक्त्रा अपि कतिचिदिष्टका इति त्रिविधा इष्टका वेदितव्याः ।
तत्र संग्रहः—

मुरुयानां करणं कार्यं पादाधिकषडङ्गुलम् ।

तदर्धमानं पाद्यानां चतुरश्र ऋमा तु (मुरु) सः ॥ इति ।

एवं समचतुरश्रक्षेत्रकरणद्वयमेव भवति । इष्टकासंख्या तु षड्गवः स्यात् ।

पञ्चविंशतिसंख्यानामष्टषष्टियुक् तत्रा ।

तासां तु द्वादशगवे साष्टषष्टि शतत्रयम् ॥

स्याच्चतुर्विंशतिगवेऽष्टाविंशतवशत्यपि ।

पक्षद्वयेऽपि पाद्याभिः तत्तत्संख्या तु पूर्यते ॥ इति ।

तत्र षड्गवे द्वात्रिंशत्पादेष्टकाः । द्वादशगवे द्वात्रिंशदुत्तरान्व(ष्य)ष्टौ शतानि ।
चतुर्विंशतिगवे तु द्विसप्तत्युत्तरचतुःशतापेराधिकं सहस्रमिति । तत्तत्संख्याविशेषसंमिताः
पादेष्टका वेदितव्याः ।

अथ षट् पुरस्तादित्येक इति वक्त्रक्षेत्रविषये ब्रूमः ।

वक्त्रक्षेत्रे त्रिकोणं तु तृतीयं करणं भवेत् ।

तज्जावाः पार्श्वयोः पञ्चात्प्रक्रमधिकयोर्मताः ॥

वक्त्रक्षेत्रपक्षे दीर्घत्रिकोणात्मकं तृतीयं करणम् । पूर्ववन्मुरुयानां पादेष्टकानां तृतीय-
करणजन्या वक्त्रा इष्टकाः पार्श्वयोरेवोपधेयाः । तत्र मध्यतः पञ्चात्प्रक्रमसंमिते समचतुरश्रे
विच्छिन्ने सति पार्श्वतो यस्मिन्क्षेत्रेऽवशिष्यते, तयोर्वक्त्राभिः प्रच्छादनादित्यर्थः ।

अथ वक्रेष्टकाक्षमाणमुच्यते । व्यासः पञ्चाङ्गुलो व्यासोमः पञ्चदशाङ्गुलदीर्घस्या-
क्षण्या भेदात्तृतीयं करणं भवेत् ।

तदिष्टकानां नवनव(मं) वक्रसेत्रस्य पार्श्वयोः ।

षड्गवे द्वादशगवेऽप्येवं स्यात्पार्श्वतश्च यः ॥

यस्य दीर्घचतुरश्रस्य विस्तारः पञ्चाङ्गुलो भवत्यायामातु पञ्चदशाङ्गुलस्तस्या-
क्षण्या भेदसिद्धधर्ममात्रवक्रस्य तृतीयकरणस्य प्रमाणम् । तदुपान्ता नवनवेष्टका एकैक-
स्मिन्पार्श्वे उपधेयाः । तत्र पार्श्वोदारभ्यैका तिलः पञ्चोति क्रमेण व्यासः । एषा वल्लसिः
षड्गवे द्वादशगवे च द्रष्टव्या । व्यासः पादः । तयोर्मुख्यानां पाद्यानां च संख्याविवेक
उच्यते—

मुख्यानां स्यात्पञ्चशती चतुःसप्ततिसंयुता ।

अष्टपादेष्टकाश्चेति षड्गवे त्वेष निर्णयः ॥

त्रिशती द्वादशगवे चतुःसप्ततिसंयुता ।

मुख्यानामथ पाद्यानामष्टशत्यष्टभिर्युता ॥

अथ वक्रसेत्रनिषये चतुर्विंशतिनवपक्षे विधिरुच्यते ।

(चतुर्विंशो यस्य तस्याक्षण्या भेदात्तृतीयं भवेत् ।

तदिष्टकास्तु षट्त्रिंशषट्शतपार्श्वयोर्मिता ॥

पञ्चाशच्चतुर्मुख्यानामिह स्पष्टदर्शिता ।

पाद्या सहस्रं षट्सप्तत्युत्तरत्रिशताधिकम् ॥

स्याच्चतुर्विंशति हि नवपक्षेऽप्येष निर्णयः ॥ इति) ।

अथ वक्रेष्टकाः पञ्चाकारस्यैका तिलः पञ्च सप्तनवैकादशे(३) तु प्रतिपार्श्वे क्रमे-
णोपधेयाः । सुगममन्यत् । सर्वा अश्वेतगुणा इष्टकाः पूर्वसुरेव कार्या इत्युक्तम् ।
केचित्तस्याश्चतुर्विंशतेत्यादिसूत्रं न पठन्ति ॥ ४० ॥

वारणं काष्ठमयम् ॥ ४१ ॥

लोष्टाचितौ यत्काष्ठमयं लाङ्गलादि तद्वारणं भवति ॥ ४१ ॥

मौजं रज्जुमयम् ॥ ४२ ॥

भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ ४३ ॥

वचनास्वेतदुमयं मपोद्यते । उदुम्बरशाखयाऽवोसति शास्त्रजया वेस्यादिभिः ॥ ४३ ॥

शूनं बाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः षट् पराधीः
सीताः कृषति ॥ ४४ ॥

तेनेषामुपसिद्धतमिति मन्त्रान्तः । अत्र दक्षिणापवर्गार्थं सर्वाः सीताः प्रसव्या-
वृत्ताः षट् पराधी इत्यपरम्य कर्षणीयाः । तत्र शूनं बाहा इति द्वे ऋचौ सकृदुवत्त्वा
षडावृत्ताः कृषति । एकैकस्यां कृष्टायां प्रसव्यं बलीवर्दानाकर्तयति । न च प्रत्यावृत्ति-
समये कर्षणम् । पराधीरित्यनावृत्तिवचनात् ॥ ४४ ॥

उद्यम्य लाङ्गलं सीते बन्दामह इति सीताः
प्रत्यवेक्षते ॥ ४५ ॥

सुकृता ससीत्यन्तः । षष्ठा(सुस्था)लितायां कृष्टायां न पुनरावर्तयेत् । भाविकर्ष-
णामावात् । तेन षदन्ते(न्ति) लाङ्गलमुद्यम्य सीते बन्दामह इत्यनयाऽऽवर्त्यमानया
सीताः क्रमेण प्रत्यवेक्षते । सीते इत्येकवचनात् तु युगपत्प्रत्यवेक्षणम् ॥ ४५ ॥

सवितैतानि क्षरीराणीति मध्ये कृष्टस्यास्थिकुम्भं
निदधाति ॥ ४६ ॥

शं मवेत्यन्तः । सवितैतानीति क्रमप्राप्तया कृष्टस्य क्षेत्र(स्य) मध्येऽस्थिकुम्भं निद-
ध्यात् । तत्र हविर्यदि निषपनं कृतं तदा पुनरर्थाणि कुम्भेऽवस्थाप्यातिवर्त-
न्यानि ॥ ४६ ॥

विमुच्यध्वमग्निं देवयाना इति दक्षिणेऽस्से
बलीवर्दान्विमुच्य तान्दक्षिणेनोत्सृज्याध्वर्ववे ददाति । ४७ ॥

सुवरगन्धेस्यन्तः । विमोचनेऽध्वर्युणा कृते तस्य तत्र पुत्रादिस्तान्दक्षिणेनोत्सृज्य
ततः प्रचाख्याध्वर्ववे दद्यात् । यत्र तु पुत्रादिरेव कर्ता भवति तत्र दानम् ॥ ४७ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरश्चास्वयाऽबोक्षति स वासा वा-
न्तीति ॥ ४८ ॥

रेतसाऽवतीति मन्त्रान्तः । उदपात्रस्यमुदकमुदुम्बरमुखेण स्वावयति । सर्वक्षेत्रं प्र-
वाता वान्तीति मन्त्रेणावोक्षति ॥ ४८ ॥

पात्र्यां सर्वौषधीः संयुत्य वपति यथा यमा-
वेति ॥ ४९ ॥

सर्वौषधो ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्च तिलमाषाद्याः संसृज्य वपेत् । न तु पृथक् । भूरय
इति मन्त्रान्तः ॥ ४९ ॥

चितः स्य परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः
परिभित्त्वाऽऽप्यायस्व समेतु त इति सिकता
न्युहति ॥ ५० ॥

चितः स्य परिचित इति सिकता न्युहति । चितः स्य परिचित० तथा देवतया (तै०
षा० ४-१) इति कमप्राप्तोऽयं मन्त्रः । तत्र तथा देवतयेत्यस्मिकाण्डस्याऽऽज्ञातस्य
तथा देवतया सह साकाम्भवात् ' अक्षिरस्वध्रुवा सीद ' इति सर्वत्रानुषजतीति पूर्व-
मुक्तत्वाच्चापेक्षते बहुवचनेन बोहः । ध्रुवा सीदतेति बोधायनीये (१-१८-
११) तथैव पाठाद्धोक्तं पृणास्वस्मिकाण्डाज्ञाततया देवताभ्याम्युपगमाच्च । अत्रापि
तित्तिस्तिस्त्रः संहिता मन्त्रावृत्त्या स्थाप्याः । प्रसन्नं त्विह परिश्रयणम् । ततस्तूष्णीं
सिकता न्युध्य, आप्यायस्व समेतु त इति ब्राह्मणस्य मृतस्य सिकता न्युहति ॥ ५० ॥

उत्तरया त्रिष्टुभ्रा राजन्यस्य ॥ ५१ ॥

सं ते पयाऽशीत्येतया ॥ ५१ ॥

जगत्या वैश्यस्य ॥ ५२ ॥

असावि सोम इत्येतया ॥ ५२ ॥

विधृतिलोष्टान्मतिदिश्रमैन्वीक्षमाण उपदधात्युचे
तश्चोमीत्येतेः मतिमन्त्रं तिलमिथाभिधानाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिकिरत्येणीर्धाना इति ॥ ५३ ॥

सन्तक्नपस्फुरतीरित्यन्तः । अत्रापि पूर्वस्थां दिश्यामन्त्रः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अभिवान्याचै दुग्धस्यार्धशरावे सक्तुंस्त्रिः प्रसंध्य-
मनारभ्योपमयितयामपात्रस्थं दक्षिणत उपदधा-
त्येषा ते यमसादन इति ॥ ५४ ॥

असावित्यन्तः । अभिवान्या चेनुविशेषः । यां मृतवत्साऽन्यस्या वत्सेन दुग्धं
पिबति सा । तस्या दुग्धस्य सीरस्य संनन्धिनि शरावार्धपरिमिते दुग्धे इत्यर्थः ।
तस्मिन्स्त्रिः प्रसन्नं मन्त्रः कार्यः । तस्मिन्तसशलाकया रज्जुवेष्टितया त्रिः प्रसन्न-
मस्पृशन्नुपमयेदित्यर्थः । तदा पात्रस्थं कृतवैषा ते इत्यनया दक्षिणे क्षेत्रपार्श्वे उप-
दधाति । तत्र नामासाविति संतुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्णीयात् ॥ ५४ ॥

समूलं बहिर्दक्षिणाग्रं स्तृणातीदं पितृभ्यः प्रभरे-
येति ॥ ५५ ॥

संविदान इत्यन्तः । दक्षिणाग्रं स्तृणाति । तत्त्वमारोहासो, इत्यत्र संबुद्ध्या मृतस्य
नाम गृहीयात् । मध्ये क्षेत्रस्य स्तरणः ॥ ५५ ॥

पालाशान्परिधीन्परिदधाति मा त्वा वृक्षाविति
पूर्वापरानुत्तरया दक्षिणोत्तरी ॥ ५६ ॥

ते तु यजमानमात्रा अपि तच्छरीरपरिधानार्थत्वात् । ततश्च दर्भानभितः पारिवेथाः ।
मा त्वा वृक्षाविति पूर्वापरौ परिधी युगपदक्षिणाग्रौ निदध्यात् । उत्तरया दक्षिणोत्तरी
मा त्वा वृक्षावित्युत्तरयर्चा युगपदक्षिणोत्तरी प्रागग्रौ निदध्यात् ॥ ५६ ॥

मध्ये नलोषि(वी)र्का निदधाति नलं पुन-
मिति ॥ ५७ ॥

प्रतरोत्तरेत्यन्तः । सा च दक्षिणा दर्भेषु निदध्यात् ॥ ५७ ॥

पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसंतृप्तानि संतृप्तो-
त्तरत आसीनोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निव-
पति सवितैतानि शरीराणीति ॥ ५८ ॥

शं भवेत्यन्तः । अनन्वीक्षमाणोऽनभिर्वाक्षमाणः । सवितैतानीति क्रमप्राप्तोऽयं
मन्त्रः ॥ ५८ ॥

यथाऽङ्गमङ्गानि संनिधायथैनमुपतिष्ठते षड्दोता
सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । यथाऽङ्गं यथाशरीरम् । अङ्गान्यस्थीनि संनिधानानि । यथा
दक्षिणाशरीर उत्तानः स्यात् । षड्दोतेति 'सूर्य ते चक्षुः । वातं प्राणः' (तै० आ०
१-४) इत्यस्य निर्देशः । इयानेव भेदः । ते तव स्वमृतं चक्षुरिन्द्रियं सूर्यं साका-
ङ्क्षत्वात्समानार्थायामृषि दर्शनाच्च गच्छत्विति गम्यते । एवं वातं प्राण इत्यादावपि
ब्रह्मण्यम् ॥ ५९ ॥

भुक्तभोगेन वाससाऽस्थिकुम्भं निमृज्योपर्युपरि
क्षिरो दक्षिणा व्युदस्यति परं मृत्यो अनु परेहि
पन्थामिति ॥ ६० ॥

मुक्तभोगं परिरहितजीर्णम् । तेन कुम्भस्याभ्यन्तरं समृज्य तस्य शिरस उपरि
दक्षिणाऽपास्यति । मोत वीरानिति मन्त्रः ॥ ६० ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिजानि संभिजति यथे-
षुदकं न तिष्ठेत् ॥ ६१ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ६१ ॥

भुक्तभोगेन वाससा शरीराणि प्रच्छाद्योदपात्रे-

णोदुम्बरश्चाखयाऽबोसति, श्वं वात इति ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

दिशः शम्भा इति मन्त्रान्तः । येन कुम्भो निमृष्टस्तेनैव प्रच्छादनम् । शं वात
इति । कमशाद्योऽयं मन्त्रः ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

इष्टकाः प्रतिदिशम् (न) मधीसर्माणा उपदधाति
पृथिव्यास्त्वा लोके सादयामीत्येतैः प्रतिमन्त्रं
मध्ये पञ्चमीं तां दक्षिणेन पृथीम् ॥ ६३ ॥

इष्टकाः षडिह विवक्षिताः । एतैः प्रतिमन्त्रमिति षण्मन्त्रसंयोगात् । अमुष्येत्यत्र
षष्ठ्या विवक्षत्या मृतस्य नाम प्राश्नम् । अङ्गिरस्वद्भुवा सीदेति मन्त्रान्तः । पृथि-
व्यास्त्वा इत्यादिषु लोके सादयामीत्यादि पूर्ववत् । नाकस्य त्वा पृष्ठ इत्यत्र तु साद-
यामीति । न तु लोकशब्दोऽ(क्द आ) धारान्विततथा तदपेक्षाविरहात् । एतेन मध्ये
पञ्चमीमुपधाय तां दक्षिणेन पञ्चमस्य त्वा विष्टप इति पृथीमुपदध्यादक्षिणे । चतुर्थे पञ्चमे
च सादयामीत्याद्येवानुवच्यते ॥ ६३ ॥

एवं चरुनूपवान्धृतवानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६४ ॥

अनूपवान्धृतवानित्यत्र तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेति प्रथमेन मन्त्रेण पुर-
स्तात्प्रथमं चरुमुपदधाति । अनूपवान्धृतवानिति द्वितीयेनोत्तरतः । तत्र द्वितीये शृत-
वाञ्शृतभागाः शताक्षरा इति विकारः । तृतीयेन पश्चात्क्षीरवान् क्षीरभागाः सहस्राक्षरा-
श्चतुर्थेन दक्षिणतः । दक्षिवान्दधिभागा अयुताक्षरा इति । अथ मध्ये पञ्चमे मधुवान्मधु-
भागा ऋयुताक्षरा इति । सर्वत्रासाविति संनुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्यते ॥ ६४ ॥

अविलाभिर्धानाभिस्त्रिः प्रसव्यं परिकिरत्येतास्ते

स्वधा अमृताः करोमीति ॥ ६५ ॥

करोत्वित्यन्तः । अतिठाभिरिति वचनं पूर्वसुरेव सतिलानामतिलानां धानानां पृथ-
गुपकरूपनार्थम् ॥ ६५ ॥ ॥

ओषधीस्तम्बान्प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणा(ण) उप-
दधाति त्वामर्जुनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६६ ॥

ओषधिरस्तम्बं च मान्त्रवर्णिकाः । ते चरुणां दिक्षूपहितानामुपर्युपर्युषधीयन्ते ।
चरुम्योऽपिधावने (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ६६ ॥

तेषां मन्त्रलिङ्गैर्द्रव्यनियमः ॥ ६७ ॥

तेषामोषधीनामपि मन्त्रलिङ्गैर्नियमोऽवगन्तव्यः । यथा—त्वामर्जुनेति श्वेतदूर्वा-
स्तम्बम् । दूर्वाणामिति दूर्वास्तम्बः । काशानामित्यश्वत्थस्तम्बः । दर्वाणामिति
कुशस्तम्बः ॥ ६७ ॥

लोकं पृणेति लोकं पूर्णा उपदधाति ॥ ६८ ॥

असीषदन् इत्यन्तो मन्त्रः । लोकं पृणेत्येकैवैर्वा तथा देवतयान्तः ।
तयाऽऽपत्यमानयाऽवशिष्टा इष्टकाः । सर्वा इष्टका एकैकश उपदध्यात् । तासामपि
पुरस्तादुपक्रमः । प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्ग इति सूत्रात् ॥ ६८ ॥

उत्तरया पुरीषेणानु[वि]किराति ॥ ६९ ॥

उत्तरया ता अस्य सुददोऽहसः० दिव इत्यन्तः । सर्वा चिति विकिरेत् ॥ ६९ ॥

श्मशानस्य मात्रा दध्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं
प्रादेशो वितस्तिर्जानुदघ्नपुरुदघ्नं [स्किग्दघ्नं] वैषो-
त्तमा मात्रा श्मशानस्य ॥ ७० ॥

दध्नशब्दः प्रमाणवाची । वेति विकल्पप्रदर्शनार्थम् । श्मशानशब्देनात्र लोष्टचितेः
स्थानमुच्यते । तस्याऽऽमायामविस्तरौ प्रागेवोक्तौ । इदानीमूर्ध्वप्रमाणमुच्यते ।
तत्र द्व्यङ्गुलादीनामष्टानामन्यतममूर्ध्वप्रमाणं स्थलस्य तस्योपरीष्टकाश्वेतव्याः । प्रादेशो
द्वादशाङ्गुलः । वितस्तिस्तूर्ध्वमाहोः पुरुषस्योर्ध्वप्रमाणदशमांशो वचनान्तरात् । कचि-
द्वैषम्यसंभवात्पृथग्वचनम् । स्किग्दघ्नो जघनवाची ॥ ७० ॥

उत्तमा मात्रा या(नाध्या)न्तयात् ॥ ७१ ॥

स्किग्दघ्नादध्युत्सेधः स्थलस्य न कार्यः ॥ ७१ ॥

यावत्पु(तीं पु)रस्तात्ततोऽमन्तंरां पश्चात् ॥ ७२ ॥

* ओषधिशब्दस्तु हस्वेकारान्तो लीयन्तश्चेति कोश उभयथाऽपि संदृश्यते ।

ततोऽनन्तरां मात्रां पूर्वान्ते समशामस्येच्छति । ततोऽनन्तरामुत्तरां मात्रां परान्ते कुर्यात् । यथा स्फिग्द्वयं पुरस्ताच्चेद्द्वयं पश्चाद्यदि प्रादेशो वितास्तिः पुरस्तात्तदा चतुरङ्गुलं पश्चादिति ॥ ७२ ॥

अपि वा द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं पश्चादित्येके ॥ ७३ ॥

अत एवावगम्यते । चित्याधारस्पर्शं द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं भूमेः पश्चादिति । न तु चितिसहितस्य स्थलस्येति । विकल्पोऽयं विधिः शास्त्रान्तरोक्तः ॥ ७३ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरश्चास्वयां वाऽबोधति शं वात इति ॥ ७४ ॥

दिशः सर्वा इति मन्त्रान्तः । क्रमप्राप्तेन मन्त्रेण चितिमबोधति ॥ ७४ ॥

आरोहणं जपति ॥ ७५ ॥

प्रत्यवरोहणं जपत्येषा ॥ ७६ ॥

अपस्थानेनोपतिष्ठत इदमेवेति ॥ ७६ ॥

वरुणेन चेत्यन्तः । चितिमग्निमुपतिष्ठते ॥ ७६ ॥

वारणशाखां पुरस्ताभिदधाति वरुणं इति ॥ ७७ ॥

वनस्पतिरित्यन्तः । वरुणो वृक्षविशेषः ॥ ७७ ॥

विधृतिलोष्टमुत्तरतो विधृतिरसीति ॥ ७८ ॥

द्वेषास्तीरित्यन्तः । लोष्टमुत्तरतो निदधातीत्यापस्तम्बवेदान्तौ ॥ ७८ ॥

शमीशाखां पश्चाच्छमि शमयेति यवं दक्षिणतो र्यवेति ॥ ७९ ॥

गतमेतत् ॥ ७९ ॥

अथैनमुपतिष्ठते पृथिवीं गच्छान्तरिवशं गच्छेति ॥ ८० ॥

शरीरैरित्यन्तः । अथैनं चितमग्निमुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बवेदान्तौ ॥ ८० ॥

जघनेन चितं कर्मादि समानमास्त्रानाम्बुदा

स्नातीत्येके ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यापादाहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनत्रिंश-

प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथनेन चितं कर्मादि समानमास्त्रानाम् । अत्रमन्वतीरित्यादयः पञ्च मन्त्रा गताः । ततः पूर्वोपकृत्येन पायसादिना सद्यः एकेन शतं दश वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । समाप्ता लोष्टचितिः ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकेनानिष्टप्रभे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

अत्र मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तोऽयं यमयज्ञो वक्ष्यते—

यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं मवक्ष्ये विधिमुत्तमम् ।
मासि मासि तु कर्तव्यो ह्यन्तकाय बलिस्तथा ॥
मेधाकामोऽर्थकामो वा पुत्रकामस्तु वै द्विजः ।
याम्येऽहनि सनक्षत्रे सर्वान्कामान्समश्नुते ॥
संवत्सरस्य कार्तिक्या बलिं कुर्वीत यत्नतः ।
अकुर्वन्त्यस्तु कार्तिक्या नरके तु निमज्जति ॥
तस्मात्कुर्वीत कार्तिक्या सर्वकामस्तु वै द्विजः ।
तिलप्रस्थस्य कर्तव्यं गुडमिश्रं तथा हविः ।
एकेन न तु कर्तव्यः कर्तव्यो बहुभिः सह ॥ १ ॥

अस्ति यमयज्ञो नाम कलिः । स च मासि मासि कर्तव्यः । कार्तिक्या यमद्विती-
यायां नित्यनैमित्तिककाम्येषु च दर्शमाध्याकामौ यमयज्ञः कार्यः (ज्ञं कुर्यात्) ॥ १ ॥

हविर्चन्द्रास्याभिमन्त्र्य हविरादाय नमो ब्रह्मणे
प्रजापतये देवेभ्यः (ऋषिभ्यः) पितृभ्यो यमाये-
त्युक्त्वा ग्रामात्माचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्र-
म्यानिरिणवक्षेत्रे नदीतीरे समे वाऽन्यस्मिन्पुण्यौ
देशे तस्य (तस्मिन्) दिक्क्षप्तिं वेदिं करोति ॥२॥

निरिणो विहस्तदभावोऽनिरिणः । क्षप्तिः कोणः । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तस्यां [उत्तर] दिशं पञ्चोत्तरदिशां (द्यौः) दिक्क्ष-
प्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥

मृन्मयीं सिकताभिर्वा (बी० मृ० शे० १-१९-९) इति बोधायनः ॥ ३ ॥

दक्षिणेन करकूपं स्वात्त्वोत्तरेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य दक्षैः
सोत्तरवेदिं संप्रच्छादयति ॥ ४ ॥

करेण कूपः करकूपस्तम् । दक्षैरुत्तरवेदिप्रच्छादनं वेदेऽसंस्कारार्थमिति ॥ ४ ॥

माग्यैर्दक्षैर्विष्टरं निधाय प्रस्तरं चाऽऽयातु देवः
सुमनाभिरुतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदतां सुप्रयते ह वहिभूर्जाय जात्यै मम
अनुहृत्योमिति यममावाह्य यमे इव यतमाने
यदेतं प्र वां भरमिति च ॥ ५ ॥

मयतमिन्दवे न इति मन्त्रान्तः । आवाहयतीत्यनुवर्तते । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इमं यम प्रस्तरमिति तिसृभिः प्रस्तरमभिमन्त्र्य सप्त-
विश्रपाण्यर्घ्यं (ज्ञान) पाद्याचमनीयोदकानि दत्त्वा
सार्वभूरभि गन्धपुष्पधूपदीपैर्नैवेद्यं च यथोपलब्धं
ददाति ॥ ६ ॥

इमं यम प्रस्तरम् (तै० सं० १-१-१२) इति तिसृभिर्वममावाहितप्रस्तरम् ॥ ६ ॥

कृष्णाः प्रतिसराः कृष्णसूत्रं च मध्यमेनान्त-
(न्तिष्ठ)मेन वा पलाशपणैर्न जुहोति यमाय
स्वाहा । अन्तकाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा ।
अधर्माय स्वाहा । अन्ताय स्वाहा । अनन्ताय
स्वाहा । वैवस्वताय स्वाहा । मृत्यवे स्वाहा ।
विष्णवे स्वाहा । भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । सुवः
स्वाहा । भूर्भुवः सुवः स्वाहेति व्याहृतिपर्यन्तं
हविर्जुहोति ॥ ७ ॥ (ख० १) ।

कृष्णप्रतिसरः वासः सूत्रं वा । जुहोमो मा मृत्युर्णमग्रहणं होमस्य ॥ ७ ॥ (ख० १)

* अयं पिर (४ । ३ । २३) मिति पाणिनेरुक्तत्वेन 'अन्ताश्च' इति वार्तिकेन विभक्ति-
विहिते सिध्यति, अन्तिममिति । अन्तमेनेति, अद्याधुरेवेति आभाति ।

१ क. 'रे च प्रस्तरे च आवा' । २ ख. य. 'हेतमिति' । ३ ख. ग. 'स्मा हि वीदेति ।
५ ख. ग. 'ति तिसृभिः । ५ ख. ग. 'पमात्यं च । ६ ख. 'हा नृहृत्यवे स्वाहा भूः ।

अथार्कपणान्यौदुम्बरपर्णानि वा निधाय मध्य-
मायामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेदयन्ते यमाय
सोमः सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमः ह
यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतोमिति ॥ ८ ॥

मध्यमायामुत्तरवेद्यां नलिनिवेदनस्थानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रतीक्यामुत्तरवेद्यां यमाय घृतवद्भविर्जुहोत प्र च
तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमदीर्घमायुः प्रजीवसो-
मिति । प्राच्यामुत्तरवेद्यां यमाय मधुमत्तमः रात्रौ
हव्यं जुहोत न इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः
(पूर्वैभ्यः) पथिकृद्भ्योमिति । दक्षिणस्यामुत्तर-
वेद्याः श्वभ्यां हविर्निवेदयन्ते यौ ते श्वानौ
यमरक्षितारौ चतुरस्रौ पथिरक्षी नृचक्षसा
तौम्यामेनं परिदेहि राजन् स्वाति चास्मा अ-
नमीवं च घेहोमिति । उत्तरस्यामुत्तरवेद्यां
यमदूताभ्यां हविर्निवेदयन्त उरुणसावसु-
तृषाबुलङ्गवलयौ यमस्य दूतौ चरतो जनां
अनु । तावस्मभ्यं हृषये सूर्याय पुनर्दत्ता-
ममुमद्येह भद्रोमिति ॥ ९ ॥

सर्वत्र हविर्निवेदयन्त इत्यन्वयः । इमे मन्त्रा एकेस्वरेण पठनीयाः । सामिधेन्यादि-
वदन्त ओंकारः । यथा शस्त्रवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

योऽस्य कौमुद्येति तिसृभिर्धमगाथाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिगायन्ति ॥ १० ॥

राजाऽपि तिष्ठतीति मन्त्रान्तः ॥ १० ॥

दक्षिणेन करधूपं गत्वा मार्चीनावीतं कृत्वा सव्यं
जान्वाच्य हविरादार्यं इषमिषं स्वधा पितृभ्य इति
श्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयै यस्य प्राणान्तसप्तभिर्व्या-
हृतिभिः सप्त पदानि प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ११ ॥

दक्षिणेन करकूपं स्नात्वा (भ० वि० २-२-४) इति सूत्रे स्नानविधानाच्चं कर-
कूपं गत्वा यमाय पिण्डोदकदानाय । प्राञ्चो गच्छन्ति विष्णुकर्मन्यायवदित्यर्थः । सप्त-
भिर्व्याहृतिभिः सप्त पदानि ॥ ११ ॥

ग्रीन्हि स्वर्गलोकां नारुदा भवन्तीति विज्ञा-
यते ॥ १२ ॥

पैङ्ग्यमाहणे समान्नादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दक्षिणाब्जो अकारिषमिति पुनः प्राणानाप्याय्य ॥ १३ ॥

आप्यायनमुदकसेचनम् ॥ १३ ॥

अयेनं (बधेतं) प्रत्येत्यं नमस्कारः कूपेभ्यो नम-
स्कारः [कूपेभ्यो नमस्कारः] कूपेभ्य इति करकूप-
मुपस्थाय यस्मै कामाय यम[म]भिवादयन्ते यमो
दाधारेत्यनुवाक्येपेण हविकृद्गच्छन्ति ॥ १४ ॥

अनुवेनतीति गन्धान्तः । त एते सप्तापि गन्धा यममाहुस्तन्मप्रतिपादकः ॥ १४ ॥

नाके सुपर्णमिति प्रवाहयन्ति ॥ १५ ॥

प्रवाहयन्ति उत्थापयन्ति । प्रवाहणं स्नानार्थमवतरणमित्येके व्याचक्षते ॥ १५ ॥

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार इत्यपोऽवगाहन्ते ॥ १६ ॥

अमास्यसहिताः सर्वे । उरु५ हि राजा इत्यनुवाक्येन (बौ० सू० १-२१-१०)
इति बोधायनः ॥ १६ ॥

आपो हि ह्य इति तिसृभिर्मार्जयन्ते ॥ १७ ॥

य न इत्यन्तः । शुद्धचर्चं मार्जनम् ॥ १७ ॥

अवक्ताऽवभृशे कलिकलुषमुक्त्वाऽरोगशरीरा
भवन्तीति विज्ञायते ॥ १८ ॥

पापनिर्मुक्तो भवतीति श्रुतौ विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यमेन दर्शं जित एनेमिति चतसृभिरादित्यमुषति-
ष्ठते ॥ १९ ॥

* प्रवक्तेत्यारभ्य विज्ञायत इत्यन्तो ग्रन्थः ख. य. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ क. प्रयोतिः स्वर्गं लोकं इति यमं लोकं नमस्कृत्य भ । २ क. 'त्व नमो भ ।
३ क. य. 'कारेणमुवाक्येनापोऽवगाहन्ति । ४ ख. हि प्रवाहिर्मा । ५ ख. य. 'अ मापुजयति ।
६ ख. 'पस्थाय ।

यजमानस्येदमुपस्थानमेकवचनाजामास्थानाम् ॥ १९ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति प्रतिसरमावधनीव ॥ २० ॥

रक्षार्थम् ॥ २० ॥

हविषा सर्वप्रायश्चित्तानि हुत्वाऽत्र हविःशेषान्भक्ष-
यन्ति भक्षोऽस्यमृतभक्ष इति ॥ २१ ॥

भक्षयामिति मन्त्रवर्णाद्यजमानस्यैव ॥ २१ ॥

भक्षस्य शेषं निनयन्ति पुत्राय भियाय प्रियवा-
दिने पुत्रभार्यायै पुत्रवान्भवति पुत्रवती भवतीति
वैवस्वतोऽग्नवीत् ॥ २२ ॥

भुक्तशेषमन्यत्र निनयति । पुत्रार्थिन्यै भार्यायै दद्यादिति वैखानसः ॥ २२ ॥

यमो यष्टारमितः प्रयातमङ्के समाधाय पितेव
पुत्रम् । सुहृद्गतिं गमयति तत्र लोकाभिषर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानं निवर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानमिति ॥ २३ ॥

इति सत्थाषाढहिरण्यकेशिपूतसूत्र (पितृमेधापरपर्याये) एकोन-
विंशमश्वे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

यमगाथां परिगायति । यमो वैवस्वतः । यष्टारं यमयज्ञकर्तारमितो मृत्युलोकात्प्रयातं
यजमानमित्यर्थः । यथा पितेव जनक इव पुत्रमात्मजमङ्के समाधाय विराजत इत्यर्थः ।
न चास्य भिक्षं पन्थानं गच्छेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥ (ख० २)

इति सत्थाषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशमश्वे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

=====

एवं तावदेकः पितृमेधिको व्याख्यातः प्रयोगः । अपेक्षानीं तन्त्रानुक्रान्तयोर्दहनपु-
नर्दहनयोः स्थाने प्रकारान्तरमुत्तरेण अन्येनोच्यते अथात इत्यादिना—

अथात उत्तरपितृमेधिकं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति मन्यो न खलु क. ख. पुस्तकयोः ।

तत्राऽऽद्यौ ब्रह्ममेधाख्यो दहनसंस्कार उच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

यं ब्रह्ममेध इत्याचक्षते ॥ २ ॥

अत्र सहेतुकोऽधिकारः । यस्माद्ब्रह्मसंयुक्तो मेध इति विग्रहः । यज्ञवाचिना मेधशब्देन
उपदेशसंस्तुतिः । अतुर्होतृसंयुक्तो दहनकल्प इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ पूर्वोक्तेन दहनकल्पात् ब्रह्ममेधसंस्तुत्यो नेत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विजातीनामपवर्गोद्ध(अर्थ)वस्तस्त्वदशिभिः ।

ऋषिभिस्तपसो योगादेष्टितं पुरुषोत्तमैः(यम्) ॥

होतृश्च पितृमेधं च संसृज्य विधिरुत्तरः

विहितस्तु समासेन क्रतूनामुत्तमः क्रतुरिति ॥

ऋषकृतिविकृति(ती) यथा पुरस्तात् ॥ ३ ॥

पूर्वाचार्या इमौ श्लोकाबुदाहरन्ति । उत्तरो विधिर्ब्रह्ममेधाख्यः । होतृन् दशहोत्रादीन् ।
चित्तिः त्रुक् (तै० आ० ३-१) इत्यारभ्य चित्त्वं संतानेन (तै० आ० १-२१)
इत्यन्ताननुवाकान् पितृमेधं च संसृज्य समासेन विहितः समुच्चयेन चोदितः । तत्रा-
पूर्वमन्त्रः स्यादिति न्यायेन होतृपितृमेधसमासे होतृकाण्डोऽन्ततो भवतीति वेदि-
तव्यम् । स एव विधिः क्रतूनां मध्य उत्तमः श्रेष्ठः क्रतुरिति गौणनिर्देशः । अश्वमेधा-
दिवद्भूरिष्टपावनलौकिकफलसाधन इत्यर्थः । स तु मृतस्य फलसाधनो न । कर्तुः संस्का-
रातिशयजनकत्वात् । संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थाद्दः स्यादिति न्यायाभावं
फलोपपन्न इति वाच्यम् । तत्र कर्तृगामिन एव फलस्यार्थवादस्त्ववर्णनात् । संसार्यगा-
मिनश्चातिशयस्येष्टत्वात् । तद्व्यानेन कर्मणाऽपि तत्र विशिष्टपारलौकिकफलप्राप्तियोग्यता
भवतीति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

तस्य समग्रहोतृभिर्होमः ॥ ४ ॥

तस्य ब्रह्ममेधस्य । समग्रहिरिति विस्पष्टार्थम् । आहवनीये समग्रहं जुहोतीति । तदवमर्षः
आहवनीये परे युवाः समिति हुत्वा दशहोत्रादिभिः (पञ्चहोत्रादिभिः) पञ्चाभिर्हो-
तृभिः पञ्च जुवाहुतयो हेतव्या इति ; तदा गार्हपत्ये वाग्योता (तै० आ० ३-१)
इति तत्र नेष्यते । अथैव ऋतुमुत्तीय इति तस्यर्तुमुत्तमात्रविषयत्ववचनात् । अत एव
आहुर्होते(त्रे)ऽप्यस्यानुपयोगः न च दक्षिणाग्न्यादिषु होम इष्यते । तत्पितृमेधमन्त्र-

संयुक्तहोमामावात् । हृदयादीनां तु वचनसामर्थ्यात्पितृमेवमन्त्रांहितकर्मान्वय इत्यनु-
संधेयम् ॥ ४ ॥

मर्तृसूक्तेन भरणम् ॥ ५ ॥

मर्तृसूक्तम्—मर्ता सन्ध्रयमाणः (तै० आ० ३-१४) इत्यनुवाकः । तेन
प्रेतो(तम)मात्स्या निभृयुः । यद्यप्ययमनुवाको होतृकाण्डे न तथाऽपीह तत्संनियोगेन
विधिनोपयुज्येत । एवं नारायणादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र द्वितीययोरपि भरणपर्याया मर्तृ-
सूक्तस्याऽऽवृत्तिः । धूननव्यवायात् । चतुर्थे भरणे न भवति । तूष्णीं चतुर्थमादायेति
तस्य तूष्णीकस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

पत्नीभिरुपसंवेशनम् ॥ ६ ॥

पत्नीति सेनेन्द्रस्य (तै० आ० ३-९) इत्यनुवाकस्थाने यजूंषि कथ्यन्ते ।
पत्नीर्ध्याचष्ट इत्यादौ(तत्र) व्यपदेशात् । उपनिवेशनं पत्न्या उपनिपातनम् ।
इयं नारी पतिलोकमित्यनयर्चा सेनेन्द्रस्येत्यादेरनुवाकस्य समुच्चयः । अपत्नीकस्य तु
मायमप्यनुवाको युक्त उपयुज्यते ॥ ६ ॥

दक्षिणामतिग्रहेर्निर्गमः ॥ ७ ॥

निर्गमदक्षिणाशब्देन हिरण्यदानादयो यज्ञे दक्षिणा इह गृह्यन्ते तैर्मन्त्रैः । प्रतिगृह्यन्त
इति प्रतिग्रहाः । ते च देवस्य स्वा० (तै० आ० ३-१०) इत्यनुवाके समाज्ज्ञाताः ।
समाप्रभृति समानोदकाः सप्तदश मन्त्राः । अग्नये हिरण्यमित्यस्य स्थाने सोमाय वास
इत्यादयो द्रष्टव्यदेवतानिर्देशाः प्रयुज्यन्ते । कल्पान्तरे विशेष उक्तः । वाससी मास्त्वा-
कृन्तश्चित्यादि वृक्तं दैवतं यस्य पुरस्तादनुषज्यते । देनि दक्षिणा(णे)आस्त्वेति रथे
राजा त्वेत्यस्य पुरस्ताद्वैश्वानरः प्रत्ययेति । एतेषां सुपर्ण५ हस्ता० धनुर्हस्ता०
मणि५ हस्ता० इत्यादीनां तिसृणामन्यतमयर्चा समुच्चयः । निर्गमो हस्तसंमार्गः ॥ ७ ॥

हृदयेर्हिरण्यशकलान् ॥ ८ ॥

सुवर्णं वर्णम् (तै० आ० ३-११) इत्यादिमन्त्रपञ्चकम् । सुवर्णं वर्णमिति दश-
होतृहृदयम् । ब्रह्मेन्द्र चतुर्होतुः । शतं नियुत इति पञ्चहोतुः । सुवर्णं कोशमिति षड्होतुः ।
इन्द्रो राजा भगवत इत्यनुवाकशेषः सप्तहोतुः । तत्र पञ्चानामेषां सप्तसूपयोज्यत्वात् ।
अल्पीयांसो मन्त्रा इति न्यायेन श्रयोक्षमयोरवृत्तिः । यथाऽऽद्योर्ध्वोऽशीस्तोममागयोः ।
तदयं विभागः । आद्यमास्थे द्वितीयं च तृतीयं च द्वे नेत्रयोः कर्णयोर्मध्यमोपान्ते पञ्चमं द्वे
नासिकयोः—यद्वा—हृदयं यजूंषि (तै० आ० ३-१-२) इत्यादौ यदुक्तं

हृदयमिति तदिदानीमुच्यते—सुवर्णं धर्ममिति । अयमनुवाको होतृहृदयारूपः ।
होतृणां पारमार्थ्यकथनात् । सर्वत्र दशहोत्रादिविभूतिभिन्नपरमात्मरूपेणैष्टकाः स्तूयन्ते ।
अध्यात्मपक्षे तु परमात्मैव ॥ ८ ॥

संभारयजुर्भिः पात्रचयनम् ॥ ९ ॥

अग्निर्यजुर्भिः (तै० आ० ३-८) इत्यादीन्येकविंशतिसंभारयजूंषि । तेषां प्रति-
पात्रं विभज्योपयोगः । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात्तस्यात्र प्रकृतिसंभवात् । अत एवास्य
विधेः पितृमेघमन्त्रसंयुक्तधमसमाप्रविषयत्वं नेष्यते । विभज्य विनियोगाभावे हि स
(तै०) न्यायमपि नियोज्यस्य तु सर्वान्वयात् । तद्विरोधे सति पय(यो)विषयत्वं न
युज्यते । अत्रेष्टाप्राशिप्रहरणादेः संभेद्यभागयोर्धर्म्मदो विधानमेदात् । समाप्ते त्वनु-
वाके पुनरध्यासः । यथा गोविद्या—अग्ने गोमिरित्यादेशः । चमसे स्विममग्नेधम-
समित्यनेन कमप्राप्तस्य यजुषः समुच्चयः ॥ ९ ॥

उयोतिष्मतीभिरुपोषणम् ॥ १० ॥

उयोतिष्मत्याख्यानामिष्टकानामुपधानमन्त्रा उयोतिष्मत्यः । उयोतिष्मती स्वा
सादयामि (तै० आ० १-१९) इत्याद्यग्निकाण्डानुवाकः । तस्य मेनमग्ने विदह श्रुतं
यदेत्याभ्यां समुच्चयः ॥ १० ॥

नारायणाभ्यामुपस्थानम् ॥ ११ ॥

नारायणौ पुरुषमेधप्रभस्योत्तरावनुवाकौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः । अत्रयः संभूतः
(तै० आ० १-१२ । १३) इत्येतावनुवाकौ । तयोः सूर्यं ते चक्षुरित्यनया समु-
च्चयः ॥ ११ ॥

आक्षण एकहोतेति खानुमन्त्रणम् ॥ १२ ॥

अजो मागस्तपसेत्येतयर्षाडस्यानुवाकस्य समुच्चयः ॥ १२ ॥

चित् च संतानेनेति हविराहुतिः ॥ १३ ॥

हविराहुत्य (इत्य) र्धः । राजगवीमांसानि दशधा विभज्याग्नये रविमत इत्ये-
कमागं हुत्वा चित् च संतानेनेत्यनुवाकस्य नवभिः शरीरहोमो यजुर्भिः प्रतिमन्त्रमित-
रान्मागान्जुहुयात् ॥ १३ ॥

मयासाय स्वाहेति सुवाहुतीः ॥ १४ ॥

सपैतृमेधिकीर्त्तय स्तुवाहुतीहुत्वा प्रयासाय स्वाहेत्यादिमिर्दिवाकीर्त्यासुवैर्द्वादशभिः
शरीरहोमयजुर्भिः प्रतिमन्त्रं स्तुवाहुतयो होतव्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मृत्युसूक्तेनानुशंसनम् ॥ १५ ॥

मृत्युसूक्तं हरिः हरन्तं (तै० आ० १-१९) इत्यादि सूक्तं षडृचं प्रकेतुनेत्य-
स्यान्ते सहानुशंसेत् ॥ १५ ॥

सौम्यं(म्या) संग्राहनम् ॥ १६ ॥

सौमी सोमदेवत्या ऋगप्रागनुवाकसामहव्यादनुवाकसौमी प्रत्येतव्या । सा त्वाप्या-
यस्व यदिन्वम (तै० आ० ३-१७) इत्यग्निकाण्डे समाप्नाता । तस्या अहमन्वती
रेवतीत्येतयर्था समुच्चयः ॥ १६ ॥

सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानम् ॥ १७ ॥

सूर्यदेवत्यः । अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । तत्तत्सोद्वयं तमसस्परीत्येतया तरणि-
र्विश्वदर्शतः (तै० आ० १-३-१६) इत्यस्य ग्रहकाण्डानुवाकस्य समु-
च्चयः ॥ १७ ॥

ईयुष्ट इत्यवगाहनम् ॥ १८ ॥

अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । ईयुष्टे च (तै० आ० ३-१८) इत्यनुवाकात्मि-
को च ईयुष्टिस्तस्य धाता पुनात्पितृनया समुच्चयः । अत्र दहनकल्पस्यैव विधेर्मान-
त्वात्तदङ्गमूत्र एव संग्राहनादौ सौम्यादीनां समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमा यवोदनप्राशनान्तान् ॥ १९ ॥

समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म । अतः प्रथमादवगाहनान्ताद्यवोदनप्राशनान्तान्नि-
वीनिति श्रुतः । समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्मेत्यापस्तम्बः ॥ १९ ॥

तान्तरं अस्मेत्याचक्षते ॥ २० ॥

तांश्चतुर्होतॄन् । परमस्तज्ञाब्दः सारभूतमन्त्रवाची । अस्म वै चतुर्होतारः (तै० आ०
३-१९-९) इति । श्रुतिसारभूतमन्त्रा इत्याचक्षते त्रैविध्यवृद्धाः । एतद्वै देवानां परमं
गुह्यं नक्त यच्चतुर्होतार इति च श्रुतेः ॥ २० ॥

तानसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ॥ २१ ॥

परमं गुह्यमित्यादिना श्रुतश्चतुर्होतृवत्तद्व्यवहारो नैककुलसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ।
किं प्रेतकालस्यासाधारण एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नानाचार्यार्थं नाश्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

आचार्यादित्यस्मै प्रेताय न प्रयुज्यते । अथवा श्रोत्रियेभ्यः सर्वेभ्यो वेदार्थविद्वद्भ्यः
प्रयुज्यते न तु कदाचिदश्रोत्रियाय ॥ २९ ॥

द्विजातीनामेवं संतिष्ठते ब्रह्ममेधः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनविंश-
प्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परिसमाप्यते ब्रह्ममेधः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां प्रयोगवैनयन्या
मेकोनविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथ मरणसंशये विधिमाह—

अथाजस्तानां इपहं ऊपहं षडहं द्वादशार्हं वा
धारयेद्दृषत्पद्मां मरणसंशयं मन्येत ॥ १ ॥

यावन्मरणसंशयं मन्यते यजमानोऽध्वर्युर्वा । प्रातरुद्धरेदिति प्रतिकर्मोद्धरणविधाना-
द्धार्यो गतश्चिष आहवनीय इत्यनेन गतश्रीकश्रितवस्येवाजस्तमाहवनीयधारणविधाना-
त्तदितरस्य नाऽऽहवनीयधारणमुक्तम् । अथेदानीमाद्वादशाहमनस्तानामग्नीनां धारये-
त्कर्मावस्यम् ॥ १ ॥

असंशयेऽर्जसं विरम्यामय आयुष्मते पुरोडाश-
मष्टाकपाठं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्चदशिकां (पं) वा
यो ज्योगामयाषीत्युक्तम् ॥ २ ॥

येन मरणाद्विमुक्तः सज्जनस्तं विरम्यामय आयुष्मतेऽष्टाकपाठं निर्वपेच्छतं कृष्णकं
(लां) तुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला । तां प्रजापतिदेव-
तकां निरवपत (तै० सं० २-३-२) इत्यादिगता ॥ २ ॥

पुरस्तादायुष्मत्या पाथिकृत्या वा यजेत ॥ ३ ॥

पुरस्ताद्द्वयोरप्येका ॥ ३ ॥

* (ग्रामेऽप्येके पाथिकृतीः समामनन्ति बहिष्ठो वान-
मस्थो वाऽरण्यमवातिष्ठेत ग्रामं वा मविशेद्वाङ्गाऽ-

* कर्तुं कर्तव्यं ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थः ।

नुमतो ब्राह्मणैश्च सह वनधान्येनापि वा नाज-
स्त्रान्कुर्वीत प्रागिष्टगमनाद्विहारः साधयेत्) ।
मेतेऽपि विहरणमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥

अयं कल्पान्तरोक्तविधिः ॥ ४ ॥

+ (तदनर्धुकं प्रयाजा इति विज्ञायते । उदगयने
प्रमीताः सौर्येण पथा देवलोकं यान्ति दक्षिणा-
यने सौम्येन पितृलोकमिति विज्ञायते) । उदग-
यनापूर्वमाणपक्षे दिवा क्रत्वन्ते श्रेयो मरणामि-
त्युपदिशन्ति ॥ ५ ॥

अथाप्युहरन्ति—शरीरदायादा ह वाऽऽयो भवन्तीति । मरणे श्रेयोवाप्तिः । य एवं
विद्वानुदगयने प्रमीयते सौर्येण पथा स्वर्गं लोकमेति । अथ यो दक्षिणे प्रमीयते
चान्द्रमसेन पथा पितृलोकमेतीति विज्ञायते (बौ० पि० २-७-१९) इति
बौधायनः । मरणे श्रेयोवाप्तिः । यस्मिन्क्षणे मकरं गच्छति सूर्यस्ततः प्रभृति षण्मासा
उदगयनं, तस्मिन् । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मासस्य
च पक्षस्य च कर्ता । अपवाऽऽपूर्वमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्वमाणपक्षः । स हि चन्द्र-
रश्मिभिरापूर्यते शुक्लपक्ष इति ॥ ५ ॥

यदि पूर्वपक्षरात्रौ मरणं शङ्केत सायमाहुतिः
हुत्वा तदैव मात्राहुतिं जुहुयात् ॥ ६ ॥

तस्यामेव रात्रावित्यर्थः ॥ ६ ॥

यद्यपरपक्षे सायंमात्राहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं नयेत् ॥ ७ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । मरणं शङ्केतेति शेषः । एनं कालम् ॥ ७ ॥

दर्शेष्टिं च कुर्यात् ॥ ८ ॥

यदि संनयतश्चेत्सद्य एव हविरुत्पादनं न यथाग्राऽस्त्रिहोत्रम् । तस्य कालमावात् ।
यदा मरणं शङ्केत तदा दर्शेष्टिं यजेतेत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ ८ ॥

यदीष्टपभावे प्रधानदेवताभ्यश्चतुर्गृहीतेनाऽऽप्येनै-
कैकस्यै देवतायै पुरोस्तुवाक्यामनूच्य याज्यथा
जुहुयात् । (एवं सर्वास्वापस्तु) ॥ ९ ॥

दर्शोष्टिस्थाने पूर्णाहुतिः । देवताभ्य इति बहुवचनमादरार्थम् ॥ ९ ॥

* यदीष्टिमध्येऽवशिष्टेष्टिमिधानदेवताभ्यश्चतुर्गु-
हीतेनाऽऽभ्येनैकैकस्यै देवतायै पुरोनुवाक्यमनूच्य
याज्यया जुहुयात् ॥ १० ॥ (ख० १) ।

यदीष्टिमध्ये मरणं शङ्केतेति शेषः ॥ १० ॥ (ख० १) ।

[अथ] यदि चातुर्मास्यमध्ये पूर्वकक्षे सायंमा-
तराहुतिभिर्दर्शपूर्णमासाभ्यां चेष्ट्वाऽवशिष्टानि
पर्वाण्यानीय संस्थापयेत् ॥ ११ ॥

यदि चातुर्मास्यमध्ये मरणं शङ्केत तदा पूर्ववत्सायं सातरभिहोत्रेण दर्शपूर्णमासाभ्यां
वशाब्देनाऽऽमयणादिभिरीष्ट्वाऽवशिष्टानि वरुणप्रघातप्रभृतीनि पर्वाण्यादाय समापये-
त्पूर्णाहुतिना ॥ ११ ॥

पञ्चविभवे तद्देवतं पुरोडाशमामिषां पूर्णाहुतिं

[वा] कुर्यात् ॥ १२ ॥

अथ पशुबन्धमध्ये मृतस्याप्येवमेव ब्रह्मव्यम् । कपर्दिस्वामिनस्तु विशेषः—संकल्पादौ
पशुपाकरणात्कर्मात्यागः । उपाकृते त्वासंज्ञपनात् । पर्यग्निकरणात्पूर्वतः पशौहस्सर्गः ।
तत्र श्लोकः—

पशुबन्धे विशेषोऽयं संकल्पादौ पशुग्रहात् ।

कर्मात्यागः पशुर्मावन्पर्यग्निकृत्य श्रोतुमेत् ॥ इति ।

अत्र बौधायनीये विशेषः—अथ यथाग्रथोष्टिपशुचातुर्मास्याध्वराणाग्रसमाप्तानां
अतान्तराद्ये प्रसीयेत यद्यस्य पुत्रोऽन्तेःवासी च शेषांभ्येकतन्त्रेण समाप्नुयात् । पश्चत्यामे
तत्तद्देवस्य पुरोडाशमामिषां वा यजेत (बौ० पि० २-७-१७) इति ॥ १२ ॥

त्रियमाणस्यैवं न यज्ञलोपो इ भवतीति विद्वा-

यते ॥ १३ ॥

प्रमाणमन्यत् ॥ १३ ॥

वर्तुं दीक्षितमसीतमायश्चिद्य ॥ १४ ॥

व्याख्यातं प्रायश्चित्तप्रश्ने । प्राक्सोमाभिषवात्सोमे यजमानो ज्ञियेत चेत्तत्यागः ।
पितृमेवं च कृते वाऽवभृथे (तथा) यदि त्वभिषवे सोमे प्रागुक्तं यमसगणप्रचारा-

* बहुलकृतस्यो ग्रन्थः अ. ग. पुस्तकालयः ।

न्म्रियेत तदाऽऽह—यजेत शान्तं शक्ये यष्टुमित्यनेन (क) प्रकारेण । हुत्वा पितृमेघः कार्यं इति केचित् । अत्रापि कर्मोत्सर्ग इत्यन्ये । मरणान्ता यक्षा भवन्तीति मरद्वाज-
वचनात् । अथ यदि सर्वेभ्यमसगणैः प्रचरन्ति प्रागवभृथान्म्रियते तत्रापि कर्मोत्सर्ग
एव । मरद्वाजस्त्वाह—यदि क्रियेत प्रागवभृथादम्पवभृथं कुर्वीरक्षवभृथाद्धीरक्षा गम-
यित्वा मोक्षैवैनमन्युदाहृत्य त्वेतैरग्निभिर्देहयेयुरिति । तत्राऽऽद्यावभृथधर्मेण देवयजन्नाह-
हिर्गत्वा पितृमेघः कार्यं इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यायावरा इ वै नाम पुरा ऋषय आसंस्तेऽध्वन्य-
श्राम्यन्तेऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं [न] जुहुवुस्त-
स्माद्यायावरधर्मेणाऽऽमयाव्यार्तो वा जननमरण-
योरध्वन्यापत्सु वाऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं
सुहुयात् ॥ १५ ॥

यायावरो यानशीलः । पुरा यायावरा नाम ब्रह्मविद आसन् । तेऽप्यध्वन्यश्रा-
म्यन् । न च तेऽहरहः सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुवुः । किंतु पर्वणि पर्वण्यग्निहोत्रहोमं
चक्रुरित्यर्थः । अतः कर्तुमशक्तोऽयं यजमानो रोगाभिप्रस्तो यायावरधर्मेण वर्तेत ।
तत्र च कारणं विना पक्षहोमकरणे पक्षत्रयातीति पुनराधानं वक्ष्यते सूत्रकारः । यदि
पक्षहोमस्तु कदा कर्तव्यस्तत्र निर्णयं वित्तनोति—जननमरणयोराशौचसमागमे ।
अध्वनि पथिस्थे शरीरपिडाद्यापत्सु वा । अन्यथा पक्षहोमकस्त्रे प्रायश्चित्तसंभवात् ।
अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याऽऽह—

एकपक्षगतो यावाहोमसंघोऽतिपद्यते ।
पक्षहोमविधानात् हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥
स्वकाष्ठोत्कर्षितः कश्चिद्गौणकाष्ठो निरूपितः ।
अपकर्षाद्धान्योऽपि गौणकाष्ठो निरूप्यते ॥
आमयाव्यार्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
राष्ट्रभंशे घनाभावे गुरुगेहे वसत्रपि ॥
अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।
समासमग्निहोत्राणां यथासंभवाचरेत् ॥ इति ॥ १६ ॥

तत्र वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते—

प्रतिपदि सायं चतुर्दश चतुर्गृहीतान्युभयपत्येका स-
मित्सकृद्धोमः सकृत्पात्राणि (अनि) मार्जने सकृ-

दुपस्थानमेवं मातरेतावान्विकारः । शेषं प्रकृति-
वत् ॥ १६ ॥

प्रतिपत्सायंकाळादारभ्य चतुर्थशीसायंकाळपर्यन्तं द्वितीयाप्रातःकाळादारभ्य पर्यं
प्रातःकाळपर्यन्तं त्रिपिक्षयवृद्धौ च मध्ये गणयित्वाऽग्निहोत्रप्रत्युत्पन्नयनमावृत्तिर्यावत्सं-
ख्या भवन्तीत्यर्थः ।

पक्षहोमानशेषान्वा शेषहोमानपाणि वा ।
समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥
प्रतिपद्युभयेस्तायमापद्यन्यत्र वा दिने ।
यावन्त्यौपवसथ्याहात्प्राग्निनामि भवन्ति हि ॥
तावन्ति परिगृहीयाच्चतुरुत्पन्नयनानि च ।
पात्रान्तरसहायायां निस्थायां प्राकृतस्तुषि ॥
स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुजयेत् ।
एका समिस्तकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ॥
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ॥ इति ।

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽतिदिशति—

एवमेवोत्तरप्राह्नि प्रातर्होमान्समस्य च ।
जुहोत्यौपवसथ्याहःप्रातर्होमावधीन्सकृत् ॥

ततश्च पक्षद्वयोपग्यासार्थमाह—

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनळान् ।
ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ॥

पक्षहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह—

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्राऽऽपदुपपद्यते ।
तथैवौपवसथ्याहात्प्रात्यङ्गाऽऽपान्निष्यति ॥
तृतीयायां चतुर्थ्या वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ।
तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ॥ इति ॥ १६ ॥

पक्षत्रये पुनराधेयम् ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तमिति शेषः । संततं पक्षत्रयं पक्षहोमकृतं पुनराधेयमिति ॥ १७ ॥

अग्नीन्समारोपयते धारयते वौपवसथ्याद्यौ-

पवसध्येऽहनि निर्मध्योपवसध्यादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ १८ ॥

समारोपस्य विधानं विविक्तेनाग्नींसमारोपयते । बहुवचनेनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्षायामाह—येऽग्नयो नित्यं धार्यन्ते तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्त्राणां गतश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः । अथवा धार्याणां गार्हपत्यादित्रयाणां पूर्ववर्जित्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमसमासस्यापि धारणं भवतीति भावः । बहुवचनं त्वन्वाहितामस्त्राभिप्रायेण । स चार्थं द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चाऽऽपदनुसारेण कृतहोमसमासस्य समारोपोऽस्त्यमुनैव न्यायेन । नित्यहोमिनोऽपि प्रवासामयवित्वनिमित्तवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो भवति । तथा चायवपरिशिष्टे—अत्यशक्तौ काले प्रवर्षाऽऽत्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपकृष्यापि प्रवर्षाऽऽरोपयेन्नित्यानि नातिपातयेन्नेत्स्वर्वेणावरोपयेदिति । व्यक्तमन्यत् ॥ १८ ॥

यदि समारूढो जपति*(यद्याहिताग्निरध्वानं गच्छे-
त्पार्श्वतोऽग्निशोभेणानुद्रवेयुराहिताग्नेरन्तरं न रूपवे-
थाद्यावत्प्यो ग्राममर्यादा नयश्च तावतीरतिक्रामन्न-
न्वारभेयातामाद्यन्तयोर्वा यदि नान्वारभेयातां
लौकिकाः संपद्येरन्विज्ञायते च) ॥ १९ ॥

रयिमिति मन्त्रान्तः । अरण्योरिति शेषः ॥ १९ ॥

विच्छिन्नाभ्यादिविषयमाह—

यद्याहिताग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्विधुराग्निर्वा
प्रमीयेत न तमन्येन त्रेताग्निभ्यो दहन्तीति
विज्ञायते च ॥ २० ॥

एतादृशं मृतमाहितार्घिं दग्धुं त्रेताभ्युत्पत्तिसिद्धये त्रेताघानविधिं सूत्रकारादयः
प्राहुः ।

विच्छिन्नवाहिमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।
आहितार्घिं मृतं दग्धुं त्रेताभ्युत्पत्तिसिद्धये ॥

* वर्तुलकसंस्थो मन्त्रः ख. पुस्तकस्थः ।

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ॥ २० ॥

आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति ॥ २१ ॥

आधानप्रभृति यावज्जीवमिति शेषः । साग्निकोपलक्षणार्थमाहिताग्निरिति । अपवा यजमानं एवाग्नयो भवन्ति । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या मृतस्याऽऽहिताग्नेर्यज्ञपात्रैरग्निभिश्च दाहो विहितः । तदर्थं तेषां धरणमिति भावः ॥ २१ ॥

अथ वे [मातृगणं] भवति—तमसो वा एष तमः प्रविषति (सह तेन) यमाहिताग्निमन्थेन प्रेताग्निभ्यो दहन्ति ॥ २२ ॥

तमोऽज्ञानं नरको वा ॥ २२ ॥

तस्य प्राचीनावीत्यग्न्यायतम् [नान्युद्धत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतनेऽरणी संनिधाय मन्थति येऽस्याग्नयो जुहुतो मात्सकामाः संकल्पयन्ते यजमानमात्सं जानन्तु ते इषिषे सादितास्य स्वर्गं लोकमि यं [प्रेतं] नयन्तिषति ॥ २३ ॥

अथ यदि नष्टाग्निरपक्षताग्निर्विधुराग्निर्विच्छिन्नाग्निरुत्सृष्टाग्निः समाकृष्टाग्निर्वा यजमानः प्रेयापथस्य पुत्रो वाऽन्तेवासी वाऽलं कर्मणः स्यात्प्राचीनावीतं कृत्वोद्धृत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्याऽऽयतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्याऽऽयतनेऽरणी निधाय प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारम्य मन्थति । येऽस्याग्नयो० प्रेतं नयन्तिषति (बौ० वि० २-५-१) बौधायनः । तमेवाऽऽह त्रिकण्डीकारः—

प्राचीनावीतवानुद्धृत्यावोक्ष्याऽऽयतनान्यथ ।
प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ॥
संनिधायानलं मन्थेद्यस्येति यजुषा ततः ॥ इति ।

अर्धात्पुत्रादिः प्रेताधानविधिं करिष्य इति संकल्प्य प्राचीनावीतवान्मृत्याऽथाऽऽयतनान्युद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने प्रेतं [सं] स्थाप्य पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारेऽरणी संनिधाय यस्येति यजुषाऽनलं मन्थेत् । मन्थनमन्त्रस्यानेकविधत्वात् ॥ २४ ॥

* चतुष्कोणकंसस्यो ग्रन्थः ख. ग पुस्तकस्थः ।

तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा
तूष्णीं हुत्वा प्रेतोऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ २४ ॥ (ख० २) ।

मथित्वाऽग्नीं विहृत्य तूष्णीं विहारं कल्पयित्वा गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय
द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा पुरुषसूक्तेन मनसाऽनुद्वुष्याऽऽहवनीये जुहोति । एतेनैव
गार्हपत्ये जुहोति । तूष्णीमन्वाहारेपचने हुत्वा तदूर्ध्वं वैतृमेविकं कर्म प्रतिपद्यते
(बौ० पि० २-१-२) इति बोधायनः ।

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतोऽमात्या इति क्रियाम् ॥

ततः पावकं प्रणीयाऽऽहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन
तूष्णीमेवाऽऽहवनीये हुत्वा ततोऽमात्याः पुत्रादयः प्रेत इति क्रियां कुर्युः ॥ २४ ॥ (ख० २) ।

अथ यस्य मृच्छस्याग्नय आत्मन्वरण्योर्वा प्रागेव समारूढा भवन्ति तस्याग्निसं-
पत्तिमाह—

यद्यात्मन्वरण्योर्वा समारूढेष्वग्निषु यजमानो
अप्येतत् पूर्ववदग्न्यायतनानि कल्पयित्वा यज-
मानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने लौकि-
काग्निमुपसमाधाय प्रेतस्य दक्षिणं पाणिमभिसं-
युज्य तत्पुत्रो भ्राता वा प्रत्यासन्नवन्धुरुपावरोह-
त्युपावरोहयति । अपि चोपावरोह जातवेद इमं
तत् स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् । आयुः
प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व
स्वाहेति लौकिकामावुपावरोहयति । अरण्योर्वा-
पावरोह मन्थेत् । यद्यरण्योः समारूढस्याग्नेर्नि-
र्वर्तमाने प्रेतमन्वारम्भयित्वैतं मन्त्रं जपेद्विहर-
णादि समानम् ॥ २५ ॥

तत्रारण्योर्वापावरोह मन्थेदित्यन्तमात्मत्तमारोपणविषयम् । आदितः सूत्रं प्रेतनि-

धानान्तमुभयत्र तुल्यम् । औषाधनेन त्वस्मिन्नुपावरोहणमन्त्रे प्रेताहुतीश्वास्य जुपस्व
स्वाहेति चतुर्थः पादः पठितः । तदाऽऽत्मसमारोपणविषये हिरण्यगर्भः समवर्तताम
इत्यष्टाबाहुतयः सर्वप्रायश्चित्तं च होतव्यं (बौ० पि० २-५-६) मित्युक्तम् ।
समानमन्यत् । अधिकरणमसङ्गादाह—

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥ .
लोकाम्नौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो जपेद्यजुः ।
उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं मयेत्ततः ॥
द्वादशोपात्तेनाऽऽज्येन तूष्णीकं जुहुयात्सुखा ।
हस्तस्यात्ः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इति क्रियाः ।
सकले कुणपे लब्धेऽप्येष एव विधिर्भवेत् ।
अग्नावरण्योरारूढे मयीयेत पतिर्यदि ॥
प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावको नश्यति नारणीनाशे । अत्र शरीरनाश-
शब्देन शवालम्ब उच्यते । स च व्याघ्रादिमसणेन जलप्रवाहादिना वा भवति ।
तत्र व्याघ्रादिना शवदेहे (शवरूपे देहे) विनष्टेऽपि चेद्दक्षिणतः पाणिरस्ति तदा न
नाशः । तत्र किं स्यादत आह— लोकाम्नौ स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोह जातेति यजुर्जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं मयेत्ततः । यस्या
शाखायां श्मशानं मति नयने मन्त्रास्नानं तन्मा भूदिन्वाभिप्रायपरं तूष्णीपदम् । ततः
वितुभूमौ तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन सुखा तूष्णीकं
जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकपदम् । अतः परममात्या यष्टुपुत्राः पुत्रादयः
प्रेत इति क्रियाः पात्रविन्यासादयस्ताः सर्वा हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले कुणपे शवे
लब्धे तत्राप्येष एव विधिर्भवेत्तामिनाशः । हस्तस्य शवस्य चास्त्राभे त्वष्टनां प्रेता-
धानपूर्वको दाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्मसमारोपणविषयमेतत् ।

मसङ्गादरणिममारोप(ण)विषयमाह—अग्नाविति । अरण्योरग्नावारूढे यदि पति-
र्भियेत प्रेतं स्पृष्ट्वा उपावरोहणं यजुर्जपत्वाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नग्नौ द्वादशोपात्तं घृतं तूष्णीं
हुत्वा शवक्रियाः कुर्युरिति शेषः ॥ २९ ॥

आहिताग्निं जले प्रसीतं वोपश्रुत्याग्नये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्णाहुतिं वा कुर्या-
त्पाचीनावीती जुहोतीत्येके ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नेव
विहारे पैतृमेधिकं कर्षं प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ यद्येत-
स्मिन्नहनि शरीराव्याहरन्ति यद्यन्यस्मिन्नहनि
तस्याभिवान्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रमित्युक्तम् ॥ २८ ॥

न्याख्यातमेतत् । इष्टेः पूर्णाहुतेश्चाप्यग्रे नयाऽऽदेवानामिति याज्यनुवाक्ये ।
अत्र बोधायनीये तु विशेषः—अथ द्विजातीनां पापकर्मणामज्ञातश्रुतानां मुख्यमेव
शरीरसंस्कारं कुर्वन्ति । तदानीमेव प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । जले श्रुतानां—इदं मे वरुण तत्सा-
यामीति द्वाभ्याम् । अयं विधिरग्रे वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ २९ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहिताग्निमजने प्रसीतं तैलद्रोण्यामवधाय
शुकटेनाऽऽहरन्ति निर्मन्थयेन वा दग्ध्वा
कुष्णाजिनेऽस्थीनि निघाधाहतेन वाससा
संवेष्ट्य दीर्घवस्त्रे प्रबध्द्यानधोनिदधानाः प्र-
ता मृन्मयभाजना आहरन्ति ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

आहिताग्निग्रहणमनाहिताग्निनिवृत्त्यर्थम् । अजनेऽमात्यविरहितकाले देशे वा ।
द्रोण्यां कटाह इत्यर्थः । निर्मन्थ्यग्रहणात् त्रेताभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नीन्यैतृमेधिक-
भाण्डं च निर्हरन्ति नासति यजमाने अममर्या-
दामग्नीनतिहरेयुर्यद्यतिहरेयुर्लौकिकाः संपथेर-
क्षिति विज्ञायते च ॥ ३० ॥

तान्यस्थीनि । अस्मच्छाखायां वक्ष्यमणदेशान्तरे वा ग्राममर्यादायामग्नीनार्हवत्या-
दीनाहरन्ति ॥ ३० ॥

प्रवसन्त्यजमानोऽग्निभ्यः परिदाय गृह्णन्तेति यदि
सीमान्तरे पत्न्यभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाद्वा लौकि-
काः संपथेरन् ॥ ३१ ॥

अत्र मट्टमास्करः—

भार्यायां प्रोषितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिहान्यथा ॥ इति ॥

भार्यायामित्यादिना सा चोपेक्षा च प्रवासादीति पूर्वोक्तलक्षणा । आदिपदात्पत्नी-
सीमाश्रितिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां प्रोषितायां प्रकर्षणोपेक्षा प्रोषिता । तस्यां महा-
सीमामतीत्यानतीत्य वाऽन्यत्राग्निशालातो गतायामर्कश्चेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्तत्र तस्मि-
न्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्य आचार्या इहेतादृक्स्थलेऽन्यथा प्राहुः । अत्र सीमा-
शब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

विहारकाले यदि कार्यलोभात्पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।

मिःसंशयोऽग्निः खलु नाशमेति गृहस्य सीमाऽत्र विवक्षितोऽर्थः ॥ इति ।

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपार्श्वोदी—

पत्न्याः प्रवासविषये पुनराचिरुदाहृता ।

वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते ॥ इति ।

तत्र प्रवासो नाम—

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव पत्स्यति ।

अगृहस्थ प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते ध्रुवैः ॥ इति ।

अत्र सीमाशब्देन गृहग्रामसीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वग्रामेऽन्यग्रामे वा
रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमयकालोपलक्षकम् । मूलैकवास्यतादुरोधात् ।

यस्तु नारायणेनोक्तं ग्रामास्त्वाग्निसमन्वितात् ।

सीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्ग्राममाव्रजेत् ।

होमकालेऽभिसंप्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेद्द्वयं गत्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

इति वचनाद्ग्रामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वग्रामे पत्न्या रात्रौ वासे न
दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपलक्षकम् । अन्यथा सायं होमनन्तरं गमन
उदयात्प्राक्परावृत्तौ पुनराधानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससम्भावात् । अग्निं च राज्य-
हर्वासयोर्विशेषात् । यदेवमिश्रादिग्रन्थे—

ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

सीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्पूर्वोक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृशस्यैवार्थस्योपलब्धेर्न
छट्टणान्तरमिति ।

अनु—प्रवसेद्धनसंपत्त्यै न तर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

इति बौधायनीयाद्वृत्तार्जनस्य प्रवासप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्कर्त्तव्यं तत्प्रसक्तिः ।
अथ एवाधनाः स्मृता इति स्मृतेश्चेति चेन्न । अस्ति चास्या अपि धनवत्ता ।
संभाव्यते च तद्वता धनसमृद्धिर्लोके । स्त्रीधनानि षडिति स्मृतेः । किंच भवति हि
पितृमातृभ्रातृपुत्रदर्शनेन धनोपलब्धिः । ' दत्तं स्वसृष्टद्विदुभ्यामनन्तफलदं भवेत् ' इति ।
दानकाण्डे दशोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृष्टभूतिभ्यो वासःप्रभृति । यत्स्व-
ना(या) इत्युक्तं तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्येयम् । अत एव नाभ्युपस्थानमिति वचनम् ।
एतच्छेषस्थिते यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषिता-
यामिति वाक्येन स निषिध्यते । अतो बहुभार्येस्यैकभार्यस्य वा पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
धानमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं न तु बहुभार्यकाविषयमित्यन्ये । तत्र स्थासु-
नराधानमिति कुत्रचित्पाठः । युक्त एवायम् ।

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्वीकृतस्य पुनराधेयस्य मस्तान्त-
रेण पत्नीनियममाह—

ज्येष्ठा चेदग्निंसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥

ज्येष्ठा पत्न्यग्निंसंयुक्ता चेत् । संयुक्तशब्दः सामीप्यवचनः । मुख्यार्थासंभवात् । अन्याः
कानिष्ठाः । यथारुचि क्रियाविशेषणमिदम् । यथेच्छमुदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं छट् । गच्छन्त्यन्या इति श्लोक्तोऽपि क्वचित्पाठः । ' बहुभार्यस्य
ज्येष्ठा चेत्प्रवसेत्पुनराहितिः ' इति वाक्यान्तरात् । कीदृशोऽन्याः । यजमानेन भर्त्रा
सहिताः । यद्वा केवला यजमानरहिताः । ता एव यवीयस्यो यथाकामं गच्छन्तु । तेन
ज्येष्ठासंनिधाने मर्त्यः संनिधाने सत्यध्यसृष्टि वेदरासां प्रवासो निमित्तं न भवतीति भावः ।
अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वस्माद्भेदः ।

कदाचित्स्व निष्ठासहकृतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान्प्रसङ्गादाह—

प्रोषितः स्यादघःशाथी ऋष्यपायी त्वमेधुनम् ।

वदन्बौधायनस्त्वेवमेका चेदग्निंसंनिधौ ॥

इतरासौ यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं मन्मथेऽपि तातश्लोकेष्वपीरितम् ॥

प्रोचितः पत्नीसहितकृतप्रवासोऽधःशायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानार्त्तचित्त्वमुच्यते खट्वाव्युदासार्यं न स्वास्तरणनिषेधार्थम् । ऋतुपायी स्यात् । ऋतौ पीयसेऽसौ ऋतुपायी । ऋतुजाथोपयायी स्यात् । तु यस्मादभैधुनं भैधुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः । यद्वा : ऋतुगमनमभैधुनं प्रोक्तमिति । उक्तं चर्तुगमनस्याभैधुनत्वं दानधर्मेषु भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ।

अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे बोधाग्रमतेन दोषाभावमाह—वदन्निति । बोधाग्रनस्त्वेषा कनिष्ठा ज्येष्ठा वाऽग्निं सन्निधौ चेद्विद्यत एवं वदन्नितरासामन्यासौ यथाकामं यथासुवि प्रवासमनुमन्यते । अत एव ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवयाज्ञिकग्रन्थे संग्रहवचनं—

ज्येष्ठा चेद्वहुमार्गस्य कतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सूरयः ॥

इति संगच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राशस्त्यं सूरिपदादिज्ञायते न तु गौतमः, इति मिश्रग्रन्थधृतवैकल्यिकपाठसमाश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यान्न चेति विकल्पः । तथा च बहुमार्गस्यान्यतरपत्नीसन्निधाने पुनराधानं नेति पूर्वस्माद्धेदः । एतदेव बहुवादिसंमत्या द्रव्यति—इत्युक्तमिति । भवभाष्यसंज्ञके ग्रन्थेऽपीत्यनेनैव प्रकारेणोक्तम् । तथा तातश्लोकेष्वपि कारिकास्वपीरितमुक्तमिति ।

अधुनैकमार्गस्यानेकमार्गस्य वा स्वामिनोऽग्निं सन्निधाने सर्वथैव पुनराधानं नेत्यपरमतेनाऽऽह—

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशो नेत्यपरे विदुः ॥

एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामप्यग्निहोत्रसमीपतः । समीप इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामाविद्यमानायां सस्यां पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्यनुषज्यते । चेन्नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशो नेत्यपर आचार्या विदुरिति ।

(तत्र रुद्रदत्तरामाण्डारमाध्यपथालोचनयाऽनेकमार्गस्यैकमार्गस्य वा प्रवासो भवति । तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पत्न्यास्तुल्यस्वामित्वं बाधित्वाऽङ्गस्वमापाद्य तत्समर्थनाय पुंस्त्वविकिष्टबोदनाभिधानपूर्विका कदाचान्तरेक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथिभीष्म-

कणादीनां महत्तमानामाचारं दर्शयित्वाऽऽपस्तम्बश्रौतसूत्राच्चोपसंहृतम् । तस्मात्सिद्ध-
मेवावेऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव चतुर्थेदमाव्यकारमष्टमास्कारादिभि-
रपि कर्ममन्त्रकलेच्छवत्पत्न्यास्तुलमाधिकारोऽन्यया पात्राज्यव्रीहियवपश्चादिवदङ्गत्वमु-
क्तम्) । सर्वासामसंनिधानेऽपि न पुनराधानमिति बौधायनमतान्पूर्वमतादपि न भेदः ।

इदानीमसमुद्रगामिनी विषयमाह—

पत्न्यन्तरेऽथ वा पत्न्यौ हुताश्वनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेजदीमपि ॥

न कुर्युरन्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि शोधितः ।

शोधिता न जपं कुर्युरश्वन्त्येव सघर्मकम् ॥

आगतोपस्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ॥ इति ।

पत्न्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोरन्यतरस्यामथवा पत्न्यौ हुताशनोऽग्नितस्य समीपगे सति
पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमध्यतिक्रामेज दोष इति यावत् । एतेन पतिपत्न्यन्यतर-
संनिधाने समुद्रगतिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोमयोरसंनिधाने पुनराधानं
संनिधाने नेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात्समीपगतिक्रमेण प्रवासे वा यजमानेन कृते
न दोष इति । तथा—

रजोदोषे समुत्पले सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पुनराधानमर्हति ॥

बह्वीनामपि भैकस्यामुदकयाथां तु न व्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽहि गन्धुमिच्छेत्सिमित्ततः ॥

अथीभुक्त्वा तु यो ह्योमात्प्रवसेत्पर्वसंधिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादते ॥

नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाकार्यस्तु न व्रजेत् ॥

प्रवसेद्धनसंपत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

सहस्रिर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि शानवः ।

पुराणवचनात्साधोः प्रवासोऽस्तीति केचन ॥

इत्यादेवचनेरेतद्व्यतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वोक्तमतभेदैर्ज्येष्ठायाः कनिष्ठाया वा प्रवा-
सोपस्थितौ मुख्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत्प्रवासोः
पस्थानादिकं स्यादत आह नेति । प्रवसन्त्योऽपि शोधितोऽन्युपस्थानं न कुर्युः । शोधिता-

सत्यः अपं स्यादोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलमोक्तत्वं न स्यादत आह—
सचर्मकं समानधर्मकं फलमश्नस्येव । शुक्लग्राहिकन्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत
आह—आगत्येति । आगतस्य प्रवासादागतस्य या यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
साऽपि स्त्रीणां सूरयो नेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

यथाहिताग्निरध्वानं गच्छेत्सहस्रिन्त्रयेण पार्श्व-
तोऽग्निहोत्रेणानुव्रजेदाहिताग्निरन्तरं न वयवेया-
द्यावत्पथो ग्रामपर्यादा नद्यश्च तावतीरतिक्वामन्त-
मन्वारमेयातां यदि नान्वारमेयातामप्रयो लो-
किकाः संपद्येन्तस्माद्ग्रामपर्यादां नातिहरन्ति ॥ ३२ ॥

तस्माच्छ्रुत्यर्थानुवादादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अरीरैरग्नीन्समानीय दहनवदवकाशं ज्ञोषयित्वा
मेतेऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

कर्म वैतुषेधिकम् ॥ ३३ ॥

तथोर्ध्वः पूर्वो ज्ञियेत (यजमानः पत्नी वा)
तस्याग्निमेतायां पितृमेधः संपद्यते । यः पश्चादौ-
पासनेन ॥ ३४ ॥

अत्रापत्निकित्वाऽऽहिताग्नेर्वरण औपासनेन निर्मन्थेन वा दहेदिति सूत्रकारादिभि-
रुपदेशात् । वेदसारसूत्रविरुद्धतयां सूत्रकारवचनस्यापरिग्राह्यत्वात् । सूत्रे तु पूर्वं मृतस्य
यजमानस्य वैतानिकैरोपासनेन च दहनममुक्रान्तम् । पत्न्याश्च निर्मन्थेन दहनमुच्यते
निर्मन्थेन पत्नीमिति । तत्र कथं पश्चान्मृताया औपासनाद्भवति । तस्मादौपासनवतः
(पूर्व मृतस्योपासनेन पश्चात्निर्मन्थेनेति गम्यते) । आहिताग्नेर्वैतानिकैरोपासनेन च दहनं
भवति । औपासनरहितस्य तु वैतानिकैरेवेति । तस्मात्तस्या आहिताग्नेर्दाह वैतानि-
काग्नयः । यस्य त्वौपासनव्याप्तिरैवाहिकः किमिदानीं न वेति । यजमाने (विद्यमाने)
मृतायाः पत्न्या निर्मन्थेन दहनमिति ।

पत्नी वेद्विधवा भूत्वा ग्रमीयेत कदाचन ।

तदा श्रौताग्निशून्यत्वाभिर्मन्थ्येनेव दह्यते ॥

पत्नीति । ग्रमीयेत ज्ञियेत । श्रौत शिशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य पत्न्युर्दाहे तद्विनिषो-
गादिति भावः ॥ ३४ ॥

अथ दम्पत्योरेकदा मृतौ व्यवस्थामाह—

सहैव प्रमीते सहैव पितृमेधः ॥ ३५ ॥

दम्पत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः 'तथैव मेते सहैव पितृमेधो द्विवचन-
लिङ्गान्मन्त्रान्संधारयन्ति' इति । पितृमेधो दाहान्तं कर्म । दाहान्तमेकतन्त्रत्व-
मिति बोधायनोक्तेः । अस्थिसंक्षयनमप्येवम् । उदकपिण्डदानादि पृथगेव । सहगमनेऽ-
प्येवम् । तदाह आर्यार्थसंग्रहकारः—

एककालमृतौ भार्या भर्ता च यदि चेदूदयोः ।
मन्त्रेण दहनं कुर्यात्पिण्डश्राद्धं पृथक्पृथक् ॥
एककाले मृतौ जायापती यदि तदा विभुः ।
विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्तदसाधनम् ॥
दाहान्तमेकतन्त्रत्वमिति याज्ञिकसंमतम् ।
मृतं पतिमनुज्ज्य या नारी ज्वलनं गता ॥
अस्थिसंक्षयनान्तोऽस्या भर्तुः संस्कार एव हि ।
कीकसानां तु संस्कारो न्यायसिद्धोऽपि यो मतः ॥
एककाले मृतेऽप्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः ।
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं भिन्नकालमृतौ यथा ॥

कर्पादिकारिकाऽपि—मृते भर्तारं तद्दाहात्प्राक्पत्नीं श्रियते यदि ।

पत्न्या वा प्राक्प्रसर्तायां दाहादुर्वाक्यपतिर्मृतः ॥
तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते ।
कीकसानां तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत् ॥
एकाहमृत्यौ युगपत्नवश्राद्धादिकं तयोः ।
मृतं पतिमनुज्ज्य पत्नी चेदनलं गता ॥
तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥ इति ।

अस्थिसंक्षयनपृथक्त्वे विकल्पः । सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाहात्रिः—

एकचित्यां समारूढौ श्रियेते दम्पती यदि ।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समाचरेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

यदि न स्थाद्विवाहस्तदा किमित्याह—

दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्यात् ।
अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौग्रयणार्थं च शेषाणि कर्माणि
न भवन्ति ॥ ३६ ॥

अग्न्याधानमात्रं कुर्याज्जेतराणि कर्माणीति भावः । तत्राऽऽह त्रिकाण्डमण्डनः—

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन्विवाहश्चेक सिध्यति ।

नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ इति ।

येद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्तर्ह्येकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्न्यादि-
कल्पनां विनैव विधुराग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किं किमित्याह—अस्य विधुराग्निहोत्रिण-
स्तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टी दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येतयोर्जीवननिमित्तेन
नैमित्तिकत्वं प्राप्तिमाप्ति तथाऽपि साधितं नित्यत्वं सिद्धान्ते । यद्वा नैमित्तिकमपि नित्य-
मेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्ययायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिमन्वकत्वं चास्तीति दिक् ।
इष्टिग्रहणात्पश्चादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः । आग्रयणमग्रस्याज-
स्यायनं प्राप्तिरिति बहुवचनप्रमाणमाह्वयम् । अतस्तदवश्यं कर्तव्यम् । अन्यथा जीवनविरो-
धात् । स्मर्यन्ते च तद्विनाऽन्नाशने महतो दोषाः—

अनिष्टा तु नवैः सस्यैर्देवानप हुताशने ।

प्राणानेषात्तुमिच्छन्ति येऽश्नन्ति काममोहिताः ॥ इति ।

तदत्र सस्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ ग्रीहीन्धवान्वा । शर्वाणि ग्रीहिमि-
र्वा यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुपयोरेव यागसाधनत्वायगमादुपाम्बानुष्ठाने तत्त-
त्सहभाषजनितसस्यानामनुग्रहे श्रेष्ठमषाधिकसस्यानुग्रहार्थं इयामाकषेणवानामपि संग्रहः ।
न स्वाग्रयणात्पूर्वं नूतनगुल्मलतादीनां तत्तत्कालीनानाममक्ष्याणामित्यभिमुक्ताः । सस्या-
नामेवेत्यस्ये । ग्रीहियवानामित्यपरे । अग्नौ हूयते यत्तदग्निहोत्रं पयः । तद्यत्र साध-
नत्वेन विद्यते तदग्निहोत्रं कर्मनामधेयम् । तत्संज्ञं कर्म भवतीतीत्तरच्चातुर्मास्या-
दिकं न ॥ ३६ ॥

† (अथैकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्तर्भूतपेक्षारूपानिमित्तं वक्तुमारभते—
यादि पत्नी सीमान्तमादित्योऽस्तमियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तम्) ।

+ वज्रलोकसंस्थो प्रज्वा क. पुस्तकस्थः ।

यद्याहिताग्निः पशुभ्यो न्रियेताऽऽ गावो अग्नि-
ति द्वे चतुर्गृहीते जुहुयाद्यद्याहिताग्निरज्ञानिहो
न्रियेत तस्य प्रायश्चित्तं मूर्धानं दिवो अरतिं पृथि-
व्या इति चतुर्गृहीतं जुहुयाद्यद्याहिताग्निरप्सु न्रि-
येतेमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वे चतुर्गृहीते जु-
हुयात् ॥ ३७ ॥

पशुश्चतुष्पाज्जीवराशिवाची गोमाहिषादिः । अशनिर्वज्रः । अशनिपातमृतानां—
अग्निर्मूर्धा इति द्वाभ्याम् । मूर्धानं दिव इत्येतया वा (बौ० पि० २।८, ६) इति
बौधायनः ॥ ३७ ॥

यद्याहिताग्निर्विषदष्टो न्रियेत नमो अस्तु सर्वेभ्य
इति तिसृभिर्यत्तुर्गृहीतैर्जुहुयाद्यद्याहिताग्निर्वष्ट्रिभ्यो
न्रियेत दष्ट्राभ्यां मलिभ्लूनिति द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहुयाद्यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत
यां दिशमभि प्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कलं
दहेयुः ॥ ३८ ॥

नम इति तिसृणामन्तः । सर्वदष्टमृतानामिति बौधायनः । दंष्ट्रिभ्यो वराहादिभ्यः ।
यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गमनकाले यां दिशं प्रति
प्रस्थितः स्यात्तस्यां दिशि तदानीं यः कस्तस्तमस्याग्निभिस्तूष्णीं दहेयुः । यद्वा पुरस्ता-
दाहवनीयेत्यादिविधिना तूष्णीं दहेयुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपि वा त्रीणि षष्टि[शतानि] पलाशवृन्तानां तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्द-
हेयुरिति विज्ञायते । पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिषु
संप्रवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दश-
भिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चशता पञ्चा-
शतैकैकं बाहुं ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुली-
रुपकल्पयते सप्तत्या सप्तत्येकैकं पादं ताभ्यामेव
पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः
शिशं द्वादशभिर्द्वेषणम् । (तैः कृष्णाजिने पुरुषा-

कृतिं कृत्वा) स्नापयित्वाऽलंकृत्यान्तर्वेदि कृष्णा-
जिनं दक्षिणाग्नीवमधरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेन-
मुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा मच्छा-
य बान्धवाः पर्युपविशन्ति (अभिमुखन्ति) अय-
मस्यासौ यस्य त इमे अंगय इति मेतेऽमात्या
इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । ग्रीणि ग्रीणि पलाशानि येषु कण्डेषु
तिष्ठन्ति तानि वृन्तानीत्याचक्षते । तेषां बृहच्चधिकानि ग्रीणि शतान्युपकृतानि
भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तां वा दहेयुः । तस्या रक्षनाप्रकारः
पितृमेघेन दाहश्च बाह्वृक्ष्ये पितृमेघकल्पेषु च पृथक्पृथक्कृतस्तत्र तथैव
द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

यदि तानि न बिन्देरन्धवानां दर्भाणां याग्निकानां
वा वृक्षाणां तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
*(तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते । यदि
तानि न बिन्देरन्ध्रूम्वाः पाशसूनुदधृम्वा) मधुना
सर्पिषा सशृज्य *(तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं
कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते) विधिना
दाहयेत् ॥ ४० ॥

अत्राप्युपाधिकृतिं पूर्ववत् । ततो म(गृ)हे प्रभीतस्यैव पितृमेधिकं दहनं पात्रचयन-
संयुक्तमेव क्रियते । तथाऽऽपस्तम्बीयाऽनुमतिरेव । अतो नात्र बाह्येभ्यो यज्ञायुधा-
नीति विधिरिति ॥ ४० ॥

यद्येवं कृते यजमानः पुनरागच्छेत्तत्रापि विधिमाह—

यद्येतरिमन्कृतेऽग्निभिः पुनरागच्छेद्दधृतकुम्भादु-
न्मग्नस्य जातकर्ममभूति द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा
तथैव जाययाऽग्नीनांवाय प्राजापत्येन पशुना वा
यजेत ॥ ४१ ॥

* वतुलकवस्थो ग्रन्थो अ. ग. पुस्तकयोरधिक इति भाति ।

यद्येवं कृतेऽग्निमिर्यजमानः पुनरागच्छेत्कथं तत्र कुर्यादिति । यज्ञियात्कन्यादिभिं मथित्वाऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याऽऽग्निमुखाःकृत्वा पक्वाज्जुहोति—हिरण्यगर्भः सम-
वर्तताम इति द्वाभ्याम् । अथाऽऽध्याहुतीरुपजुहोति—सहस्रशीर्षा इत्येतेनानुवाकेन प्रयुज्यते । स्वष्टकृत्प्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । अपरेणाग्निं सौवर्णेन पात्रेण घटेन वा मृन्मयेन कृष्णाजिनेन वा द्रवीभूतेन घृतेनाद्भिः पूरयित्वा जीवत्पितृभ्योऽपिताऽग्नि-
मन्त्रयते—विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति । अयेन प्रवेशयति—त्वां पूषञ्छिवतमामेरयस्वे-
इति । स गर्भो भूत्वा कृष्णाजिनादृतावेतां रात्रिं वसति । व्युष्टायां पुंसवनप्रभृत्वा-
जातकर्मणः कारयित्वा जघनार्धादात्मानमपकृष्य नायेत । जातस्य जातकर्मप्रभृति-
संस्कारान्कारयित्वा द्वादशरात्रमेतद्व्रतं चरेत् । तथैव भार्ययाऽग्निनाधाय आत्येनेन्द्रा-
ग्नेन पशुना यजेत (बौ० २-७-१ । १०) इति बौधायनीये विशेषः । द्वयोः
पुण्याहयोः पूर्वदिनरात्री तत्पिता तत्सुख्यो वा प्रवेशहोमादि सर्पिषा पूर्यते घटे यज-
मानं प्रवेशयैनं तां रात्रिं तत्र वासयेत् । प्रातस्तु जातकर्मादिविवाहान्तः स्वभार्यया
कार्यः । ततो द्वादशाहं ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् । अत्र मण्डनकरस्तु क्रियालोपस्यैव स्वरू-
पान्तरमाह—

अमृतं नृतमाकर्ष्य कृतं यस्योर्ध्वदेहिकम् ।

प्रायश्चित्तमसौ स्मर्त कृत्वाऽग्निनादर्धीत च ।

यष्टारं प्रवसितर्यमृतं यष्टारं मृतमाकर्ष्य पुत्रादिना यस्य यष्टुरोर्ध्वदेहिकं पर्णशर-
विधिना कृतम् । पश्चात्किंयता कालेनाऽऽगतेन यष्टा किं कार्यमत आह—प्रायश्चित्त-
मिति । असौ स्मर्त प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निन्दुनरादर्धीत च ॥ ४१ ॥

गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपेदौषध्मतीं सप्त-
कृष्णलाम् । दिशामवेष्ट्या वा यजेत ॥ ४२ ॥

कान्धोष्टिप्रश्ने व्याख्याता ॥ ४२ ॥

अत ऊर्ध्वमीप्सितैर्यज्ञक्रतुभिर्यजेतेति विज्ञायत
इति विज्ञायते ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रौढसूत्र (पितृभेदापरपर्याये) एकोन-
विंशमश्वे चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एकोनविंशमश्वश्च समाप्तः ॥

अत ऊर्ध्वमिति वचनं विशामवेष्ट्या वा यजेत (म० पि० २-४-२४) इति ।
यागादत अनन्तरमित्यर्थः । ईप्सितैर्यज्ञकृतमिति नित्यनैमित्तिककाभ्यैरिष्टिपशुसो-
मैर्वा यजेत । विज्ञायत इत्यभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ ४३ ॥ (स्त० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिपितृमेघव्याख्याया महादेवशास्त्रिकृत्या
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

प्रयोगवैजयःत्यास्तु माळायाः सूत्रसंस्थितेः ।
पितृमेघस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्वितः ।
शृङ्गाति हि किमप्येष मत्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिपितृमेघाद्यमहादेवकृतवैजयन्तीव्याख्या समाप्ता ॥

अथ परिशिष्टम् ।

अथ गर्भिण्यास्तिष्पक्रिया[या] कर्ध्वं मृतौ तां
स्मशानं नीत्वा दहनवदवकाशं बोधयेत् ॥ १ ॥

तिष्पक्रिया समिन्तः । गर्भिण्यामन्तर्वन्त्यां म्रियेतेति बोधायनः ॥ १ ॥

चितां कल्पयित्वा तस्याश्रिताया अपरेण परिश्रिते
करोति ॥ २ ॥

कटादिभिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तामुत्तानां कृत्वा तस्या चामोदरमालिरूप्य हिर-
ण्यगर्भः समवर्तताम् इत्यालोकनं च कृत्वा कुमारं
दृष्ट्वा तमभिमन्त्रयते— जीवतु मम पुत्रो दीर्घायु-
त्वाय वर्चस इति ॥ ३ ॥

चितामपरेण सव्येन वा प्रेतस्योदरं लिखेत् । हिरण्यगर्भ इत्यनुष्ठेयनम् । कुमारं
दृष्टमनुमन्त्रयते— जीवतु मम पुत्र.० वर्चस इति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

अथ बालं क्वापयेद्विरण्यमन्तर्धाय जीवतो ब्राम-
मायाति ॥ ४ ॥ यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं
प्रदाय तस्मिन्मुदरं आज्याहुतीर्जुहोति— शतायुधाय
शतवीर्यायेति पञ्च प्राणाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहेत्येतान्यामनुवाक्याम् जुहोति ॥ ५ ॥
अन्नणं च कुर्यात्प्रेतं चितामारोप्य विधिना
दहेत् ॥ ६ ॥

गर्भश्चेदग्राणस्तं प्रसास्य निखनेत्स यदि जीवज्जीव त्वं मम पुत्रक इत्युक्त्वा लेत्रिये
स्वेति पञ्चमिः क्वापयित्वा हिरण्यमन्तर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते
स्तनः शशय इति स्तनं प्रापयित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् । गर्भच्छेदस्थले शतायु-
धयेति पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाक्याम् व्याहृत्या वाऽऽज्यं
हुत्वा भिन्नमुदरं सूत्रेण संग्रह्य धृतेनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूमिं सुवर्णं
दद्यात् । अथ यथोक्तेन कल्पेन दहेदिति वैखानसः । बोधायनेन तु शतायुधयेति
पञ्चहोमानन्तरं प्रयासायाऽऽयासाय वियासाय संयासाद्यौघासाय शुचे शोकाय तप्यते

तपत्यै ब्रह्महृत्यै सर्वस्मै, इति स्वाहान्तैराहुतयोऽप्यधिका उक्ताः । कपर्दिकारि-
कायाम्—

यदा गर्भवती नारी सशर्या संस्थिता मवेत् ।
कुक्षिं भित्त्वा ततः शर्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥
प्रमीतं निस्सनेत्तं तु प्रायश्चित्तमतः परम् ।
सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुध्यते शर्यदोषतः ॥
सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।
प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ति पापकारिणः ॥
दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इति १ ॥
समाप्तं परिशिष्टम् ॥

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं शोधनपत्रम् ।

षष्ठमभाष्यस्य

(एकादशमश्वपारभ्य चतुर्दशमश्वपर्यन्तम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकर्णीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
क्षण	क्षण	७	२६
वपामुप	वपामुद्धृत्योपति	९	११
प्रक्रामति	प्रक्रामन्ति	९	१२
कृष्णाग्निनस्यान्ता	कृष्णाग्निनान्ता	१२	६
यमुपार्ध	य उपाध	१३	१८
‘ तस्या एव ’ (इत्यस्य पूर्वम्)	यस्या उखां करोति	१५	२१
शकृन्त्यु	शकृन्त्यु	१५	२६
देवीरित्यग्रेण	देवीत्यग्रेण	१६	५
लोहितपवनैः	लोहितपवनीयैः	१६	६
शिर इति पुरुवाशिरः	शिर एतेन स्वममु-		
प्रच्छिद्यैतेन स्वमम	ग्निच्छोके	१७	१५
त्येके	त्येकेषाम्	१८	१
इत्वाहरति	इति हरति	१८	९
पतिः कविरित्येषा	पतिरित्येषा	१८	१२
वृष्णि	वृष्णि	१८	२६
अधानपादाह्यस्यादुपस्थं निष्ठा-	अधानपात्समन्या यन्तीति		
नामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे अभि			
प्रियतमे सधस्थे आ व परा व			
चरति प्रजानक्षिति		१९	२७
आवा होत्राय	आवाः होत्राय	२०	३
प्रयानानामाग्निषो	प्रयानानामाग्न्या	२०	१८
पर्यग्निकृतानु	पर्यग्निकृत्य तानु	२१	९
कपालः पुरोडाशो	कपालः पशोः पुरोडाशो	२२	६
कुमुक	कुमुक	२५	१२
दक्षकामस्य	दक्षायकामस्य	२६	१५
संयुजा न	संयुजा न	२७	१३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
भरिष्यन्तुत्वा	भरिष्यन्तुत्वा	२७	२८
शिक्ये षडुच्चाये	शिक्ये त्रिवृति षडुच्चाये	२८	१
षाघ५ साद	षाघ५ स५साद	२८	८
गुरुत्मानित्युरुय	गुरुत्मान्त्रिषुने शिर		
	इत्युरुय	२८	२०
मित्याहुत्सोप	मित्यावृत्सोप	२९	८
उदुत्तममिति शिक्य	उदुत्तमं वरुणपाश-		
	मस्मद्विति शिक्य	२९	२१
मन्त्रशीर्ष	मन्त्रशीर्ष	३०	१
प्रादेशमात्रपादा मौजविवाना	प्रादेशमात्रा कल		
फल		३०	२
ह५सवस्योपतिष्ठन इत्येके	विशस्त्वा सर्वा वाञ्छ-		
समामनन्ति	न्तिवस्यत्रैवेके समामनन्ति		
	मुपवच इति साय	३०	१४
मुपवचे तया देवतयाऽङ्गि-			
रस्वद्भुवा सीदेति साय		३१	१०
हस्ताभ्यां गायत्रेण	हस्ताभ्यां त्रैष्टु-		
च्छन्दसा	भेन छन्दसा	३१	१३
मुपवचे तया देवतयाऽङ्गि-	मुपवच इति मातः	३१	१४
रस्वद्भुवा सीदेति प्रातः			
मति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठने	मस्युत्तरेद्युर्वात्समेणो-		
वात्समेणेति	पतिष्ठने	३१	२२
अध्यामाणे	अध्यामाणे	३२	४
कृष्णवर्त्मनो अग्नि	कृष्णवर्त्मने । अग्नि	३२	५
अध्यामाणे	अध्यामाणे	३२	१४
आपम्	आपम्	३२	१८
बहिष्ठे	बहिष्ठे	३२	१७
अध्यामाणे	अध्यामाणे	३२	२५
भिस्तिष्ठः समिध	भिस्तिष्ठामिस्तिष्ठः समिध	३२	३०
अध्यामाणे	अध्यामाणे	३३	४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पर्यङ्कः
ज्योतिष्मान्विति	ज्योतिष्मान्विहोति	३३	२५
संनिपातितासु	संनिपातितासु	३४	१७
सुवतः	सुकृतः	३४	२४
हिरण्यम्	हिरण्यम्	३४	२४
स्तनं मधुमन्तं वयापां (प्र- त्यातमग्रे सरिरस्य मध्ये । उत्तं भुवस्य मधुमन्तमूर्धं समुद्रियः सवन्माविशस्व) इति द्वाभ्या- मुरुष	स्तनमूर्धस्वन्तं वयापाभिति द्वाभ्यामुरुष		
गृष्णीति -	गृहीत	३४	२६
बोधवती	बोधवती	३५	४
मस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षित- स्य कृतास्विटकासु भङ्गना	मस्मप्रवेशनं कृतास्विटकासु दीक्षिमाणस्याकृता	३५	२०
मासप्रभृतिषु दीक्षाकल्पेषु पुरस्ताददीक्षितस्वेतरेषूपरिष्ठात्प्राजा- पत्यात्पथोः, मृन्मयी	मासप्रभृतिषु कल्पेष्वदीक्षित- स्य पूर्वेषूपरिष्ठात्प्राजापत्या- मृन्मयी	३६	२२
भिजां चोपदधाति	भिजामुपदधाति	३७	१६
मातृष्णाः शर्करा हिरण्येष्टकाः	मातृष्णास्त्रयोदश हिरण्येष्टकाः	३७	२२
मुसलं शूर्पमश्मानः पशु	मुसलं पशु	३७	२३
तृतीयम् । उत्तरमुत्तरं उपा- याःसम् । महान्तं बृहन्तमपारि- मितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति वाज- सनेयकम् । अथ	तृतीयं महान्तं बृहन्तमपारि- मितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति नित्ये- कामश्चतुर्थप्रभृतिष्वाहारेषु नित्य- मिष्टकापरिमाणमुत्तरमुत्तरं उपा- याःसं चिन्वीताप	३८	२८
संस्तुमाद्भि	संस्तुमाद्भि	३८	२५
ते योनिर्ऋत्विय इति	ते योनिरिति	३९	२७
पकाः शिक्यं	पकास्ताः शिक्यं	४२	१
(तस्येष्टकाभिरित्यारभ्यदक्षिणापवर्गमित्यन्तं सूत्रं नास्त्येव) प्रदक्षिणमावर्तते	(तस्येष्टकाभिरित्यारभ्यदक्षिणापवर्गमित्यन्तं सूत्रं नास्त्येव) प्रदक्षिणमावर्तते	४२	१३
		४३	७

धर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पर्यङ्कः
वसुमनाः सुमेधा	वसुवनिः सुमेधा	४३	११
मोदमानः सुवर्धः । अ	मोदमानः । अ	४३	१२
उत्तिराणीत्यम्	उत्तिरामीत्यम्	४३	१३
प्रतीनाहमुमे	प्रतीनाहमुमे	४५	१६
प्रसारयति	प्रसारयन्ति	४५	१७
अनासा धां वः म	अनासा यापः म	४६	११
द्विषस्तर्ध्वे	द्विषस्त ऋध्वे	४६	१४
नोर्जे भागं	नोर्जो भागं	४६	२६
भव । गायत्री	भवगायत्री	४६	२८
तस्यो विश्वतो मह	तस्येमह	४७	१
कृषति	कृषन्ति	४७	९
पुच्छशिरोऽधि	पुच्छाच्छिरोऽधि	४७	१३
प्रदक्षिणमावर्त	प्रदक्षिणमभ्यावर्त	४७	१५
‘ भुक्षेति ’	(इत्यत्र खण्डसमाप्तिः)	४७	१६
सीतान्तराळान्तं	सीतासमरान्तं	४७	१९
भवति	भवन्ति	४८	९
चतुर्दशभिरोषधीर्वपति	चतुर्दशभिर्द्धग्भिरोषधी		
	निर्वपति	४८	२१
या ओषधीनां	यामोषधीनां	४९	१
मनसा ध्यायेदुष्ठा मेऽस्ति	मनसा वा ध्यायेदुष्ठा मेऽस्ती-		
वा अधि	स्यधि	४९	९
‘ ये वनस्पतीनां ’	(इति संपूर्णं सूत्रं नास्ति)	४९	११
पशुकामस्य त्रिणवा	पशुकामस्य परिमिनुया-		
	त्रिणवा	५०	१६
दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽलयेनावो	दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽलयेनावो	५२	१२
व्याल्लिखिता मध्ये	व्याल्लिखितां मध्ये	५३	१७
प्राचीरपवर्गवादा वचना	प्राचीरपवर्गवादो वचना	५३	२१
अन्तरिक्षं द्यौर्वोनि	अन्तरिक्षं द्यौर्वोर्णी	५५	२०
तिस्रभिः सर्व	त्रिभिः सर्व	५६	९
कृणुष्व पाज इति	कृणुष्व पाजः प्राप्तिमिति	५६	१२

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
देवानामग्रेयान्य	देवानामग्रेयान्य	१९	१२
अपां गभीरं	अपां गभीरं	१०	७
अधोरः प्रजा अभि वि	अच्छिद्रः प्रजा अभि वि	१०	८
समुद्रान् स्पर्शालिखार्था-	समुद्रान् सलिलान्स्पर्शार्था-		
छोकानपांपति	नपांपति	१०	९
वसानः स्वां योनिं यथा-	वसानः सुकृतस्य लोक		
यथमित्यभि	इत्यभि	१०	११
परीतः सत्य (रितस्य)	पारीतस्य	१०	१४
दुमत्तमं वद	शुभत्तमं वद	१०	२७
वा मुसलम् । दिवो वा	वा सिकताभिरुखां		
विष्णाविति शूर्पम् । सिक-	पूरयति द		
ताभिरुखां पूरयति द		११	१३
वेदिमस्थात्	वेदिमः स्यात्	१२	४
तत्करोत्वित्युक्ता	तत्कृणोत्वित्युक्ता	१२	१
सुकृतः	सुकृतं	१२	९
भासेति	भासेत्वेति	१२	२१
शिज्योतिषा	शिज्योतिषा	१२	२९
दक्षिणं यो	दक्षिणा यो	१४	९
दक्षिणं वस्त	दक्षिणा वस्त	१४	९
व्यवायम्	व्यवयन्	१४	१०
वातो देवता	वायुर्देवता	१५	१७
दुहाना	दुहानाः	११	२४
संदधति	संदधते	११	२५
अमृतस्य लोकम्	अमृतस्य गोपाः	११	२५
गृहीतं एति	गृहीत एति	१७	१
तेनातिष्ठद्विष	तेनातिष्ठद्विष	१७	१
पक्षात्पुच्छेषु	पक्षात्पुच्छेषु	१७	१५
रसयोरुपद	रसयोरित्युपद	१७	१५
घान्धै त्वा	घान्धै त्वा	१७	२९
वित्तिरसि	शक्तिरसि	१८	१

१. चैर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठ	पङ्क्तिः
अकिरसि	वित्तिरसि	१८	१
क्षयं दुःखं	क्षयं दुःखं	१८	१
विशेषु स्वा देवेषु	(एतद्वाक्यं नास्ति)		
सादयामि		१८	८
भूरिजिद	अभिजिद	१८	११
अभिजिद	भूरिजिद	१८	१२
आवसि विप्रावसि	रावसि विरावसि		
प्रभावसि	सम्भावसि	१८	१३
सादयामि । आभिमाति	सादयाम् अभिमाति	१८	१४
यातुहंनं स्वा वज्रः	(एतन्नास्ति)		
सादयामि		१८	१९
विश्वहृन् स्वा वज्रः	रक्षोहृन् स्वा वज्रः	१८	१९
रक्षोहृन् स्वा वज्रः	विश्वहृन् स्वा वज्रः	१८	१७
शत्रुहृन्ममिहृन्	यातुहृन्ममिहृन्	१८	१७
असुरहृन्	(एतन्नास्ति)	१८	१८
त्वेन्द्रं	त्वेन्द्रं	१८	१८
सीदोर्जिषीद	सीदोर्जिषीद	१८	२१
सुभूते सीद	(एतन्नास्ति)	१८	२२
वत्सरे सीद	(न वर्तते एतत्)	१८	२५
वत्सं गर्भं	वरुणराजानं गर्भं	७०	२९
संमथ । औषधोऽसि	संमथौषधयोऽसि	७०	२९
साजरा	(एतन्नास्ति)	७१	२
मर्त्यं	मनुष्यं	७१	२
विरावसि	विदसि	७१	२
यदूनं	यस ऊनं	७२	३
यद्वाऽप्राति	यदुतेति	७३	३
विश्वेदेवा अकिरस	आदित्यास्तदकिरस	७३	४
अग्ने समिधः । चित्ति	अग्ने समिध इत्येषा चित्ति	७३	५
जातवेद ऊर्जो	जातवेदस ऊर्जो	७३	८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दधाम यज्ञं सु	दुहाम यज्ञं सु	७३	९
नमध्वेहि	नवदेहि	७३	१२
विसर्पतु	ऽवसर्पतु	७३	१३
प्रजापतिनात्मान	प्रजापतिमात्मान	७३	१४
माप्रीणे रिक्तो	माप्रीणरिक्तो	७३	१४
भूरिदाम्यः	भूरिदाम्यः	७४	१२
षड्भिश्चितिं चितिमुपधायावि	षड्भिश्चित्तां चित्तामभि-		
जुहोति	जुहोमि	७४	१४
चित्यन्ते समानानि	चित्यन्तेषु समानानि	७४	१७
विदधस्य	विदधस्य	७४	१८
मुत्तमा त्रिणिः । त्रीणि	मुत्तमा त्रीणि	७५	१९
उपसदश्चिति	उपसदश्चिति	७५	१३
संयान्यौ	संयान्यौ	७७	१०
अपस्विन्वेति पञ्चा	अपस्विन्वौषधीर्जिन्वेति पञ्चा	७७	१६
अव्ययमाना इति	अव्ययमानामिति	७८	७
अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय	अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय	८०	२३
समानं तथा	समानतया	८०	२५
एकयाऽस्तुवतेति सप्तदश	एकयाऽस्तुवत प्रया अधीय-		
	न्तेति सप्तदश	८०	२८
‘बौवाहिकीभ्यां प्रचर्य’	(नास्ति)		
दिशमेकां (मध्ये) पञ्चा	दिशं पञ्चा	८२	२७
चोडा उपदधाति	चोडा अभ्युपदधाति	८२	२९
उपधाय वृतां	उपधायाऽऽवृतां	८२	२९
सुवरित्येतया	सुवरिति चेतया	८५	९
चित्त्वां चित्त्वां पशुकाम	चित्त्वां पशुकाम	८५	२२
अम्वा नामासीति सप्त	अम्वा नामासि दुडा नामासी-		
	ति सप्त	८६	११
पुरो वातसन्निरसीति पञ्च	पुरो वातसन्निरस्यभ्रसन्निरसीति		
	पञ्च	८६	१३
स्वेत्यष्टावादिस्वेष्टकाः	स्वेति नवाऽऽदिस्वेष्टकाः	८६	१९

वर्धनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अभीषाणाभिषवी	अभिषावाभिषवी	८७	११
ओर्ध्वयाश्च	ओर्ध्वयाश्च	८७	११
सवयाश्च सह्याश्च	सहवयाश्च सहसह्याश्च	८७	१७
सहसाश्च	सहस्वाश्च	८७	१७
ज्योतिष्मतीः । रोहितेषु वा	ज्योतिष्मतीः ॥ १ ॥ रो-		
सर्वासु	हितेषु वा	८७	२२
ज्योऽन्ततः ॥ २० ॥ हिरण्य	सर्वासु	८८	२
‘अथ वृत्तमुपधाति’	ज्योऽन्ततः पौर्णमासीमुपधाय		
‘अहमन इषुहस्त उपधाति’	हिरण्य	८८	१०
उपधाति । एष	(नास्ति)	८९	११
कर्तिष्ठयवाग्वा वा गवी-	(नास्ति)	८९	२०
भुक्ववाग्वा वा ग	उपधातीत्येष	९०	१
मुदरयति	कर्तिष्ठयवाग्वा गवी-		
आर्तिमार्छति ॥ (ल० ७) ॥	भुक्ववाग्वा ग	९१	३
पिता मातरिश्वेति संचितो	मुदरयति	९१	११
पश्यमाना आ तन्तु	आर्तिमार्छतीति ॥ ७ ॥	९२	१८
संविशन्तिविति पञ्चा	पिता मातरिश्वाश्चिद्रूपदाय		
सर्वाभिर्वा ॥ ११ ॥ यं	इति संचितो	९४	७
वैकङ्कतीश्च सवितु	पश्यमान आ तन्तु	९५	१७
तद्व्यख्यास्यामः । वेदं कृत्वा	विशन्तिविति पञ्चा	९५	२८
स्वतवाश्च प्रधा..... च	सर्वाभिर्वैकं यं	९६	२७
‘(पादानन्)	वैकङ्कती ताश्च सवितु	९९	११
प्राप्तेषु वाक्यं	तद्व्याख्यामोऽन्तीनन्वाधाय		
रण्येन वाक्य	वेदं कृत्वा	१००	१०
शेषं जुहोति	स्वतवाश्च प्रधासी च	१०२	३
रथवाहनं वा व्यङ्ग्योदे त्ययज्ञसं-	(नास्ति)	१०२	२१
युक्तः कल्पः	प्राप्तेऽनुवाक्यं	१०२	१०
	रण्येऽनुवाक्यस्य	१०९	३०
	शेषेण जुहोति	१०९	१
	रथं वाहनं वैधं गमये-		
	दयज्ञसंयुक्तः कल्पः	१०९	२३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
द्रव्यकृत्य	द्रवाणि कृत्वा	१०५	१६
जुहोति पिबुं	जुहोति ग्रान्या हुत्वाऽऽर-		
	पथा जुहोति पिबुं	१०५	१८
दक्षिणे वा पक्षावस्मिन्कृष्णा	दक्षिणे वा पक्षाऽप्यनं कृष्णा	१०६	२६
नित्यवदेके समामनन्ति देवस्य	नित्यो कामो देवस्य	१०६	२८
दश वा पर्याये	पञ्चमिर्वा पर्याये	१०८	१
श्रीन्वातनामानि जुहोति	श्रीन्वातहोमाञ्जुहोति	१०८	२४
प्राची दिगिति षड्भिः	प्राची दिगिति षड्भिः प.		
पर्यायेर्धना मधु	र्याये राज्येन दधिभिश्चेन षट्		
	सर्पाहुतीर्जुहोति यथाऽऽज्याहु-		
	तीर्मध्य उत्तमाभ्यां प्रत्यकुमुलो		
	हेतवो नाम स्थेति षड्भिः		
	पर्यायेर्धना मधु	१०९	४
सुवर्णवर्ष	सुवर्न वर्ष	१०९	१३
ममाग्रे इत्येतेन	ममाग्रे वर्ष इत्येतेन	१०९	१९
मार्गालीयेऽष्टावष्टावितरेषु	मार्गालीयेऽष्टावष्टावितरेषु	१०९	२४
मितस्थे	विप्रस्थे	११०	१
कुक्षविमवसे	कुक्षविमवसे	११०	१
इतराऽथो वा	इतराऽथो वा	१११	२८
यदस्यान्याक्षि	यदस्यान्याक्षि	११४	९
अन्येषामग्निं दृष्ट्वा	अन्येषामग्निं चित्वा	११६	२०
भार्या रोपेयात्	भार्या रोपेयात् ॥ १८ ॥	११७	३
सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नाना	सर्णाकाय त्वेति नव नाना	११७	२०
प्रतिष्ठेत्	प्रतितिष्ठेत्	११८	९
(तेऽस्त)	(नास्ति)	११८	२०
र्थे वा समध्यर्थे वा संता	र्थे समध्यर्थे संता	११८	२०
(अस्ते)	(नास्ति)	११८	२१
श्रोभूतेऽष्टौ नाना	श्रोभूते नव नाना	१२०	१६
श्रोभूते एता नाना	श्रोभूत एताश्च नाना	१२०	१७
सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नाना	सर्णाकाय त्वेति नव नाना	१२०	१९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
नियमश्च तत्प्रयोगे	नियमश्च योगे	१२२	६
निरायतग्रीवः	निर्णयतग्रीवः	१२२	२३
द्वयानि च खलु	द्वयानि खलु	१२३	१७
पैतृकी वेदि	पैतृयज्ञिकी वेदि	१२४	९
तापश्चित्तां व्याख्या	तापश्चित्तिं व्याख्या	१२४	१४
पात्रस्य स्थाने	पात्रस्थाने	१२०	४
' (तेषां पूर्वेण) '	(नास्ति)	१२०	५
गृहीयात्	गृह्णाति	१२०	१३
सारस्वती च मेवं सप्त	सारस्वतमुपऋत्य सप्त	१२१	१४
एकरूपा इव भवन्ति	एकरूपा भवन्ति	१२३	९
पयोऽतन्तः	प्योऽतन्तः	१२३	१२
रश्मानामुदसन	रश्मानामुदसन	१२३	१३
गोयुक्तानि सप्तदश यानानि	गोयुक्तानि सप्तदश यवा-		
सप्तदश शयनानि	चितानि सप्तदश शयनानि		
	सप्तदश यानानि	१२९	१
सप्तदश च सप्तदशानि	सप्तदश च सप्तदशानि	१२९	६
शेषः साधारणः । अग्नेः	शेषः साधारणोऽग्नेः	१२९	८
प्राचो रथा	प्राचो रथा	१४०	५
चतुर्धा विभज्य	चतुर्धा विभज्य	१४०	१४
नैवारमश्चयुग्मा	नैवारमश्चयी युग्मा	१४३	१३
सीति त.प्ये यजमानः	सीति तृपाणं वृक्षाणां		
	वासो यजमानः	१४४	९
पैश्वमजाय	पैश्वमजाय	१४५	१२
' हाता '	(नास्ति)	१४५	२३
दिवं प्रोछती(छिनी)मा	दिवं प्रोछिनीमा	१४६	१२
मारोहती(ता)मा	मारोहतामा	१४६	१२
प्रपश्ये(इये)	प्रपश्ये	१४६	१३
रजसि	सरजसि	१४६	२१
होमं जुहोति	होमाञ्जुहोति	१४६	२१
' माध्वदिनस्य सवनस्य '	(नास्ति)	१४६	२८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कृतेऽत्र सार	कृते सार	१४९	१९
सर्वेषां	पूर्वेषां	१४७	१९
विपृचः स्थ वि पाप्मना	विपृचः स्थविमा पाप्मना	१४९	२
प्रचरति ते व्यूहा	प्रचरति व्यूहा	१४९	२६
प्रचरेत् । यत्रो है	प्रचरेत्तदेतेषां यथाभिः		
	प्रचरेद्यत्रेहैव	१४९	२८
उपहरति	उपहरन्ति	१४९	३०
गोपो वा	गोपा वा	१५०	८
प्रवस्यतीति	प्रवस्यन्तीति	१५१	१
यजेत	यजते	१५३	४
प्रतीयात् । अन्यदिशा	प्रतीयाद्यन्यदिशा	१५५	१६
अन्वहं यजेत । अनु	अन्वहं यजतेऽनु	१५५	२१
नुमनं	नुमतं	१५८	१४
धूपयति पराचीनं	धूपायपरचीनं	१५८	१९
प्रचरति	प्रचरते	१५८	१५
यजेत । निशा	यजते निशा	१६०	१५
धूपयति । पराचीन	धूपायपरचीन	१६०	२०
यज्ञस्ते तदक्षिणा । एतेनैव	यज्ञास्तो यस्त एतेनैव	१६०	५८
पक्षेध्मीयेन चरति चतुर्धा	पक्षेध्मीयेन चतुर्धा	१६१	६
हविर्भिर्यजेत धात्रे	हविर्भिर्यजते धात्रे	१६१	२५
वीरजनः समा	वीरजननः समा	१६२	२१
निर्वपति सर्वा	निर्वपतीति सर्वा	१६५	२३
दक्षिणा गोविक्रमहावा	दक्षिणा मांस्याकासावा	१६५	२३
अनृतमृतं जुवते	अनृतमृतं जुवते	१६६	२६
बाणवन्तो दक्षिणा ॥ ऐन्द्र	बाणवन्त ऐन्द्र	१६७	१
मामस्य दत्तौ	सामस्येद्वौ	१६७	२०
परिवहति	परिवहन्ति	१६७	२१
विविचन्ति	विविचति	१६८	२७
धर्ममात्रं	धर्मपात्रं	१६९	६
संचार्ये(रये)धमः	संचार्य इधमः	१६९	१२
मविध्यति । सह सोमो	मविध्यतीति सह सोमो	१७०	१४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पर्यक्तिः
दधाति । अग्निषोमीयपशु	दधत्यग्नीषोमीयस्य पशु	१७१	४
हस्तं वेदय	हस्तं गृहीत्वा वेदय	१७१	१६
राजेत्युक्तेः	राजेत्युक्ते	१७१	२१
‘ प्रति ’ इत्यारभ्य ‘ विमृष्टे ’			
इत्यन्तम्	(नास्ति)	१७१	२९
ग्रीन्विष्णुकमान्वाचः कामति	ग्रीन्विष्णुकमान्कामयति	१७२	३
मधुनः षोडश	मधुषः षोडश	१७२	१२
पाण्डुरमुष्णीषं	पाण्डुरमुष्णीषं	१७२	१३
श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते	श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते	१७२	१४
इति । आपः केश	इत्यपः केश	१७२	१९
वासांसि विवृत्य	वासांसि विवृत्ये	१७३	२१
तस्मा एतामि	तस्मादेतानि	१७२	२७
वाजस्येति (पातामि)ति	वाजस्येयातामिति	१७२	२१
घनुः परस्यै प्रयच्छाते । घनु-	घनुरास्तिन परस्मिन् प्रय-		
रार्ति प्र	च्छति घनुः प्र	१७२	२२
राजतमणि	राजतं मणि	१७२	२६
ऊर्गसीत्यौदुम्बरं	ऊर्गस्यूर्ज मे धेहीत्यौ-		
	दुम्बरं	१७२	२७
युक्कसीति सौवर्ण	युक्कसि वर्चोऽसि वर्चो-		
	धेहीति सौवर्ण	१७२	२७
मध्वे सौवर्णमेके समा	मध्वमेके समा	१८०	१
‘ एतद्वा विपरीतम् ’	(नास्ति)	१८०	४
अवनह्यति	अवनह्य	१८१	२१
ओदनमधिषणं विजित्य	ओदनमधिषणान्ति विजित्य	१८२	७
हिरण्यकशिपुं होत्रे	हिरण्यकशिपुहोत्रे	१८३	२६
आमिक्षया प्रचरेत्	आमिक्षया प्रचरति	१८३	३१
सुहुतं	सुहुवं	१८४	१
विभिन्धात् । स्फ्य आ	विभिन्धाद्यत्स्फ्य आ	१८४	३
राजतं मणिं च	राजतं च मणिं	१८४	७
पूर्वः स्यात्तत्राप	पूर्वस्यास्तत्राप	१८५	१३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वेहायमानामिवोऽनेत्रे	वेहायना इवोनेत्रे	१८८	२७
यजमानो मध्ये	यजमानो बार्हस्पत्यं मध्ये	१८९	१६
पशुबन्धेन यजेत	पशुबन्धेन यजते	१९०	२
आदित्यायाः । ततः श्वोभूते	आदित्यायाः श्वोभूते	१९१	१९
होत्रेणाप्रतिषिद्धाः	होत्रेण विप्रतिषिद्धाः	१९२	१९
मुत्तरं	मुत्तरे	१९३	२८
ततो यजेत पश्चाप	ततो यजते पश्चाप	१९४	२७
स्रुतं स	स्रुतं सुरां स	१९६	११
एकं यूपं	एकं यूपं	१९७	११
वेदिं करोति	वेदिमुपवपति	१९८	१४
निविच्य	निविच्य	१९९	१३
सात्वर्यं	सत्वर्यं	२०१	७
कलसक्तु	कलसक्तु	२०२	४
वृकैर्यजमानः	वृको यजमानः	२०२	६
सुराणामनु	सुराणामनु	२०२	२९
सोमान्सुरान्प्रति	सोमान्सुराणाः प्रति	२०३	३
यन्मे मनो यमं नः परागतं)	यन्मे मनोऽयमङ्गत्वं	२०४	९
यक्षा मे		२०४	१४
स्ववन्तीः	स्ववन्ती	२०४	१४
उपतिष्ठते	उपतिष्ठन्ते	२०४	१४
पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो	पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो	२०६	२२
पशुकामश्रिया	पशुकामं श्रिया	२०८	७
संग्रहण्येष्ट्या यजेत	संग्रहण्येष्ट्या यजते	२०९	२१
चतुरः सहस्रान्सौवर्णान्	चतुरः सौवर्णान्	२१२	२७
दक्षिणमुपग्राहयति	दक्षिणमुपग्राहयति	२११	६
निबद्धं	निबद्धं	२११	१६
जातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः	जातमुपनिगच्छेयुस्तान्पृच्छेयुः	२१८	३
वेत्येति । यो न	वेत्येति तेषां यो न	२१८	४
तं जित्वा तस्य	तं जिनीयुस्तस्य	२१८	४

ऋषिनीयम्

० धीणागाधिनौ	
कशिपोरमेण होतारं	
० हो १ इह होतरि	
० अमेऽर्धं बध्नाति तस्मै	
० संगायतेति	
० युनस्विति	
० अरस्मि सं	
० द्रवावभिज्ञो भवतः	
० गौतमचतु	
० सेनाभ्यः	
० मिन्वीत	
० मुपतरुपना	
० युमोऽमेनान्ततो मुहति	
० आयुर्यस्य पवते	
० विमावसुः । दधाति	
० अश्वस्य ग्रीवासु सौवर्णं	
० इवमं प्रतिमुञ्चते	
० उक्ताः संचरा	
० उक्ताः संचरा	
० उक्ताः संचरा	
० करोति ॥१८॥' एतदमे	

परिवृक्तिः

परिवृक्तिः

स्वीकरणीयम्

धीणागाधिनौ	२२०	९
कशिपोरमेण होतारं	२२०	२७
हो १ इह होतरि	२२१	९
अमेऽर्धं बध्नाति तस्मै	२२२	९
संगायतेति	२२४	२४
युनस्विति	२२६	१२
अरस्मि सं	२२६	१६
द्रवावभिज्ञो भवतः	२२६	१९
गौतमचतु	२२६	२८
सेनेभ्यः	२२७	५
मिन्वीति	२२७	२८
मुपतरुपना	२२८	४
युमोऽमेनाऽऽज्येनान्ततो		
मुहति	२२८	१०
अयोरित्यस्य पवते	२२०	१०
विभूषसुः । दधाति	२२०	११
सौवर्णं ५ इवममश्व-		
स्य ग्रीवासु प्रतिमुञ्चते	२२०	१२
उक्तसंचरा	२२१	२०
उक्तसंचरा	२२२	७
उक्तसंचरा	२२२	१४
(तेषां विश्वसति विश्वातिमे-		
कैकस्मिन्पुत्र उपाकरोत्यै-		
न्द्रदशमानेके सपामनन्ती-		
न्द्राय राज्ञे सूकर इत्यार-		
ण्यान्पशून्समशः प्रतिवि-		
भज्य युवान्तराद्येषाकरो-		
ति) इति ग्रन्थोऽधिकः		
परिवृत्ती	२२२	१८
परिवृत्ती	२२७	२१
परिवृत्ती	२२८	६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
धन्वना गा इति धनु	धन्वना गा धन्वनाऽऽर्जि-		
	जयेमेति धनु	२३८	२१
कर्णप्रियमिति	कर्णमिति	२३८	२३
सारथिमभिमन्त्रयते	सारथिमामन्त्रयते	२३८	२९
वाजीति स्वयं स्वयं वाजि	वाजीति च स्वयं वाजि	२३९	१९
अवगाहन्ति	अवगाहयन्ति	२३९	२०
इवायोपयन्ति	श्रायोपयन्ति	२४०	८
अभिमन्त्रयते	अभिमन्त्रय	२४०	१४
पर्यङ्कचान्यूपेषु	पर्यङ्कान्यूपेषु	२४०	१८
जुहोति । पर्यङ्गिकृतान् ग्राम्यान्पशू-	जुहोत्स्वपर्यङ्गिकृतानामा-		
नालभन्ते प्रारण्यानुत्सृजन्ति पर्यङ्गि-	ग्राम्यान्पशूँलभन्ते प्रार-		
तानां द्वंद्विनां बडवे पुरुषे वा (पीचा)	रण्यानुत्सृजन्ति पर्यङ्गिता-		
त्सृजन्ति तार्प्ये	नां द्वंद्विनां बडवे पुरुषे		
	योत्सृजन्ति तार्प्ये	२४१	२
इयामूलेन	ज्यामूलेन	२४१	९
व्यतिषजते	व्यतिषमेते	२४३	८
मेधन्ते	मेधन्ति	२४३	२०
त्रिभेहिषी गर्हते त्रिः पत्नयोऽभिमे-	पुनरेवं गर्हते त्रिः प्रमेधं-		
धन्त उत्तर	त्सुत्तर	२४३	२२
हिरण्यभीभिः	हरिणीभिः	२४४	१
एकधेतरेषां पशूनां	एकधेतरेषां पशूनां	२४५	७
वपां मेदः प्रप्येति वा	वपामेदसः प्रेष्येति वा	२४५	१४
होता । अथ वा कि०	होतितरथा वा कि०	२४६	५
प्रज्ञातानि	प्रतिज्ञातानि	२४६	७
ब्राह्मणो विजय५ संज्ञपयन्ति प्रजाप-	ब्राह्मणो विजय५ संज्ञा-		
तयेऽश्वस्य तूपरस्य	पयस्यश्वस्य तूपरस्य	२४६	७
छोम च तिर्यगसंभिन्दन्तः	छोम तिर्यगसंभिन्दन्तः	२४६	१५
‘ माहेन्दस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति	(नास्ति)	२४६	२८
‘ हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति	(नास्ति)	२४७	७
प्राजापत्यान्	प्राजापत्याः	२४७	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
महिम्नोरुद्वेकेण	महिम्नोद्वेकेण	२४८	९
ग्रीष्माय स्वाहेति जुहोति हवि	ग्रीष्माय स्वाहेति षड्वृत्त-		
	म्यो हुत्वा हवि	२४८	२६
व्यवन्तीति विज्ञायते स्ते	भवन्ति स्ते	२४९	२७
प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ।	प्रतिसंख्यायमाहुतीर्जुहोति	२५०	२
ग्रीष्मान्हुत्वा	ग्रीष्मान्हुत्वा	२५०	३
द्विपदा २ हुत्वा	द्विपदामुत्तमा २ हुत्वा	२५०	९
एकादशिनान्वाच्यन्तान्	एकादशिनान्वाच्यन्तान्	२५१	१४
अवभृथमवयन्ति	अवभृथमवययन्ति	२५२	१५
कालकाभ्रमदिवस्या	कालकाभ्रमदिवस्या	२५२	४
स्या मध्यमे विशाल	स्या मे विशाल	२५२	४
पशुपुरोडाशं नि	पशुपुरोडाशानि	२५३	१२
यथादेवतं	यथादेवतं	२५४	२७
यजेत	यजेते	२५४	२८
सविष्टः । विश्वानि	सविष्टुर्वरेण्यं विश्वानि	२५६	२९
एकादशिनीः स २	एकादश दशिनीः स २	२५६	९
नाराश २ सेषकमर्गं	नाराश २ सेषकमर्गं	२५८	२९

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं षष्ठभागस्थं शोधनपत्रम् ।

पञ्चदशषोडशप्रश्नयोः ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सदैतामिष्टि सःस्था	तदिष्टिः सःस्था	२१९	१४
प्रणयनवर्जमावर्तेत । या प्रकृ-	प्रणयनवर्जं या प्रकृति-		
तिर्दक्षिणाम्नेः	र्दक्षिणाम्नेः	२१९	१
सा दोहस्याने प्रतीयात्	सा दोहस्य स्थाने प्रतीयात्	२१७	२४
यात् । अन्यतरस्मादप	याद्यतरस्मादप	२१७	२२
अथोत्तर	अथेतर	२१८	१९
अध्वर्यु मा मा हिः	अध्वर्यु मा हिः	२७२	२८
विदध्या	निदध्या	२७२	२०
यच्छेत्त्येनमग्नौ ऽहरति	यच्छेति निर्वर्तमानमाह-		
	वनीयेऽनुपहरेत्	२७३	१३
अजस्य दु ततो नाभीयात्	अजस्य दु नाभीयात्	२७४	१९
यस्यैतं संव	यस्य तः संव	२७९	३
दाव्येन	दाव्येन	२७९	४
सूतकामिना	सूतिकामिना	२७९	७
विकिरो यश्च विष्करः	विकुरो यश्च विष्ठिरः	२७९	९
' वातभृषी० सुतमाम् '	(नास्ति)	२७९	२४
मिष्टि निर्वपन्ति	मिष्टि तन्वते	२७९	१९
पुनरेवेति	पुनरेवेति	२७९	१८
विच्छिनसीति विज्ञायते प्र	विच्छिनसीति प्र	२७९	१९
चरन्तीति द्यस्तम्भ	चरन्तीति स्तम्भ	२८१	१९
तन्मयीत्येनदभिपन्त्य यदि	तन्मयीत्यग्निहोत्रमभि-		
	मन्त्रयेत यदि	२८१	२४
कीदृग्वुत्वा	कीदृक् च हुत्वा	२८१	२९
तां चैव	तां चैव	२८२	१
एकेषां चतुर्थ	एकेषां यदि चतुर्थ	२८२	१९
कीदृग्वुत्वाऽन्या	कीदृक् च हुत्वाऽन्या	२८२	२०
क्षेप्या एधि	क्षेप्य एधि	२८६	२६

धर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	श्रुतिः
एककपालमेके समामनन्ति	एककपालं तस्याः		
तस्याः		२८७	१
जुहुवात्	जुहोति	२८७	१२
आसीत् यदा	आसीत् स यदा	२८८	१०
मतेऽष्टाकपालं	मते पुरोडाशमष्टाकपालं	२८८	२४
स्वयं कृण्वानः सुग० दिव्यं	स्वयं कृण्वानस्त्वनस्त		
तत्तान् । त्वं नस्त		२८९	१७
पावक दीयत् । हव्या	पावक दीयत् । हव्या	२९१	१
मतेऽष्टाकपालं निर्वपति न	मते निर्वपति न	२९१	७
मदायी स्यात्	मदायी स्यात्	२९१	२४
सहसे	सहसे	२९१	२१
विभेत् ' (अग्नि० यते) '	(कंसस्थं नास्ति)	२९१	२७
यद्यस्तमिते	यद्यनस्तमिते	२९१	१
' (वर्धता० स्वाहेति) '	(नास्ति)	२९७	२४
यद्य० हिते रश्मीनन्वा	यद्य० हिते सूर्यस्य		
	रश्मीनन्वा	२९८	१४
निर्वपेत् । अथोऽन्तिकात्	निर्वपेत्पथोऽन्तिकात्	२९८	१९
यस्य वाऽग्निभिः	यस्यान्यैराग्निभिः	२९९	८
प्रमीतस्य । तस्याभिवान्य	प्रमीतस्याभिवान्य	२९९	१२
धारयन्तीति विज्ञायते । अपो	धारयन्तीत्यपो	२९९	२१
यद्युत्पूतं चित्रं देयं यदस्य	यद्युत्पूतं यदस्य	३०१	१
अभिषया प्रतिमयोन्मया प	अभिषया विमयोन्मया प	३०१	११
स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति	स्वाहेत्येकेषाः सर्वेषाः		
सर्वहविषा	हविषा	३०३	१
पस्नी संयाजयन् क	पस्नीः संयाजयिष्यन् क	३०३	८
नवस्याश्रीयात् । आनीतो वा	नवस्याश्रीयाद्देवानां भागं		
एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्य-			
स्य देवा अक्षम् । यदकृत्वाऽऽ-			
ग्रयणं नवास्याश्रीयाद्देवेभ्यो(वानां)			
भागं-		३०३	१४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
त्रिह्रस्वाज्या	जगतीयाज्या	३०४	९
पञ्चान्वयेत	पञ्चान्वयेत	३०४	१३
पृष्ठाका वा	पृष्ठाको वा	३०४	२१
अपयति	अपयिस्वा	३०४	१०
दानेश्वरेयुः । नैर्ऋतः	दानेश्वरन्ति नैर्ऋतः	३०४	११
(यावदग्ने वा व्यापयेत ॥ ३२ ॥)	(नास्ति)	३०४	१
यज्ञो हि यज्ञस्य	यज्ञो यज्ञस्य	३०४	१८
अमोजनीयं स्यान्न तेन	अमोजनीयं न तेन	३०४	३०
यजेत पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतेः ।	यजेद्यादि भागिनी		
यदि भागिनी		३०८	२८
स वा विजेत त	सं वा विजीत तम	३१०	२१
स्वं मा सीद	स्वमासीद	३१०	२४
आवारयेत् । मूत्वा प्रभवती	आवारयेदुत्वा प्रभवती	३१०	२७
विद्येषु जग्मयुः	विद्येषु जग्मयः	३११	२४
वितेरा नदन्ति मा नो	वितरो भवन्ति मा नो	३११	२७
पृथिवि भूवरी	पृथिवी भिभूवरी	३१२	२८
न इत्येताभिः सप्तभिः	न इति सप्तभिः	३१३	७
सौंसिधेयभि	सिधेत्यभि	३१३	७
अभ्युज्जयेयुरुपजुहुयुर्वा	अभ्युज्जयेत्पुनरुपजुहुयुर्वा	३१३	१३
वा । कुतेति रिक्तस्याऽऽशयिस्वा	वाऽतिरिक्तं स्वर्गमिस्वा	३१३	१८
' होतृ० करोति '	(नास्ति)	३१३	२०
' (द्विरात्रं० मेव) '	(नास्ति)	३१४	१९
स्युक्तेऽन्वारुढे यजमाने	स्युक्तेऽन्वारुढे यजमाने	३१५	१८
स्यादुक्त्यं कुर्वीत । यदुक्त्यः षोड-	स्यादुक्त्यः कार्यो		
ज्जिनम् । यदि षोडशवतिरात्रम् ।	यद्युक्त्यः षोडशी यदि		
यद्यतिरात्रोऽसौर्यामम् । यद्यसो-	षोडशवतिरात्रो यद्यति-		
र्यामो द्विरात्रम् । यदि द्विरात्रस्त्रि-	तिरात्रोऽसौर्यामो यद्य-		
रात्रम् । यदि त्रिरात्र एकस्तोत्र-	सौर्यामो द्विरात्रो यदि		
मेव । अभि	द्विरात्रस्त्रिरात्रोऽभि	३१६	२०
संप्रेष्यति	संप्रेष्यन्ति	३१७	६

धर्जनीयम्
 वर्षीया२सं यज्ञकृतं कुर्युः
 पाययेद्येतासामर्षा
 वाचं म ऐन्द्र
 अङ्गानि म उक्थ्यः
 प्रतिजपिते
 छीयं मनुपरी
 गौरवीतं
 सोममय(वि)भउय
 प्रतिपद्यते
 स२२कृत्य
 मेदिष्ठी स्यात्त आहृत्य

फागुनान्यथार्जुनान्यथा-
 ऽऽदारान्

सोमः स्याद्वधन्तर
 ' तेभ्य एव '
 दद्यात्पूर्व
 अथर्व्युः स्वाशयेत्
 कुर्वीरन् ।
 मवतीति विज्ञायते यदि
 शुक्राधुनाञ्च
 वर्चो मे देहीति
 वषट्कारानुवषट्कृते
 तस्मादेनमा
 वृत् । इमं
 त इन्द्रविन्दपीतस्थ
 वृषभिस्तप स्वैस्तप
 तपस्व तपसा तपिष्ठ
 स स्मा

स्वीकरणीयम्
 वरीया२सं कुर्युः
 पाययेद्येतासामर्षा
 वाचं त ऐन्द्र
 अङ्गानि त उक्थ्यः
 प्रतिजपिते
 छीयं सिष्णिगमनुपरी
 गौरवीतं
 सोममयभउय
 प्रतिपद्येत
 स२२कृत्य
 मेदिष्ठी सोमः स्यात्त-
 माहृत्य

फागुनान्यथार्जुनाभि
 यदि मार्जुनान्यथाऽऽदा-
 रान्

सोमो रधन्तर
 (नास्ति)
 दद्यात्पूर्व
 अथर्व्युरपाशयेत्
 कुर्वीरन् (ख० २३)
 मवतीति यदि
 शुक्राधुनाञ्च
 वर्चो मयि देहीति
 वषट्कृतानुवषट्कृते
 तस्मादेतमा
 वृत् त इमं
 त इन्द्रविन्दपीतस्थ
 वृषभिर्वराहैतया तपस्व
 तपसा तपिष्ठाः
 संसा

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
आसते	आनशे	३३४	४
मिनोत्यजरः	मिनात्यजरः	३३४	४
तेजनं स्वं जरा	तेजनं पुनर्जरा	३३४	६
वक्षणां जनयन्	वक्षणा जनयन्	३३४	९
वरान्ददामि	वरं ददामि	३३४	११
‘ (दशा० विद्येत्) ’	(नास्ति)	३३४	१७
सौमौ जुहुयात्	सौमौ जुहोति	३३४	२८
विष्णुस्त्वाऽन्वेष्टिवति	विष्णुस्त्वाऽनुविचक्रम इति	३३६	१
यदवाक्षिचच्छ्रयान्मुखेन	यदवाक्षिचच्छ्रयान्मुखेन	३३६	१७
श्वापदावलीढमभिन्त्यते । तस्यै	श्वापदावलीढं तस्यै	३३६	१८
‘ (अम्य० वत्) ’	(नास्ति)	३३६	२०
पात्रं प्रयुज्यते	पात्रं पुनः प्रयुज्यते	३३६	२०
कृधीत ऊर्ध्वा	कृधीन ऊर्ध्वा	३३७	२२
सर्वोत्तमां	सर्वत्रोत्तमां	३३८	१५
विबिलाङ्कोशान्	विबिलाङ्कोशान्	३४१	१३
पुरोडासम् । इतं	पुरोडाशं वेतं	३४१	२६
अभिमन्त्रय	अभिमन्त्रयते	३४१	२८
‘ (सर० कर्म) ’	(नास्ति)	३४२	१
औदुम्बरी न	यथौदुम्बरी न	३४२	२६
अिया तिष्ठ	अिया तिष्ठ	३४२	२७
वोच्छ्रयति सं	वा सं	३४३	१
दक्षिणामध्वर्युं	दक्षिणमध्वर्युं	३४३	७
विज्ञायते पीवा	विज्ञायते च पीवा	३४७	१
दीक्षते	दीक्षेत	३४७	९
यजते	यजन्ते	३४७	९
गृह्णाति । ऋत्विजो	गृह्णातीत्यृत्विजो	३४९	४
‘ गृहपतेरेव ’	(नास्ति)	३५०	१०
निषेधेन	विनिषेधेन	३५१	१३
साधुवृत्त्या य	साधुकृत्त्या च	३५१	१९
इत्युक्तम्	इत्युक्त्वा	३५१	२०

अथैनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
तीति विकायते षट्सु	तीति षट्सु	३९२	७
सिनः स्तोतारं	सिनः प्रस्तोतारं	३९२	२९
सोमक्रयिणी	सोमक्रयणी	३९२	२७
उयोतिष्ठोमः । वैश्वानरो	उयोतिर्वैश्वानरो	३९९	११
उत्तरोत्तरे यजु	उत्तरोत्तरेण यजु	३९६	१८
तम् । एषमुत्तरेषु	तमुत्तरेषु	३९९	२८
प्रायणीवोऽतिरात्र	प्रायणीवेऽतिरात्र	३९०	९
विहता	विहता	३९०	६
सत्रे य	सत्रभूते य	३९०	२६
हुवेदमहं मां कस्याप्यै	हुस्वाऽन्वहं दक्षिणा		
	नयन्तीदमहं मां कस्याप्यै	३९०	२६
छोकाय दक्षिणा	छोकायामृतस्वाय दक्षिणा	३९०	२७
नयामीति यजमानाः कृष्णा	नयामीति कृष्णा	३९०	२८
क्रियते	क्रियन्ते	३९६	२
माहेन्द्रस्तोत्र	माहेन्द्रस्य स्तोत्र	३९६	२०
न्यूक्त्वैतदहमवति । स्वय	न्यूक्त्वैतदहमवति	३९९	१७
पिबतं वीषादिति यजाम्युदे	पिबतमिदम्युदे यजति		
(यजामित्युदे यजति)		३९९	२७
यं नृवा	यं यं नृवा	३९९	१
पिबतं वीषादिति तस्य पचरितं			
मरुत्वतीयैर्भवति (यजामिति व्यूडे)	पिबतमिति व्यूडे यस्मात्		
यस्मात्		३९६	४
उपरुन्वन्ति नहिस्थानेऽद्भिर्वै-	उपरुन्वन्त्युदीची	३९६	१४
र्वावास्ताभिर्मा	स्ताभिर्मा	३९६	१४
उपहयति	उपह्वयति	३९७	२६
नित्या औदुम्बरी	नित्या औदुम्बरी	३९८	११
अध्वरमिह रतिरिह रन्तिरिह	अध्वरमिह रतिरिह		
रमध्वमिह रन्तिरिह रमतिरिह	रन्तिरिह रमादिह रम-		
रमध्वमिह वो रमतिः	ध्वमिह वो रतिः	३९८	१८
होतुकाः	होतुकाः	३७०	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अर्यम्णा ते	अर्यम्णा वैते	३७०	३०
त्यतिघर्म	त्यतिघर्म	३७१	११
औदुम्बरीः	अत्रौदुम्बरीः	३७२	१
संतयो विद्यन्ते	संततीर्विद्यन्ते	३७३	९
पृष्ठशमनीयेन	पृष्ठशमनीयेन	३७४	१
वा घरे द्वे शये अहनी	वा शये द्वे अहनी	३७५	२५
कीर्त्यमेतदहर्मवति	कीर्त्यमहर्मवति	३७७	२०
पृष्ठघः	पृष्ठघः	३७८	१८
हस्य द्वादशाहनि	हस्य दशाहनि	३७९	१०
दयनीयाभ्यां	दयनीयाभ्यां	३८०	२१
माछुविके	माछुविके	३८०	२२
दशाह्निने दश	दशाह्निने दश	३८०	२८
वाणेन	वाणेन	३८१	९
सोऽग्रेण सदसो दक्षिणे	सोऽग्रेण सदो दक्षिणे	३८२	२१
बाहौ प्रतिवादयन्	बाहौ वादयन्	३८२	२२
तृतीये । पु५	तृतीये ते पु५	३८३	१०
समाज्ञाति	समगच्छन्ति	३८३	१९
लक्षिष्वेव	लक्षिषु वा	३८३	२२
धर्मकर्त्रे (कृते)	धर्मकर्त्रे	३८४	२
सभूत	सुभूत	३८४	९
छम्बति	छम्बति	३८४	१९
तस्यै	कर्त्रे	३८४	२७
पातयन्ति	पादयन्ति	३८४	२७
महाव्रतम् ॥ (ख० १९)	(नास्ति)	३८५	२१
स उदयनीयः ॥ १ ॥	(अत्र समापत्सङ्ख्यम्)	३८७	१
स५रुध्वेरन्	स५रुध्वेरन्	३८८	७
‘घनीकां व्याख्यास्यामः’	(नास्ति)	३८८	१८
विहितानैका	विहितानैका	३८९	१३
वायव्यं वत्सं	वत्सं वायव्यं	३८९	२७
मविदशा	मविदशा	३९०	१

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पर्यक्तिः
प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य	प्रतिविभज्य प्राप		
वा प्राप		३९०	९
ययोरालभन्ते	ययोरतिरात्रयोरालभेरन्	३९०	९
विषुवत्युपलभन्ते	विषुवत्युपलभ्यमालभन्ते	३९०	१२
इति वाजसनेक्यम् ।	इति कठिकावाजसनेयका-		
आग्नेयमग्निष्टोम	आग्नेयमग्निष्टोमं	३९०	१८
पञ्चेका	पञ्चेका	३९०	२१
तैरेव विषर्वांसमीयुः	तैरेवमेव विषर्वांसमीयुः	३९०	२९
मरुत्वतीयपुरो	मरुत्वतीयः पुरो	३९१	३७
सवनकाला	सवनैः काला	३९२	१०
उत्सृष्टार इति	उत्सृष्टा रस इति	३९२	१७

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं सप्तमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(सप्तदशाष्टाशमश्रयोः) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मपमज्य सविदो	मपभाजयेत्संविदो	३९७	१३
विपर्याभेत	विपर्या चेत्	३९७	१३
निषद्य मूयात्	निषद्यानुमूयात्	३९७	२३
प्रतितिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा	प्रतितिष्ठति विश्वज्योति-		
	रुक्थ्यो बृहत्सामा	३९९	१५
सर्वज्योतिरग्निष्टोम उभयसामा	सर्वज्योतिरुक्थ्यो बृह-		
	त्सामा रथंतरसामा	३९९	१६
रथंतरबृहत्सामा	रथंतरसामा बृहत्सामा	३९९	१८
अस्वारः सायस्काः । तेषां	पञ्च सायस्कास्तेषां	४००	४
समारूढा भवन्ति	समूढा भवन्ति	४०१	२९
रथा सक्षीर	रथाः सक्षीर	४०१	२८
प्रदक्षिणम् ॥	प्रदक्षिणम् (स० १) ॥	४०२	५
यथानी खल	यथानी खल	४०३	१
दधिद्वितीया	दधिद्वितीया	४०९	२४
प्रक्षुताग्रो यूपः	तक्षुताग्रो यूपः	४०७	९
समानः सदः	समानः सादः	४०७	२०
उपसेवेत्यजापतिः	उपसेवेत्यजापतिः	४०७	२७
फलके भवतः । अग्नये	फलके । अग्नये	४१०	१
कर्णा वण्डाः कूटाः	कर्णा वण्डाः कूटाः	४१०	१७
उक्थ्या द्विवतीः	उक्थ्या वा द्विवतीः	४१२	४
रथो विपथः	विपथो रथः	४१२	२२
अथ युजौ कृष्णं	अथ युजौ कृष्णं	४१२	२३
‘ अतुषोडशी सर्वेषां ’	(नास्ति)	४१४	२
नाकसर्वा प्रथमः	नाकसत्प्रथमः	४१४	२२
पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति	पाप्मनो भ्रातृव्येण गच्छन्ति	४१४	२३
‘ अथङ्गिः पञ्चम इत्युक्ते ’	(नास्ति)	४१४	२७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मिथवा	मिथुवा,	४१४	२८
आग्नेयः पुरोरुचः	आग्नेय ऋचः पुरोरुचः	४१५	२३
अश्वः श्यावो दक्षिणा । स	वहवा श्येता दक्षिणा		
ब्रह्मणे देयः	सा ब्रह्मणे देया	४१६	५
वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम	वायव्यास्वाग्निष्टोमसाम		
कृत्वा	कृत्वा	४१६	११
‘ अजायकामं प्रजाकामं पशु-			
कामं वा ’	(नास्ति)	४१६	१२
‘ एतस्यैव० ब्रह्मवर्चसकामम् ’	(नास्ति)	४१६	१७
‘ अप्रवर्था मवन्तीत्येके ’	(नास्ति)	४१६	२०
अग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो	अग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो		
यजेत		४१६	२८
त्रिवृद्वायं वदतः पञ्च	तं त्रिवृद्वायं वदत पञ्च	४१७	५
गान्धारकलिङ्गमाध्वान्	गन्धारिकलिङ्गमगध्वान्	४१७	११
‘ अथस्त्रिंशेन स्वर्गकामः ’	(नास्ति)	४१७	१९
कामयेत्	कामयति	४१७	२३
इत्येके	इत्येकेषाम्	४१९	१८
सर्वस्वारः । मरणकानो यजेत	सर्वस्वारोगमरणकामोऽ-		
यः कामयेतां नामयतां स्वर्गं लोक	नामयतां यः कामयेत		
मियामिति विज्ञायते याम्यः	स्वर्गं लोकमियामिति याम्यः ४२०		१६
‘ कृतानं दक्षिणा ’	(नास्ति)	४२०	२६
विमिन्वन्ति	मिन्वन्ति	४२३	११
उत्तरकाण्डेन	उत्तरेण काण्डेन	४२०	१५
औदुम्बरश्चमसश्चतुःशक्तिः सोम-	औदुम्बरश्चतुःशक्तिः		
स्य पूर्णः	सोमेन चमसः पूर्णः	४२१	१
द्वादशशतानं	द्वादशशतमानं	४२१	१२
सन्नेषु नाराशम्भेऽप्येव	सन्नेषु माध्यन्दिने सवनेऽ-		
	नडुहां शतमाधिकरुक्मः		
	हतवषट्पुण्डरीकान्वा हि-		
	रप्यस्त्रजमुद्गात्रे धृतीयसव०		

वर्जनीयम्

‘ पशु ’

नीतिमिश्रेण वा शृतमाशिरे दुहन्ति

शृतमाशिरेणाभिवान्यवत्सा दुहन्ति

(प्रजाकामः)

‘ बहु प्रतिगृह्य० इत्येके ’

सवने । अपध्य० सत इत्या-

वसते पुनस्तोमेन

स्वीकरणीयम्

ने सस्त्रेषु नाराश० सेष्व

(नास्ति)

नीतिमिश्रेण वा तीवसु-

तोवध्येन रथंतरसास्त्रा

वृहत्सामोमधसास्त्रा की

सोमवामिनं वाभयेत्सोम-

तिपवितं याजयेद्वाजा तमु-

परुद्धं प्रायकामं प्रजाकामं

पशुकामं भिया मत्स्यवक्तु-

रमभिश्चरन्वजेताभिश्चर्य-

माणो यजेत प्रतिधुवा

प्रातःसवने सर्वास्तोमा-

ऋध्रिणाति शृतेन माध्यं-

दिने सवने दध्ना तृतीय-

सवने नीतिमिश्रेण वा शृत-

माशिरेणाभिवान्यवत्सा दु-

हन्ति

(नास्ति)

नास्ति)

सवने तमुपध्य० स इत्या-

वसते छदेन आतृव्यवाने-

कैकया स्तोत्रियोपगायने

गन्धर्वाप्सरसो मादयन्ता-

मिति प्रातःसवनेऽवस्ता-

स्पतभृतः पशून्सूनपास्यति

गन्धर्वा देवा मादयन्ता-

मिति माध्यंदिने सवने

गन्धर्वाः पितरो मादय-

न्तामिति तृतीयसवनेऽप-

ध्य० सत इत्यावसते पुन-

स्तोमेन

पृष्ठम्

४३१

४३२

४३३

४३४

४३५

४३६

४३७

४३८

४३९

४४०

४४१

४४२

४४३

४४४

४४५

४४६

४४७

४४८

४४९

४५०

४५१

४५२

४५३

४५४

४५५

४५६

४५७

४५८

४५९

४६०

४६१

पङ्क्तिः

२७

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

१९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
गौतम	गौतम	४९६	१६
दद्याति	दद्यात्	४९७	८
स्वर्गाह्निकान्	स्वर्गाह्निकान्	४९७	२८
माहेन्द्रस्तोत्रं	माहेन्द्रस्य स्तोत्रं	४९८	९४
वित्तिष्ठितो	वित्तिष्ठतो	४९९	८
सिषम् । मरुताः	सिषमस्तः	४९९	९
आतृष्यः हते । तेन सर्वामृषो	आतृष्यः हत एतेन स-		
विहते सं	र्वामृषोऽपि हतो सं	४४०	६
आतृष्यवता । आयुषा	आतृष्यवानायुषा	४४१	११
मृह्णाति	मृह्णीयात्	४४२	१४
येत तमेतेनाभ्यश्नुते	यते तमभ्यश्नुते	४४५	१४
द्वितीये (तृतीये च) सह-	द्वितीये साहस्यति-		
रुषाऽतिरिच्येते	रिच्यते	४४६	२६
मा प्रथमेऽहनि	मा त्रिः प्रथमेऽहनि	४४७	५
होत्रे वाऽध्वर्यवे वा	होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा	४४९	३
गोधेवपि सृजति	गोध्वपि सृजति	४४९	२०
‘ हिरण्यं गौर्वास इति०	(नास्ति)		
इति तृतीये ’		४४९	२७
दक्षिणा मयन्न्याना	दक्षिणा मयन्नन्यूना	४५०	६
किंचिद्द्यात्	किंचेद्द्यात्	४५०	९
वेष्टोत्तमां	वेष्ट्वानुत्तमं	४५०	९
प्रजाताः अविष्टावृत	प्रजानाः अविष्टावृत	४५०	२१
लभन्ते । इतरान्सृजन्ति	लभन्ते प्रैतरान्सृजन्ति	४६१	२५
रुद्रवते पुरोडाशमष्टा	रुद्रवतेऽष्टा	४६३	१९
यद्यन्येन	यद्यन्येन	४६३	२८
‘ सर्वतोमुखेन० उत्तरतः ’	(नास्ति)	४६४	२४
कामयेत	कामयते	४८०	२१
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । कौमु	सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्छन्दो-		
	मवतां पुरुषं प्रजां पशून्नेजो		
	वीर्यमाप्नोत्यभ्यासकृचः पञ्चा-		

वर्जनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

हृश्चत्वारिंशद्विंशोमा

अतिरात्रः कौस्तु

४८२

२९

भुवते । अतिरात्रः पृष्ठयः

भुवते सर्वाष्टद्विष्टमृज्जवन्ति

वर्तीयाऽस्तो भवन्ति य एता

उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठयः

४८७

९

६ अतिरात्रः पृष्ठयः षडह

आवृत्तः पृष्ठयः षडहोऽतिरात्रः

(नास्ति)

४८७

२९

प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति

प्रतिष्ठाकामा उपेयुः

४९१

१६

गौरायुः षष्ठा

गौरायुर्गौरायुः षष्ठा

४९१

१७

पृष्ठयः स्तोमः षडहः

पृष्ठयस्त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तं

पृष्ठयः स्तोमः षडहः

४९२

९

अदित्यलोकं

अदित्यं लोकं

४९२

२२

स्त्रयोऽभिष्टवाः

स्त्रयोऽभिष्टवाः

४९४

२९

रात्रेण ब्रह्मवर्षस

रात्रं ब्रह्मवर्षस

४९९

१९

प्रजाकामा उपेयुः

प्रजाकामा उपेयुः

४९९

२४

षष्ठं प्रति

षष्ठः प्रति

४९७

२०

एत एवोत्तरे

एतयैवोत्तरे

५००

१३

नामयने मासं

नामयनेन मासं

५०१

४

दीक्षा संवत्सरं

दीक्षाय संवत्सरं

५०२

२१

सहस्रनामानि

सहस्रनामानि

५०४

२

प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सा

प्रायणीयस्तदहर्वत्सा

५०४

१४

आहवनीयम् । षष्ठीभवन्ति

आहवनीयश्चष्ठीभवन्ति

५०४

२२

त एतमापूर्यमाणपक्ष

एतत्तमापूर्यमाणपक्ष

५०९

२

भवन्ति । ओजिष्ठा

भवन्त्येते तेजिष्ठा

५०९

१२

अतिरात्रावग्निष्टोमं

अतिरात्रावग्निष्टोमं

५०७

२९

भूमार्न गच्छन्त्यमिस्वर्गं लोकं

भूमार्न गच्छन्त्येषु प्रति-

५०८

४

जयन्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति

तिष्ठन्ति

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सहस्रसंवत्सरेण प्रनापतेर्हृदि-	सहस्रसंवत्सरपरं घृते		
सृष्टुवन्ति		१०८	९
नामेति । तत्र ब्रह्मणः सायुज्यः	नामेति ब्रह्मणः सायु-		
सलोकतां यन्ति	ज्यः सार्धिताः समान		
	लोकतां यन्ति	१०८	२३

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रोक्तमष्टमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(एकोनविंशविंशैकविंशभ्रानाम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	परुक्तिः
पवित्रे प्रोक्षणाग्ना	पवित्रे अग्ना	११७	२३
ब्रह्मणस्य	ब्राह्मणस्य	१२७	२९
सविता प्रसूतो	सवित्रा प्रसूतो	१३१	२
समिधा आपोहि	समिध आपोहि	१३१	१
ब्रह्मवर्चसेन समेधय	ब्रह्मवर्चसेनाच्चेन		
	समेधय	१३९	१४
परिददामि । तच्चक्षुर्देव	परिददामीति परिदाय		
	तच्चक्षुर्देव	१३६	२४
पुष्टिं दधातु	पुष्टिं प्रतरां दधातु	१३७	८
दैवी मेधा	दैवी मेधां	१४१	९
उपतिष्ठते मयि प्रजामिति	उपतिष्ठते मयि मेधां		
	मयि प्रजामिति	१४१	२०
दण्डं रक्ष	दण्ड रक्ष	१९४	४
गारेऽग्नि	गारेऽग्नि	१९४	२७
यदा स्वाहेति	यदा स्वाहेति	१९४	३०
आपो नाघन्तां	आपो नाघन्तां	१९७	९
इति यद्येन२	इति जपेयद्येन२	१९७	१८
शिवायस्मभ्यं कृणुतं	शिवां नो शस्त्रि कृणुतं	१९९	१३
इति । अद्रमान	इति हुत्वाऽद्रमान	१७४	३०
मम्यावर्त्त	मम्यावर्त्त	१७६	१०
सोमोऽददाद्बन्धवर्षाय	सोमोऽददद्बन्धवर्षाय	१७६	१८
प्रदक्षिणं परिक्रम्य	प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य	१७७	२०
क्रमयति	क्रमयति	१७८	७
प्राचीमुपवेश्य तस्याः पुरस्तात्	प्राचीमुपवेश्य पुरस्तात्	१७९	८
द्वाऽऽहार्यः । उपवासः	द्वाऽऽहार्योपवासः	१८०	१
ध्रुवमस्थितं	ध्रुवतः स्थितं	१८१	२८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
विमर्तुं स जायतां	विभर्ति स जायतां	१५८८	९
त्यरीरिचमित्येके	त्यरीरिचमिति चात्रैके	१५०	१५
व्याख्यातो होमकल्प आत्मज्ञ	व्याख्यातमात्मज्ञ	१५०	१५
कुमारं प्राञ्चं धार्यमाण	कुमारं धारयत्यहमा		
मनुमन्त्रयते । अदमा		१०७	१७
नामाऽसि जीवश्च शरदः	नामाऽसि सजीव शरदः	१०७	२१
जागर्ति तस्यै विजा	जागर्ति यस्यै विजा	१०९	१५
तथाऽमृतत्वस्येशानोमाऽहं	तस्यामृतत्वस्य नो धेहि		
पौत्र	माऽहं पौत्र	१०९	२९
सनम् । तमुप	सनं तमग्निमुप	११२	८
मन्त्रयेरन्	मन्त्रयिरन्	११४	१
वर्षसे हुतमिति	वर्षसे हुमिति	११५	१५
प्राक्मुख उपविशति	प्राक्मुखः कुमार		
	उपविशति	११७	७
अथ वरं वृणीष्वेति	अथाऽऽह वरं वृणीष्वेति	१२१	१४
समाधाय परिस्तीर्य	समाधाय संपरिस्तीर्य	१२२	१२
कल्पयित्वेति	कल्पयित्वा	१२३	४
पूर्णमुखः परिक्रामन्तु	पूर्णमुखं परिक्रामन्तु	१२४	१५
वृक्ष आसृजते	वृक्ष आसजति	१२५	२७
अग्रे शिवो भवेत्यथ	अग्रे शिवो भव शिवो		
	भवेत्यथ	१२६	१३
गवां मध्ये	गवां मार्गे	१२६	२६
पलाशेषु तथैव	पलाशेषु तं तथैव	१२७	४
दर्भैरग्निं परिस्तीर्य	दर्भैः परिस्तीर्य	१२९	६
नियच्छन्तिवति	नियच्छन्तिवति	१३०	१२
व्याहृतिपयन्त	व्याहृतिपर्यन्तं	१३०	१८
ब्रह्मणस्त्वा	ब्रह्मणस्त्वा	१३२	५
”	”	१३२	९
”	”	१३२	१३
- दर्भान्परिस्तीर्य	दर्भान्परिस्तीर्य	१३३	१

ःर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
न विद्यात्	न विन्द्यात्	६१४	१
उभयाःस्तर्पयन्तु	उभयाःस्तर्पयन्ति	६१५	३
उदन्वतीरेतास्विनी	उदन्वतीरेतास्विनी	६१५	४
अनूराधयोःपराह्णे	अनूराधयोःपराह्णे	६१७	१५
परिस्तीर्य विप्रान्तरहिता-	परिस्तीर्यैकपविप्रान्तरहि-		
नि कृत्वा चत्वारि	तानि चत्वारि	६१७	१६
प्रसूता देवस्य	प्रसूतो देवस्य	६१७	१९
भ्यो जुष्टं नि	भ्यो वो जुष्टं नि	६१७	२१
स्तीर्णाभिधारितं	स्तीर्णाभिधारितं	६१७	२५
दक्षिणाप्राग्धि संततं	दक्षिणाप्राग्धि संततं	६१७	२६
		६३७	२७
न्यौच्छदेका तपसा	न्यौच्छदेकाऽष्टका तपसा	६३९	६
ब्राह्मणं विद्यामन्तं परि	ब्राह्मणान्विद्यावतः परि	६३९	२६
उपाकरोति । पितृभ्यस्त्वा	उपाकरोति पितृभ्यस्त्वा		
जुष्टं प्रोक्षेमीति तां	जुष्टंमुपाकरोमीत्यभेनां		
	प्रोक्षति पितृभ्यस्त्वा		
	जुष्टं प्रोक्षामीति तां	२४०	२०
वदयति दोह	वदयति दोह	६४२	७
असतलाजान्	असतलाजान्	६४४	८
प्राचो	प्राचो	६४५	४
राजबन्धवैः	राजबन्धवैः	६४५	१७
विभजन्ती सा नः	विभजति सा नः	६४७	९
स्वाहेति । अथ सौविष्टकृती	स्वाहेति सौविष्टकृती	६४७	१४
उदस्याममृता	उदस्याममृता	६४८	२४
अमुं तर्पयामीति फलोदकेन	अमुं तर्पयाम्यमुं तर्प-		
	यामीति फलोदकेन	६५३	१९
अधीयते	अधीयन्ते	६५३	२७
नित्यमेवः सान्त्वाऽद्भिर्देवान्	नित्यमेवाद्भिर्देवान्	६५४	१६

वर्जनीयम्	स्वीकर्णीयम्	पृष्ठम्	कस्तिः
अ तर्पयन्ति	अ तर्पयन्ति तर्पयन्ति	१५४	१७
वर्तेत	वर्ते	१७४	२
ओभो मयि प्राणापानौ ।	ओभो वाग्वषट्कार		
वाग्वषट्कार		१७४	१८
महिम इत्यप	महिम हषव इत्यप	१७४	२७
मभ्येत्यान्तरेण	मभ्यावृत्त्यान्तरेण	१७५	३
इति प्रतिपद्यते	इति प्रपद्यते	१७५	४
आवृतस्यैतानि	तस्यैतानि	१७६	१
मध्यमस्थरेणेति विज्ञायते य	मध्यमस्थानेन विज्ञा-		
	यते य य	१७७	८
सदेवस्याय त्रिः प्रथमाम	सदेवस्यायेति त्रिः		
	प्रथमाम	१७८	४
वैश्यस्येति विज्ञायते पाञ्च	वैश्यस्येति पाञ्च	१८१	३
व्याख्याताः । बहुयानिन	व्याख्याताः सर्वोणि छन्वा-		
	५स्यनुमूयाब्दबहुयानिन	१८८	१५
भवतीति विज्ञायते । अपरि	भवत्यपरि	१८८	२९
गयत्री	गायत्री	१९०	२२
विज्ञायते । एकं	विज्ञायते चैकं	१९१	४
प्रत्यूर्ध्वञ्जमुपविशति	प्रत्यूर्ध्वञ्जुरुपविशति	१९१	४
हेतुर्विज्ञायते	हेतुर्विज्ञायते	१९१	१
प्रत्यङ्ङेत्यसमुद्रं	प्रत्यङ्ङेत्यादित्यस्य		
माऽवषट्मादित्यस्य		१९१	२१
पाभु त्वेति जपित्वा	पान्त्विति जपित्वा	१९७	२
होतृषदन इत्यासीनो	होतृषदने विदान		
	इत्यासीनो	१९७	११
सोम५स्वाहाऽमुमिति ओत्तमे	सोम५स्वाहाऽभि५स्वा-		
प्रयाने यथोक्तदेवता	हाऽमु५स्वाहाऽमुमित्युत्तमे		
	प्रयाने यथोक्तं देवता	१९८	१०

प्रार्थनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कुर्यात् । इत्यत्र	कुर्यादभ्यत्र	७००	१
यत्र कर्माप्रयमा	यत्र वर्माप्रयमा	७००	१
ओंकारो	ओंकारो	७००	८
य वह	याऽऽवह	७००	९
श्रेयानिति	श्रेयान्त्यादिति	७०१	१४
वषट्कुर्यादित्युचैः	वषट्कुर्यादुचैः	७०२	१०
अग्निर्मूर्धा यव	अग्निर्मूर्धा भुव	७०४	२४
सवेदेत्युपा५	सवेदेत्युपा५	७०४	२५
अमुष्येति यथोक्तदेवता	अमुष्येति स्विष्टकृति यथो- दं देवता	७०५	२१
विराजवक्त्राद्यस्येति विज्ञा- यते । अङ्गुलि	विराजवक्त्राद्यस्येत्युक्ते अङ्गुलि	७०६	१४
प्रादेशिनी	प्रादेशिनी	७०६	२२
उपा५श्चु प्रथोपहृताऽहो	उपा५श्चु प्रथोपहृताऽहो		
इत्यन्त उचैरितरत् यं	इत्यन्त उचैरितरान् यं	७०७	७
उपहृत । इहो	उपहृतेहो	७०७	१६
उपहृतमानाद्यामवान्तरेहां	उपहृताद्यामवा- न्तरेहां	७०७	१७
‘सदसस्पतये त्वा हुते प्राङ्नामि’	(नास्ति)	७०८	३
यथोक्तदेवता	यथोदं देवता	७०९	१५
वीवृषता	वीवृषता	७०९	१६
यास्ते राक इति राकयाः सि- नीवालि वा सुपाजिरिति सिनी-	यास्ते राके सिनीवालि वा सुपाणिः कुहूमहं		
वाक्याः कुहूमहं कुहूर्देवानामिति	कुहूर्देवानामित्येतासां		
कुहोः । देवानां पत्नी	देवानां पत्नी	७१०	२०
देवानां पत्नीनां	देवपत्नीनां	७१०	२४
वेद५ होवा स्तृणजेति	वेद५ स्तृणजेति	७११	२१
मनुवध्यन्त	मनुवध्यन्त	७१४	२९

घर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	शक्तिः
आह्वय-+	आह्वय	७१९	१९
‘ कपेरष्टविधाः प्रजाः ’ इत्यस्याग्रे	(अथ विष्णुवृद्धानां व्या- र्षेय आङ्गिरस पौरु- त्स्यत्रासदस्येति त्रिसद- स्यवत्पुरुकुत्सवदङ्गिरोव- दित्येष एवाविकृतः । श- तमषणमन्द्रणमन्द्रणवादरा- रायणसात्यकिसात्यकाम्यौ- पमिति नितुन्दिनवुशामि- वद्वत्सायनसायनार्यवाच्या- यनिकालम्मायनिन इति द्वादशवा विष्णुवृद्धाः ।	७१९	२२
अथ विश्वा	अपातो विश्वा	७२०	२६
यज्ञवत्कौलोऽत्येर्मरि बृहदग्नि	यज्ञवत्कौलोऽत्येर्मरिबृहद- ग्निसाथश्चिह्नवार	७२०	२९
सांशित्यवार	वैश्वामित्रादश्रवसदैवतर- सेति देवतरसवदेवश्रवोव- द्विश्वामित्रवदित्यथाऽथो- माधुच्छन्दसास्तेषां व्यार्षे- यो वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-		

+ अथ हरितानां व्यार्षेय आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववदम्बरीषवद-
ङ्गिरोवदिति मांघातारमुहैकेऽङ्गिरसः स्थाने मांघात्राम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववद-
म्बरीषवत्मांघातृवदित्यथ कुत्सानां व्यार्षेय आङ्गिरसमांघातृकौरोसेति कुत्सवत्मांघा-
तृवदङ्गिरोवदित्यथाजमीढाः कण्वास्तेषां व्यार्षेय आङ्गिरसाजमीढकाश्वेति कण्व-
वदजमीढवदङ्गिरोवदित्यथ मुद्गलानां व्यार्षेय आङ्गिरस मांघ्याश्वमौद्गरेति मुद्ग-
लवत्मांघ्याश्ववदङ्गिरोवदिति तुक्ष्यमुहैकेऽङ्गिरसः स्थाने ताक्ष्यमांघ्याश्वमौद्गरेति मुद्ग-
लवत्मांघ्याश्ववत्तृक्षवदित्यथ विरूपा रथितरास्तेषां व्यार्षेय आङ्गिरसवैरूपपार्षद्वेति
पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदित्यष्टादंष्ट्रमुहैकेऽङ्गिरसः स्थानेऽष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षद्वेति
पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवत् ।

वर्जनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

साज्येत्यजयन्मधुच्छन्दो-

षड्विधमिषवदिन्यथ माधुच्छ.

न्दसा एव धनंजयास्तेषां

ऽयार्षेयो वैश्वामित्रमाधु-

च्छन्दसचानंनयेति

७२१

१

अथ पूरणाः पारि

अथ पौराणाः पारि

७२१

१

अथ कता

अथ प्ररूकता

७२१

६

निधु भव

निधुभव

७२१

१५

माठराणाम् । अथ रेभाणां

माठराणामवराणामथ

ऽयार्षेयः

रेफाणां ऽयार्षेयः

७२१

१६

रैम्येति । रेमवदवत्

रैफ्येति रेफवदवत्

७२१

१७

न्यायेन । एका

न्यायेनैका

७२१

२१

वासिष्ठेन्द्र

वासिष्ठेन्द्र

७२२

२

पाराशर्येति

पाराशर्येति

७२२

४

पूतिमाषताण्डिनां

पूतिमाषताण्डिनां

७२२

७

गौरिवीतेति

गौरुवीतेति

७२२

८

हैके आगस्त्यदार्ढ्य्यु

हैके आगस्त्यदार्ढ्य्यु

७२२

२२

अथ यदि ह सार्षाः

अथ यदि ह सार्षर्चा

७२२

२९

येषां स्युः

येषां स्युः

७२३

३

न्यायेनैकार्षेया

न्यायेनैकार्षेया

७२३

४

1889

1. 1. 1.
2. 1. 1.
3. 1. 1.
4. 1. 1.
5. 1. 1.
6. 1. 1.
7. 1. 1.
8. 1. 1.
9. 1. 1.
10. 1. 1.
11. 1. 1.
12. 1. 1.
13. 1. 1.
14. 1. 1.
15. 1. 1.
16. 1. 1.
17. 1. 1.
18. 1. 1.
19. 1. 1.
20. 1. 1.
21. 1. 1.
22. 1. 1.
23. 1. 1.
24. 1. 1.
25. 1. 1.
26. 1. 1.
27. 1. 1.
28. 1. 1.
29. 1. 1.
30. 1. 1.
31. 1. 1.
32. 1. 1.
33. 1. 1.
34. 1. 1.
35. 1. 1.
36. 1. 1.
37. 1. 1.
38. 1. 1.
39. 1. 1.
40. 1. 1.
41. 1. 1.
42. 1. 1.
43. 1. 1.
44. 1. 1.
45. 1. 1.
46. 1. 1.
47. 1. 1.
48. 1. 1.
49. 1. 1.
50. 1. 1.
51. 1. 1.
52. 1. 1.
53. 1. 1.
54. 1. 1.
55. 1. 1.
56. 1. 1.
57. 1. 1.
58. 1. 1.
59. 1. 1.
60. 1. 1.
61. 1. 1.
62. 1. 1.
63. 1. 1.
64. 1. 1.
65. 1. 1.
66. 1. 1.
67. 1. 1.
68. 1. 1.
69. 1. 1.
70. 1. 1.
71. 1. 1.
72. 1. 1.
73. 1. 1.
74. 1. 1.
75. 1. 1.
76. 1. 1.
77. 1. 1.
78. 1. 1.
79. 1. 1.
80. 1. 1.
81. 1. 1.
82. 1. 1.
83. 1. 1.
84. 1. 1.
85. 1. 1.
86. 1. 1.
87. 1. 1.
88. 1. 1.
89. 1. 1.
90. 1. 1.
91. 1. 1.
92. 1. 1.
93. 1. 1.
94. 1. 1.
95. 1. 1.
96. 1. 1.
97. 1. 1.
98. 1. 1.
99. 1. 1.
100. 1. 1.

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं नवमभागस्थं शोधनवन्नम् ।

(द्वाविंशमश्वमारभ्य पञ्चविंशमश्वपर्यन्तम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पशुबन्धेन	पशुकल्पेन	७२९	११
सर्वेष्वभिधारिकेषु	सर्वेष्वभिधारिकेषु	७२९	१८
त्वाष्ट्रं वडवमिति च पु	त्वाष्ट्रो वडवोऽयं पु	७३१	१२
संघो । विशाखो	संघावालमते विशाखो	७३१	२१
यदूर्ध्वं स्थानायास्तद्विशालं	यदूर्ध्वं निखातास्तद्विशालं		
यद्वोपर्युधे शास्त्रे	समुधे शास्त्रे	७३१	२७
वा मनो महिम्न	वा नमो महिम्न	७३२	१५
कपालं निरुप्याजां वशामालमते	कपालं निर्वपेदजां		
भूतिकाम इत्युक्तानि दैवतानि अजां		७३२	२०
वायव्यायोषा	वायव्ययोषा	७३३	१
वैका दक्षिणाः	वैकदक्षिणाः	७३८	२
पूर्वा पूर्वासामुत्तरोत्तरासां	पूर्वा पूर्वासामुत्तर उत्तरासां	७३९	१९
प्रतिष्ठा । क्षेत्रपत्यं चरुं निर्व-	प्रतिष्ठा क्षेत्रपत्यस्य क्षेत्रस्य		
पेक्षेत्रपत्यस्य क्षेत्रस्य पतिनेति ।	पतिना वयमित्यग्रवे	७४०	३
अग्नये			
पयते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-	पयते स्वमग्ने मतया		
र्वपेत् । स्वमग्ने मतया असीति	असत्स्वमग्ने रक्षोन्ने पुरो-		
याज्यानुवाक्ये । अग्नये रक्षोन्ने	डाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ७४०		२६
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ७			
‘ पुरोडाशः पतिमिति ’	(अग्निर्होतेति) इति		
इत्यस्य स्थाने	योऽयम्	७४२	१२
‘ यथाज्ञाय वयम् हति	यथाज्ञायेति	७४४	१
याज्यानुवाक्ये	याज्यानुवाक्याः	७४४	७
त्रिहवि	त्रिहवि	७४४	१८
द्विहविर्यस्त्वा	द्विहविर्यस्त्वा	७४४	२६
‘ यस्मै त्वम् ’	(नास्ति)	७४४	२७
चरुं संग्राममुपप्रया	चरुं संग्राममुपप्रया	७४७	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
गामनेतां	गामनेतां	७९८	३
हविरित्यथो	हविरित्यथो	७९९	३
त्रिहविर्हे	त्रिहविर्हे	७९९	४
वैष्णवं स्यात् । प्रणो	वैष्णवस्य प्रणो	७९९	५
‘ मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेत् ’	(नास्ति)	७९९	८
‘ यदि विमी० याज्यनुवा- क्ये ॥ ८ ॥ ’	सोमापूषणेति सोमापूषणस्य	७९९	७
यमेत । ऐन्द्र	यमेदैन्द्र	७९९	२४
‘ द्विगुणा० टीकाजी ’	(नास्ति)	७९७	२०
वाऽऽधारयद्वर्ती	वाऽऽधारयद्वर्ती	७९९	४
वाऽऽधारयद्वर्ती	वाऽऽधारयद्वर्ती	७७०	१७
संनष्टोदवगतः	संनष्टोदवगतः	७७१	७
कामः	कामस्य	७७१	२९
‘ घ(ष)र्ममात्रं	घर्ममात्रं	७७२	५
सहाविडांयाम् । चतुर्धा	अष्टाऽविडांयाम् हिरण्य- गर्भं आपो ह यदिति याज्यानुवाक्ये चतुर्धा	७७२	७
‘ आसादयति ’ तस्य प्रयाजे	आसादयति प्रयाजे	७७२	२६
रुक्मौ चरुणा प्रचरति	रुक्मौ प्रचरति	७७२	२७
सौमेन्द्रः श्यामाकं चरुं नि- र्वपेत्सोमवामिनः	सौमेन्द्रः श्यामाकश्चरुः सोमवामिनः	७७३	२०
‘ तस्यर्द्धदरेणाऽऽपान्तमिति त्रिहवि	तस्य यर्द्धदरेणेति त्रिहवि	७७३	२१
प्राजापत्यं संसृष्ट	प्राजापत्यं संसृष्ट	७७३	२५
इत्येतेषा	इत्येकेषा	७७३	२७
पूतमुधे इति	पूतमिति	७७४	१
अपयतीत्यर्थः	अपयतीत्यर्थः	७७५	३
‘ अर्यग्नौ चरुं० निर्वपेत् बार्ह ’ इत्यस्य स्थाने	(अर्यग्नोऽर्यमा याती- त्येन्द्रस्यानुषूक्तस्य बुध्ना- ग्रमिति बार्ह) इति ग्राह्यम्	७७६	८

वर्णनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
नवो नवो यमादिस्थ इति	नवो नवो भवति		
याज्या	आयमान इति याज्या	७७६	२९
तावता च षष्ट् कुर्यात्	तावताऽच्छष्ट् कुर्यात्	७७७	१०
स्वमिन्द्राऽ(न्दोऽ)सि	स्वमिन्द्रासि	७७७	११
यजेत । मध्यमा	यजेन्मध्यमा	७७७	१२
यजेत । उत्तमा	यजेदुत्तमा	७७७	१३
यजेत । एव	यजेदेव	७७७	१४
अक्षराणि न याज्या	अक्षराणि याज्या	७७८	११
संपादयन्ति मन्यामहे	संपादयति ते मन्यामहे	७७८	१३
महे इति	मह इति	७७८	१६
वृष्णिर्बस्तः	वृष्णिर्बस्तः	७७८	२७
श्रीन् पिण्डानुकृत्योदु	श्रीन् पिण्डानुद्धृत्योदु	७८०	२
विश्वं देवानामिति	विश्वं देवानामुदगाद-		
	नीकमिति	७८०	७
दुग्धे वस्त्राये चरुं	दुग्धे चरुं	७८०	२०
चतुर उप	चतुरूप	७८१	२२
मन्त्रान्तर्सेनमिति	मन्त्रा तान्मन्त्रमिति	७८४	२४
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय आ	इन्द्रावरुणयोरहमिति		
नो मित्रावरुणा म बाहवा इति		७८३	२३
स वेद पुत्र इति	सवेदमेति	७८३	२५
परिचत्ते । अप उप	परिचत्ते । उप	७८८	६
रनपस्थितं	रन उपस्थितं	७८९	८
हरय इति । उत्करे	हरयः सुपर्णा इभ्युकरे	७९१	९
उत्करे वर्षाद्भुस्तम्भं	उत्करे वर्षाद्भुस्तम्भं	७९१	१४
प्रतिष्ठाप्योत्तमपदं पृ	प्रतिष्ठाप्योत्तमं भवत्	७९१	१४
अवधूनोति	अवधूनोति	७९१	२१
अथ सर्वकारीयाग्नेय	अथ सर्वकारीयाग्नेय	७९२	२
कर्मणोऽपि निग्यथुरेति	कर्मणेति	७९२	२४
उत्तरे संयाज्ये	(नास्ति)	७९२	२५

सर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
धेनुरिति दक्षिणा । ऐन्द्रा	धेनुर्दक्षिणा सहस्रं वैन्द्रा	७९३	७
हिरण्यं दाम	हिरण्यं दाम	७९३	१०
कालेन	कालेन	७९३	२१
दर्भैः परितः (वा) स्य नि	दर्भैः परिधास्य नि	७९७	३
तोकमैर्मासरेण	तोकमभिर्मासरेण	७९७	६
सुरां सप्तसृज्य स	सुरां संदधाति स	७९७	७
(तिलो रात्रीः सप्तसृष्टाव-	(नास्ति)		
सति)		७९७	११
मुसमवर्द्धाति	मुसं सप्तवर्द्धाति	७९७	२१
पात्रसप्तसादनकले	पात्रसादनकाले	७९८	२१
उपवाकासक्तुः स	उपवाकान्सक्तुः स	७९८	२१
उत्पुनाति । प्राक्षोमो	उत्पुनाति वायुः पूतः		
	पवित्रेणेति सोमवामिनः सो-		
सोमो अतिद्रुव इति	मातिपवितस्य वा प्राक्षोमो	७९९	१७
सादयित्वोपयाम	सोम इति	७९९	२०
सादयित्वोपयाम	सादयित्वुपयाम	८००	८
उपवाकासक्तुभिः श्रस्वी	सादयित्वुपयाम	८००	१०
	उपवाकाभिः सक्तुभिः		
सादयित्वोत्तरैर्यथा लिङ्ग-	अस्तिवा	८००	११
मुपतिष्ठते	सादयति सन्नानुत्तरैर्यथा		
घारायाः प्रति	अङ्गमुपतिष्ठते	८००	१२
शेषेणाध्वर्युः	घारायां प्रति	८००	१९
रेण आमुवाकेन	शेषेणाध्वर्युः	८०१	१४
आश्विनमध्वर्युः	रेणानुवाकेन	८०१	१९
वितृपितामहपितामहेभ्यो	आश्विनं ग्रहमध्वर्युः	८०२	२१
दद्याति	वितृपितामहेभ्यो		
नम इति । पुनन्तु	दद्याति	८०२	१७
भ्यास इत्युपतिष्ठते । अथ	नम इत्यथोपतिष्ठते पुनन्तु	८०२	१९
	भ्यास इत्यथ	८०३	२२

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कुष्ठिकशफाम्या जुहुयात्	कुष्ठिकशफाम्या जुहोति	८०४	१४
अनुपमति । हुत्वा	अनुपनत्पुत्तरेणाष्टर्वेन		
	सारस्वतस्य सर्वेणानुवा-		
	केनैन्द्रस्य हुत्वा	८०४	१५
विध्यति । एवमुत्तरेणाष्टर्वेन	विध्यत्यौदुम्बर्वा		
सारस्वतस्य सर्वेणानुवाकेनैन्द्रस्य ।			
औदुम्बर्वा		८०४	१७
मौलिविधाना मित्रो	मौलिविधाना ता मित्रो	८०४	२४
आसीनं प्रत्यङ्मुस्तस्तिष्ठना-	आसीनं पुरस्तात्प्रत्यङ्-		
श्चिनसंपातेरभि	तिष्ठनसंपातेरभि	८०५	१
ब्रह्मवर्षसेनामिषिधामीति ।	ब्रह्मवर्षसायामिषिधामी-		
एवमुत्तरेण	त्याश्चिनस्योत्तरेण	८०५	४
उत्तमेनैन्द्रस्य कोऽ	उत्तरेणैन्द्रस्य कोऽ	८०५	७
पाणी संमृज्य	पाणिः संमृज्य	८०५	१०
अङ्गानि संमृज्य	अङ्गानि संमृज्य	८०५	१२
जुहोतीत्याह्नयरथ्य	जुहुयादित्याह्नयरथ्य	८०६	११
आह्वनीये हूपेरभित्यालेखनः	आह्वनीय इत्यालेखनः	८०६	१२
अभिमन्त्र्य	अभिमन्त्रयते	८०६	२०
उपस्थाप्य	उपतिष्ठते	९०६	२२
उदकान्तं प्रत्यस्थाति	उदकान्तं प्रतियौति प्रत्य-		
	स्तो वरुणस्य पाश इत्यु-		
	दकान्तं प्रत्यस्थाति	८०६	२३
उपस्थाप्य भूः स्वाहेत्याहुतिं	उपतिष्ठते पूर्ववत्पितृयज्ञो		
हुत्वा पूर्ववत्पितृयज्ञः	भूः स्वाहेत्याहुतिः हुत्वा	८०६	२७
आलभेत ऋषभो	आलभत ऋषभो	८०७	५
प्रागुत्तरस्मात्	यत्प्रागुत्तरस्मात्	८०७	१७
परिग्राह्यत्कृत्वो	परिग्राह्यत्कृत्वो	८०७	१७
दर्भस्तम्बमाहृत्य मध्ये	दर्भस्तम्बं मध्ये	८०९	१९
हुनेऽग्निहोत्रे	हुने प्रातरग्निहोत्रे	८१०	९

वर्षेणौ गन्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	यत्किं
सन्धि इति	समिधो यानि धामेति	८१०	१२
संज्ञानभि-युग्म् । ताञ्जिव	भंज्ञानमसि कामधरण-	८११	
	मित्युवा ५ स्तामिष	८१०	१३
समेतु त इति सिकता	आप्यायस्य सन्त इति		
	सौमीभ्या ५ सिकता	८१०	१३
न छेत्ताः	न च छेत्ताः	८१०	१४
सिकता उपदधात्येत्का	सिकता निवपत्येत्का	८१३	१
पृथिवी च मां चेति	पृथिवी चेति	८१३	२०
पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा	पृष्ठो दिवीत्यनुव्यूहति		
चितावनुव्यूहति		८१४	१
उत्तरत उत्तमाया	उत्तर उत्तमाया	८१४	१२
पर्ण उदस्यति	पर्णमुदस्यति	८१४	११
इत्यनुवाकेन	इत्येतेनानुवाकेन	८१४	२७
इत्यजहोमः । अपरं	इत्यजहोमस्यापरं	८१५	११
वषाया होमात्	वषाहोमात्	८१५	२
यद्येतावतीर्दक्षिणा नो	यद्येतावतीर्नो	८१५	७
पाययेद्वाक्षणां	वाक्षणान्पाययेत्	८१५	८
तेन हैवास्य	तेनो हैवास्य	८१५	१३
औदुम्बरपात्रेण	औदुम्बरेण पात्रेण	८१५	२१
पवमानायेति	पवमानाय गायतेति	८१५	२२
मिति । अथ जुहोत्यपमृत्यु	मित्यपमृत्यु	८१५	२८
भक्षयित्वा प्राणनिवहाना	भक्षयित्वा प्राणानिवहाना	८१७	३
हिरण्येष्टकाः शर्करा	हिरण्येष्टका यावदुत्तम-		
	कुलिपरु तावतीः शर्करा	८१७	२१३
अभ्यक्ता उपधान	अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-		
	तृष्णा अपरिमिता लोक-		
	पृष्णा उपधान	८१७	२२
त ५ कोके	त ५ हैतमेके	८१८	१२
हूयेरस्तत्र चेतव्यः स	हूयेरस्तः	८१८	२८

पञ्चमीनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पञ्चमस्तुति	पञ्चमस्तुति	८१९	११
उपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरतोऽ-	उपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरतोऽ-		
पर्वणः । पशु	पर्वणः पशु	८१९	१९
चिन्वीत पञ्च पञ्च प्रति	चिन्वीत प्रति	८१९	२१
प्रजां वा त्रिवृतमेव सप्त	प्रजां त्रिवृतमेव चिन्वीत		
	सप्त	८१९	२५
पश्चात्पक्रम्य	पश्चादुपक्रम्य	८२०	७
होतुर्धिष्ण्या	होतुर्धिष्ण्या	८२०	१०
हिरण्येष्टकाः शर्करा	हिरण्येष्टका वावदुत्तममङ्गु-		
	लिपुह तावतीः शर्करा	८२१	३
अभ्यक्ता उपधान	अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-		
	तृण्णा अपरिमिता छोर्कपृणा		
	उपधान	८२२	३
अहं चत्वारि	अहं प्रतिअहं चत्वारि	८२२	९
रात्रिसप्तेशु० शश्यासनात्	(नास्ति)	८२३	२१
योऽस्य० पर्वण्ये	(नास्ति)	८२५	३
चातुर्होत्रैश्चसुजासुगकेतुका-	चातुर्होत्रान्समस्य		
समस्य		८२५	११
चिन्वीते	चिन्वीत	८२५	१२
पञ्चमी० सप्तमी	(नास्ति)	८२५	१६
सप्तमीययूष्णो	सप्तमीये यूष्णो	८२५	२३
पुष्वसमानेन वा	(नास्ति)	८२५	२५
दद्याति	दद्यात्	८२५	३६
अथासमासनात्	(नास्ति)	८२५	२६
दक्षिणाश्चेति कतु	दक्षिणा कतु	८२५	२७
अत्र० समस्यते	(नास्ति)	८२६	१
अग्नि० आमिक्षया	(नास्ति)	८२६	४
कृष्णाभिज आसीनमभिधि-	कृष्णाभिजेऽभिधिश्चाति		
क्षति		८२६	९
शेष० प्रयुजामिति यजेत	(नास्ति)	८२७	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठ	पंक्तिः
पृथिवसुने पशुकामः । यत्किं	अथ पृथिविमनो यत्किं	८२८	१०
नारायणस्यर्चाऽङ्गिरमि	नारायणस्यर्चाऽमि	८२८	१२
कल्पयन्ति	कल्पयति	८२९	१८
भवतीति विज्ञायते । अग्रेण	भवत्यग्रेण	८४०	२६
पञ्चमी च शुक्ल	पञ्चमी शुक्ल	८४२	४
श्रुत्कर्णेत्युत्तरा माहेन्द्रस्य	श्रुत्कर्णेति माहेन्द्रस्य	८४२	८
कामो त्रिर्विकामो वा येनेत ।	काम ऐन्द्रियः	८४२	२१
ऐन्द्रियः			
जनपदेषु समवेतेषु द्वयोः	जनपदेषु द्वयोः	८४३	१९
यति तां राजा	यति राजा	८४३	२०
अत्र वरं	वरं	८४४	१
‘ मा ते केशानिति ’	(नास्ति)	८४४	७
अनुमन्त्रयते । तान्समोप्य	अनुमन्त्रयते मा ते के-		
वैयाघ्र इत्या	शानिति तान्समोप्य	८४४	७
तोकमावास्तामिदूर्वावास्तामिः	वैयाघ्रेऽवीक्षा	८४४	२०
वृकमित्यभिमन्त्र्य	तोकमावस्थाभिर्दूर्वावस्थामिः	८४४	२२
अग्रेणाग्निं रथो	वृकमित्येनमभिमन्त्र्य	८४५	१
अग्न्येति । आतिष्ठ	अग्रेणाग्निं रथो	८४५	७
उदीक्षयति	अग्न्येत्यातिष्ठ	८४५	८
अश्ववतामिति	उदीक्षते	८४६	४
वदेदित्येके देवस्य	अश्ववतामोदनवतामिति	८४६	६
संभारान्वेच्छन् (राक्षसेभ्य)	वदेद्देवस्य	८४९	९
न्तो गच्छन्ति	संभारांश्चेत्स्यतो भवन्ति		
वर्ध्यासमिति		८५०	७
द्वितीयं च तृतीयं	वर्ध्यासमथेति	८५०	२०
वृष्णो अश्वस्य	द्वितीयं तृतीयं	८५१	७
सर्वैः सर्वतः	वृष्णो अश्वस्य	८५१	८
सर्वैर्वकैकं	सर्वैर्वा सर्वतः	८५७	९
	सर्वैर्वकैकं	८५८	४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	श्लोकिः
सन्दीपमेण	सन्दीपमे	८१२	१-
अनिष्टुब्धे	अनिष्टुब्धे	८१२	१०
निष्टुब्धयो	निष्टुब्धयो	८१२	११
अभिधानी	अभिधानी	८१२	११
परिचर्य	परिचर्य	८१४	१४
प्रोक्षितानि प्रतिप्रस्थाता व्या	प्रोक्षितानि व्या	८१५	१
राजासन्धा	राजासन्धा	८१५	८
निर्वृत्त्य	निर्वृत्त्य	८१५	१३
समीक्षया एतस्या	समीक्षायामेतस्या	८१६	१
व्याप्तितामि	व्याप्तितामि	८१६	५
गार्हपत्याहवनीयौ	गार्हपत्याहवनीययोः	८१६	१५
निषेचन	निषेचन	८१७	१-
रूपे निषाय	रूपं निषाय	८१९	१
निरुद्ध	निरुद्ध	८१९	१४
पर्युष	पर्युष	८१९	१६
त्रिभिर्धनोति	त्रिभिर्धनोति	८७१	१
तस्मिन्काळे	एतस्मिन्काळे	८७२	१
गोषा इति	गोषामिति	८७२	७
उपस्तीर्णा(र्था)विचारय-	उपस्तीर्णाविचारितौ रौ		
ति तौ रौ		८७२	१८
वर्धयासि	वर्धयासि	८७४	१
पयसी प्रक्षिप्त आ	पयसी आ	८७५	२
रश्मय इत्युद्यन्तमूष्याजम्	रश्मय इत्युष्याजमुद्यन्तम्	८७५	११
आदायोपोत्तिष्ठति	आदायोत्तिष्ठति	८७६	५
शौहिणं	पुरोडाशं	८७६	१३
आवित्तव	आवित्ते व	८७७	२
उयाद्वा तुर्वाक्षमस्य	उयाद्वा प्रवृज्याद्दुर्वाक्षस्य	८८२	८
दायामेणाऽऽहव	दायामेणाऽऽहव	८८७	६
आमुदग्रे । एतस्मिन्काळे	आमुदग्रेऽपि वा प्रतिप्रस्था-		

पञ्चनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

ता श्रीन् सनखाञ्छलाका-

मुष्टीनादाय तेषामेकमाहव-

नीध आदीप्यास्यदध्ने

धारयति तस्मिन्नध्वर्युः

प्रथमामाहुतिं जुहोति तस्मि-

न्नपरमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वं

प्रदत्तस्य नाभिदग्धे द्वितीयां

तस्मिन्नपरमादीप्याऽऽहवनीये

पूर्वं प्रदत्तस्य जानुदग्धे तृतीया-

माहवनीय एवानुप्रहरत्येतस्मि-

न्काळे

८८७

११

प्रतिष्ठाप्य

निधाय

८८८

१२

साम

सामानि

८८८

१३

सर्वसाधनः

सर्वे साम्नः

८८८

१४

संप्रेष्यति । अपरेण

संप्रेष्यति दिवस्त्वा परस्या-

या इति प्रथममभिप्रव्रजन्ति

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इति

द्वितीयं प्राणस्य स्वा परस्या-

या इति तृतीयमपरेण

८८८

१५

पर्येति चतुःशक्ति

पर्येति निधाय कुम्भं त्रिर-

परिषिञ्चन्प्रतिपर्येति चतुः

शक्ति

८८९

१६

आदित्यस्यैव

आदित्यस्यैव

८९०

१७

वाऽऽज्येन प्रथमे

वाऽऽज्यमेव प्रथमे

८९०

१८

स्तुवावक्ष्योः

स्तुवावक्ष्योः

८९१

१९

वाज्यस्तुवावाज्यस्थाली

वाज्यस्तुवा वाऽऽज्यस्थाली

८९१

२०

हवण्यौ

हवण्यौ

८९१

२१

आहुतीर्हुत्वे

आहुती हुत्वे

८९१

२२

यदि संवत्सरं वायव्यर्चा जुहुयात्

यदि वत्सं वायव्यर्चा यद्युप

८९१

२३

यद्युप

८९१

२४

संस्कृतश्लोकानि	संस्कृतश्लोकानि	पृष्ठम्	श्लोकः
सलावुकी भयेदं उलूको	सलावुकी भयेदं कोलूकदी		
धीर्धर्मः मृतोऽसृष्टः शकुनि-	धीर्धर्मः मृतोऽसृष्टः शकुनि-		
सृष्टः	सृष्टः	२०१	१
किमिषा	किमिषा	२०१	१६
स्वप्ना ना	स्वप्ना ना	२०२	७
पुरुषः साम	पुरुषः साम	२०२	१४
‘सप्तमेनानुशक्तेन शान्तिं कृत्वा’	(नास्ति)	२०३	२९
संतुल्यं	संतुल्यं	२०३	२८
महानशा	महानश्या	२०४	८
‘अथैतत्० मुपतिष्ठते’	(नास्ति)	२०४	१४
तमाज्वलितं	तमाज्वलितं	२०४	२४
‘न गता० आयात्’	(नास्ति)	२०५	५
न श्वानं भुञ्जीत	न श्वं न आयात्	२०५	१३
पर्वणि	पर्वणि	२०५	१७
वापयतो नैव	न वा	२०५	१९
‘संवत्सरमेतद्वर्षं धरेत्’	(नास्ति)	२०५	२१
‘पूर्ववत्० कृत्या’	(नास्ति)	२०५	३०
‘शस्त्रैः’	(नास्ति)	२०६	१
‘उत्तमे० कृत्वा’	(नास्ति)	२०६	२
दोषं (य) ब्रह्मवर्षं	दोषं ब्रह्मवर्षं	२०६	१५
इमंश्रुलोमनस्त्राणि वा	इमंश्रुणि वा	२०६	१७
स्त्रा न स्त्राणी	स्त्रा न स्त्रातो नानुलिखे	२०६	१७
नाम्यतो	नाम्यतो	२०६	२३
नानपवृष्टे	नानपवृष्टे	२०६	२३
दृष्टा न हर्म्याणि	दृष्टा नापपार्श्वं न		
	हर्म्याणि	२०७	१
न शरीराणि न श्वं नापपार्श्वं	न श्वं न शरीराणि	२०७	२
‘अथैतद्वर्षाः’	(नास्ति)	२०७	८

कर्मनीयम्	रक्षणीयम्	पृष्ठ	श्लो
‘ मन्ती० जाति ’	(नास्ति)	२०४	२०
कृष्ण छान्ति	कृष्णछान्ति	२०४	२१
प्रविश्यान्व	प्रविश्यान्व प्राशमन्व	२०४	२२
करीजाम् । प्रमार्ज	करीजामार्ज	२११	२
तत्त्वसुर्येन	तत्त्व सूर्येन	२११	११
तत्त्वसुर्येन	तत्त्वसुर्येन	२११	१२
विनिर्हीर्षम्	विनिर्हीर्षम्	२११	१३
विनिर्हीर्षम्	विनिर्हीर्षम्	२११	१४
कारण्या वृद्ध	कारण्या वर्षागिसो वृद्ध	२११	१५
वृद्धस्य	वृद्धस्य	२११	१६
निपतेत्	निपतति	२१४	८
निहास	निहार	२१५	१
यत्नेन	यत्न तेन	२१७	१०
तृतीये नवमी	तृतीयेन नवमी	२१७	२०
मविशेषेण	मनवयवेन	२१८	३
पाक्षदशिकेन	पाक्षदशिकेन	२२०	६
क्षिप्तेत्	क्षिप्तेत्	२२७	२२
‘ परिमण्डला हत्येकेषाम् ’	(नास्ति)	२२८	२५
अरतिनोत्तरं पक्षं	अरतिनोत्तरत उत्तरं	२२८	२६
वा प्राकृतो	वा न प्राकृतो	२२९	३
यावान्यजमान	यावान्युत्पन्न	२२९	१७
तासामेकैकतो	तासामेकैकतो	२२९	१
सहस्रं	सहस्रं	२३७	११
‘ उत्तरमुत्तरं ’	(नास्ति)	२३७	२३
प्रभृत्याहारेषु	प्रभृत्यहारेषु	२३७	२४
परिमाणम् । विज्ञायते न न	परिमाणमुत्तरमुत्तरं	२३७	२५
	उपायापक्षं विन्वीतेति	२३७	२६
	विज्ञायते न -	२३७	२७

विनिर्णयम्	स्वीकारणीयम्	पृष्ठम्	शक्तिः
श्लेषश्चेत्येव	श्रीपद्यस्त्येवही	२२९	२८
उपपत्त्यात्	उपपत्त्यात्	२३०	२९
करणी	करणी	२३१	३०
कारयेत् । प्रादेशिकाः	कारयेदर्थेष्टकाः प्रादे-		
	ष्टकाः	२३१	३१
तृतीयेन	तृतीयेनेति	२३२	३२
सजातान्	प्रजातान्	२३३	३३
‘ विज्ञायते ’	(नास्ति)	२३३	३४
अर्थात्	अर्थात्	२३३	३५
त्सरुः । तस्य	त्सरुस्तस्य	२३५	३६
‘ च ’	(नास्ति)	२३७	३७
पक्षनिर्णायो	पक्षनिर्णायो	२३८	३८
प्रादेशश्चतुर्थमात्मनः	प्रादेशं चतुर्थमात्मानः	२३८	३९
‘ चतुररस्मिन्व्यायामः ’	(नास्ति)	२३८	४०
अन्तो	अन्तो	२३९	४०
तावति	तावति	२३९	४१
इयेनम्	इयेनः	२४०	४१
‘ ज्ञेयं ’	(नास्ति)	२४१	४२
‘ तिर्यक् ’	(नास्ति)	२४१	४३
निर्णायोः	निर्णायोः	२४२	४३
अप्ययोश्च	अप्ययोश्च	२४२	४४
सप्तम्योः । द्वितीय	सप्तम्योर्द्वितीय	२४२	४५
पुरुषास्तिर्यक्	पुरुषास्तिर्यक्	२४३	४५
‘ पक्षः ’	(नास्ति)	२४३	४६
पुरुषान्ते नितो	पुरुषान्ते नितोदं नितो	२४५	४६
विशेषार्था	विशेषार्था	२४६	४७
च । पक्ष	चेति पक्ष	२४६	४७
विशयाः । आत्मनि	विशयास्तासामर्थेष्टका		
	मात्राणि पक्षयोर्भवन्ति		
	ता आत्मनि	२४७	४८

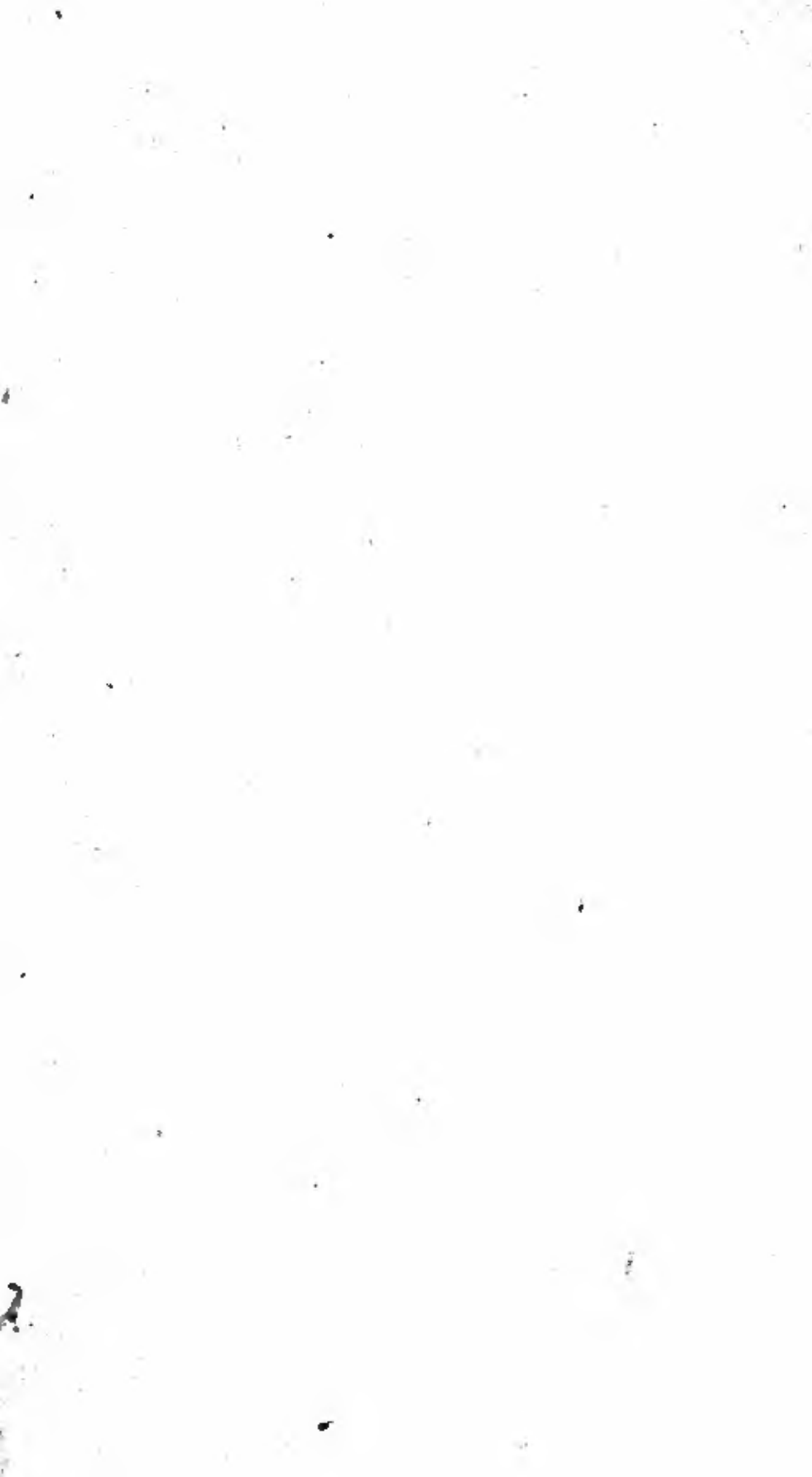
[५३]

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	सूत्रम्	पङ्क्तिः
षोडशभिः	षोडशीभिः	९९७	१८
षोडशभिः	षोडशीभिः	९९७	२७
नद्धा विशेषा	बाह्याविशेषा	९९७	२९
मिव इयेनस्य	मिव हि इयेनस्य	९९९	१
चित्ति	चित्तं	९९९	२९

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रीयं शोधनपत्रम् ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1892.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.10.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.